

თუ ახალქალაქისა მკვდრნი მოისრნეს, არამედ დიდ-დიდნი და წარჩინებულნი მთავარნი და ერისთავნი სამეფოსა ჩუენისანი ძურ-ძურად მოისრნეს და წარწყმდეს“ (ibid., 329).

ეს გახლდათ საქართველოს ახალი მტრის სულთან ალფარსლანის საქმე, რომელიც „უგრძნეულად მოვიდეს, შემუსრა კანგარი და თრიალეთი და დღესა ერთს მარბიელმან მიუწია ყუელის ყურსა, გარდავიდა შავშეთს, კლარჯეთს, ტაოს ვიდრე ფანასკერტამდე და მასვე დღესა ჩამოუწია თორს და დვივის ჯეეს და თვით დადგა თრიალეთს სამ დღე“, მერე ქართველ მეფეს დაედევნა, „მოუჯდა ლაშქარი სულტნისა, წარვიდეს და წამოუდგეს ქედსა ზედა, ხოლო ივინი ჩამოესწრნეს ქართლს, წაივდა ჯავახეთს და მოადგა ახალქალაქს... და იბრძოდეს სამ დღე, (და) რამეთუ არა ზღუდითა მტკიცითა განსრულებულიყო ახალქალაქი, ვერღარა დაუდგეს ბრძოლითა: აღიჭურნეს მყოფნი ქალაქისანი და განუხუნეს კარნი და შეიბნეს ძლიერად, მოსრეს პირითა მახვილისათა; შევიდეს ქალაქად თურქნი და ტყუე ყუეს ურიცხვი ერი ქრისტიანეთა, აღიდეს განძი და ტყუე ძლიერი; შეიღება წყალი ახალქალაქისა სისხლითა“-ო (მარიამ დედოფლის ქართ. ცხ., გვ. 268—269, ე. თაყაიშვილის გამოც. და ქართ. ცხ., 331—332). ასეთი საშინელი სისხლისღვრა მოხდა ამ ადგილას. მაგრამ ალფარსლანმა ეს არ იკმარა: 1068 წელს („ქრონიკონი იყო სპც“) იგი წარემართა აფხაზთა (ე. ი. ქართველ) მეფისა ზედა და მიერთნეს სომეხთ-მეფე კურიკე და ტფილელი ამირა და აღსართან, შემოაყვეს ქართლსა თანა; ჯაჭვით გაუშვეს მარბიელი ცისკრად და სამწუხროდ აღივსო ყოველი ქართლი თუესა დეკენბერსა ათსა დღესა ორშაბათსა“ (მარიამ დედოფლის ქართ. ცხ., ibid., 271 და ქართ. ცხ., 334). შემატანეს სიტყვით „იყო ქართლსა შინა პური და ღვინო ფრიადი“; სულთანი იქ ექვსი კვირა დარჩა და იწყო ოკრებად და გოცად კაცისა და გარდავიდა მარბიელი მისი არგვეთს; მიუწიეს დაარბიეს ვიდრე რუის (ან სვირის ციხემდე“. სულთნის ჯარმა საშინელი დღე დააყენა ქართველებს: „მოისრა ურიცხვი სული ქრისტიანეთა და ტყუე იქმნა; და იქმნა საძაგელ ქვეყანა ქართლისა სახილველად კაცთა, მოოკრდეს ყოველნი ეკლესიანი, სიმრავლითა მძორისათა არა დაედგმოდეს ქვეყანასა თუაღნი“, — მოგვითხრობს ისტორიკოსი (მარიამ დედოფ. ქართ. ცხ., ibid., 261 და ქართ. ცხ., 335). რაც მტრის ხელმა დააკლო, ის ბუნებამ დაასრულა. საუბედუროდ სწორედ მაშინ უნდა ყოფილიყო „ზამთარი სასტიკი“; იმიტომ „რომელი გარდაეხუეწა და მიმართა მათათა, მოსწყდა იგიცა სიფიცხისაგან ზამთრისა“ (ibid., 271 და ibid., 335). კიდევ საშინელ სიცივესა და ქარბუქს რომ არ შეეწუხებინა, ალფარსლანი საქართველოდან ფეხს არ მოიცივლიდა. დაბრუნებისას მან თბილისი და რუსთავი ქართველებს წაართვა და განძის მფლობელს ფადლონს უბოძა. ზამთარს ჩიოდნენ, მაგრამ არც გაზაფხულმა დააყარა ხეირი ისედაც განადგურებულ ქვეყანას...

დიდი თოვლი რომ გადნა, „შეიქმნა სიმდიდრე წყალთა ძლიერი და მტკუარი ვერღარა ეტია ნადინობასა თუსსა, მოეფინა ველთა და წაიღო მრავალი სული, რომელი დარჩომილ იყო სულტნისაგან“-ო, — გვიამბობს ისტორიკოსი (ibid., 272 და ibid., 336); საშინელმა წყალდიდობამ წალეკა ბედკრული ქართლი და საშინელი ცოდვა დაატრიალა. ამავე დროს ფადლონი კიდევ ქართლს არბევდა (ibid., 273 და ibid., 336). ასეთ მდგომარეობაში და გარემოებაში მყოფ ბაგრატ მეფესთან „არონიებდა სულტანი მოციქულთა და უკრებდა ძღუენთა ბაგრატ მეფესა, ამოთა ფნითა სთხოვდა ხარაჯასა“, მაგრამ საქართველოს ბატონიც ისეთიანევე თავაზიანობით, ხერხით და ტკბილის სიტყვით ხედებოდა ხოლმე თავის

მოპირდაპირის მოციქულებს, ყმობას კი არა კადრულობდა. მემპტიანე ამბობს: „არა დაიდვა ბაგრატ მეფემან ხარაჯა, არამედ ავლენდა იგიცა მოციქულთა და უკრებდა იგიცა ძლუნსა და იყო მათ შორის სიტყვა-სიყვარული“-ო (ibid., 276 და ibid., 339).

გიორგი II (1072—1089) მეფობის დროს საქართველოს მელიქ-შაჰი არ აღეცა მოსვენებას: შემოესია, „დაიჭირა სამშვილდე სულტანმან და მუნ დგომასა მოარბია ქართლი, წაიღეს ტყუე და ნატყუნავი ურიცხვი“ (ibid., 279 და ibid., 342). მაგრამ რაც 1080 წელს („ქრონიკონი იყო ტ“) თურქებმა საქართველოს დღე დააყენეს, იმისთანას ჩვენი ქვეყანა იშვიათად თუ მოსწრებია. როცა თურქები გაპლიერდნენ ბიზანტიის მოხელეებმა თავიანთ ციხე-ქალაქებს, რომელიც აღმოსავლეთში, საქართველოს მეზობლადა ჰქონდათ, თავი მიანებეს; თურქები დაეპატრონენ დატოვებულ ქვეყნებს და ფეხი მაგრად მოიკიდეს; მიჰყვეს ხელი საქართველოს და იწყეს „მიერთიგან რბევად, ტყუენვად და მოოვრებად, წვად, სრვად და ტყუენვად ქრისტიანეთა“ (ibid., 282 და ibid., 343). ერთხელ თვით გიორგი მეფეს უტბად თავს დაესხნენ კიდეც და უკუაქციეს იგი თავის მრავალრიცხოვან ჯარითურთ, „ხოლო საჭურჭლენი დიდნი და სამსახურებლნი სამეფოთა ტაბლათანი ოქროსა და ვერცხლისანი ბაგრატეულნი და სასმურნი, სამწდონნი პატიოსანნი, კარავნი სამეფონი, ყოველთა დიდებულთანი აიხვნეს ივარად“-ო, — მოგვითხრობს ისტორიკოსი (ibid., 282 და ibid., 344). როცა სხვა თურქებმაც შეიტყვეს, რომ საქართველო უპატრონოდ არის დარჩენილი და გაცარცვა ადვილი იყო, მაშინვე შემოიჭრნენ და „მოეფინნეს პირსა ყოვლისა ქვეყანასასა, ვითარცა მკალნი და დღესა ივანობასა ასისფორი, კლარჯეთი ზღვის პირამდის, აჭარა, სამცხე, ქართლი, არგვეთი, სამოქალაქო, ჭყონდიდი აღიესო თურქითა; მოისრა, ტყუე იქმნა ამათ ქუეყანათა მკვდრი ყოველი; მასვე დღესა დაწუეს ქუთაისი და არტანუჯი და უდაბნონი კლარჯეთისანი“ (ibid., 282 და ibid., 344). მანამ თოვლი არ მოვიდა, თურქებს საქართველოდან ფეხი არ მოუცვლიათ; „მოჭამეს ქვეყანა და მოსწყუდეს თუ სადმე ვინ დარჩომილიყვნეს ტყუთა. კლდეთა, ქუაბთა და კურელთა ქუეყანისათა“-ო, — მოგვითხრობს ისტორიკოსი (ibid., 283 და ibid., 344—345). ვინც ვადარჩა, თავზარდაცემული მთიულეთს ვარბოდა, მაგრამ ვაი ამ ვახიზენას!... თითქოს განგებ სწორედ ამ წელსაც საშინელი სუსხიანი და ფიცხელი ზამთარი დაიჭირა; დიდძალი ხალხი ყინვითა, უსახლობითა და შიმშილობით გამოესალმა მაშინ წუთისოფელს (ibid., 283 და ibid., 345). გაუტკბათ თურქებს საქართველოში თარეშობა და ცარცვა-გლეჯა: ვაზაფხულდებოდა თუ არა, მაშინვე საქართველოს მოედებოდნენ ხოლმე. მოსვენება არ იყო მათგან. მემპტიანე მოგვითხრობს, „არა იყო მათ უამთა შინა თესვა-მკა“-ო; ან კი ხვნა თესვისთვისა ვისა სცხელოდა, სიცოცხლე ვისა ჰქონდა მობეზრებული, რომ მთებიდან ბარად ჩამოსულიყო. გაოხრდა და ამოვარდა ქვეყანა; ნაცვლად კაცთა მვეცნი ველისანი დაემკვდრნეს მათ შინა“ (ibid., 283 და ibid., 345). ქართლის ჭალაკები და ნაჭარმაგევი „აღსავეს იყო ირმითა და ეშუთა მიერ“ (ibid., 288 და ibid., 349). ამ მტრის ნავარდობასა და ცარცვა-ყვლეფას ბუნების რისხვაც ზედ დაერთო: 1089 წელს (თ. ჟორდანია, ქრონიკები I, 233) ისეთი საშინელი მიწის ძვრა ატყდა, რომ, „შეიძრა საფუძველითურთ ესე ოდენ სასტიკად, ვითარმედ მთანი მაღალნი და კლდენი სასტიკნი მყარნი სახედ მტუერისა დაიგალნეს, ქალაქნი და სოფელნი დაირღუეს, ეკლესიანი დაეცნეს, სახლნი დაინთქნეს და დაირღუნეს და იქმნეს საფლავ მას შინა მკვდრთა, რომელთა თანა თმოგვიცა დაიქცა და დაიპყრა ქუეშე კახაბერი ძე ნიანიასი ცოლითურთ“ (ibid., 286—7

და *ibid.*, 347—8). საშინელება რამ იყო ეს მიწის ძვრა: ერთი წლის განმავლობაში რყევა არ შეწყვეტილა და დიდძალი სული იმსხვერპლა კიდევ (*ibid.*). ისედაც შეშინებული ხალხი თავზარდაცემული იქით-აქეთ ვარბოდა; „თუნთვნი ციხეთა სადამე არასადა იყო სოფელსა შინა კაცი არცა შენებულებაო“, ამბობს თანამედროვე მემკვიდრე (*ibid.*, 288 და *ibid.*, 348). საკვირველი ის არის, რომ მაშინდელი ქართველები სულთ იმდენად ძლიერნი და გულგაუტყეხელი იყვნენ, რომ ასეთ პოლიტიკური პირობების მიუხედავად, მწერლობასა და ხელოვნებას თავს არ ანებებდნენ... გასაოცარია სწორედ!.. ამ ხანაშია დაწერილი მრავალი საუკეთესო ხელნაწერი, სხვადასხვა თხზულებები, როგორც ნათარგმნი, ისე ადგილობრივი, აშენებულია ბევრი საუცხოო ჩუქურთმისანი, შიგნით მოხატული ეკლესია-მონასტრები, გაკეთებულია ხელოვნური ნივთები. მაშინ ბრძოლაც იცოდნენ, ცხოვრებაც და სასოწარკვეთილებაში არას დროს არ ჩავარდებოდნენ ხოლმე. ასეთ საზარელ მდგომარეობაში იყო საქართველო, როცა დავით აღმაშენებელი სამეფო ტახტზე ავიდა; ახორებული და აწიოკებული ქვეყნის მართვა-გამგეობა ხედა წილად სამეფო იმდენად დაპატარავებული იყო, რომ მემკვიდრეს სიტყვით: „იყო მაშინ საზღუარი სამეფოსა მთა მცირე ღიხთა და სადგომი სამეფო წალულის თავსა“ (*ibid.*, 288 და *ibid.*, 349).

თავი და თავი საქმე მცხოვრებთა დამშვიდება და გამხნეება იყო, თორემ ტყე-მთიან ადგილებში გადაკარგული დაშინებული ხალხი ადვილად არ დაბრუნდებოდა ბარად. დავით აღმაშენებელმა თავისი ერთგული პირები მოიხმო, „სხუანიცა აზნაურნი მცირედ მცირედ შემოკრიბნა სადამე დაშთომილნი და სოფლებთაცა იწყეს შთამოსლვად და დასხდომად“ (*ibid.*, 288 და *ibid.*, 348). საქართველოს საბედნიეროდ მალე, 1092 წელს მოკვდა დაუძინებელი მტერი სულთანის მელიქ შაჰი (*ibid.*). რაკი დავით აღმაშენებელმა დაინახა, რომ უცხო მტრის შიში ცოტადაც არის მიყუჩაო, მაშინვე სამეფოს აშენებას შეუდგა. ტყუილად კი არ ჰქვიან მას „აღმაშენებელი“ მეტსახელად: ყველაფერი მირეგვიმორეგვილი იყო და მხოლოდ ისეთი დიდბუნებოვანი და ნიჭიერი პოლიტიკოსი თუ შეძლებდა დაცემულ სახელმწიფოს აღდგენის ხელის შეწყობას, როგორც დავით მეფე იყო, თორემ სხვა ვერაინ. იმთავითვე მას გათვალისწინებული ჰქონდა, თუ რა ასუსტებდა საქართველოს. დავითი ხედავდა, რომ გარეშე მტრის მოგერიება იმიტომ ძნელდებოდა, რაკი შინაური ბრძოლა მთავრობისა და დიდებულ აზნაურებს შორის სახელმწიფო ძალას და ერთობას ძირს უთხრიდა; რომელს ერთს ასეულოდა მეფე, გარეშე მტერს, თუ ურჩ დიდგარიან მოხელეს, რომელსაც მედიდურობისა და ქედფიცხელობისაგან გული ყელში ეჩარა, რომელიც გაბრაზებული არ დაინდობს და თავის ეროვნების მტერს მიემხრობა და ბრძოლაში დაეხმარება? დავით აღმაშენებელმა დაინახა, რომ დაყვავებთა და ალერსით ვერას ხდებოდა და ისევ ძალით დამორჩილება არჩია და თავისი ვაიყვანა კიდევ (იხ. ამის შესახებ ჩემი „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია“). მაგრამ ყველაფერი ამოიქნებოდა, თუ რომ მეფე გარეშე მტერს ვერ მოიგერიებდა და საქართველოს მუდმივ თავდასხმასა და დაწიოკებას თავიდან არ ააშორებდა. ამისათვის კი ძალა იყო საჭირო, კარგი ლაშქარი, რომელიც ყოველთვის გამოსადეგი ყოფილიყო და ხელმწიფის ბრძანებას დაუყოვნებლივ ასრულებდა; ადგილობრივ, აზნაურთა ყმების ჯარი ამ მიზნისათვის ზოგჯერ, როცა ყმების რომელიმე პატრონი მეფეს ეურჩებოდა ხოლმე, სანდო არ იყო იმიტომ, რომ გულმოსულს აზნაურს ყოველთვის შეეძლო ხელმწიფის მტრობით ან დროზე არ გამოცხადებულიყო, ან ელაღატნა კიდევ. ამის გამო დავით აღმაშენებელმა გადაწყვიტა საქართველოში

მუღმივი, ნაჭირავეები ჯარიც შემოედო, რომელიც ურჩ აზნაურთაგან დამოუკიდებელი და მეფის თვალწარბში შემაყურებელი იქნებოდა. თავის გადაწყვეტილება განახორციელა კიდეც ახლა მას 50000 მზამზარეული, საუკეთესოდ გაწვრთნილი და მუღამ მომზადებული ცხენოსანი ჯარი ჰყავდა: საითვენაც კი მტერი გამოჩნდებოდა, მეფე მაშინვე იქითკენ სწრაფად გაეშურებოდა თავისი ერთგული გამოცდილი ლაშქრით და მოპირდაპირეს უგრძნეულად თავს დაესხმოდა ხოლმე; იშვიათად თუ ეს ხერხი არ გასჭრიდა: მოულოდნელი დაცემისაგან თავზარდაცემული მტერი საუცხოოდ გაწვრთნილი ჯარის იერიშს ვერ უძლებდა და გარბოდა ხოლმე. დავით აღმაშენებლის შორსგამსჭვრეტელობამ გასჭრა და საქართველო გარეშე მტრისაგანაც უზრუნველყო და თუ ვინმე გაკადნიერდებოდა შესაფერისს პასუხსაც მიიღებდა; ახლა მეზობლებიც პატივისცემითა და მოწიწებით ეპყრობოდნენ საქართველოს. ნაჭირავეებ ჯარის შესახებ ისტორიკოსი სამართლიანად ამბობს, „არცა ცუდად დაშვრა, არცა უსაქმოდ მათი გამოყვანება, არამედ მათითა კელითა მოსრა სრულიად სპარსეთისა ძალნი და დასცა შიში და ზარი ყოველთა მეფეთა ქუეყანისათა და მათითა თანაყოლითა ქმნა საქმენი დაურწმუნებელნი“-ო (მარიამ დედ. ქართ. ცხ., 301 და ქართ. ცხ., 358—9). რასაკვირველია, 50000 ნაჭირავეები მუღმივ ჯარის შენახვა, ადგილობრივის გარდა, ხუმრობა საქმე არ იყო, დიდძალი ფული დაიხარჯებოდა. აკი საქართველოს ზოგიერთი მაშინდელი მოღვაწე მეფეს ბრალსა სდებდა „ჯერეთცა ესეოდენ მჭირსედ მოლაშქრობისათვის და დაჭირვებისა“ (ibid., 327 და ibid., 376—7); ქვეყანა ვერ აიტანს ამდენს ხარჯსა და ლაშქრობას და უბედურება დატრიალდებაო. თუმცა ზოგიერთი მათგანი გულწრფელად არ ამბობდა ამას და სხვა მუცლის ტკივილი ჰქონდა (იხ. ამის შესახებ „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია“), მაგრამ ზოგს კი, უეჭველია, მართლა დიდ განსაცდელად მიაჩნდა. დავით აღმაშენებელმა საქართველო ასეთ საშინელ მდგომარეობიდან გამოიყვანა და მტრისაგან იხსნა, ქვეყანა ისე აამალა და მშვიდობიანობის უზრუნველყოფით ხალხის წარმატებულ ცხოვრებას ხელი შეუწყო, რომ შემოადნიშნული ბრალდება უსამართლოა, სხვაფრივ ამ დროს შეუძლებელი იყო მოქცეულიყო: ულაშქროდ საქართველო წინანდებურად მტრის ლუკმად გადაქცეოდა და განა ქვეყნის მუღმივი დაწოკება და განადგურება ათასწილად უფრო მეტად არ უჯდებოდა ქართველებს? ეს მოსაზრება ავიწყლებოდათ გენიოსი მეფის მოწინააღმდეგეებს.

საკვირველი ის არის, რომ შემდეგ თვით დიდებულ მოხელეებს დაავიწყდათ თავიანთი ქვეყნისათვის გულმტკინეულობა და მოლაშქრეობის პირველი ამტენი სწორედ ისინი იყვნენ ხოლმე. მართლაც, რამდენადაც უსაფუძვლო, ანუ გადაჭარბებული იყო დავით აღმაშენებლის წინააღმდეგ ჩივილი, მით უფრო სამართლიანი იქნებოდა ამგვარი საყვედური დიდბუნებოვანი მეფის მემკვიდრეების დროს, როცა ტყუილუბრალოდ, ხშირად სრულებით უმიზეზოდ ომების დაწყება იცოდნენ. მაგრამ მაშინ საყვედურს ვიღა იტყოდა, როცა სწორედ დიდებულ მოხელეების სურვილის გამო ატყდებოდა ხოლმე ომი. თითქმის მუღმივმა გამარჯვებამ და დიდძალმა დავლამ, რომელიც რჩებოდა ხოლმე ქართველ ლაშქარს, იმდენად წაახალისა, გაიტაცა და გაათამამა ქართველი მეომრები, რომ სულ ომიანობის ნატვრაში იყვნენ ხოლმე. მემატთანე მოგვითხრობს, რომ გიორგი III-ის დროს, რაკი დიდხანს ომი არ იყო, დიდებულებმა და ჯარმა ვეღარ მოითმინა „უღონო იქმნეს ლაშქარნი და დიდებულნი ამის სამეფოსანი“-ო და მეფეს მოახსენეს: „არა არს ღონე დარჩომისა ჩვენისა თვნიერ ლაშქრობისა და რბევისა“-ო (მარიამ დედოფ. ქართ. ცხ., 382—3 და ქართ. ცხ., 393—4). ქვეყანა დამშვიდ-

ბული იყო; განა საქართველოს უნდა დავიწყებოდა თავისი მდგომარეობა, როცა მას სრულებით უმიზეზოდ თავს ესხმოდნენ და ანადგურებდნენ, განა ქართველებს არ უნდა სცოდნოდათ რამდენად საშინელი იყო ასეთი ნაწარღობა? ან კი რა საჭირო იყო ომიანობა, როცა შინ იმდენი საქმე ჰქონდათ გასარიგებელი. მაგრამ რაკი ლაშქარს ერთხელ გაუტკებება გამარჯვება და ნატყვენავის შოვნა, თავს ვეღარ შეიკაეებს. თამარ მეფის მამა გიორგი იძულებული იყო ყველა მეზობლისათვის ომი აეტეხა, რომ მთელ ლაშქარს ტყვეების და ნაწარღის დაწყება შეძლებოდა.

„უბრძანა ტაოელთა, კლარჯთა, შავშთა მორბევა ოლთისისა და ბანისა, მესხთა და თორელთა, კარისა და აშორნისა, ამირსპასალარისა და სომხითართა—მტკვარს აქეთ ვიდრე განძამდის, თუთ ხასგიანთა, ლიხთიმერთა და ქართველთა—განძისა დამართებით მტკვრის პირი იმიერ და ამიერ ხლათამდის, ჰერთა და კახთა ალაზნის შესართავით ვიდრე შარვანამდის“; ისტორიკოსი დასძენს: „იქმნა ესე ვითარი უცხო ლაშქრობა, რომელ არა ოდეს ვის ეხილა“-ო (ibid., 392—3 და ibid., 393—4). ოღონდაც ასეთ უგუნურ ლაშქრობის ნახვა სწორედ რომ უცხო რამ არის: ადამიანი სწორედ თავისი თავის მტერი უნდა იყოს, რომ ყველა თავისი მეზობელი ტყუილ-უბრალოდ გადიკიდოს და თავისადმი სიძულვილი ჩანერგოს. განა ასე არ იქცეოდნენ ქართველი დიდებულები და ლაშქარი? ქართველები ისეთ თავდავიწყებამდე მივიდნენ, რომ ომიანობა სასიამოვნო ხელობად და გასართობად გაიხადეს. მემატანე მოგვიხსრობს, რომ გიორგი III „ოდესმე გაგზავნიდის სპათა თუსთა და სპასალართა და მიუწევდის ნახჭევანის კართამდის და ოდესმე მასისამდის და დაღუამდის, ოდესმე ბარდავამდის და ბელაყნამდის“ (ibid., 385 და ibid., 395), ასე დასეირნობდნენ თავისუფლად. როცა თამარ მეფის დროს ერთხელ ცოტა ხნით მშვიდობიანობა ჩამოვარდა და ქართველები არავის ეომებოდნენ, მაშინ მხარგრძელი ზაქარია სპასალარი, მსახურთუხუცესი იოანე და ვარამ გაგელი წარუდგენენ სელმწიფეს და მოახსენეს: შენი სამეფო ვრცელი და შენი წინააღმდეგი არავინ მოიპოვებო, „აწ ბრძანოს მეფობამან თქვენმან, რათა არა ცუდად ვაუქმით სპანი თქვენი და დავიწყებასა მიეცნეს სიმკნე მათი, არამედ აღვამკედროთ ერაცს, რომგურს* ზედა, რომელ არს ხვარასანი, რათა ცნან ყოველთა სპათა აღმოსავლეთისათა ძალი და სიმკნე ჩუენი... დადათუ არავინ ქართველთაგანი მიწვენულ არს მუნ ხვარასანს და ერაცს, არამედ ბრძანე, რათა ნიკოფსით დარუბანდამდის აღიჭურნენ და მზად იყენენ საომრად“ (ibid., 515—516 და ibid., 478). თამარმა დიდებულები შეყარა და დაეკითხა; აბა რასაკვირველია, „ჰსთნდა ყოველთა თქმული მათი და დაასკვნეს ლაშქრობა“. მარტო იმის გული-სათვის, რომ ჯარი უსაქმოდ არა ყოფილიყო და არ მოეწყინა, დიდსა და მეტად გაბედულ ომს იწყებდნენ, მთელ სამეფოსა სძრავდნენ, მეზობლებს უმიზეზოდ იკიდებდნენ!.. საქართველოს გარეშე პოლიტიკა სამხედრო დასის, ჯარის ხელში იყო ჩაყარნილი. ამას, როგორც ეტყობა, კარგადა ხედავდნენ მეზობლები და მემატანეს სიტყვით „ყოველნი გარემოს მყოფნი ქალაქნი და ამირანი ძღვნითა და კარკის მოღვბითა მოამშვიდებდეს პირსა მკნეთა სპათა მისთასა“-ო (ibid., 495 და ibid., 462). დიახ, საქმე იქამდე იყო მისული, რომ ჯარის პირის მომშვიდება იყო საჭირო, თორემ მაშინვე დაიძახებდნენ: „არა არს ღონე დარჩომისა ჩუენისა თუნორ ლაშქრობისა და რბევისა“-ო და მათ ქვეყანას სულ მთლად დააწიოკებდნენ!.. მართალია, მარტო საქართველოში არ იყო ასეთი მდგომარეობა; სხვაგა-

* მარის სახელია. იხ. Бартольд. Историко-геогр. обзор Ирана, 36.

ნაც, სპარსეთშიაც და დასავლეთ ევროპაშიაც სულ ომიანობაზე ეჭირათ თვალი, ეგებ სადმე ჩვენი ვაჟკაცობა და ძალა გამოვიჩინოთ და თანაც დავლა ვიშოვნოთო, მაგრამ ქართველებს, რომელნიც ცოტა ხნის წინათ თვითონ კინაღამ მტრების ლუკმად არ გახდნენ, უნდა თავდაჭერით ემოქმედნათ და შინაურ მდგომარეობაზე მეტი ეზრუნათ.

მაშინდელ სახელმწიფო მოღვაწეებსა და მთავრობას კი, როგორც ეტყობა, საქართველოს თანამედროვე მდგომარეობა საუკეთესოდ მიაჩნდათ: სამეფო ვაფართოებული იყო, ვარეშე მტრები ხმა ჩაწყვეტილები იხდნენ თავიანთის და, თუ ვინმე გაბრძოვდებოდა და საქართველოს ომს გამოუცხადებდა, შესაფერის პასუხს გასცემდნენ ხოლმე. დასასრულ, მთელი ქვეყანა სიმდიდრით იყო ავსებული. რასაკვირველია, ეს უკანასკნელი ვარემოება ყველას, დიდი პატარამდის, ქვეყნის მეტისმეტი წარმატების ნიშნად მიაჩნდათ. მართლაც, თამარ მეფის დროს სწორედ გასაოცარი სიმდიდრე იყო საქართველოში: თვალ-მარგალიტი იმდენი ტრიალებდა სამეფოში, რომ „წყევით დასდებდეს“, როგორც ხორბალს; სამეფო საგანძურნი ოქროთი ვავსებული იყო; მემატთანე მოგვითხრობს, რომ „ვეცხლისა ჭურჭელთა არღარა აქუნდა პატივი პალატსა შინა მეფისასა, რამეთუ ყოველი ოქროსა და ბროლისა წინაგებულ იყო ინდოურთა ქვათაგან შემკობილი“-ო (ibid., 506 და ibid., 471). სახელმწიფო ხაზინას, როგორც ზემოთ გამორკვეული იყო, მარტო ხარაჯა 75000000 ვერცხლის ღირებეზე მეტი შემოსდიოდა; დავლა კიდევ სხვა იყო; ხოლო დავლის წილი ლაშქარსაც ერგებოდა (ქართ. ცხ., 483) და ამნაირდ ომიანობა ქართველი ხალხის შეძლებას აღიდებდა. მემატთანე წერს, რომ შამქორის ომის შემდეგ „მოიღეს ნიჭი არმადანი და განძი აურაცხელი, კაცი — ქელმწიფე, აზნაურთა მონამდის — თორმეტი ათასი, ავაზა — ორმოცი, ცხენი — ოცი ათასი, ჯორი — შეიდი ათასი, აქლემი — თხუთმეტი ათასი, ყოველი კიდებული სიმრავლეთა სიმდიდრეთა და საჭურჭლეთა, ოქროთა და ლართა“-ო (ibid., 471 და ibid., 449). ასეთი უხვი ავლა უვარდებოდათ ხელში სხვა ომების შემდეგაც“ (იხ. ქართ. ცხ., 395, 450, 470, 471).

მერე, რაკი მაშინ ქართველობა აღმოსავლეთში ბატონობდა, ხალხი მტრის შემოსევისა და დაწოკებისაგან უზრუნველყოფილი იყო, და მშვიდობიანად შეეძლო თავის საქმეს შესდგომოდა. ეს ისეთი ბედნიერება იყო ქართველი ერისათვის. რომელსაც ვერაფერი ვერ შეედრებოდა. ხალხი გამრავლდა გასაოცარი სისწრაფით. მცხოვრებთა რაოდენობის რიცხვი, რომლის დაახლოებით გამოანგარიშებაზე ქვემოთ იქნება ლაპარაკი, ცხადადა გვიჩვენებს, რამდენად იმატა ხალხმა ასი წლის განმავლობაში და რა მჭიდროდ იყო XII საუკუნეში საქართველო დასახლებული. 1254 წელს მონღოლებმა საქართველოში ხალხი და მისი ქონება აღწერეს. „იწყენ აღწერად კაცთაგან და პირუტყვთამდე, ყანით ვენაკამდე, და წალკოტით ბოსტნამდე და ცხრასა გლეხსა სრულისა მიწისა მქონებელსა ერთი ლაშქარს წარმავალი კაცი შეაგდიან და გამოვიდა სამეფოსაგან დავითისა ცხრა ღუმანი მკედარი, თათართა თანა წარმავალი, რომელ არს ცხრა ბევრი“-ო, — მოგვითხრობს მემატთანე (ibid., 664—665 და ibid., 564). ბევრი 10000-სა ნიშნავდა ძველად; მაშასადამე, ცხრა ბევრი 90000-ს უდრის, ამოდენა მხედარი უნდა გამოსულიყო საქართველოდან. ხოლო რომ ამის კვალობაზე მცხოვრებთა რიცხვი გამოვიანგარიშოთ მხედველობაში უნდა გვქონდეს, რომ „ცხრასა გლეხსა

* შეიძლება, რასაკვირველია, რიცხვები გადაშეტებული იყოს.

სრულისა მიწისა მქონებელსა ერთი ლაშქარს წარმავალი კაცი შაავდიან. ამ გამოკვლევის პირველ თავში ახსნილი იყო, რომ იმ განსაზღვრულ რაოდენობის მიწას, რომელიც გლეხს ჩვეულებრივ ეჭირა ხოლმე, ფუძეს, ან მიწას ემახდნენ. ამიტომ მემატინანეს სიტყვა „სრულისა მიწისა მქონებელი“ **სრულისა ფუძისა მქონებელსა** ნიშნავს. ჩვენ ვნახავთ, რომ სრული ფუძე დაახლოებით თორმეტ დღიურ მიწას და ერთს ვენახს უდრიდა, რომ ზოგჯერ ერთ ფუძეზე ერთი კომლის მაგიერ უკვე XII ს. ორი კომლი გლეხი იჯდა ხოლმე. უეჭველია, ამნაირად, მემატინანის „გლეხი სრულისა მიწისა მქონებელი“ მარტოხელა კაცს კი არა ნიშნავს, არამედ ერთ სრულს ოჯახს, რომელსაც შეეძლო ორ კომლადაც ეცხოვრა. ამიტომ ისტორიკოსის ცნობიდანა ჩანს, რომ მონღოლებს მხოლოდ სრული ფუძის მქონებელი გლეხის ოჯახებიდან მხედარი გაუყვანიათ ლაშქრად, ვისაც ნახევარი, ან მეოთხედი ფუძე ეკუთვნოდა ის, ეტყობა, სამხედრო ბეგარისაგან განთავისუფლებული ყოფილა. რასაკვირველია, თითო ფუძეზე ზოგჯერ ორი და სამი კომლიც იჯდებოდა, მაგრამ რაკი ახლა შეუძლებელია გამოვარკვიოთ, თუ რამდენ ფუძეზე ისხდა ერთ კომლზე მეტი, სავარაუდო, დაახლოებით ანგარიშის დროს სრული მიწის მქონებელ გლეხს ერთ კომლ სრული ფუძის მქონებელ გლეხად ჩავთვლით. რაკი ცხრა სრულმიწის პატრონ გლეხის ოჯახიდან ერთი მხედარი უნდა გასულიყო ლაშქრად და ჯარში წასავალი საქართველოდან 90,000 მხედარი აღმოჩენილა, მაშასადამე, მაშინ ჩვენს საქართველოში მარტო სრული ფუძის, ან მიწის მქონებელი 810,000 ოჯახი ყოფილა. თითო ოჯახში რომ ხუთი სული ვიანგარიშოთ, ამ დროს, უეჭველია, მეტიც იქნებოდა, — საქართველოში 4050000 ისეთი გლეხი ყოფილა, რომელნიც სრულ ფუძეზე იჯდნენ¹⁰⁹, იმათ გარდა ხომ ისეთი გლეხებიც იქნებოდნენ, რომელნიც სრული მიწის პატრონები არ იყვნენ; არც ბოგანოებია აქ სათვალავში მიღებული, არც უმიწაწყლო გლეხი; ამათ გარდა საქართველოში აზნაურები, მოხელეები, ვაჭრები და სამღვდელითა იყო; სათვალავში ისინი არ არიან შეტანილნი. მთელი ეს მრავალ გვარი და სხვადასხვა ნაირი ჯგუფი სულ ცოტა 500000-ად უნდა ჩავთვალოთ. ამგვარად, საქართველოში მე XIII საუკუნის პირველ ნახევარში 5000000 კაცზე მეტი მცხოვრები უნდა ყოფილიყო¹¹⁰, ქართლის ცხოვრებაში ნათქვამია, რომ აღრიცხვა დავითის სამეფოს შეეხებაო. რამოდენა ადგილი ეჭირა დავითის სამეფოს, ამ საკითხს მეტად დიდი მნიშვნელობა აქვს, იმიტომ რომ ამისდაგვარად მცხოვრებთა სიხშირე და ქართველების რაოდენობა თვალსაჩინოდ შეიცვლება. ბროსეს ჰგონია, რომ მემატინანეს ცნობა მხოლოდ აღმოსავლეთ საქართველოს, ქართლ-კახეთს, შეეხებაო და არა სჯერა, რომ ოდესმე შესაძლებელი ყოფილიყოს ასეთ პატარა მიწა-წყალზე ამოდენა აუარებელი ხალხი მოთავსებულიყოს (იხ. M. Brosset. Histoire de la Géorgie, trad. I-re partie, p. 551, შენ. 2). მართლაც, მემატინანე ორიოდე ფურცლით წინ თვითვე გვიამბობს, რომ საქართველოს გამეგობა ორი კაცის ხელში იყო, „შეიქმნა სამეფო ესე ორ სამთავროდ“ (მარიამ დედ ქართ. ცხ., 656 და ქართ. ცხ., 559). ორივეს დავითი ერქვა სახელად, ლიხთიმერი ერთს ეკუთვნოდა, ლიხთიმერი მეორესა თუმცა მემატინანეს სიტყვები ხალხის აღწერის შესახებ ბუნდოვანია და შესაძლებელია მერმინდელ დროის გადამწერებისაგან იყოს ეს ადგილი დამახინჯებული, მაგრამ მაინც ახლაც უეჭველი უნდა იყოს, რომ მემატინანეს მთელ საქართველოს აღწერაზე აქვს ლაპარაკი, ანუ „დავითის სამეფო“ სრულიად საქართველოდ მიაჩნია და არა ერთ ნაწილად, ერთ სამთავროდ; ეს თვით ისტორიკოსის სიტყვებიდანაც ჩანს, იმიტომ რომ იგი ამბობს, არღუნ ყაენმა წარავლინა საქართველოს, მეფეს დავითს წინაშე... და ვითარცა მოიწია საქართ-

ველოსა, დიდსა ჭირსა მიეცნეს ყოველნი მკვიდრნი ამის სამეფოსანიო“ (ქართ. ცხ., 564). აქ საქართველოზე როგორც ერთს განუყოფელს სამეფოზეა ლაპარაკი; აღწერილია საქართველოშია გამოგზავნილი და არა მის ერთს რომელიმე ნაწილში; ამიტომ ცნობები ხალხის აღწერის თაობაზე მთელ საქართველოს უნდა შეეხებოდეს. სომეხი ისტორიკოსის სტეფანოზ ორბელიანის თხზულებიდანაც ჩანს, რომ ხალხის აღწერა მთელ სამეფოს, მთელ საქართველოს შეეხებოდა. ქართველი დიდებულები შეიკრიბნენ თბილისს არღუნთან, რომელიც დიდმა ყაენმა ვეზირადა და ზედამხედველად დააყენა მთელ ამ ქვეყანაზე, ე. ი. ყველა მბრძანებლად და სამეფო ხარკისა და დიდ მდივანის უფლად (*ჩუხუჩილ*), რომელმაც ქრონიკონსა 703 მთელი ეს ქვეყანა აღწერაო“ (*ყაათიჩქის ნოზანყჩს შიხასკარს* პარიზის გამოც. II წ., გვ. 159), გვიამბობს სტეფანოზი. ერთი სიტყვით, ქართველი ისტორიკოსის ცნობები ხალხის აღწერის შესახებ მთელ საქართველოს შეეხება. ხოლო მაშინ საქართველოდ ყველა ის მიწა ითვლებოდა, რომელიც თამარ მეფის დროს და შემდეგაც ქართველებს ეკუთვნოდა (იხ., მაგ., ქართ. ცხ., 530, 531, 534, 541, 545), ე. ი. თითქმის მთელი ამიერკავკასია; შესაძლებელია, მხოლოდ შარვანი და სხვა ზოგიერთი მაჰმადიანთა სამფლობელო ჩამოსცლოდა. მაშასადამე, მონღოლების ბატონობის პირველ ხანებში საქართველოს სამეფოს საზღვრები კვლავინდებურად ხელუხლებელი დარჩომილა. ამის გამო 5000000 ორივე სქესის კაცი მთელ საქართველოს სამეფოს მცხოვრებთა რიცხვად უნდა ჩაითვალოს.

ხოლო საქართველოში მაშინ შედიოდა პერთ-კახეთი, კამბეჩიანი, ტფილისიდან აღმართ ვიდრე მთამდე შამახისა, ანისი, მთელი სომხითი, ქართლი, ჯავახეთი, სამცხე და აღმართ ვიდრე კარნუ ქალაქამდე და მთელი იმერი საქართველო (იხ. ქართ. ცხ., 541). მთელი ეს ქვეყანა ახლა ამიერკავკასიის უმეტესს ნაწილს შეადგენს, სახელდობრ: თბილისის, ქუთაისის, განჯის, ერევნის, ყარსის გუბერნიებს, ნოვოროსიის და ზაქათალის ოლქებს და 159, 606, 13 ოთხკუთხ ვერსტს უდრის. მაშასადამე, 5000000 მცხოვრები იყო საქართველოს სამეფოში XIII საუკუნეში, საშინელ ომებისა და მონღოლების აოხრების დროს, თამარის მეფობაში კი, რასაკვირველია, 5000000-ზე გაცილებით უფრო მეტი მცხოვრები იქნებოდა, რომ ცხადად წარმოვიდგინოთ, თუ რა ხშირად ყოფილა მაშინ საქართველო დასახლებული, საჭიროა ამიერკავკასიის მცხოვრებთა რიცხვი გავიხსენოთ. 1897 წლის ხალხის აღწერის ცნობების თანახმად, მთელ ამიერკავკასიაში სულ ორივე სქესის 5565547 მცხოვრები იყო, ხოლო ბაქოს გუბერნიისა და დაღესტნის ოლქის მცხოვრებთა რიცხვი რომ გამოეკლოთ და მხოლოდ იმ გუბერნიებისა და ოლქების მცხოვრებთა ჯამი გამოვიანგარიშოთ, რომელნიც XIII საუკუნეში საქართველოს სამეფოს ეკუთვნოდნენ, დაგვრჩება 4167360 ორივე სქესის მცხოვრები. მაშასადამე, იმავე ადგილზე XIII საუკუნეში 832640 სულით მეტი მცხოვრები ბინადრობდა, ვიდრე 1897 წელს; ერთ ოთხკუთხ ვერსტზე XIII საუკუნეში დაახლოებით 32 კაცი მოსახლეობდა, 1897 წელს კი ამიერკავკასიაში მხოლოდ 21,8. ახლა ყველგან მიწის სიმცირის ჩივილი გაისმის; XIII საუკუნეში უფრო მჭიდროდ ყოფილა საქართველო დასახლებული, მაშასადამე, მიწის სიცოტავე უფრო მეტი იქნებოდა, აკი იყვნენ კიდევ ამ დროს უმიწაწყლო გლეხები, რომელნიც მუშაობით ირჩენდნენ თავსა; მხოლოდ რაკი მაშინ აღებმცემობა, ხელოსნობა და მრეწველობა განვითარებული იყო, უმიწობა ისე საგრძნობელი არ იქნებოდა, როგორც ახლა. თუმცა ჩვენ პირდაპირი ცნობები იმის შესახებ, თუ რამ-

დენი მცხოვრები იყო საქართველოში, როცა დავით აღმაშენებელი სამეფო ტახტზე ავიდა, არ მოგვეპოვება, მაგრამ ჩვენი ქვეყნის მდგომარეობის იმ აღწერილობის მიხედვით. რომელიც ზემოთ მათიანიდან ამოღებული და მოყვანილი იყო, მცხოვრებთა რაოდენობის დაახლოებით მაინც გამოანგარიშება შეიძლება.

თუ რამდენად იმატა მცხოვრებთა რიცხვმა დავით აღმაშენებლის ტახტზე ასვლის შემდეგ, მეცამეტე საუკუნის ნახევრამდე, რასაკვირველია, ეს შეიძლება მხოლოდ დაახლოებით გამოვიანგარიშოთ. ზემოთ მოყვანილი იყო მემკვიდრის აღწერილობა, რომ დავით აღმაშენებლის ტახტზე ასვლის პირველ წლებში საქართველო ისე აოხრებული და მოსახლეობა იმდენად ამოვარდნილი იყო, „რომელ ყოვლადვე აღსავსე იყო ირემთა და ეშუთა მიერ“. საქართველო რამდენჯერმე მოსწრებია ასეთ აოხრებას; მეტადრე XVII—XVIII საუკუნეებში ამოგდებული იყო ქვეყანა; ვახუშტი მოგვითხრობს, რომ ალექსანდრეს დროს რაკი კახეთი მშვიდობიანად იყო, „ესრეთ შენ იყო, ვითარ ძნიად სადამე იპოებოდა სანადირონი, რამეთუ იტყოდაცა: „ახ, ნეტარ ოხერ მექმნეს კახეთი, რათა მაქვდეს სანადირონი მრავლადი“; შემდეგ ვახუშტი დასძენს: „რომელი ექმნა მისა ძესა მისსა თვიმურაზს (XVII ს. პივრ. ნახევ.), არამედ ვერცა-ლა თუ იგი მოცალებოდა ნადირად“-ო (ქართლის ცხოვ., ბროსეს გამოც., II, 110). მაშასადამე, კახეთი XVII ს. დაახლოებით იმდენადვე აოხრებული უნდა ყოფილიყო, რამდენადც XI საუკუნის დასასრულს საქართველო ამოგდებული ყოფილა: ორივე შემთხვევაში ქვეყანას უკაცურობის გამო ნადირი დაპატრონებია. რაკი XVII—XVIII სს. განმავლობაში საქართველო აღა-მაჰმად-ხანის შემოსევამდე შედარებით უკეთეს პოლიტიკურ მდგომარეობაში იყო. მცხოვრებთა რიცხვსაც შესამჩნევად უნდა ემატნა; მართლაც, ვახტანგ მეფის დასტურლამალიდან, რომელიც 1704 წლის შემდეგ არის შედგენილი, ჩანს, რომ მთლად ქართლში, არაგვის ხეობის გარდა, მცხოვრებთა ჯამი, თავადებისა და ბოგანოების გარდა, შეადგენდა მხოლოდ 3387 კომლს (იხ. პ. უმიკაშვილის გამოც., დასტურლამალი, გვ. 44, 60, 74 და 84), ანუ 16935 ორივე სქესის მცხოვრებს; თავადებისა და ბოგანოების რიცხვიც რომ მივუმატოთ, სულ ბევრი-ბევრი 20000 მცხოვრებზე მეტის ანგარიში არ შეიძლება; 1770 წელს კი, როგორც იმდროინდელი ხალხის აღწერის დავთრებიდან ამოკრებილ ცნობებიდან ჩანს, ქართლში 13840 კომლი ცხოვრობდა (იხ. ამ საბუთის შესახებ: ა. ცაგარელის წერილი, «Журн. Минист. Н. Просв.», 1883 წ., იანვარი, და ა. ხახანაშვილის — „კვალში“, 1898 წ., № 11, გვ. 194—5) ანუ 69220 ორივე სქესის მკვიდრი; მაშასადამე, მცხოვრებთა რიცხვს ერთი სამად, — მეტად და არანაკლებად, — უმატნია. ამის გამო, თუ ჩვენ შემდეგში სავარაუდო ანგარიშის დროს 1770 წ. დროინდელ ხალხის აღწერის დავთრების ცნობებით ვიხელმძღვანელებთ, რიცხვი შემცირებული კი არა, პირიქით, გადამეტებულად უნდა ჩაითვალოს. 1770 წელს ქართლსა და კახეთის სამეფოში, ყაზახისა და შამშადილის გარდა, სულ 50490 მცხოვრები კომლი ყოფილა (იხ. ibid.), ანუ 252450 ორივე სქესის აღამიანი; დაახლოებით ამდენივე და მეტიც შეიძლება ვიანგარიშოთ დასავლეთ საქართველოსათვის 300000; ხოლო სრულიად საქართველოს მცხოვრებთა რიცხვი, თავადაზნაურნიც რომ ზედ მივათვალოთ (1770 წლის ცნობებში მემკვიდრეთა წოდება ნაანგარიშევი არ არის), დაახლოებით 600000-მდე აუწევს. ამოდენა მცხოვრები იყო იმ დროს, როცა საქართველომ მოლონიერება დაიწყო. ამაზე ერთიორად ნაკლები მკვიდრი იქნებოდა მაშინ, როცა უკაცურობით მთა და ბარი მხეცსა ჰქონდა დარჩენილი მაგრამ თუნდაც რომ XI საუკუნის დასასრულს, — მაშინაც ზომ ქვეყანა „აღსავსე იყო ირემთა და ეშუთა მიერ“, — 600000

მცხოვრები ვიანგარიშით, მაშინაც, 150 წლის განმავლობაში საქართველოს უმწვერვალეს კეთილდღეობის დროს, მცხოვრებთა რიცხვს ერთი ოთხად უმატნია; 5000000 მთელი საქართველოს საშფოს მცხოვრებთა რიცხვია და საკუთრად საქართველოზე რომ 2500000 მცხოვრები ვიანგარიშით მაშინაც საქართველოს მკვიდრთა რიცხვს ოთხჯერ, მეტად და არა ნაკლებად, უმატნია; ხოლო ეს გარემოება მართლაც მცხოვრებთა გასაოცარ ზრდასა და გამრავლებას ამტკიცებს. რომ ჩვენ მსხვილი შეცდომა არ უნდა მოგვედიოდეს, როცა 1770 წლის საქართველოს მცხოვრებთა რიცხვი სავარაუდოდ XI საუკუნის საქართველოს მცხოვრებთა რიცხვად მივიღეთ, მაშინვე დავრწმუნდებით, როცა მეთექვსმეტე საუკუნის დროინდელ მცხოვრებთა რიცხვს ქართლს 1770 წლისას შევადარებთ; ხოლო რამდენი მცხოვრები იყო X საუკუნე ქართლში შეიძლება შემდეგი საშუალებით გამოვიანგარიშოთ: არაბი მწერალი იბნახალიკანი მოგვითხრობს, რომ იმ დროს ქართლი ხარკად 200000 დრამას იხდიდა (იხ. M. Ghazarian. Armenien unter der arabischen Herrschaft, Marburg, 1903, გვ. 67); ხოლო ბელადორისაგან ჩვენ ვიცით, რომ ხარკი საქართველოში თითო კომლზე ერთი დინარი იყო გადაკვეთილი (იხ. ibid., გვ. 23, 24, 26); მაშასადამე, 200000 დრამა რომ დინარად ვაქციოთ, მაშინ რამდენი დინარიც გამოვა, იმდენი კომლი მცხოვრები იქნებოდა მეთექვსმეტე საუკუნის ნახევარში ქართლში; ამ დროს 15—13 დრამა 1 დინარს უდრიდა; ამისდაგვარად 200000 დრამა 14285 დინარს შეადგენდა, ამდენივე მცხოვრები კომლი ყოფილა, ანუ 71425 ორივე სქესის მკვიდრი (14285X5), ე. ი. დაახლოებით იმდენივე (ქართლში იყო 69220), რამდენიც ცხოვრობდა ქართლში 1770 წელს. მაშასადამე, ჩვენი სავარაუდო ანგარიში სიმართლესთან ძალიან ახლო ყოფილა.

ერთი სიტყვით, მეთორმეტე საუკუნეში საქართველო ბრწყინვალე ეკონომიურ მდგომარეობაში იყო: გარეშე მტრებისაგან სრულებით უზრუნველყოფილი ხალხი გასაოცრად მრავლდებოდა, სახელმწიფო ხაზინას დიდძალი შემოსავალი ჰქონდა, აღებ-მიცემობა და მრეწველობა ფართოდებოდა და მატულობდა, ხალხი გამდიდრდა, გასაოცარი, აუარებელი ფული ტრიალებდა საქართველოში. განა გასაკვირველია, რომ მაშინ ქართველი ერი და მოღვაწეები თავიანთი მდგომარეობის კმაყოფილი ყოფილიყვნენ, რომ იგი ყოველმხრივ სრულად და უნაკლებოდ სჩვენებოდათ? ოღონდაც, რომ ასი წლის განმავლობაში ქართველმა ერმა უკიდურეს განსაცდელიდან და განადგურებიდან თავი დაიღწია და იმოღენა ძალა გამოიჩინა, რომ აღმოსავლეთში პირველი ადგილი დაიკავა, თავისი სახელმწიფო სამზღვრები გააფართოვა და უთვალავი სიმდიდრე შეიძინა. მაშინ არავის ფიქრადაც არ მოუვიდოდა, რომ საქართველოს, შესაძლებელია, რაიმე უბედურება დასტყდომოდა თავზე. ახლა კი, როცა მკვლევარი იმდროინდელ ეკონომიურ მდგომარეობას ღრმად ჩაუკვირდება, უეჭველია შეამჩნევს, რომ საქართველოს უზომო, განმაკვიფრებელი სიმდიდრე ნამდვილს ბუნებრივს და საღს საფუძველზე არ იყო დამყარებული, რომ ამის გამო საქართველოს ქონებრივ შემლბას მტკიცე ნიადაგი არა ჰქონდა. თუმცა მეთორმეტე საუკუნეში აუწერელი სიმდიდრე და ფული ტრიალებდა საქართველოში, მაგრამ იგი მარტო შინაურ მრეწველობისა და აღებ-მიცემობის შედეგი არ ყოფილა, არამედ განსაკუთრებით ომებისა, სამხედრო დაულის, აგრეთვე ხარაჯის წყალობით მოგროვდა აუარებელი სიმდიდრე; ამან აავსო ფულით და ვანძით საქართველო; ხოლო ეს ქვეყნის ნამდვილი, ჭეშმარიტი და მტკიცე ბუნებრივი სიმდიდრე არ არის; ამ გზით შექმნილი ქონება ადვილად ქრება; ფულიც ხომ, როცა მას აღებ-მიცემობა და მრეწველობა არ იკავებს, უეჭველად

უმტყუნებს ხოლმე თავის პატრონს. რომ საქართველოს სიმდიდრე და ეკონომიური კეთილდღეობა მართლა მტკიცე ნიადაგზე არ იყო მეთორმეტე საუკუნეში, ეს ცხადადა ჩანს იქიდან, თუ რა მდგომარეობაში ჩავარდა ჩვენი ქვეყანა მონღოლების დროს.

როცა მონღოლებმა 1236 წელს საქართველო დაიპყრეს და დაიმორჩილეს, ასი წლის მეტზე ბატონობას და თავისუფლებას მიჩვეულ ქართველებს საშინელი ხარჯი დაადეს; მათ აღწერეს „კაცთამდე და პირუტყვთამდე, ყანით ვენახთამდე, წალკოტით ბოსტნამდე“ (მარიამ დედ. ქართ. ცხ., 664 და ქართ. ცხ., 564), რომ არაფერი არ გამოპარვოდათ ხარჯგაუწერელი, „და განაწესეს ძღვენი სოფლისაგან —ათასის მგვდრისა მთავარსა კრავი ერთი და დრაჰკანი ერთი, ხოლო ბევრისა მთავარსა ცხვარი ერთი და დრაჰკანი ორი და მზიდი ცხენისა თეთრი სამი“ (ibid., 665 და ibid., 565); მაგრამ არც ეს იკმარეს: არღუნმა დააწესა, რომ „რაცა განისყიდებოდეს ტფილისს ასსა თეთრსა ზედა სამი თეთრი საყენოდ დაიდებოდეს“-ო (ibid., 670 და ibid., 568), ანუ თითოეულ გაყიდულ საგნის ფასიდან 3% ბაჟი იყო შემოდებული, და ამ ბაჟის ასაკრებად ერთი სპარსი ხოჯა აზიზი დანიშნა და ტფილისში დასტოვა; ეს მოხელე იქამდე გაკადნიერდა და გათამამდა, რომ „თუ სამზარეულოსა მეფისასა ცხვარი გინა კრავი ისყიდებოდეს, მას ზედაცა ხარაჯა წაუღიან, რომელსა იგი ტამლად უწოდეს“-ო. — მოგვითხრობს ჩვენი მემართიანე (ibid., 670 და ibid., 568). თითოეულ სოფელს, მამასადამე, სამი დრაჰკანი (ოქროს ფული იყო) ფულად და ერთი ცხვარი; ერთი კრავი კიდევ სხვა იყო, — ეს მარტო სამხედრო მოხელეებს, ამას გარდა ცხენის გადასახადი სამი თეთრი (ვერცხლის ფული იყო) დღიურად და ბაჟი 3% თითოეულ გაყიდულ ნივთზე; ეს ამოდენა ხარკი—ჩვეულებრივ გარდასახადის გარდა — საშინელ ტვირთად დააწვა ქართველ ხალხს. მეფიდან დაწყებული, გლეხკაცამდე—ყველა შეწუხებული იყო (ibid., 670 და ibid., 568). დიდებული ერისთავთერისთავი კახა ამბოხს. „ღმერთმან შეიბრალოს ქრისტიანობა და აღარ იყოს ხარაჯობა აწინდელისა დებისა“-ო (რკონის სიგელი, თ. ჟორდანიას ქრონიკები II, 138). ამ საშინელ ხარაჯობას, როცა თითოეულ სოფელს 3 ოქროს დრაჰკანი უნდა გამოეღო ვერცხლის ფულისა, ცხერისა და სხვა გადასახადის გარდა, შედეგად ის მოჰყვა, რომ ის დიდძალი, აუარებელი ფული, რომელიც XII საუკუნეში და XIII საუკუნის დასაწყისში საქართველოში ტრიალებდა, სულ ცოტა ხანში გაქტრა, მონღოლების ხელში გადავიდა, სულ ხარაჯაში და ბაჟში წავიდა. ეს მოხდა ოცი, ოცდაათი წლის განმავლობაში; მეცამეტე საუკუნის დამდეგს საქართველოში ფული გადამეტებული იყო და იაფად ფასობდა, 1259 წელს კი კახა ერისთავთერისთავი თავის შესანიშნავ რკონის სიგელში ჩიოდა: „ხარკობისაგან ოქროა ძუირად იყვის და სოფელი იეფადა“-ო (თ. ჟორდანიას ქრონიკები, II, 133). ან კი რა გასაკვირველია: წინანდელ სიმდიდრის უმთავრესი ნაკადული — ძლევაშოსილი ომიანობა, დავლა და ხარაჯა — შეწყდა, შეძენილი ფული და სიმდიდრე მონღოლების მიერ დადებულ გადასახადებში მიდიოდა და ადგილობრივ ძალიან ცოტადა რჩებოდა. ამიტომ ფული, უეჭველია უნდა გაძვირებულიყო. მაგრამ რომ უფრო ნათლად წარმოვიდგინოთ, თუ რა საშინელ ქორებულიყო. მაგრამ რომ უფრო ნათლად წარმოვიდგინოთ, თუ რა საშინელ ქორებულიყო. მაგრამ რომ უფრო ნათლად წარმოვიდგინოთ, თუ რა საშინელ ქორებულიყო. მაგრამ რომ უფრო ნათლად წარმოვიდგინოთ, თუ რა საშინელ ქორებულიყო.

ველთა წამიდიან იეფად: რაიცი ხუთიათას თეთრად ღირდის ორ ათასად ძლიე დაეჭირვინი, და ზოგი სხუაგან დიდებულთა ზედა გაცყიდი: რაიცი ათი ათას თეთრად ღირდის ხუთი ათასად ძლიე გაცყიდი“-ო (თ. ჟორდანიას ქრონიკები, II, 134). მაშასადამე, რაშიაცი წინათ, როცა ფული ძვირად არ იყო, 10, 000 თეთრს აძლევდნენ ხოლმე, 1259 წელს მხოლოდ 5000 თეთრი, ანუ ერთი ორად ნაკლები უძლევიანთ, ხოლო რაცი წინათ 5000 თეთრად ღირებულა, მხოლოდ 2000 თეთრად, ისიც რის ვაივაგლახით, გაუსაღებია, ანუ $2\frac{1}{3}$ იაფად; ხოლო ეს იმას ნიშნავს, რომ ფული ერთი ორად, $2\frac{1}{2}$ გაძვირებულა. მაშასადამე, მაშინ ისეთი მდგომარეობა ყოფილა, რომ ახლანდელ კვალობაზე მანეთიან ნივთში მხოლოდ ათი შაური, ან ორი აბაზიდა შეაძლიონ. ამის გამო ყველაფერს ფასი დაეპარგა და თავდაპირველად, რასაკვირველია, მამულს; მიწას; აკი კახა ერისთავთერისთავი რკონის სიგელში ამბობს კიდევ: „ოქრო ძვირად იყვის და სოფელი იეფადო“ (ibid., 133). სხვა საქონელიც მეტად იაფად იყო; იგივე კახა წერს: „ბაღდაღური ალაფი ყუე-ლა იეფად იყო“-ო (ibid., 134). საშინელი ეკონომიური გაჭირვება არსებობდა საქართველოში: რაკი მამულს დიდი გადასახადი აწვავ, ხოლო ფული მეტად ძვირად იყო, მამული გადასახადს ძლივს ძლივობით ასდიოდა, სასოფლო მეურნეობა და მიწის მოქმედება ხელსაყრელი აღარ იყო; ამის გამო ფულის გაძვირებას და მიწის ფასის დაცემას შედეგად მამულის ამოძრავება მოჰყვა, დიდძალი სოფლის მამულები გაიყიდა, მეტადრე მსხვილი მამულები: კახა პირდაპირ ამბობს: „მათ ჟამთა დია ქუეყანანი დაიყიდნეს ხარკობისაგან: ოქროა ძვირად იყვის და სოფელი იეფადო“-ო (ibid., 133). რომ ეს მართალია, სხვა იმდროინდელ საბუთებიდანაც ჩანს. ზოგიერთი მამული ცოტა ხნის განმავლობაში ორჯერ, სამჯერ გაციდულა (იხ. ibid., 159, 162). ბევრ მებატონეს გამოეცალა და წაუვიდა ხელიდან მამული, საშინელი ეკონომიური გაჭირვება დაატყდათ თავზე. ამ ძლიერმა და სწრაფმა ეკონომიურმა განსაცდელმა დიდი გავლენა იქონია, ღრმა კვალი დააჩნია საქართველოს საზოგადოებრივ ყოფა-ცხოვრებას, რომლის შესახებ დაწვრილებით ჩვენი გამოკვლევის მეორე წიგნში იქნება ლაპარაკი. ახლა, ამ წიგნში საკმარისია აღვნიშნოთ, რომ ფულების შემოღევამ და გაძვირებამ, ერთი სიტყვით, საზოგადო ეკონომიურმა უბედურებამ ყველა წოდება საქართველოში საშინელ განსაცდელში ჩააგდო, სამღვდლოების გარდა. იმიტომ რომ არღუნმა „ხუცესთა და მონაზონთა და საეკლესიო განწესებათა არა შეაგდო საზღავი, და არცა ყალანი, აგრეთვე შეხთა და დარვეშთა და ყოვლისა რჯულისა კაცნი სამღთთთა განჩენილნი ათავისუფლნაო“ (მარიამ დედოფ. ქართ. ცხ., 665 და ქართ. ცხ., 565), მონღოლების მძიმე გადასახადებს მხოლოდ მთელი სამღვდლოება, რჯულის განურჩევლად, და მათი დაწესებულებანი გადურჩა. მაგრამ თუ მონღოლებმა თავის მხრივ მათ მფარველობა გაუწიეს, საზოგადო გაჭირვებულ მდგომარეობის სუსხი არც მათ ასცდენიათ თავიდან. გადატაკებული მემამულენი, რომელთა წინაპრებსაც სხვადასხვა საყდრებისა და მონასტრებისათვის ოდესმე მიწები შეეწირათ, დაესივნენ და ნაჩუქებს ისევ დაესაკუთრნენ: რა ვქნათ, „ჟამისა ძნელბედობასა და საჭირობასა“ გამო იძულებული ვართ მიმტაცებლობა ვიკადროთო (იხ. ამდროინდელი საეკლესიო კრების ძეგლი, თ. ჟორდანიას ქრონიკები, II, 164), ასე იმართლებდნენ ხოლმე თავს ილაჯგაწყვეტილი აზნაურები. მონღოლების დადებულმა ხარკმა, მაშასადამე, საქართველოს წინანდელი ეკონომიური მდგომარეობის წყალობით, ხალხი საშინელ ქონებრივ განსაცდელში ჩააგდო და ერის კეთილდღეობა ძირიანად შეარყია; ოღონდაც, ეს საშინელი ეკონომიური უბედურება მტრისგან დამარცხებაზე უფრო უარესი უნდა ყოფილიყო.

(ibid., 20), ესე იგი 586 წ. ქრ. შ; ერთი სიტყვით, ნამდვილი პაპლავური ფულია; განსხვავება იმაში მდგომარეობდა, რომ შუბლზე ზევით ასომთავრულად აღბეჭდილი ჰქონდა „გნ“, „ვგ“, „ჯო“, ანუ გურგენ, ვახტანგ, ჯუანშერ (?) (ibid., 20—26); შემდეგ სტეფანოსმა თავის ფულებზე მხოლოდ ორმოზდის სახე დასტოვა, მაგრამ ვარშემო პაპლავური წარწერა გააუქმა და მის მაგიერ თავისი სახელი „სფნს“ — „სტეფანოს“ ასომთავრულად აღნიშნა, ზურგზე კი, ცეცხლის ბომონის ზემოთ, ჯვარი გამოასახენა (ibid., 29, 30).

არაბების შემოსევამ და ბატონობამ ქართულ ფულების მოჭრა შეაჩერა. პირველ ხანებში თვითონ არაბები ოქროს ფულს (ბიზანტიურს) ხმარობდნენ, ხოლო ვერცხლისას სასანელი მეფეების ფულების მსგავსსა სჭირდნენ, მერე პაპლავრ ფულს არაბულ ზედწერილებიც მიუმატეს (Бар. Тизенгаузен. Монеты Багдадскаго халифата, VIII). არაბული საკუთარი ფული ხალიფა აბდ-ალ-მალიქმა შემოიღო 696 წელს. მალე არაბებმა საქართველოშიაც დაიწყეს საკუთარი ფულების ჭრა; პირველი, ტფილისში მოჭრილი არაბების ფული 704 წელს ეკუთვნის, მერე კიდევ უჭრიათ 825 წელს, 862—3 წელს, 864—5 წ., 864—5 წ., 906—7 წ., 909—10 წ., 919—20 წ., 923—4 წ., 924—5 წ. და 926—7 წელს (V. Langlois, Essai, 32 და Тизенгаузен. Монеты восточнаго халифата, 327).

როცა IX საუკუნეში დასავლეთ საქართველოში მეფობა განახლდა და საქართველოს სამეფო მოსულიერდა, თანდათან საკუთარი ფულების მოჭრაც დაიწყეს. მაგრამ თუ უძველესი ქართული ზედწერილიანი ვერცხლის ფულები სასანელი მეფეების ფულების მიბაძვით იჭრებოდა, ახლა ბიზანტიის ზეგავლენა ეტყობოდა ქართულ ფულებს; პირველი ამგვარი ფული დავით კურაპალატს (+1001 წ.) ეკუთვნის და შემდეგი ზედწერილი აქვს; შუბლზე — ქე შე დო. „ქრისტე შეიწყაღე დავით“; ზურგზე — ჯვარის ვარშემო — „კპტი = კურაპალატი; დავითის ფულებიც ვერცხლისა იყო; ამგვარად, კვლავინდებურად საფასედ ვერცხლი იყო მიღებული და არა ოქრო, როგორც ბიზანტიაში. გარეგნობით ბიზანტიურ ფულს უფრო მეტად ბაგრატ IV (1028—72) და გიორგი II (1072—89) მოჭრილი ფულები მიაგავს; მათ ბერძნული ზედწერილიც აქვთ, ხოლო ქართულად აწერია; ქე ადე ბგტ აფხაზთა მფე და ნობელისიმოს = „ქრისტე აღიდე ბაგრატ აფხაზთა მეფე და ნობელისიმოს“, ან „ქე ადე და ბგტ აფხაზთა და ქრთლთა მფე და სევასტოსი = „ქრისტე აღიდე ბაგრატ აფხაზთა და ქართულთა მეფე და სევასტოსი“ (V. Langlois, Essai, 39—42); ამ მეფეების ფულებიც ვერცხლისაა.

მაგრამ დავით აღმაშენებელმა ვერცხლის ფულის მაგიერ სპილენძისა, ანუ ეგრეთწოდებული შავი ფული შემოიღო; ამის გარდა, მეფემ თვით ფულების გარეგანი სახეც სრულებით შესცვალა. ფულის შუბლზე ცხენოსანი მეფე ხატია, აქეთ-იქით „დ“ და „თ“ ზის, რაც „დავით“—სა ნიშნავს, ხოლო ზურგზე არაბული ზედწერილია: „მეფეთ მეფე დავით გიორგის ძე მესიის მახვილი“. დავით აღმაშენებლის შემკვიდრეებიც სპილენძის ფულებსა ჭირდნენ და ზურგზე ეოველთვის არაბულ ზედწერილს ასხმენებდნენ. გიორგი მეფემ, თამარის მამამ, ქართულ ფულების მოჭრის დროს ერთი ახალი წესი შემოიღო: იგი ფულებზე მოჭრის ქრონიკონს ასხმენებდა, მაგალითად: „ქტედ“, ესე იგი ქრონიკონსა სამას ოთხმოცდათოთხმეტსა, რაც 1174 წელს უდრის; ამგვარ ქრონიკონების საშუალებით გამოირკვა, რომ თამარს 1187 წელს (ქკსა 407) და 1200 წელს (ქკსა 420), ხოლო ლაშა გიორგის 1210 წელს, რუსუდანს კი 1227 წელსა (ქკსა 447) და 1230 წელს (ქკსა 450) მოუჭრიათ ფული; ამ დროს ფულის შუბლზე, სახელდობრ

ქობაზე, ვარშემო ეწერა ხოლმე: „ქკ ჯკ (ან სხვა თარიღი) სხლთ ღოსთ იქნა ჭედაი ვცხლსი ამს“, რაც უქარაგმოდ ნიშნავდა: „ქრონიკონსა 430 (ან სხვა) სახელითა ღთისათა იქმნა ჭედაი ვეცხლისაი ამის“ (ibid., 55—73). სიტყვა „ჭედაი“ ნათლად გვიჩვენებს, თუ როგორ ამზადებდნენ საქართველოში ფულსა. რუსუდანი ისევ ბიზანტიური ფულების მაგვარი ფულების ჭედვას შეუდგა და 1230 წელს ისევ ვერცხლის ფული შემოიღო (ibid., 73). ყურადღების ღირსია, რომ თამარ მეფისა, ლაშა-გიორგისა და დავით სოსლანის დროს ჩვეულებრივ ფულების გარდა დიდ, უზარმაზარ, უსწორმასწორო სხვადასხვანაირ სპილენძის ფულების „ჭედა“ დაუწყიათ, რომლებზედაც ორივე მხრივ რამდენიმე ზედწერილი იყო ხოლმე ერთად აღბეჭდილი; ზოგ ფულს სამი, ოთხი და ხუთი ზედწერილი აქვს ხოლმე (ibid., 61).

ამგვარად, უძველეს დროს საქართველოში უცხოეთის ოქროს ფული ტრიალებდა, მანამ III—IV საუკ. ქრ. შემ. სასახელთა მეფეებმა სპარსეთში ვერცხლის ფული არ შემოიღეს; ამის შემდეგ საქართველოშიც გავრცელდა ვერცხლის საფასე; თვით ქართველებიც საკუთარ საფასეს სპარსელების მიბაძვით ვერცხლისას ჭრიდნენ VI—VII საუკუნეებიდან მოყოლებული ვიდრე დავით აღმაშენებლამდე, ხოლო იმ დროის განმავლობაში, როცა საქართველოში არაბები ბატონობდნენ, ჩვენში არაბული ვერცხლისავე ღირებულება ტრიალებდა. მხოლოდ დავით აღმაშენებელმა შემოიღო სპილენძის ფული, და ვერცხლის საფასე ამის შემდეგ მთელი XII და XIII საუკუნის დასაწყისის განმავლობაში არც გიორგი III, არც თამარ მეფის, არც ლაშა გიორგის დროს საქართველოში არ მოჭრილა. რასაკვირველია, ამგვარი მოვლენა, საფასის მადანის გამოცვლა, რაიმე ღრმა ეკონომიურ მიზეზს უნდა გამოეწვია; ყურადღების ღირსია, რომ აღმოსავლეთის ყველა სხვა ქვეყანაშიაც ამავე დროის განმავლობაში ვერცხლის საფასე ქრება და მის მაგიერ სპილენძის ფულები იჭრება; ამიტომ, უეჭველია, რომ საზოგადო მოვლენად უნდა ჩაითვალოს და ერთ საზოგადო მიზეზს უნდა გამოეწვია; სამწუხაროდ ჯერ გამოჩვეული არ არის საბოლოოდ ეს საკითხი. ცხადია, რომ საფასის მადანის გამოცვლას ხალხის ეკონომიურ ცხოვრებაზე დიდი გავლენა უნდა ჰქონოდა.

საინტერესოა, რომ აღმოსავლეთის მაშინდელი მმართველები და მთავრობა ამგვარ სპილენძის ფულს წინანდელი ვერცხლის ფულის ფასსა სდებდნენ; თვით სპილენძის ფულს ზედწერილი ჰქონდა — „ეს ღირპემია“-ო, ხოლო რაკი ღირპემი ანუ დრამა ჩვეულებრივ ვერცხლის ფულის სახელი იყო, ეს ზედწერილი იმას ნიშნავდა, ვითომც ამ სპილენძის ფულს ვერცხლის დრამის ფასი აქვსო. ამნაირადვე მოქცეულა, როგორც ჩანს, მთავრობა საქართველოშიაც; ეს თვით მაშინდელი ფულების ქართული ზედწერილითა მტკიცდება; თამარის 1187 წელს მოჭრილ ფულსა და ლაშა გიორგის 1210 წლისას აწერია: ქრონიკონსა ამა და ამას. სახელითა ღვთისათა იქნა ჭედაი ვეცხლისა ამის (V. Langlois, Essai, გვ. 60, 67, 69). რაკი სპილენძის ფულს საქართველოს მთავრობა „ვეცხლად“ აცხადებდა, ამით მას უნდოდა აღენიშნა, რომ მის მოჭრილ სპილენძის ფულს ვერცხლის, ანუ დრამის ფასი აქვს. მაშასადამე, სპილენძის ფულისათვის მთავრობას სავალდებულო გადაკვეთილი ფასი დაუწესებია. ასეთი საშუალება აღმოსავლეთში ახალი საქმე არ იყო. სამარყანდში მოჭრილ სპილენძის ღირებულებზე მაგალითად, ასეთი ზედწერილი იყო: შუბლზე — „სამარყანდსა და ამ ქალაქის მაზრაში“, ხოლო ზურგზე — „ვინც (ამ ფულს) არ მიიღებს, ბოროტმოქმედად ჩაითვლება“-ო (В. Бартольд. Извъ мюнц-кабинета при. С. Петербург. университете. Запис. Вост. от. Археол. общ. I. XIV, стр. 36). ამგვარად, სამარყანდში

მთავრობას კანონით სავალდებულო გაუხდია სპილენძის ფული: ვინც მთავრობის მოჭრილ ფულს არ მიიღებდა, იმას მთავრობა, ვითარცა ბოროტმოქმედს, ისე დასჯიდა. ერთი სპარსელი ისტორიკოსი მუჰამედ ნერშასი მოგვითხრობს, რომ სპილენძის ფულის მოჭრა ღიბრიფმა მოიგონაო, რომელიც ჰარუნ-ალ-რაშიდის მოადგილე იყო ხორასანში; ამის გამო ამ ფულს ღიბრიფს ეძახდნენ; თავდაპირველად 1 ვერცხლის ღირებულება 6 ღიბრიფს აძლევდნენ; 522 წელს ჰიჯრ., იმავე ისტორიკოსის სიტყვით, 100 ვერცხლის ღირებულება 70 ღიბრიფი ღირდა, ხოლო 1 მისხალი $7\frac{1}{2}$ ღიბრიფს ეთანასწორებო (M. Нершахи. История Бухары. пер. с перс. Лыкошина, г. Ташкент. 1897 г., 49, 50).

საქართველოში საკუთარი ოქროს ფული, რამდენადაც ჩანს, სრულებით არა ყოფილა, თუმცა კი ამას ერთი XIII—XIV საუკუნის სპარსელი ისტორიკოსი ყაზვინი ამტკიცებს; მაგრამ, ჩვენამდე არც ერთ ქართულ ოქროს ფულს არ მოუღწევია. ყაზვინის ცნობა ქვემოთ იქნება მოყვანილი; ასლა კი უნდა აღვნიშნოთ, რომ საქართველოში უცხოეთის ოქროს ფულსა ხმარობდნენ, განსაკუთრებით ბიზანტიურს; ეს ცხადადა ჩანს იმ ფულების სახელების ნუსხიდან, რომლებიც X—XII საუკუნეებში ტრიალებდნენ საქართველოში; რამდენადაც ქართულ საისტორიო თხზულებებიდან და სხვადასხვა სიგლებიდან ჩანს, ჩვენში შემდეგი ფულები მოიპოვებოდა: თეთრი (შიომღვ. ისტ., საბ., 2, ქრონიკები, II, 102, 129, 134, 161), კონსტანტინატი და პერპერაჲ (შიომღვ. ისტ. საბ., 16), პერპერა (შიომღვ. ისტ. საბ., 2), დრაჰმანი კონსტანტინატი (ქრონ., II, 47, 48, 49), დუკატი (შიომღვ. ისტ. საბ., 34, ქრონიკები, II, 102), დრაჰმანი დუკატი (ქრონიკები, II, 49), ბოტინატი (შიომღვ. ისტ. საბ., 34 და საფარის მონასტ. წარწერა, Такайшвили, Археолог. Эскурсии, I, 84), დრაჰმანი ვოტანიატი (ათონის აღაპები, საეკლ. მუშ. გამოც., გვ. 222), დრაჰმანი (იეს და ეფთუმეს ცა, საეკლ. მუშ. გამოც., 17, 19, 47; ქართ. ცხ., 325, 338 და 378; ქრონ., II, 150; შიომღვ. საბ., 61), დრამა (IX ს. გრიგოლ ხანძთ. ცა, კმ; შიომღვ. საბ., 16; ქართ. ცხ., 325; ქრონ., II, 45, 47, 48 და 130) და დანგი (სახარება).

ამ ფულების სხვადასხვა სახელებს შორის თავდაპირველად დრაჰმანისა და დრამის მნიშვნელობის გამოკვევას უნდა შევეუდგეთ. „დრაჰმანი“ ქართული სიტყვა არ არის, იგი სპარსულს „დაჰჰან“, „დაჰჰანი“-სა და სომხურს „დაჰჰანს“ ეთანასწორება და ოქროს ფულსა ნიშნავს (N. Nübschmann, Armenische Grammatik. I, 133); როგორც მემათიანის სიტყვებიდან ჩანს, დრაჰმანი დაეწო აღმაშენებლის დროს ჩვეულებრივი ფული ყოფილა (ქართ. ცხ., 373).

„დრამა“ კიდევ ფაჰლავურ-სპარსულს „დრამსა“, სომხურს „დრამს“ ეთანასწორება და ვერცხლის ფულს ღირებულება ნიშნავს. დანგი სპარსული სიტყვაა (Hübschmann, Armen. gram. I, 134), სომხურშიაც არის და 6 დანგი 1 დრამას უდრიდა (მხითარ გოშის *Դատաստանագիրք*. 372).

კონსტანტინატი, დუკატი და ბოტინატი, აგრეთვე პერპერა ბერძნული ფულების სახელებია; მათ შორის პერპერა ბერძნულ „ჰერპერონისავან“ არის წარმომდგარი და ოქროს ფულსა ნიშნავდა; იგი დინარს უდრიდა. დანარჩენი სახელები ბიზანტიის კეისრების სახელებისაგან არის წარმომდგარი და კონსტანტინეს (X, 1059—67 წ.), მიხეილ დუკისა (VII, 1071—78 წ.) და ნიკეფორე III ბოტანიატის (1078—81) ფულებს ერქვა; რაკი დრაჰმანი ოქროს ფულსა ნიშნავდა, ამიტომ ყველა შემთხვევაში, სადაც ნათქვამია: დრაჰმანი კონსტანტინატი, დრაჰ-

კანი ღუკატი, დრაპკანი ბოტინატი, ამ კეისრების ოქროს ფული უნდა ვიგულისხმეთ; ხოლო იმ შემთხვევებში, როცა საბუთებში ცარიელი სიტყვა „დრაპკანია“ ნახმარი, შესაძლებელია, ზოგჯერ არაბულ ოქროს ფულსა ნიშნავდეს.

ვერცხლის ფულს, როგორც ზემოთ იყო ნათქვამი, დრამა ერქვა და უფრო არაბულ ფულსა ნიშნავდა. ნამდვილ ქართულ ვერცხლის ფულს ქართულად „თეთრი“ ერქვა (შომღვ. საბ., 2, ქრონ., II, 102, 129, 134, 161); ამის გარდა, ჩვეულებრივ, როგორც ეტყობა, „ვერცხლს“ ემახდნენ ხოლმე; ეს ქართულ ფულების ზედწერილებით მტკიცდება: „ქრონიკონსა 430 სახელითა ღვთისათა იქნა ჭედაი ვერცხლისა ამის“.

საქართველოში ვერცხლის ფულის მოჭრა, როგორც აღნიშნული იყო, სპარსულ ფულების მიბაძვით დაიწყო; ამნაირადვე მოიქცნენ არაბებიც. ამის გამო ქართული ვერცხლის ფული იმდენსავე იწონიდა, რამდენსაც პაქლაური და არაბული ღირებულებები იწონიდნენ; მაგალითად, სტიფანოსის ფულები — 47 გრანს, 46, 47 გრანს (კნ. Баратаев. Нумизмат. Факты груз. царства, I, 17—23), გურგენის ფულები — 46 $\frac{1}{2}$, 45 გრანს (ibid., I, 29, 34, 37, 38); ხოლო დავით კურაპალატის ფული — 42 გრანს (ibid., II, 5), გიორგი I-ისა — 26 გრანს (ibid., II, 8), გიორგი II-ისა — 19 $\frac{1}{2}$ გრანს (ibid., II, 9), დავით აღმაშენებლისა — 13 და 8 გრანს (ibid., II, 12, 15), გიორგი III-ისა — 20 გრანს (ibid.); დასასრულ, რუსუდანის ვერცხლის ფულებიც ზოგი იწონის 42 გრანს (ibid., 115), ზოგი 41 $\frac{1}{2}$ გრანს (ibid., 121), ზოგიერთი — 41 გრანს (ibid., 111 და 114), ან 40 $\frac{1}{2}$ (ibid., 116) და 40 $\frac{1}{3}$ (ibid., 117), ერთი პატარა კიდევ 14 გრანს (ibid., 120). არაბული ვერცხლის ღირებულებაც ჩვეულებრივ 45—46 გრანს იწონიდნენ ხოლმე, მაგრამ ნაკლებიც მოიპოვებოდა; მაგალითად, კუფაში 132 წ. (ჰიჯრ.) მოჭრილი ღირებულებები ზოგი 46 $\frac{1}{2}$ გრანს იწონიდა, ზოგი კიდევ 41 $\frac{1}{2}$ გრანს. მედინეტ-ეს-სელამში 160 წ. (ჰიჯრ.) მოჭრილთაგანი. ზოგი 47, 46, ზოგი კიდევ 38 და 33 გრანს იწონიდა (Бар. Тизенгаузен. Монеты Восточнаго халифата, XIII); უეჭველია, ფასითაც განსხვავება ექნებოდათ სხვადასხვა (მაგ. 45 და 20, 14 გრანთან) ვერცხლის ფულებს, მაგრამ, სამწუხაროდ, ამის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება.

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, სპარსელი ისტორიკოსი ყაზვინი ამტკიცებს, ვითომც ქართველებს ოქროს ფული ჰქონოდათ. იგი მოგვეთხრობს: თბილისში მოიპოვება ოქროს დინარი, რომელსაც პერპერას ემახიან; იგი კარგი ღვისების მრგვალი ფულია, და ასურული ზედწერილი და კერპების (ე. ი. წმინდანების) სახეებია გამოსახული. თითო დინარი ერთ მისხალ წმინდა ოქროს იწონის. ამ ფულის მიუღებლობა არ შეიძლება, იმიტომ რომ იგი აფხაზთა მეფის ფულიაო (H. Sauvaire, Matériaux pour l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes, Journal asiatique, 1880, mai-juin), თუმცა პერპერა მართლა საქართველოში ტრიალებდა, როგორც ზემომოყვანილი ნუსხიდანა მტკიცდება, მაგრამ იგი ბიზანტიური ფული იყო და არა ქართული; ამასთანავე, ყურადღების ღირსია, რომ ჯერჯერობით არც ერთი ქართული ოქროს ფული არ არის აღმოჩენილი; ხოლო ბიზანტიური ოქროს დრაპკანები ბლომად ამოუღიათ საქართველოს დედამიწის გულიდან.

ერთი სატყვიით, ქართულ საფასის მადნად VII—VIII საუკუნეებიდან მოკიდებული XI საუკუნის დასასრულამდე განსაკუთრებით ვერცხლი იყო; არც ოქროს, არც სპილენძს ამ დროს არა ხმარობდნენ; მხოლოდ დავით აღმაშენებელმა შემო-

ილო სპილენძის საფასე, ვერცხლისა კი თითქმის სრულებით ქრება და მარტო მეტყაბეტე საუკუნეში რუსუდანმა საქართველოში ისევ ვერცხლის საფასე შემოიღო.

რასაკვირველია, ვერცხლისა და ოქროს ფულის ფასი სხვადასხვა დროს იცვლებოდა ხოლმე; ამიტომ საჭიროა გამოირკვეს დრაჰჰანისა და დინარისა, დრამისა და თეთრის ფასების ცვლილება, აწევ-დაწევა. ჩვეულებრივ, დრაჰჰანიცა და დინარიც, როგორც არაბული, ისე ბიზანტიური წონით, ერთ მისხალ წმინდა ოქროსაგან კეთდებოდა (Bar. Тизенгаузен. Монеты восточнаго халифата, XI. Bergman. Die nominale der Münzreform, 6—9); ბიზანტიური უფრო ცოტა მეტს იწონიდა 16/15 მისხლისას (Илл. Кауфман. Рус. вес, его развитие и происхождение в связи с историей рус. денежн. систем с др. времени, «Записки нумизм. отд. Археол. общ.», I., 164). საზოგადოდ **ერთი ოქროს დინარი ათს დირჰემს უდრიდა ხოლმე**, ასე იყო პირველ ხანებში (იხ. M. N. Sauvaire. Matériaux, Journal asiatique, 1882 février-mars, p. 111); X საუკუნეში (300 წ. ჰიჯ.) კოღამას დროს თურმე ერთ დინარში 15 დირჰემს აძლევდნენ (M. N. Sauvaire Matériaux, ibid., 114); არაბების ისტორიკოსი იბნ-ალ-ასირი მოგვითხრობს, რომ 330 წ. პ. (941—942 წ. ქრ. შ.) ნასერედ-დოულაჰ იბნ ჰამადის მოჭრილი დინარი „ებრიზი“ ადიდრიანი (проба) 13 დირჰემი ღირდათ, ძველი კი მხოლოდ აი 10 (ibid., 115). ელ-მუჟადდასი ამბობს, რომ ერაციის ფულებს წონით იღებენო; მაინც, რაც უნდა იყოს მათ ფულის წონა („სანჯ“) ხორასანულსას სჯარბობსო (ibid., 116—117); იმავე ავტორის სიტყვით, ისპაჰანში აწონილი 10000 დირჰემს ტოსტარში 25 აკლდება. ხოლო ტოსტარის 100 დირჰემი აჰვანისას 6 დირჰემი რჩება, ხოლო 100 დინარი, ყაზვინში აწონილი, ტოსტარში 4 დინარი და 5 დანეკი ანუ დანგი რჩებაო. ხორასანში აწონილ 100 დირჰემს ხუზისტანში 2 დირჰემი აკლდება (ibid., 117). 632 წელს ჰიჯრ. (1234—35 წ.) ბაღდადში მოსტანისირის ახალ დირჰემების ღირებულობა გადაჰკვეთეს: 1 დინარში 10 დირჰემიო (ibid., 127). ხოლო პერპერა 1157 წელს კონსტანტინეპოლში 6 სუ და 4 დ. ღირდა (ibid., 121). ასე ფასობდა დრაჰჰანი და დრამა საქართველოს მოსაზღვრე ქვეყნებში.

ორიოდე ცნობა იმის შესახებაც მოგვეპოვება, თუ როგორ იცვლებოდა ოქროს დრაჰჰანისა და ვერცხლის დრამის შედარებითი „ზომა“ („კურსი“, იხ. ურულის სიგელი, ე. თაყაიშვილის „საქართველოს სიძველენში“, გვ. 7) თვით კავკასიაში, საქართველოში. ერთი ცნობა მოიპოვება სომხურ კანონების კრებულში, რომელიც მხითარ გოშის მიერ „ძლევაშოსილ მეფე გიორგი III-ის სიკვდილის წელს არის შედგენილი (*Բաստამխանց, Մխիթարյ Գօշվ գատաստանագիրք Հայոց*, 73). მაშასადამე, 1184 წელს. მხითარი თავისი წიგნის ერთ ადგილას ამბობს, „თანამედროვე ფასობის კვალობაზე ოქროს დრაჰჰანიცამეტ ვერცხლის დრამას ეთანასწორება“-ო (*„იოსի դარხიან, ირ ქსი სრք. Գատաստანագիրք, 309*). რამდენსა ფასობდა დრაჰჰანი და დრამა შემდეგ დროში, შეიძლება ერთი, ოდიშში შენახული, XIII საუკუნის პირველ ნახევარს ხელმეორედ მოჭედილი ხატის წარწერიდან შევიტყუთ. ამ ხატის „სურვილით მამკობელი კახაბერის ძეთა ასული თეონელა, დედა ზვიადისა... და ძე მათი ვნ (sic) დადიანი და მანდატურთ-ოჯხოჯცესი ბედანი დადიანი და ცოლი მათი ბეგაისა ქართლისა ერისთუს ასული ხოჯაშაქი და ძენი მათნი ერან-შაჰრი, გიორგი და ივანე“ აცხადებს, რომ „ამა ხატსა ზედა იყო ორას ოცი ვერ-

ცხლი, აწ მინდა (მოუნდა?) რვა ასი ვერცხლი ოთხმოცდა ათი ოქრო ღრამის წონა“ (Brosset, Voyage archéologique en Transcaucasie, VII, 43). ამგვარად, 800 ვერცხლის ფული 90 ღრამის წონა ოქროს ეთანასწორებოდა; ერთი და სამი მეშვიდედი ღრამისა ერთ მისხალს შეადგენს, როგორც ნათქვამია „შაპრელ-ჯევაპირში“ (Sauvaire. Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes, journal asiatique, 1879, octobre-novembre-décembre, p. 492); მაშასადამე, $1\frac{3}{7}$ ღრამისა = 1 მისხალს; 90 ღრამის წონა ოქრო = $90:10\frac{1}{7} = 63$ მისხალს ოქროს; ამგვარად, 800 ვერცხლის ფული (ღრამა) ეთანასწორება 63 მისხალს ოქროს; ჩვენ ვიცით, რომ ერთი მისხალი ოქრო ერთ დინარს შეადგენდა; მაშასადამე, 800 ვერცხლის ფული (ღრამა) = 63 ოქროს დინარს, ხოლო 1 ოქროს დინარე = $\frac{800}{63} = 12\frac{2}{3}$ ვერცხ-

ლის ფულს; ესე იგი, XIII საუკუნის პირველ ნახევარში ოქროს დინარი საქართველოში $12\frac{2}{3}$ ვერცხლის ღრამადა ფასობდა. დასასრულ, ადვილად შეიძლება გამოვარკვიოთ, რამდენად ფასობდა ოქროს დინარი კავკასიაში XIII საუკუნის დასასრულს, 1294 წლის ახლო ხანებში; სტეფანოს ორბელიანი თავის ისტორიაში ამბობს: „ხუთასი დრაჰკანი, რაც ხუთასს დრამას შეადგენს“ (*«Пять тысяч драхманов по пяти драмам»*, მოსკოვის გამოცემის გვ. 357); თუ 500 დრაჰკანი = 500 დრამას, მაშასადამე, 1 დრაჰკანი = 1 დრამას. ზემოთ მოყვანილი იყო ერთი არაბი ისტორიკოსის ცნობა, რომ ბაღდადში 1235 წელს მოსტანსირის ახალი ფულის ფასობა გადაუკვეთნიათ და 1 ოქროს დინარში 10 ვერცხლის დირჰემი დაუწესებიათ. ამავე დროს საქართველოში, როგორც ვენახეთ, 1 ოქროს დრაჰკანი $12\frac{2}{3}$ ვერცხლის ღრამადა ფასობდა, ხოლო XIII საუკუნის დასასრულს კავკასიაშიც დრაჰკანი და ღრამა ბაღდადური ფასობის კვალობაზე ყოფილა¹¹².

II. ს ა ზ ო მ ი¹¹³

სივრცისა და სიმძიმის რაოდენობის შესატყობად მიღებულ ყველა ერთეულს, საზოგადოდ, ძველ საქართველოში „საზომი“ ერქვა (რკონის 1259 წ. სიგელი, ქრონიკები II, 137).

სხვათა შორის, მიწის საზომად მაშინაც „დღიური“ ითვლებოდა, — ანუ როგორც მაშინ ეძახდნენ ხოლმე „დღისა“; თამარ მეფის 1202 წლის სიგელში, მაგ., ნათქვამია: „ამათ გლეხთა სწორად მივსცენით მიწანი... დიდვალს დღისა ათისა და წყაროისა თავსა ორისა დღისა“ (შიომღვ. ისტ. საბ., 28); შიომღვიმის 1250—60 წლის სიგელში აგრეთვე სწერია: „კურთკაული მიწა აელო საშენებლად... დღისა ერთისა... კულა მასვე ზედა მოკიდებით ზუადის ძისაგან დღისა ერთისა და ზედავე მოკიდებით დღისა ერთისა სტეფანეს ძისაგან; ესე სამისა დღისა შენ ზოსიმეს გეყიდნა... ზედავე მოკიდებით სამისა დღისა მიწა იყო... კულა... ორისა დღისა მიწა შენ ზოსიმეს გეყიდა“... (შიომღვ. ისტ. ს. 60). ყურადღების ღირსია, რომ XI საუკუნის საბუთებში — მელქისედეკ კათალიკოსის 1020 წ. სიგელსა და ნიკორწმინდის სიგელში სულ სხვა სიტყვა იხმარება, — „მიწა“ და „ყანა“; მაგ. „თქმს გლეხნი სამნი ფუძითა სრულითა და ვენახი ა, მიწა ა, წისქული ა — და ჭალა და ოტათლოანს გლეხი ა, ციხედიდს გლეხი ა, ორნივე ფუძითა სრულითა... მოსელი ერთი, ყანა ა“... (მელქისედეკის სიგელი, ქრონიკები II,

34); ნიკორწმინდის სიგელშიაც ყოველთვის ამნაირივე სიტყვები იხმარება და არა დლიური, მაგ.; „ვიყიდე სახლელულს მიწაჲ: ა:.. შუბავთაგან ვიყიდე კანჩაეთს ყანაჲ: ა: და ჯევემელას: ა:“... (ibid., II, 46); ამ ორივე საბუთში **დლიური არც ერთხელ არ არის მოხსენიებული**; სამ ზემო დასახლებულ საზომის სახელის გარდა სიგელებში ერთი სიტყვა კიდევა გვხვდება, სახელდობრ „გუთანი“; შიომღვიმის 1250—60 წ. სიგელში მაგ. ნათქვამია: „შენ ოქროდ არ ძალგინდა და მოგუეც ორი გუთანი მიწა“ (შიომღვ. ისტ. საბ., 61); იგივე სიტყვა 1260 წლის სიგელში გვხვდება: „მიუყენნით მიწანი ერთი გუთანი ვენჯაის ბოლოსა თრიალური, ორი ნავენჯები თევდორული თხოთის აგარას და ორი გუთანი სარბიელთა“ (შიომღვ. ისტ. საბ., 67). შეიძლება ერთი გუთანი მიწა ერთი დღის მიწას უდრიდეს. მაგრამ ჯერჯერობით თვით საბუთებში ამის შესახებ არავითარი ცნობები არ მოიპოვება. არც „მიწისა“ და „ყანის“ რაოდენობის გამორკვევა შეიძლება ჯერჯერობით; იქნებ ეს ოთხივე სიტყვა ერთ და იგივე რაოდენობის საზომსა ნიშნავდეს. ნიკორწმინდის სიგელიდანა ჩანს მხოლოდ, რომ „ყანა“ სხვადასხვა სივრცისა ყოფილა, ზოგი პატარა, ზოგი კიდევ უფრო მოზრდილი: ზოგი იყო „გრივისა ერთისა სათესავი“ (ქრონიკები, II, 48), ზოგი კი „ექუსისა კაბიწისა სათესავი“ (ibid., 48).

როგორც დლიური, ისე „ყანა“ შეიძლებაოდა უფრო პატარა ნაჭრდაც დაყოფილიყო; მაგალითად, ნიკორწმინდის სიგელში ნათქვამია: „ვიყიდე კანჩაეთს ყანისა ნახევარი“-ო (ibid., 47), „ფარსმანის ძეთაგან ვიყიდე ორი ნაკვეთი ყანაჲ“ (ibid., 48); შიომღვიმის 1250—60 წ. სიგელში აღნიშნულია: „ეყიდა დღისა და ნახევარისაჲ მიწაჲ“ (შიომღვ. ისტ. საბ., 60); „მიწაც“ შეიძლება „ნაკვეთი“ ყოფილიყო (ქრონიკები, II, 46).

საწყავ საზომებად ამ დროს საქართველოში „გრივი“, „მოდი“, „კაბიწი“, „დრაჲა“ და „ლიტრა“ ითვლებოდა; ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში, მაგ., ნათქვამია: „ხუარბალი გრივი: გ“: (ქრონიკები, II, 46, 47), „ყანა გრივისა ერთისა სათესავი“-ო (ibid., 48); რკონის 1259 წ. სიგელშიც წერია: „მწირველსა თხუთმეტი გრივი ხუარბალი ზოდაბუნთაგან მიეცემოდეს“-ო (ქრონიკები, II, 136), იგივე საწყავი ვაჰანის მონასტრის ძეგლშიაც არის მოხსენიებული (შიომღვ. ისტ. საბ., 34), ამ საზომის სახელი მთელ აღმოსავლეთშია გავრცელებული: სომხურად *գրի* (გრივ), ასურულად „გრიბა“, სპარსულად „გირიბ“ და არაბულად „ჟარიბ“ (Hübschmann. Armenische Grammatik, I, 131).

„მოდი“ 1246—50 წ. სიგელში გვხვდება: „ტყისაგან მოდი რაიცღა მოვალს-იფქლი, ფეტვი და ღომი“ (ქრონიკები, II, 129); ამ საზომის სახელიც ბევრგან არის გავრცელებული, მაგალითად: ასურულად „მუდლო“, ლათინურად modius, ბერძნულად *μῶδιος* (მოდიოს).

„კაბიწი“ პირველად XI ს. ნიკორწმინდის სიგელშია მოხსენიებული: „ხაჯოჲ კაბიწი ა: ფეტვ კაბიწი :ე: (ქრონ., II, 47), „ყანაჲ ექუსისა კაბიწისა სათესავი“ (ibid., II, 48); კაბიწი რკონის სიგელშიც არის აღნიშნული (ibid., 137); ამ საზომის სახელიც მთელ აღმოსავლეთში გავრცელებულია: ქსენოფონტე აღნიშნავს, რომ იმის დროს, IV ს. ქრ. წ. *ἡ ἀναλκίη*-ს (კაბითე) სპარსეთში საწყავად ხმარობდნენო (Anabasis, I, 5, 6). იგი ებრაელებსაც ჰქონიათ „კაბოს“ სახელით (A Böckh. Metrologische Untersuchungen über Gewichte, Münzfüsse und Maasse des Alterthums, გვ. 260, 262). ასურულ მემატინის იოსუა მესვეტის 551 წ. ქრ. შ. დაწერილ თხზულებიდანა ჩანს, რომ ეს საზომი „კაბოს“ სახელით ასურელებსაცა სცოდნიათ (Chronique de Josué Stylite, პ. მარტე-

ნის გამოც. ასურული დედნისა, გვ. 31, თავი XL, ფრანგული თარგმ., გვ. XXXV, 40). კაბიწი არაბებსაც ჰქონდათ საზომად მიღებული და „კაფის“ უძახდნენ (A. von Kremer. Culturgeschichte des Orients, I, 62, 63, 200), სომხურად *կապիწ* „კაბიჭი“ ერქვა.

„დრამა“ დავით აღმაშენებლის ანდერძშია მოხსენიებული: „პური (ც)ხილი“ ფურნისაჲ ხუთასისა დრამისა წონის ნუმცა ოდეს მოაკლდების“-ო (შიომღვ. ისტ. საბ., 16—17); დრამა სხვა ქვეყნებშიაც იყო გავრცელებული, სომხურად *դրամ* (დრამ) ერქვა, პაპლაურადაც „დრამ“ (Hübschmann. Armen. Gram. I, 145), ბერძნულად *δραχμή* (დრახმე). ა. ბიოკს თვით ეს სახელი ბერძნულ სიტყვად მიაჩნია (A. Böckh. Metrologische Untersuchungen, 34).

„ლიტრა“ XI ს. ნიკორწმინდის სიგელშია მოხსენიებული: „რკინაჲ ლიტრაჲ რეაჲ“ (ქრონიკები, II, 46), „ცული ლიტრა :იდ:“ (14) (ქრონიკები, II, 48); შემდეგ თამარ მეფის 1190 წ. სიგელში: „მიიღებდენ ყოველთა წელიწადთა შინა ცულსა თხუთმეტსა „ლიტრასა“ (შიომღვ. ისტ. საბ., 22); 1246—50 წ. სიგელში: „ოცდა ოთხი ლიტრა ცვილი გამოვალს“ (ქრონიკები, II, 129); აგრეთვე დავით ნარინის სიგელში (ქრონიკები, II, 159, 160); „თხუთმეტი ლიტრა აბრეშუმი კარგი“ (შიომღვიმის 1227—30 წ. სიგელშია მოხსენიებული, ქრონიკები, II, 102), ხოლო „თხუთმეტი ლიტრა ზეთი“ 1246—50 წ. სიგელში (ქრონიკები, II, 128). ამ საზომის სახელიც გავრცელებული იყო: სომხურად ეძახდნენ *լիտր* (ლიტრ), ასურულად „ლიტრა“, ბერძნულად *λίτρα* (ლიტრა), ლათინურად *libra* (ლიბრა); ა. ბიოკის აზრით, ეს სახელი სწორედ იტალიური უნდა იყოს და ბერძნებს რომაელებისაგან შეუთვისებიათ (A. Böckh. Metrologische Untersuchungen, 293).

რამდენს იწონიდა თითოეული ზემოთდასახელებული საზომი ანუ რა სიმძიმეს აღნიშნავდა საქართველოში თითოეული მათგანი, ამის გამორკვევა მეტად მწილია: საბუთებში საკმარის ცნობები არ მოიპოვება. ცხადია მხოლოდ, რომ „კაბიწი“ აგრეთვე უფრო მომცრო საზომი ყოფილა, მისი შემადგენელი ნაწილი, ეს ნათლად ჩანს რკონის 1259 წ. სიგელიდან; იქ ნათქვამია: „ჩემსა მწირველსა ლუთხუთი გრივი ხუარბალი მიეცემოდეს ხოდაბუნთაგანვე სეფითა კაბიწითაო“ (ქრონიკები, II, 136); საბა-სულხან ორბელიანი თავის ლექსიკონში ამბობს: „ეზეკიას თარგმანში ეწერა — „ოცდა ორი ქსესტი ერთი გრივია“; ხრონოგრაფში ეწერა — „ოცდა ათი მოდი ერთი გრივია“; საწყაო თემითი-თემად უდიდესიც არის და უმეტესიცა, მაგრამ ოცდა-ორი ქსესტი უფრო სწორსა ჰგავსო“ (გვ. 61). სომეხი მწერალი ანანია შირაქელიც ამტკიცებს, ერთი გრივი 22 ქსესტიაო, სომხურ ერემის თარგმანშიც წერია იგივე (იხ. ავგერინის *բացասութիւն յափույ է կշույ նախնեսոյ*, გვ. 67). მაგრამ საბა ორბელიანი თავის ლექსიკონში ამტკიცებს: „მოდი საწყაი არს 22 ქსესტიანიო“ (გვ. 192) და ისე გამოდის, ვითომც გრივი და მოდი წონით ერთი და იგივე იყოს; ხოლო ამას არღვევს ზემომოყვანილი ხრონოგრაფის ცნობა, რომ ერთი გრივი 30 მოდს უდრის, არღვევს აგრეთვე არაბული ცნობები მოდისა და გრივის (=ჯარიბის)

* ბ-ნ ჟორდანიას „ხილი“ აქვს დაბეჭდილი; წინადადების აზრის მიხედვით აქ „ცხილი“ უნდა ყოფილიყო, რაც უქარაგმოდ „ცხობილის“ უდრის.

წონის შესახებ. ქვემოთ ჩვენ მოვიყვანთ ყველა ცნობას, რომლის შეკრებაც კი მოვახერხებთ საწყაობის წონის შესახებ, ახლა კი სიტყვა კაბიწზე უნდა ჩამოვავლოთ.

„კაბიწი“, როგორც ეტყობა, სხვადასხვანაირი იყო, ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდა; რკონის 1259 წლის სიგელში, მაგალითად, მოხსენიებულია „სეფუ კაბიწი“ (ქრონიკები, II, 136), უეჭველია ეს სეფუ კაბიწი ჩვეულებრივი კაბიწი არ უნდა ყოფილიყო. ძველს, X—XIII სს. დროინდელ საბუთებში არავითარი ცნობები არ მოიპოვება იმის შესახებ, თუ რა სიმძიმის საზომის აღმნიშვნელი იყო კაბიწი; საბა ორბელიანი თავის ლექსიკონში ამბობს: „კაბიწი სამი კოდი, გინა სამი გრივი, სადამე ათს კოდს კაბიწად იტყვანო“ (გვ. 138), მაგრამ შეუძლებელია კაბიწი 3 გრივს უდრიდეს. სასანელ გვარის მეფის ხოსრო ანოშირვანის დროს კაბიწი 8 როტლს ანუ ლიტრას უდრიდაო, ამტკიცებს ბ. კრემერი (A. Kremer. Culturgeschichte des Orients, I, 260).

ლიტრის შესახებ საბა ორბელიანს ვრცელი ცნობები აქვს შეგროვილი. საბა ამტკიცებს, რომ „პირველ უამთა ლიტრა უმცირეს იყუნეს, ვიდრე აწინდელი; ვითარცა აწ არს ჩვეულება ჰრომაელთა, ვერევე იყო პირველთაგან, რამეთუ ესრეთ იყო პირველთა ლიტრათა წონანი... თორმეტი უნკი ერთი ლიტრაა“-ო (გვ. 162).

თანამედროვე ლიტრა ჩვეულებრივ 10 გირვანქას იწონის ხოლმე. ძველი ლიტრა, მაშასადამე, ათ გირვანქაზე ნაკლები ყოფილა; რამდენად ნაკლები იქნებოდა? თუ საბას დაუუჯერეთ 1 ლიტრა 12 უნკიას იწონიდა, ე. ი. მაშინდელი ლიტრა ყოფილა მართლაც რომაული libra, რომელიც = 12 unciae (იხ. H. Nissen. Griechische und römische Metrologie, Handbuch d. klas. Alterthumswissenschaft, I, გვ. 678). ანანია შირაქელიც ლიტრის წონის თაობაზე ასეთსავე ცნობებს გვაწვდის (*მსახერხან*, op. cit., 89, 90), მაგრამ მხითარი გოში (XII ს.) ამტკიცებს, რომ „ერთი ლიტრა 100 დრამა ზეთს იწონის“-ო (*წათასათსანაყჩქრე*, გვ. 315), საბა ორბელიანი კი ამტკიცებს „ათი დრამა ერთი უნკიაა“-ო (ლექსიკონი, 62), ხოლო რაკი მისივე სიტყვით ლიტრაში 12 უნკიაა, გამოდის, რომ 1 ლიტრაში 120 დრამა ყოფილა, ე. ი. 20 დრამით მეტი, ვიდრე მხითარ გოშსა აქვს ნაჩვენები.

X საუკუნის არაბი მეცნიერი აბუ აბდალალაჰ მუჰამმედ იბნ აჰმედ იბნ იუსუფ ალ-კატიბ ალ-ხვარეზმი კი თავის თხზულებაში „მაფატიჰ ალ-ალუმ“ ამბობს: „რიტლ მისხლად (ნაანგარიშევი) 180 მისხალია, უკიად (ე. ი. უნკიად ნაანგარიშევი) 24 უკიაა... ხოლო უკია 10 დრამი (დირჰემი)*. (G. Van. Uloten' ის გამოც. Liber Mafatih al-olüm, გვ. 14)**. ამგვარად, არაბულ რიტლსა, ანუ ლიტრაში ერთი ორად უფრო მეტი უნკია ყოფილა, ვიდრე რომაულში; მაგრამ შეიძლება არაბული უკია, ანუ უნკია რომაულ უნკიაზე ერთიორად პატარა ყოფილიყო და რომაულს samuncia-ს ანუ ნახევარ უნკიას ეთანასწორებოდეს (Nissen, op. cit., გვ. 678), რომელიც მართლა ლიტრის $1/24$ უწევს. პრ. კაუფმანის სიტყვით, რომელიც კუეიბოს შესანიშნავ გამოკვლევაზე ამყარებს თავის ცნობებს, ერაცის რიტლი, ანუ როტლი 96 მისხალს, ე. ი. თანამედროვე რუსულ

* როგორც ზემოთ მოყვანილ ნაწყვეტებიდან ჩანს, ამ უკანასკნელ ცნობას საბა ორბელიანიც ეთანხმება.

** ამ მწერლის ცნობები გადმოცემა პრ. ნ. შარვა, რისთვისაც გულთოდ მადლობას ვუძღვნი-

ვირვანქას ეთანასწორება, რომელიც ნამდვილ ერაცის რიტლისაგან არის წარმომდგარი; ხოლო არაბებს ცალკე რიტლი ჰქონდათ, რომელიც 64 მისხალს იწონია (H. Kayfman, op. cit., 174). თუ 64 მისხალი = 24 უკიას, მაშ 1 უკია = $64/24 = 4$ მისხალს; ხოლო თუ ერაცის ლიტრა ავიღეთ, მაშინ 1 უკია = $96/24 = 4$ მისხალს.

სამწუხაროდ, ქართულ საბუთებიდან არა ჩანს, რამდენად სწორეა საბა ორბელიანის ცნობა, რომ ქართული ძველი ლიტრა რომაული ლიტრა იყო, და არა ერაცული, ან სხვაგვარი, არც ისა ჩანს, თუ რა გარემოებამ გამოიწვია ახალ ლიტრის შემოღება ძველი პატარა ლიტრის მაგიერ. მოვიყვან აქ მხოლოდ ერთი არაბი მწერლის ბელადორის ცნობას, რომ სომხეთის ამირას აღ-ჯარბამ აბდალლამ (VIII ს. ქრ. შ.) ბარდავის მოქალაქეებმა შესჩიულეს ქალაქში წონისა და საწყაის საზომები მრავალი და სხვადასხვანაირი ტრიალებსო; ამის გამო ამირამ სწორი, ერთგვარი და სამართლიანი საზომები შემოიღო (Sauvair, Matériaux ect. III. mesures, journal asiatique, 1886 წ., févr.-mars-avril, გვ. 155—6). არაბ ამირას საქართველოშიც შეეძლო საზომები შეეცვალა. რასაკვირველია, თვით საქართველოს მთავრობასაც შეეძლო ასეთი ცვლილება მოეხდინა. ხელნაწერებში იმედია ჯერ კიდევ ბევრი მასალა აღმოჩნდება საზომების შესახებ და მაშინ ამ რთული და საეკონომიო ისტორიისათვის დიდმნიშვნელოვანი საკითხის გამორკვევა უფრო ადვილი იქნება. არაბული სხვა საზომების შესახებ ბევრი ცნობა მოიპოვება*, მაგრამ სხვადასხვანაირი და ხშირად ერთმანეთის დამარღვეველი; სამწუხაროდ, ეს ცნობები ჯეროვანად შესწავლილი არ არის. აქ მოვიყვან მხოლოდ იმავე აბუ აბდალლამ მუჰამედ იბნ აჰმედ იბნ იუსუფის ცნობებს, რაც ერაცს შეეხება: „კაბიწი 25 რიტლია... ხოლო გრივი (ჯარიბ) სხვადასხვა ქვეყნებში სხვადასხვანაირია და 10 კაბიწისაგან შედგება; ამნაირადვე იცვლება კაბიწის წონაცა“-ო (Liber Mafatih al-olum).

ღვინის საზომად ჩვეულებრივ „კოკა“ იხმარებოდა ხოლმე (იე“ს და ევთემეს ახორება, საეკლ. მუხ. გამოც., გვ. 46; შიომღვ. ისტ. საბ., გვ. 59, 1250—60 წ. სიგელი; ქრონიკები, II, 137, 150, 153). ერთი 1246—50 წ. სიგელიდანა ჩანს, რომ ჩვეულებრივი კოკის გარდა მოზრდილ კოკებსაცა ხმარობდნენ, მაგ., გელათსა ჰქონია საკუთარი „მონასტრული დიდი კოკა“ (ქრონიკები, II, 129). რკონის 1259 წლის სიგელში მოხსენიებულია: „კულუხი ძუელი იყო თორმეტი კოკაა **ოცდაოთხლიტრიანი**თა კოკითა თითოსა მიწასაზედა“-ო (ქრონიკები, II, 136); რაკი ამ საბუთში ნიშანდობლივ აღნიშნულია, რამდენლიტრიანი კოკა უხმარიათ, უეჭველია იმიტომ, რომ ამაზე **ნაკლებლიტრიანი კოკებიც ყოფილა**; ვახტანგი თავის სამართალში ამბობს: „ადგილი არის კოკა 8 ლიტრა არის, ადგილია 10-ლიტრიანიანია, ადგილია 12, ადგილი 16, ადგილია 24-ლიტრიანია“-ო (კარი ვალისა, მუხლი 126). IX—XIII საუკუნეებშიც 24-ლიტრიანის გარდა სწორედ 8, 10, 12 და 16-ლიტრიანი კოკებიც იყო, თუ სხვანაირი, საბუთებიდან არა ჩანს. საბა ორბელიანი ამტკიცებს, რომ „საწყავი კოკისა არს ათი ახალი ლიტრა“-ო (ლექსიკონი, 149). რასაკვირველია IX—XIII სს. კოკა 24-ლიტრიანიც და მომცროებიც ძველ მაშინდელ ლიტრის კვალობაზე იქნებოდა ნაანგარიშევი. რაკი, როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო, ჯერჯერობით ძველი ლიტრის წონა გამორკვეული არ არის, ამიტომ ჯერ არც ძველი კოკის რაოდენობას შეტყობა შეიძლება.

* იხ. Sauvair-ის ზემოაღნიშნული თხზულება; Nöldeke-ეს წიგნში Geschichte der Perser und Araber, გვ. 246, შუნ. კრემერის თხზულებაში Culturg. Streifzüge კაბიწის შესახებ არსებითი და ახალი რამე ცნობები არ მოიპოვება.

კოკის გარდა კიდევ შემდეგი საზომებია საბუთებში მოხსენიებული: „ურემი ღვინო“ (1246—50 წ. სიგელი, ქრონიკები, II, 129), „საპალნე ღვინო“ და „ღვინო თუთია ცალი“ (1212—27 წ. ვაჰანის მონასტრის ძეგლი, შიომღვ. ისტ. საბ., 34, 35); საპალნე ახლაც იხმარება კახეთში; საბა ორბელიანი საპალნეს „ულაყის სატურთთავ“—ადა სთვლის (ლექსიკონი, 263), ხოლო იმის წონის შესახებ არას ამბობს. საპალნე „პალანისაგან“ არის ნაწარმოები, რაც აქლემის კურტანსა ნიშნავს (დაბადება. შესაქმე 31, 34), როგორც სამართლიანად ამბობს საბა ორბელიანი; მაშასადამე, საპალნე თავდაპირველად აქლემის ტვირთსა ნიშნავდა და არა ულაყისას; რა წონის საზომად ითვლებოდა ძველად საპალნე საბუთებიდან არა ჩანს. საპალნე, რასაკვირველია, საქონლის ორივე გვერდით იყო გადაკიდებული, თითოეულ მათგანს „ცალი“ ერქვა; ამ ცალის წონა, რასაკვირველია, მაშინ გამოირკვევა, როცა საპალნის წონას შევიტყობთ.

მომცრო საზომებად „კოჭობასა“ (იოანეს და ეფთვიმეს ცა, გვ. 46) და „კარასეულსა“ (1123 წ. დავით აღმაშენებელის ანდერძი, შიომღვ. ისტ. საბ., გვ. 18 და იოანეს და ეფთვიმეს ცა, გვ. 46) ხმარობდნენ; საბა ორბელიანი ამბობს—კოჭობა „მცირე ქოთანიაო“ (ლექსიკონი, 152); კარასეულის შესახებ არავითარი ცნობა არ მოიპოვება; სომხურ წყაროებში არის საზომი *կարას* „კარას“ (*Արարես*, *op. cit.*, 110), მაგრამ იქაც მეტად გამოურკვეველი მასალებია. დასასრულ, „კვანჩხი“ (1250—60 წ. სიგელი, შიომღვ. ისტ. საბ., გვ. 59—60), რომლის შესახებ საბა ორბელიანს ნათქვამი აქვს მხოლოდ—„მცირე სასმისი იყისა“—ო, ე. ი. არაყისა, მაგრამ ძველად ღვინისათვისაც უხმარიათ („კვანჩხითა ღვინო“), და ჭიქა (1259 წ. რკონის სიგელი, ქრონიკები, II, 157)¹⁴.

* * *

რაკი ყველა ის ცნობა, რომელიც კი IX—XIII სს. დროინდელ საბუთებში მოიპოვება საფასისა და საზომის შესახებ, შეკრებილი და შესწავლილი გვაქვს, ახლა **იმდროინდელ** სავაჭრო ფასების გამორკვევას უნდა შევედგეთ და, თუ რომ შესაძლებელი იქნება, აწინდელ ფულის კვალობაზეც გამოვიანგარიშოთ.

ნიკორწმინდის სიგელში საკმაო ცნობები მოიპოვება XI საუკუნის შესახებ. პირველად ისეთ ცნობებს მოვიყვანოთ, საცა ფასი ფულად კი არა, ნიეთად არის აღნიშნული, — შემდეგ სადაც ფულადაა.

„მეტეხარას დებორიანის ძისაგან ვიყიდე გლეხი :ა: და ამისთვის მივეცე: ძულლო ახალი ერთი და შედეგი ძულლო :ა: ტაბასტაჲ სომხური :ა: ჯაჭვი :ა: და კარი კარგი :ა: სასთაული ხირაჲთა კარგი :ა: და ქაფი ჯაჭვსაჲ :ა:“ (ქრონიკები, II, 45).

„შქმერს ვიყიდე შქლომსაგან გლეხი :ა: და სასეფონი ყანანი და ფასად მივეცე: ჯორი :ა: დრაჰკანი კონსტანტინატი: გ: კარი: ბ: ფურია: ა:“ (ibid. II, 48).

„ვიყიდე ცხილათს გლეხი აბულახტარისაგან: ა: და მივეცე: ცხენი სუადი ორი, სტაერაჲ კაბაჲ: ა: დრაჰკანი კონსტანტინატი: გ: ავშარა რკინისაჲ: ა:“ (ibid., II, 48).

„ვიყიდე ანერლისაგან გლეხი: ა: ბობოს და მივეცე: ცხენი: ა: კარი: ა: დრაჰკანი კონსტანტინატი: გ: ცული ლიტრა: იდ: და ბოესლი: ა:“ (ibid., II, 48).

„ოკრიბას ჯუარისას ვიყიდე ნასრაჲსა აბულისაგან გლეხი... და მისთვის მივეცე ფასად: ცხენი: ა: დრაჰკანი დუკატი: ზ: და ფური: ბ:“ (ibid., II, 49).

„მეტეხარას ვასალის ძისაგან ვიყიდე ვენაჯი: ა: და მივეც: კარი: ა: და სავ-
ნისი: ბ:“ (ibid., II, 45).

„ჯინჯარაას ძისა გლეხისაგან ვიყიდე ნაოთხალი ვენაჯისა... და მივეც:
ზროხა: ა: და ორმოცისა დრამისა ვმელადი“ (ibid., II, 45).

„მეტეხარას ჯინჯინობისაგან ვიყიდე ვენაჯი... და მივეც: ფური: ა: და ვმელადი
სამოცდა თხუთმეტისა დრამისა“ (ibid., II, 45).

„ზნაკუას ვიყიდე აგარასთანა აბულათაას ძისაგან ვენაჯი: და ყანა: ა: და
მისთვს მივეც: ცხენი კარგი: ა:“ (ibid., II, 46).

„მუნვე ზნაკუას ვახტანგის გლეხისაგან ვიყიდე ყანა: ა: და მივეც: ხუარ-
ბალი გრივი: გ:“ (ibid., II, 46).

„მუნვე ზნაკუას კეპოას ძისაგან ვიყიდე ყანა: ა: და მივეც: კარი ერთი, ოკი-
ნად ლიტრაა რვა და ქალამანი ორი“ (ibid., II, 46).

„მუნვე ზნაკუას ვახტანგის გლეხსა მივეც სახლი: ა: და მისგან ავიღეთ ყანა:
ა:“ (ibid., 46).

„მუნვე ზნაკუას... იყიდა მიწა ტყიანი და მათ უბოძა ფასად ჯაჭვი: ბ:“
(ibid., II, 46) და სხვა კიდევ მრავალი ამგვარი ცნობებია ნიკორწმინდის სიგელში.

ახლა ამავე საბუთიდან ისეთ ცნობებს მოვიყვანთ, სადაც ფასი ფულად არის
აღნიშნული:

„ვიყიდე... იალმავისაგან ყანაი და მივეც მას: დრაჰკანი კონსტანტინატი: ბ:“
(ibid., II, 47); როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო ბიზანტიური ოქროს ფული $1/15$
მისხალ ოქროს შეიცავდა: ერთი მისხალი ბაჯადლო ანუ წმინდა ოქრო ახლა 5
მანეთად და 50,96 კაპიკადა ფასობს (იხ. პროფ. კაუფმანის Русский Весъ, его
развитие и происхождение в связи с историей рус. ден. систем. с древ.
времени. Записки нумизм. отд. рус. Археолог. общ. I, 175, 1906 წ.).
მისხლის $1/15$ ნაწილი, მაშასადამე, ელირება $36 \frac{2}{3}$ კაპ., ანუ ბიზანტიური ერთი
ოქროს დრაჰკანი 5 მან. და 86 კაპ. უდრის. ყანაში 2 დრაჰკანი მიუციათ და ეხ-
ლანდელ ფულის კვალობაზე ეს ყანა 11 მან. 72 კაპ. (2×5 მან. 86 კაპ.) ღირე-
ბულა;

„ვიყიდე ცხილათს გლეხნი: ბ:... და მივეც ფასად დრაჰკანი დუკატი: ლე:“
(ibid., ქრონიკები, II, 49); 2 გლეხი 36 დრაჰკანი ღირებულა, ანუ 210 მან. 96
კაპ. (5 მ. 86 კ. \times 36), ერთი გლეხი, მაშასადამე, 105 მან. 48 კაპ.

„ვიყიდე სეოჯაის-ძისაგან ყანაი: ა: მივეც რკინაი და მატყლი დრამისა: ლ: საი“
(ibid., II, 47); 1 ყანა 30 დრამა ღირებულა; X საუკ. 15, ან 13 დრამა 1 ოქროს
დინარს უდრიდა; მაშასადამე, ყანა დაახლოებით $2 \frac{1}{7}$ დინარი ღირებულა, ხოლო
დინარი, როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო, 1 მისხალ წმინდა ოქროს შეიცავდა,
 $2 \frac{1}{7}$ დინარი = 11 მან. 78 კაპ. ($15 \frac{1}{7} \times 5$ მან. 50 კაპ.).

„პერნეულისა თავსა ვიყიდე თავბრტყელისაგან ყანაი და მივეც ფასად ოცისა
დრამისაი“ (ibid., II, 47); 20 დრამა = $1 \frac{3}{7}$ დინარს = 7 მან. 85 კაპ.
($10 \frac{1}{7} \times 5$ მ. 50 კ.).

„ჩაყრივისაგან ვიყიდე მიწაი და მივეც ოთხმოცისა დრამისა“ (ibid., II, 47),
80 დრამა = $5 \frac{5}{7}$ დინარს = 31 მ. 42 კ. ($5 \frac{5}{7} \times 5$ მ. 50 კ.). მაშასადამე, 1 ყანა
11 მან. 78 კ. გაყიდულა, მეორე ყანა 7 მ. 85 კაპ., მესამე 31 მან. 42 კაპ., უეჭ-
ველია, ფასის სხვადასხვაობა თვით მიწის ღირსებასა და ნაყოფიერებაზე იქნე-
ბოდა დამოკიდებული.

ნიკორწმინდის სიგელში შენახულია ერთი ცნობა, რომელიც წიგნის ფასს
შეეხება: „მე დამზულა იაღვარი ნახევარი წერილი: ა: და გაეასრულე წითავე

სისრულითა, შევმოსე და შევცვარე და შევებუდე და მისისა დაწერისა და შეკაზმისათჳს მივეც დრაჰკანი ღუკატი: იე: და ვიყიდე პარაკლიტონი და მივეც ცხენისა ნახევარი“-ო (ibid., II, 49); ნახევარი წიგნის დაწერისა და შეკაზმისათვის 15 დრაჰკანი ღუკატი = 87 მან. 90 კაპ. (= 5 მ. 86 კ. \times 15), ვთქვათ შევებუდე, შეცვარე და შეკაზმა 27 მან. 90 კაპ. დასჯდომოდა, ნახევარი წიგნის დაწერა ღირებულა 60 მან., ხოლო მთელი წიგნი 120 მანეთი, შეკაზმული კი 147 მან. და 90 კაპ.

მემატიანე მოგვითხრობს, ბაგრატმა (1027—72) რომ თბილისს ალყა შემოარტყა, ისეთი შიმშილობა იყო, „ლიტრა ვირის ზორტი ზუთასს დრამად იყიდეს“-ო (ქართ. ცხ., 324); 560 დრამა დაახლოვებით 206 მანეთს უდრის.

შემდეგ საბუთებში შენახულია ცნობები ფასების შესახებ მეტამეტე საუკუნის ნახევარს: შიომღვიმის 1250—60 წ. სიგელში ნათქვამია: „აგარას თორმეტისა დრაჰკნისა ვენაჲ ვიყიდეთ“-ო (შიომღვ. ისტ. საბ., 59); 12 დრაჰკანი = 12 \times 5 მ. და 50 კ. = 66 მან.

იმავე სიგელში წერია: „საგლეხოსა ვენაჲსა ზედა კაცნი ვინმე სხდომილ იყვნეს არა მემამულენი, მიწაჲ ვენაჲად აეშენა და იგინი კაცნი კიდე წავიდეს, ნაშენებისა მათისა ნაცვლად იოანეს გამზრდელსა გარისელაჲს ძესა თექუსმეტი დრაჰკანი მიეცა მათ კაცთათჳს“ (შიომღვ. ისტ. საბ., 59); ჩვენ ვიცით, რომ გაშენებაში გამშენებელს ნახევარი ვენახი ერგებოდა ხოლმე; ეს 16 დრაჰკანი სწორედ ამ ნახევარ ვენახის ფასია; მაშასადამე, მთელი ვენახი 32 დრაჰკანი ღირებულა, ანუ 5 მ. და 50 კ. \times 32 = 176 მან; უეჭველია, ეს ვენახი სივრცით პირველზე $2\frac{1}{2}$ -ად მეტი უნდა ყოფილიყო ან არა და თვისებით სჯობნიდა. იმავე დროის საბუთში ნათქვამია: „ესე სამოსელი რვა დრაჰკანად ვაჭრულად დააფასეს, შენ ოქროდ არ ძალგიჩნდა და მოგუეც, ორი გუთანი მიწა“-ო (ibid., 61); ალბათ 2 გუთანი მიწა 8 დრაჰკანი ღირებულა, ანუ 8×5 მ. და 50 კ. = 44 მან; მაშასადამე, 1 გუთანი 22 მანეთი; 44 მანეთივე ღირებულა ის სამოსელიც.

მეტამეტე საუკუნის დასაწყისს, 1227—30 წ. შემდეგი ფასები ყოფილა: „ცხენი ერთი სამას ორმოცდაათ თეთრად ნაყიდი“ (ქრონიკები, II, 102); ამ დროს $12\frac{2}{3}$ თეთრი ანუ ვერცხლის ფული 1 ოქროს დინარს უდრიდა: 350 თეთრი = $27\frac{12}{16}$ დინარს, ხოლო 27 დინარი = 148 მან. და 50 კ. ამდენი ღირებულა ეს ცხენი; უეჭველია კარგი ცხენი იქნებოდა. ჩვენ ვიცით, რომ XII საუკუნეში თამარ მეფის ქმარმა, დავითმა ერთს „სახელგანთქმულ ზურდაგ“ (ყვითელ) ცხენში ფასად უბოძა „ციხე და სოფელი“ (ქართლ. ცხ., ჭიჭინაძეს გამ., გვ. 444). 1227—30 წ.-სვე ცხენისათვის „უნაგირი ოქროთა და ზარხოთა მოჭედილი ექუსას თეთრად დაფასებული“ (ქრონიკები, II, 102) იყო; 600 თეთრი = $47\frac{7}{16}$ დინარს, ხოლო 47 დინარი = 258 მ. და 50 კ. ამავე დროს „ერთი ჰალანკურდნითა შეკაზმული დიდად კარგი ჯორი ოთხას თეთრად დაფასებული“ ყოფილა (ibid., II, 102). 400 თეთრი = $31\frac{11}{16}$ დინარს, ხოლო 31 დინ. = 170 მან. და 50 კ.

ამაზე მეტი ცნობები, თუ არა ვცდებით, საბუთებში არ შეგვკვებდრია; თუ შემდეგში ამგვარი ცნობები ბლომად აღმოჩნდება და შეგროვდება, მაშინ, რასაკვირველია, შეიძლება ამ ფასების აწევ-დაწევას ჩაუკვირდეს მეცნიერი და რაიმე დასკვნას დაადგეს, ხოლო ჯერჯერობით მხოლოდ მასალების შეგროვებითა და შესწავლით უნდა დავემსახუროდეთ¹¹⁵.

ИСТОРИЯ ЦЕРКОВНОГО РАЗРЫВА МЕЖДУ ГРУЗИЕЙ И АРМЕНИЕЙ В НАЧАЛЕ VII ВЕКА ¹¹⁶

I—II

(Представлено на заседании Историко-филологического отделения

13 февраля 1908 г.)

Задачей нижеследующей монографии была критическая оценка имеющихся по вопросу о церковном разрыве между армянами и грузинами документальных данных и устных преданий, выяснение общего положения до момента событий, течения и характера полемики между армянскими и грузинскими иерархами и тех причин, которые привели Грузию и Армению к разрыву. Автор подходил к вопросу с точки зрения историка и вопросов догматических не имел намерения затрагивать. Источниками для избранной темы могли быть: «Книга писем», История Ухтанеса и трактат грузинского католикоса Арсения «О разделении Грузии и Армении» („განყოფისათჳს ქართლისა და სომხეთისა“). Из них последнее произведение интересно главным образом для последующей эпохи, а по интересующему нас вопросу автор трактата не самостоятелен, фактов в этой части у него мало, и он любопытен только тем, что совершенно основательно выдвигает значение политики персидского правительства в ходе событий. Ввиду этого, в данной монографии трактат католикоса Арсения не привлекался. История Ухтанеса использована только в части, где он сообщает устные предания, в остальном это произведение изучено только методологически. Основным и почти единственным источником, таким образом, являются те документы, которые сохранены в сборнике «Книга писем».

1. Свое сочинение «*Պատմութիւն բաժանման վրայ ՚ի հայոց*» («История отделения грузин от армян», Вагаршапат, 1871 г.) Ухтанес писал не по собственному почину, а по поручению своего духовного вождя, которому принадлежит и идея и план работы, по крайней мере, указание на то, из каких источников должен был Ухтанес черпать сведения для своей истории; об этом говорит сам автор в следующем обращении к своему вдохновителю:

«Теперь я пишу тебе о том, что удалось выяснить о первопричине отделения грузин. Ввиду того, что в «Книге писем» мы не нашли [сведе-

*«գրեմ բեզ այժմ որ ինչ մերոցս
եկեալ հասողքին որ յաղագս
տոեալ պատճարի բաժանման
վրայ: Վասն զի ՚ի գիրս թղթոցն
ոչ այլ ինչ գտար աեկի պատճառ*

• տ. Ե Մ Ր Ը Ե Ե Ե Ե, քրոնիկոյեթ, 1, Ը Ե Ե Ե Ե Ե Ե 1.

ний] ни о чем ином, а только о том хужике-неисториканине, о котором блаженный архипастырь Моисей писал Кириону, что уже мной упомянуто, то я мимоходом, несколькими словами, скажу и об основной первой причине, о которой выше я дерзнул упомянуть... Так как на основании рассказов, [слышанных мной] не от одного, или двух, либо трех только лиц, но от многих, много раз, мне удалось достоверно установить [первопричину], то теперь, следуя данному первоначально согласию, я изложу об этом, о духовный вождь, вашей любознательности. Ведь я с самого начала получил от вас повеление постараться всячески изложить в этой истории все достоверное, как на основании слухов, так и на основании письменных документов».

Из приведенного отрывка видно, что духовный вождь дал историк у довольно ясную программу для назначенной темы. Очевидно, в это время была потребность в историческом произведении, которое трактовало бы о том, как произошло разделение церквей или, вернее, «как грузинская церковь отпала или отделилась от армянской», существовала необходимость в историко-апологетическом произведении. Как это видно из сочинения Ухтанеса,** в это время в кругах духовенства и любознательных лиц нередко велись разговоры о причинах и истории разделения церквей, в армянском образованном обществе циркулировали слухи и предания о данном событии.*** Это объясняется практической потребностью: полемика по этому острому в то время вопросу, все еще продолжавшаяся между грузинами и армянами, требовала от духовенства быть всегда наготове для диспута.

Предлагая Ухтанесу взяться за указанную тему, инициатор дал и общие методологические указания: «изложить все достоверное, как на основании слухов, так и на основании письменных документов». Очевидно, духовный вождь считал недостаточным, если бы автор трактата пользовался одними лишь письменными источниками: нужно было прив-

գրալ, բայց միայն զխուժիկն զարն
նեստորական, զորմէ գրեաց առ
Դիրոնն երանեալի հայրապետն
Մալսեսս որ լիշի մինչև ցայժմ:
Արդ անցից սակաւ ինչ բանիք
լիշատակել վասն առաջին պատ-
ճարին յաղազս որոյ վերագորնն
խախտացար ասել... Քանզի մեր
ի վերայ հասեալ ստուգի ՚ի
կարգի գրուցաց ոչ ՚ի միոյ միայն
կամ յերկուց եւ կամ յերից, ալ
բազմաց բազում անգամ, եւ այժմ
ասացից բոլին հարցասիրաթեանդ
ըստ իմում առաջին յանձնառութե-
անն ով հոգեար հեղինակ վասն զի
պատուեր բնկալայ յառաջագորն
ի բէն ամենայնի հոգ տանելոլ եւ
զհաւաստին կարգել մեզ ՚ի պատ-
մանութեանս ասա որ ՚ի լրոյ եւ
ի գրոյ»*.

* L. c., стр. 114.

** L. c., стр. 14.

*** Там же, стр. 114.

лечь и устные предания. И это показывает, что пастырю было известно, что на основании одних письменных документов выводы получались недостаточными и апологетическим целям не отвечали: он знал, очевидно, что устные предания значительно помогают в этом отношении. Таким образом, выводы и тенденции исторического трактата Ухтанеса были уже при предложении ему взяться за работу в значительной степени предопределены и в существенном методологическом недостатке — использовании слухов и устных преданий X века для выяснения событий конца VI и начала VII веков — виноват в значительной степени сам инициатор и духовный вождь.

Согласно данной инструкции, Ухтанес действительно утилизирует двойного рода источники — письменные памятники и устное предание.

Из письменных памятников цитирует он, главным образом, «Книгу писем» «գիրք թղթոց» (Тифлис, 1901 г.). Ухтанес несколько раз ссылается на нее, так, напр., на стр. 6 («как рассказывается в «Книге писем»), на стр. 23 («как учит нас Книга писем»), на стр. 54 («как свидетельствует Книга писем»); этот же памятник подразумевается всюду, где автор ссылается на письма*. Из слов Ухтанеса видно, что в его время «Книга писем» существовала в нескольких редакциях, отличных друг от друга по составу входящих в нее документов; на стр. 92 историк, напр., пишет следующее:

«письма Гирканского марзпана Смбага я не нашел на своем месте в той «Книге писем», которая была у меня под рукой... но, так как смысл хода дела дал мне [основание] предполагать, что после первого послания Авраама [должно] существовать письмо, которое было адресовано к Кириону, то, произведя розыски в другом экземпляре [«Книги писем»], я, действительно, нашел, как то предполагал».

«գիւղթն Սմբատայ Վրկան մարզպանի ոչ գտայ ՚ի կարգի գրեալ ՚ի գիրս թղթոցն յորում հանդիպեցար... բանդի կարծիս տայր մեզ խորհուրդ բանին, եթէ գկնի առջնուն թղթի Արրահամու էր որ առ Կիրոնն թուղթս այս բանդի խնդրեալ լայլ օրինակի գտար այնպէս որպէս կարծէար».

Кроме «Книги писем», Ухтанес пользовался и трудами историков. Приступая к выяснению причин разделения церквей, автор пишет: «это мы говорим, следуя руководству других историков» («լայնոց պատմագրաց թեկզրութենէ»):** несколько ниже Ухтанес по вопросу о том, что есионийцы получали рукоположение и миро у албанцев, цитирует историка («առեւազանագիրն»):*** излагая далее историю обращения Албании в христианство, Ухтанес указывает, что он пишет об этом по трудам албанских историков («լուսնի գայս մեզ [ի] պատմագրացն Աղուանից... հաւատարի ձեզ պատմեալ»):****

* См. стр. 17, 36, 37, 39 и др.

** См. стр. 119.

*** См. стр. 120.

**** См. стр. 122.

Устными источниками Ухтанес пользуется в известной последовательности, так, напр., на стр. 24 своего произведения он говорит:

«Я хотел [тут же] сказать и о другой причине, о которой я слышал от многих и много раз; хотя нигде в летописи я не находил упоминания о ней, она не из области сказок или пустословия, а из преданий старцев и некоторых начитанных лиц, достойных доверия: о ней-то и хотел поговорить в настоящей истории в изложении этой главы. Но раз не [уместно] было рассказать о ней [здесь], чтобы течение мыслей, излагаемых в «Книге писем», не прерывалось, сообщу о ней после, в другом месте».

«Կամ էի ասել եւ այլ իմն պատճառ. զոր ՚ի բազմաց լուեալ մեր բազում անգամ թէպէս եւ գրով ոչ գտեալ ուրեք ՚ի մատենի, նաեւ ոչ ՚ի գրուցաց եւ եթէ ընդվարաբանութեանն, այլ յաւանդութենէ ձերոց եւ յընթերցասիրաց ոմանց հաւատարիմ արանց. զոր կամ էի ասել յայսմ պատմութեանս ՚ի կախիճ ճառիս: Բայց քանզի ոչ եղև ասել զի մի խորհուրդս ընդմիջեսցի որ ՚ի կարգիս, զոր պատմի ՚ի գիրս թղթոցն. ասացից յետոյ յայլում տեղւոջ».*

Свое обещание Ухтанес исполняет в 62 главе, где он и приводит устное предание старцев о действительной, будто бы, подоплеке разделения церквей,** но и по другим вопросам Ухтанес пользовался устными источниками. Кроме армянских, он упоминает и об одном грузинском предании о том, что «жители Грузии даже хвастаются следующими, передающимися от отца к сыну, словами: вашего волка — Петра, убили наши князья на горе, называемой Канганк»: но при этом историк добавляет: «одвако мы не знаем, так ли было это на самом деле, как они говорят» и после нескольких доводов Ухтанес разрешает вопрос отрицательно. По отношению к армянским устным преданиям Ухтанес не проявляет критицизма; им он, как это будет выяснено ниже, вполне доверяет, что, несомненно, умаляет достоинство его труда. Зато он обладает одним качеством, в значительной степени искупающим указанный методологический промах: всегда, когда он пользуется устными преданиями, он добросовестно указывает на их нелитературное происхождение.

Основным источником Ухтанеса является, конечно, «Книга писем», которая теперь имеется и в печатном издании. Прием, к которому обыкновенно прибегает Ухтанес, когда он пользуется «Книгой писем», весьма прост: предпосылая каждый раз маленькое введение, он приводит письма, а затем их поясняет; но цитирует он их не полностью, а экцерпирует то, что ему необходимо; в 61 главе Ухтанес сам говорит об этом:

«избрав из многих слов [«Книги писем»] все, насколько было возможно, достовер-

«Զհաւաստին որչափ կարացեալ ՚ի բազմաց ընտրեալ բանից կարգեցար ՚ի թուղթս յայստօրիկ: Բայց

* См. стр. 24.

** См. стр. 114—116.

ное, мы внесли его в наши письма; но в конце и в середине каждого письма имелись и другие повествовательные слова, которых мы не считали ни важными, ни нужными: все же доказательное и интересное для нас мы выписали многое по одному разу, а часть дважды для того, чтобы точно обследовать вопрос и вам, духовный отец, представить в ясном виде».

*էր բարձրում եւ այլ ինչ զկնի միոյ
միոյ թղթոցս եւ ՚ի միջոցի իւրա-
բանչիւրոց որ պատմիր բանք,
գոր ոչ հարկաւոր համարեալ մեր
եւ ոչ հարկաւոր, այլ զհասասին
եւ պիտանին մեզ գրեցար զյուրօր
մեկին եւ զկէսս կրկին սակս
ստուգելոյ գրանն եւ թեզ ՚ի յալա
թերեւոյ ով հայր հոգեւոր»*.*

В большинстве случаев Ухтанес выписывает из своего источника точно; есть, конечно, разночтения, но часто именно у Ухтанеса бывает сохранено более древнее чтение; нередко, впрочем, предпочтение приходится давать «Книге писем». Так как в первоначальном виде текст переписки до нас не дошел, то для восстановления его необходимо пользоваться обоими памятниками. Не касаясь тех купюр, которые объясняются тем, что Ухтанес выкидывал из писем неважные и неинтересные, по его мнению, места, нужно перейти к тем случаям, когда отличия Ухтанеса от текста «Книги писем» не могут быть объяснены простыми сокращениями. Из них два случая заслуживают особенного внимания. Именно, ответ Вртанеса на третье письмо цуртавского епископа Моисея, в «Книге писем»^{**} представляющий из себя одно целое, у Ухтанеса разделен на два отдельных друг от друга письма;^{***} причем, первый ответ у Ухтанеса^{****} прерывается на 17 строчке ответа «Книги писем»,^{*****} с добавлением коротенького прощального приветствия («Սղջլիք Տէր իմ») ^{*****}, второй ответ у того же автора начинается с той же 17-й строчки, с припиской в начале: «Владыко, письмо твое я получил» («Զգիր քս բնկալալ Տէրիմ») ^{*****} и идет до 3-й строчки 144 страницы «Книги писем» с двумя значительными сокращениями. Естественно, возникает вопрос о первенстве одной из этих редакций и, конечно, предпочтение приходится дать «Книге писем» ввиду того, что фраза, поставленная у Ухтанеса в начале второго письма Вртанеса, в котором он вторично говорит о получении письма от Моисея, звучит странно, так как о получении письма уже говорилось в первом ответе Вртанеса на третье письмо Моисея, ^{*****} и повторение было совершенно излишне, раз и автором и адресатом оставались все те же лица. Было ли однако подобное деление в том экземпляре «Книги писем», которым пользовался Ухтанес, или оно принадлежит самому историку, сказать трудно.

* См. стр. 103.

** См. стр. 141—145.

*** См. стр. 49 и 50—53.

**** См. стр. 50.

***** См. стр. 141.

Ухтанес, 49.

Там же. 50.

Там же, 49.

Еще более существенные отклонения замечаются во втором и третьем ответных посланиях католикоса Кириона; так, например, конец второго ответа Кириона Аврааму по «Книге писем»* от слов

«если хочешь сохранить
единение и любовь и жить с
нами в мире»...

«Արդ թէ, միմարանաթիւն եւ սիր
կամիս զմոճեկ կեանք ընդ մեզ
խաղաղութեամբ...»**.

до последних слов отнесен у Ухтанеса к третьему ответному посланию Кириона к Аврааму,*** причем само это третье письмо грузинского католикоса настолько сокращено, что в сравнении с «Книгой писем» вместо 4 страниц мелкого шрифта**** у Ухтанеса всего полстраницы.***** И в данном случае трудно категорически высказаться, но возможно, что вышеупомянутая путаница произошла по вине Ухтанеса, а не того экземпляра «Книги писем», который мог быть под рукой у историка: перепутать было нетрудно в то время, когда он сокращал письма и вносил их в различные места своего произведения. У Ухтанеса одна часть документа приводится в самом изложении, другая часть — как отдельный памятник: причем он не всегда упоминает, что им сделаны сокращения или же что некоторые части данного документа приведены в другом месте его сочинения.*****

Конечно, ожидать от Ухтанеса объективного отношения к противной стороне невозможно, как нельзя этого ожидать и от Арсения католикоса, автора грузинского трактата о разделении церквей; и это нужно иметь в виду. Ухтанес говорит, когда дело идет о грузинском католикосе, нередко значительно больше, чем имеющиеся документы. Если не все, то большинство сведений Ухтанеса, которых нет в переписке, основано в лучшем случае на предании, историческая ценность которого будет выяснена ниже, нередко на произвольной, тенденциозной интерпретации документальных данных. Ввиду этого, исследователь истории церковного разрыва между Арменией и Грузией должен опираться исключительно на сохранившуюся переписку грузинского и армянского духовенства.

II. «Книга писем» представляет из себя обширный сборник, и переписка по интересующему нас вопросу начинается письмом цуртавского епископа Моисея***** и заканчивается окружным посланием армянского католикоса Авраама.***** Вполне понятно, что переписка, имеющаяся в «Книге писем», не могла сохранить всех материалов, относящихся к данному вопросу. «Книга писем» представляет из себя как бы оправдательный документ для армянской церкви; вследствие этого, письма в ней должны были быть подобраны с определенной тенденцией; все материалы, которые так или иначе могли служить не в пользу армянской церкви, очевидно, не были бы помещены в сборнике. И действительно.

* См. стр. 178—9.

** См. стр. 179.

*** Ухтанес, стр. 88.

**** «Книга писем», стр. 185—188.

***** См. стр. 87—88.

***** Сравни кужоры Ухтанеса 95-6 с «Кн. пис.», 170—1; Ухтанес 81—2 с «Кн. пис.» 178—9; во срав. и Ухтанеса 88—9 с «Кн. пис.» 179, где автор говорит о том, что он выкинул из второго письма Кириона к Аврааму.

***** См. стр. 110.

***** См. стр. 195.

что в данный момент нужно избегать и халкедонитов; это последнее указание принадлежит, как это ясно из контекста, заместителю католикоса, а не Моисею. Ту же самую мысль высказывает Бртанес и католикосу Кириону:

«[еще] раньше наш блаженный архипастырь Моисей писал вашему достоинству о несторианском лжеепископе, дабы не было новшеств в вере обеих наших стран... Но нам заповедано от отцов и наших православных учителей отдаляться не только от безумного Нестория и проклинать его, но и Евтихия, Евномия, Севера, Маркиона, Савелия и других им подобных, особенно же гибельный для всего мира и недостойный даже упоминания Халкедонский собор... А теперь мы слышим, что вы считаете незаконный Халкедонский собор и послание Льва православным и достойным величания»*.

Тут наиболее важна последняя фраза Вртанеса, где он указывает, что рассказы относительно склонности Кириона к Халкедонскому толку услышал он только **теперь**, то есть недавно. Будь известно такое направление мыслей Кириона еще раньше, именно во времена католикоса Моисея, Вртанес не мог бы употребить подобной фразы и, конечно, при случае, напомнил бы Кириону, что еще его предшественник увещевал его не поддаваться халкедонитам. Да и сам католикос Кирион свидетельствует:

«еще когда благословенный Моисей был жив, писал мне, что-де не следует исповедовать [веру] совместно с вашими несторианами, [Ухт.+как вы об этом в своем первом письме и упоминали], и я знал, что он был прав, и [потому], согласно его приказанию, я удалил их из нашей [среды]¹¹⁷.

«յառաջագոյն առ պատուականութիւն ձեր գրեաց երանելի հայրապետն մեր Մովսէս յաղագս խոժիկ եպիկոպոսին («Кн. пис.») խաբէութեանց, զի մի եղիցի նորոգածեթիւն հաւատոց ի մեզ երկուց աշխարհացս... Արդ ոչ միայն ՚ի նեստորի խմորոյն ունիմք պատուէր ի հարցն և յուղղափառ վարդապետացն մերոց հեռանալ և նզովել, այլ և զեւտիքոսե զեւնոմոս և և զՍեւերոս և զՄարկիոնի, զՍաբելիոս և զայլ նմանիս նոցա և առաւելագոյն ևս զտիեզերակարծան ևս զանյիշելի զժողովն քաղկեդովնի... Այժմ լուար թէ դուք զանարեան ժողովոյն քաղկեդովնի և զտումարն Լեոնի ուղարատ համարիր և մեծարանաց արժանի»:^{*}

«Մինչ Մովսէս արհնեալ կենդանի էր գրեաց առ իս, թէ չէր պարտ հաղորդէլ ընդ խոժիկսդ [Yxmta+որպէս դուք յիշեալ էիր ՚ի ձերում առաջին թղթին] և զիտէի, թէ արդար է: Ըստ նորա հրամանի հեռացուցի զնորա ՚ի մէնջ»:^{**}

* «Книга писем», 138 == Ухтанес, 42-43.

** «Книга писем», 178 == Ухтанес, 81.

Вопреки всем этим совершенно категорическим указаниям о действительном содержании послания католикоса Моисея, в приводимом Ухтанесом послании Моисея к Кириону как раз и указывается на Халкедонский собор. Автор послания говорит:

«беги в беспредельную даль от мерзкого Халкедонского собора и неприемлемого послания Льва и прокляни всех еретиков»¹¹⁸.

«Կիսիիր անչափ հեռաւորութեամբ 'ի պիղծ ժողովոյն բաղկեղոնի եւ յանբնդունակ տոմարէն շեռնի եւ նորովեա զամենայն հերձաժողոյն...»

Более того, все свое внимание в этом письме армянский архипастырь обращает на укрепление в Кирионе монофизитства и отрицательного отношения к постановлениям Халкедонского собора и вдобавок со всеми теми аргументами и ссылками, какие приводятся и у католикоса Авраама:

«пойми, что во времена царя царей Кавада, было произведено разыскание по поводу веры, и греки приняли Халкедонское вероисповедание, а наша и ваша страна отказались и отделились; и теперь еще существует и хранится письменный [документ] нашего и вашего союза по вере. Итак, не изменяй завету наших отцов, который положили они обоюдно, и не отделяйся от единения с нами... и не соглашайся с греками»¹¹⁹.

Իմա զոյն որ ի ժամանակս Կաւատայ արքայից արքայի խնդիր եղև բնութեան հաւատոց եւ Հոռոմբ զքաղկեդոնին բնկալան զհաւատս. եւ մեր աշխարհս եւ ձեր հրաժորեցին եւ հեռացան. եւ դեռ եւս գրով կայ եւ պահի մէջ եւ ձեր միրաւնութիւն հաւատոյ: Արդ մի ստիր ուտիր հարցն մերոց որ եղին ի մէջ երկոցունց. եւ մի՛ մեկնեք ի միրաւնութեանէ մերմէ... եւ մի՛ ձայնակից լինիր հոռոմոց»: **

Следовательно, по приведенному у Ухтанеса письму Моисея выходит так, как будто бы мотивом послания католикоса Моисея была не столько дружба с несторианами, сколько Халкедонский собор и днофизитская тенденция Кириона. А это радикально противоречит всем вышеприведенным документальным данным. Потому, если допустить, что приводимое Ухтанесом послание несомненного происхождения и заслуживает доверия, тогда пришлось бы признать, что ни заместитель армянского католикоса, Вртанес, ни сам Кирион не знали уже спустя едва один десяток лет содержания письма усопшего Моисея; не должен был знать об этом и цуртавский епископ Моисей. Сомнение усиливается еще благодаря следующему обстоятельству: по словам Ухтанеса, эти два письма ему были переданы в Тифлисе, в переводе с грузинского на армянский, неким армянским священником Киракосом;*** а отысканы были они под влиянием того, что историк «как-то раньше

* Ухтанес, II.

** Ухтанес, 10.

*** Ухтанес, 14.

слыхал от нескольких любознательных лиц, что начало гибели Кириона имело место во времена Моисея, чему некоторое основание дает Кирион в первом своем ответном письме (*գրքի առաջին գրությունը ինչ զգրությունն ասի Կիրոն յառաջին ցանցարկունի իրոյ*), которое (было адресовано) на имя католикоса Авраама*. И вот это сведение любознательных лиц подтверждается, мол, найденными письмами. Но где они могли храниться? Ухтанес сообщает, что нашлись эти документы все у того же Киракоса. Каким путем они попали к нему, и откуда, не известно. Ввиду этого, главным же образом вследствие несоответствия содержания этих писем с имеющимися документальными данными, приходится считать их сомнительными.

У М. Броссе вызвала некоторое сомнение и подпись о верности, данная армянскому католикосу Аврааму епископами**, так как в заглавии документ отнесен ко времени царствования императора Маврикия (582—602), между тем, как сама подпись датируется 17-ым годом царствования Хосроя Парвиза (590—628), следовательно, 607 годом по Р. Х., когда императора Маврикия уже не было в живых.***

Но так как документ во всем остальном не вызывает подозрения в подложности, то тут можно предполагать позднейшую приписку, тем более, что сведение о том, будто подпись имела место в царствование императора Маврикия, имеется только в заглавии документа.

Сомнение могло бы вызвать еще и третье послание католикоса Авраама на имя грузинского католикоса Кириона,**** особенно та часть послания, где приводится список грузинских епископов, подписавших, совместно с армянскими иерархами, постановление поместного антихалкедонского собора.¹²⁰ По словам армянского католикоса Авраама, этот документ представляет из себя перевод с греческого, который, с своей стороны, является переводом с оригинала, — перевод же с греческого был сделан потому-де, что армянский оригинал этого памятника утерялся во время восстания.***** Тем не менее и это письмо Авраама мне кажется подлинным: во-первых, потому, что католикос Кирион не опровергает его существования, — будь оно подложно, католикос Кирион указал бы своему противнику на это и отверг упреки, делаемые грузинскому духовенству; во-вторых, потому, что в пользу подлинности данного списка епископов говорит то обстоятельство, что его недостатки не скрываются самим автором третьего послания, что сам он указывает на отсутствие данного документа на армянском языке и на перевод с греческого: будь у католикоса Авраама желание сделать свои утверждения во что бы то ни стало убедительными, он мог бы, конечно, представить вполне ясный и точный перечень существовавших в его время в Грузии епископств; это могло быть сделано без больших затруднений. Благодаря, вероятно, искажению позднейших переписчиков, некоторые транскрипции названий епископств все еще не поддаются отождествлению. Любопытно все же указать, что *Տսիբրի* передает совершенно правильную греческую транскрипцию *τσαβριλ* грузинского названия ჯებრელო-тчер-

* Ухтанес, 14.

** «Книга писем», 151 и Ухтанес, 63—64.

*** М. Brossel. *Additions et éclaircissements*, p. 114.

**** «Книга писем», 180—184, Ухтанес, 83—87.

***** «Книга писем», 183.

мели, так как грузинский звук «ჴ» (тч) передавался греками в письме двумя греческими буквами „τϰ“, в данном случае более точно „τσ“; это наблюдение подтверждает правильность сообщения католика Авраама о том, что список епископов заимствован из греческого перевода данного памятника и что некоторые названия армянам не удалось дешифровать. Ввиду всех приведенных соображений, как список епископов, так и само третье послание я считаю аутентичными.

Таким образом, вся переписка, сохраненная «Книгой писем» по вопросу о разделении церквей, должна быть признана достоверной: в ней не оказывается логических и иных противоречий, ни в письмах друг другу, ни в каждом в отдельности; послания и ответы вполне гармонируют по содержанию.

III—VIII

(Представлено на заседании Историко-филологического отделения

12 марта 1908 г.)

III. В конце VI века, когда начинает разыгрываться интересующее нас событие, церковно-административная организация как армянской, так и грузинской церкви была совершенно закончена: и территория, подчиненная духовным главам обеих церквей, и паствы были строго разграничены и определены. Богослужение и у армян, и у грузин отправлялось на родном языке. Иерархически как армянский, так и грузинский католикос были равноправны; это совершенно ясно видно из переписки: они величают друг друга одинаково «католикосом», и даже в полемических посланиях ни разу нельзя встретить намека на какую-либо иерархическую зависимость. Это и неудивительно. К моменту полемики грузинский католикосат имел за собой уже с излишком столетнюю историю. Правда, до последнего времени первым католикосом грузинской церкви считался Петр, поставленный при царе Вахтанге, но так как это сведение основано на несколько позднем летописном известии, то тем самым, естественно, возбуждало сомнение. Между тем, у нас имеется другой, вполне достоверный, источник, именно — Мученичество св. Шушаники, автором которого был очевидец событий и современник учреждения в Грузии католикосата: автор этого превосходного мартирологического памятника и упоминает «главу епископов Самуила, первого католикоса» Грузии („თავი იგი ეპისკოპოსთა სამთელ პირველი კათალიკოსი“). Следовательно, первым католикосом грузинской церкви был не Петр, как до сих пор было принято, а Самуил; и так как этот последний был современником «птинахша» Грузии Аршуни, убитого царем Вахтангом в 484 году**, то *terminus post quem* по учреждению в Грузии католикосата должна считаться эта дата: случилось же оно приблизительно, вероятно, между 460—484 годами. Грузинский католикос имел постоянное местопребывание во Мхете, но у него был дворец и в Тифлисе, куда он обыкновенно временами наезжал.*** В состав грузинского католикосата входила также и цуртавская

* М. Сабинин, Рай Грузии, стр. 191.

** Лазарь Парпский, Венец. изд. 1891 г., стр. 406.

*** См. письмо Моисея: «Книга писем», 172.

епископия, представлявшая из себя пограничную область Грузии; там, по словам цуртавского епископа Моисея, «армяне и грузины живут бок-о-бок» («Հայրի վիրբ սամանակիցք են միմեանց»)»; там и говорили на обоих языках; тот, кому приходилось жить в Цуртаве, выучивался и грузинскому и армянскому. Так, напр., епископ Моисей рассказывает Вртанесу:

«случилось мне во дни моего детства попасть в цуртавскую епископию, учеником церкви которой я и был по закону, где я вырос и изучил армянскую и грузинскую грамоту»¹²¹.

«ղէպ եղև ինձ ՚ի տիս տղայութեան հասանել յկայիսկոպոսարանն Յուրտաւայ որոյ եկեղեցւոյ ըստ արքինաց աշակերտ իսկ էի. ուր սնայ եւ ուսայ դպրութիւն հայերէն եւ վրացերէն».**

И епископами в цуртавской епархии были знатоки и учителя то армяне, то грузины, сведущие в армянском.^{***}

Отношения между армянской и грузинской церквами были прекрасные: жители Армении приходили на богомолье во Мцхет и на Манглис, а также в Цуртавскую церковь св. Шушаники, грузины, с своей стороны, — в армянские святыни. По словам католикоса Кириона,

«свободный люд из Армении, вступавший в Грузию в брачные узы, приходил на богослужение [в память] св. Шушаники и помолиться св. Мцхетскому Кресту и св. дарам причащался; точно так же и те, которые шли отсюда (из Грузии) к вам (в Армению), с спокойной совестью причащались, и было единение между грузинами и армянами».

«ազատ մարդիկն որ ի հայոց ՚ի վիրս խնամութիւն արարեալ էր, ՚ի սրբոյ Շուշանկայ պաշտանն գային եւ ՚ի սուրբ հաշտ Մծխիթայի աղաւթել եւ արքինաց հաղորդէին: նոյնպէս եւ որ աստի այդր գային ՚ի սուրբ Կաթողիկէ եւ յայլ եկեղեցիսոց աղաւթել, անխիղճ ՚ի միմեանց արքինաց հաղորդէին: եւ միարանութիւն էր վրաց եւ հայոց ընդ միմեանս».** ** *

Об этом же свидетельствует и епископ Моисей в своем письме к марзпану Смбату: «Многие из свободных и множество поселян (шинаканов) ходят [на богомолье] отсюда туда и оттуда сюда», — говорит он.^{****}

Добрососедские отношения армян и грузин были, однако, омрачены религиозными спорами и распрей, в которые жители обеих стран были вовлечены из-за халкедонского собора 451 года. Постановления этого собора и в других местностях, по всему христианскому миру, вызвали смуту и вражду. Большинство восточных христиан с самого же начала уклончиво отнеслось к канонам халкедонского собора и не признавало

* «Книга писем», 172.

** «Книга писем», 110 = Ухтанес, 25.

*** Письмо Кириона, «Книга писем», 178.

**** «Книга писем», 178—179.

***** «Книга писем», 172.

за ними силы. Продолжительные и ожесточенные диспуты халкедонитов и антихалкедонитов не привели к мирным результатам. Очевидно, эти события не могли не отозваться и на Кавказе. И действительно, во втором послании армянского католикоса Авраама имеется одно известие, касающееся интересующего нас вопроса. Хотя в ответном послании католикоса Кириона ничего о нем не говорится, — это сведение обойдено грузинским иерархом полным молчанием, — но уже одно то обстоятельство, что Кирион не опровергает и не отрицает его существования, указывает на достоверность сообщения Авраама. Армянский католикос пишет:

«проникло это заблуждение (т. е. халкедонитство)... и в нашу страну при армянском католикосе Бабгене и грузинском католикосе Гаврииле; но оно было епископам и знатью единогласно проклято».

*«Եկին մոլորութիւնս այս, որպէս յառաջագոյն գրեցար, եւ ի մեր աշխարհս առ Բարգեւնաւ հայոց կաթողիկոսաւ եւ առ Գարրիելիւ Վրաց կաթողիկոսի, եւ միարանութեամբ եպիսկոպոսաց եւ ազատ որերոյ նզովեցին.»**

Сведение, имеющееся в первом послании католикоса Авраама, дает возможность определить приблизительно время, когда должен был состояться этот антихалкедонский собор.

Авраам говорит:

«хотя в годы царя царей Кавада и возник вопрос об исследовании вероисповедания нашей страны и греков, принявших халкедонский собор и послание Льва, но учителя и князья нашей и вашей страны отделились от общения с нами».¹²²

«Թէպէտ եւ յամս Կաւաթայ արքայից արքայ եղև խնդիր քննեան մեր աշխարհիս եւ հոռոմոց, որք զժողովն Քաղկեդոնի բնկալան եւ գտումարն Ասոն, ի մեր եւ ձեր աշխարհիս վարդապետք եւ իշխանք հեռացան ՚ի հաղորդութենէ նոցա».^{***}

Раз этот собор был при Каваде, то, следовательно, между 488—531 годами.

Однако спустя несколько десятков, если не целых сто лет, после указанного антихалкедонского постановления грузинского и армянского духовенства, в религиозных симпатиях грузинского духовенства и народа произошла постепенная эволюция. Как это случилось и под каким влиянием — в документах прямо не указано, но ниже будет сделана попытка установить наиболее вероятную причину. К концу VI века, во всяком случае в Грузии, заметно уже вполне определенное настроение, и солидарность по этому религиозному вопросу в среде грузинских иерархов была полная: монофизитство лишилось симпатий в грузинской церкви, и постановление халкедонского собора было признано за единственно православное исповедание веры. Из 35 грузинских епископов,

* K. Müller. Kirchengeschichte, I, S. 241—243.

** «Книга писем», 177—У х т а н е с, 80.

*** «Книга писем», 164—У х т а н е с, 75.

подчиненных Мцхетскому католикосскому престолу, ни один, кроме цуртавского Моисея, не примыкал уже к монофизитскому толку. По этому поводу католикос Кирион писал в свое время армянскому католикосу Аврааму:

«Всех епископов в Грузии тридцать пять. Откуда же выискался ученым и православным один только ваш Моисей, а все остальные (оказались) еретиками?».

«միանգամայն է և ե եպիսկոպոսունք են 'ի վիրս, Մովսէսդ այդ ուստի գտաւ միայն ուսեալ ե ուղղափառ ե այլքս ամենեքեան հերձուածող».*

Даже епископ Петр, на сочувствие и солидарность которого с монофизитством особенно рассчитывали цуртавский епископ и заместитель армянского католикоса, Вртанес, не оправдал надежд, и на приглашение обоих примкнуть к ним и выступить против халкедонитов** ответил молчанием.***

Но халкедонические симпатии были не у одного только духовенства. Цуртавский епископ Моисей свидетельствует, что и паства грузинского католикосата, знать и крестьянское население стояли за диофизитское учение. В своем письме к заместителю армянского католикоса Моисей пишет следующее:

«когда мы узнали о почтениях, [оказываемых] еврейскому определению халкедонского собора, и о хуле по отношению к Богу Сыну... мы, возвысив голос, воспротивились католикосу по имени и всем князьям [Ухт. † и знати] и стране».†‡

*«յորժամ ծանեար զմիծարանսն հրէական սահմանի ժողովոյն Քաղկեդոնի ե զհայհայտութիւնս որ յորդին Աստուծոյ... զրան 'ի վեր առեալ թշնամի եղեար կաթողիկոս անուանն և ամենայն իշխանացն և [Մխ. † և յախարարացն և աշխարհին]»****.*

Одним словом, к концу VI века грузинская церковь с духовенством и паствой примкнули к халкедонитскому исповеданию.

Документы, однако, показывают, что и среди армян было много халкедонитов.***** Это признается и официально в постановлениях Двинского собора, где армяне-епископы пишут:

«теперь многие из нашей страны исповедуют веру вместе с принимающими и испове-

«այժմ բազումք ընդ ընդունալս ժողովոյն Քաղկեդոնի ե տումարին լեոնի հաղորդեցան»

* «Книга писем», 179.

** «Книга писем», 136.

*** Вполне прав Ухтанес, когда он отсутствие ответного письма епископа Петра в «Книге писем» считает фактом, доказывающим, что еп. Петр вовсе и не давал ответа (Ухтанес, 46); или же, быть может, ответ был такого свойства, что составители сборника «Книги писем» считали за наилучшее его выкинуть.

**** «Книга писем», 110—Ухтанес, 25—26.

***** Об армянах-халкедонитах см. Н. Марр, Аркауи, монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах-халкедонитах, «Визант. врем.», т. XII,

лучшей стране по примеру наших первых учителей; потому что без помощи оттуда и поддержки здесь нам нельзя оставаться, так как мы попались столь надменному тирану, именующемуся нашим архипастырем, и [нам] придется оставить нашу страну и бежать».¹²⁴

Еще более категорично говорят об этом же цуртавские армяне своему бывшему пастырю.**

IV. Полемика между армянским и грузинским духовенством была вызвана следующим обстоятельством. По словам цуртавского епископа Моисея, когда он убедился, что грузинская церковь и паства окончательно склонились на сторону халкедонитов, то он начал открыто выступать против грузинского «каталикоса по имени» Кириона, всех князей и жителей (*գրականն ՚ի վեր առեալ թշնամի եղեաք կաթողիկոս անուանն եւ ամենայն իշխանացն եւ աշխարհին*);*** это, мол, вызвало вражду по отношению к Моисею, которая кончилась изгнанием епископа из пределов Грузии (*Վախճան [Ухт.+ այս է գի] հայածեցալ*)**** Грузинский архипастырь совершенно иначе излагает весь этот инцидент. Он отрицает утверждение Моисея об изгнании его из католикосата:

«я его не изгонял, но я слышал об его некоторых низменных поступках и поэтому я призвал его к себе и хотел его наставить и вразумить, как это следовало сделать по отношению к ученику; но он на мой призыв не явился, я покинул свою церковь и ночью тайно бежал».¹²⁵

Цуртавский епископ в своем письме к Смбату Гирканскому не отрицает того, что он был вызван католикосом, но утверждает:

«девять дней я находился в Тифлисе у дверей [его дворца], и он меня не принял, и вся страна знала, что ни по какой другой причине, кроме как

անաշնոց վարդապետացն, զի մեղ առանց այտի աւզնականութեան և թիկանց աստ շմարթի կալ. զի այնպիսի բնաւոր գոռոզի որ հայրապետս անուանի զիպեալ եմք, բայց թողուլ զաշխարհս և զնալ».*

*«ես զնա ոչ հալածեցի, այլ էր ինչ որ լսելի վասն նորա յետին գործոց և կոչէի առ իս և կամէի իրատ տալ և ուսուցանել, որպէս պարտ էր աշակերտի. իսկ նա չիմ կոչ չեկն, այլ զեկեղեցին եթող և ՚ի գիշերի գաղտ զնաց».******

«զինն ար ՚ի Տիֆլիս գորս կացի և յանդիման շարար. և աշխարհն ամենայն գիտէր, զի չէր վասն այլ ինչ իրաց, բայց վասն հաւատոյ. և յետ ինն

* «Книга писем», 132 = Ухтанес, 33—34.

** «Книга писем», 129.

*** «Книга писем», 110.

**** Там же, 110 = Ухтанес, 26.

***** «Книга писем», 167 = Ухтанес, 77.

лудшей стране по примеру наших первых учителей; потому что без помощи оттуда и поддержки здесь нам нельзя оставаться, так как мы попались столь надменному тирану, именуемому нашим архипастырем, и [нам] придется оставить нашу страну и бежать».¹²⁴

Еще более категорично говорят об этом же цуртавские армяне своему бывшему пастырю.**

IV. Полемика между армянским и грузинским духовенством была вызвана следующим обстоятельством. По словам цуртавского епископа Моисея, когда он убедился, что грузинская церковь и паства окончательно склонились на сторону халкедонитов, то он начал открыто выступать против грузинского «каталикоса по имени» Кириона, всех князей и жителей (*զրահնն ՚ի վեր առեալ Թշնամի եղեաք կաթողիկոս անուանն եւ ամենայն իշխանացն եւ աշխարհին*);*** это, мол, вызвало вражду по отношению к Моисею, которая кончилась изгнанием епископа из пределов Грузии (*Վախճան [Մտ. + ալս է զի] հայածեցայ*)**** Грузинский архипастырь совершенно иначе излагает весь этот инцидент. Он отрицает утверждение Моисея об изгнании его из католикосата:

«я его не изгонял, но я слышал об его некоторых низменных поступках и поэтому я призвал его к себе и хотел его наставить и вразумить, как это следовало сделать по отношению к ученику; но он на мой призыв не явился, я покинул свою церковь и ночью тайно бежал».¹²⁵

Цуртавский епископ в своем письме к Смбату Гирканскому не отрицает того, что он был вызван католикосом, но утверждает:

«девять дней я находился в Тифлисе у дверей [его дворца], и он меня не принял, и вся страна знала, что ни по какой другой причине, кроме как

առաջնոց վարդապետացն. զի մեղ առանց այտի աւգնականութեան և թիկանց աստ չմարթի կալ. զի այնպիսի բռնաւոր զոռոզի որ հայրապետս անուանի դիպեալ եմք, բայց Թողուլ զաշխարհս և զնալ».*

*«ես զնա ոչ հալածեցի, այլ էր ինչ որ լսեղի վասն նորա յետին գործոց և կողէի առ իս և կամէի խրատ տալ և ուսուցանել, որպէս պարտ էր աշակերտի. իսկ նա չիմ կող չեկն, այլ զեկեղեցին եթող և ՚ի զիշերի գաղտ զնաց».******

«զինն ալս ՚ի Տիղիս դուրս կացի և յանդիման շարար. և աշխարհն ամենայն զիտէր; զի չէր վասն այլ ինչ իրաց, բայց վասն հաւատոյ. և յետ ինն

* «Книга писем», 132=Ухтанес, 33-34.

** «Книга писем», 129.

*** «Книга писем», 110.

**** Там же, 110=Ухтанес, 26.

***** «Книга писем», 167=Ухтанес, 77.

из-за вероисповедания. И после девяти дней сам он отправился в Мцхет, а я отправился сюда, — и не ночью, а днем».

*ստորն ինրն 'ի Մծհիթա գնաց.
ևս յալար լուսով գնացի և ոչ ընդ
իտար.**

Разрешить спорный вопрос, когда располагаешь только двумя противоположными, исходящими от заинтересованных сторон, сведениями, невозможно. Но одно ясно: становясь даже на сторону цуртавского епископа Моисея, все же и из его сообщения видно, что католикос Кирион был прав, когда уверял, что он Моисея не гнал. Именно, из письма цуртавского епископа явствует, что он не виделся с католикосом в Тифлисе; тот его не принял. Весь инцидент закончился тем, что грузинский католикос выехал во Мцхет, а цуртавский архипастырь отправился из Тифлиса и оставил пределы Грузии; все произошло весьма просто и мирно. Кирион, очевидно, не думал, что Моисей, вместо того, чтобы добиться аудиенции, уедет из Грузии в Армению и туда обратится с просьбой о поддержке против грузинского духовенства. Между тем, цуртавский епископ во всех своих письмах к различным лицам, за исключением того письма к гирканскому марзпану Смбуату, в котором он дискредитирует в глазах адресата сведения католикоса Кириона, постоянно твердил, будто бы его изгнали из Грузии.

Прибыв в Армению, он немедленно же обратился с письмом к заместителю армянского католикоса, Вртанесу, так как за смертью католикоса Моисея кафедра была еще вакантна. Сообщая о том, как его «изгнали» за антихалкедонистские убеждения, епископ Моисей во всех своих письмах просил о том, чтобы представитель армянской церкви во всех своих посланиях на имя грузинского католикоса делал нападки на Халкедонский собор, дабы тем пошатнуть его авторитет; «прикажите теперь же написать одно послание на имя католикоса и к Атрнерсеһу и Ваһану и Брзмиһру с опровержением Халкедонского собора».** Заместитель католикоса так именно и поступил;*** но послал он письма по назначению не сам, а переслал их Моисею, чтобы тот позаботился об отправке. Цуртавский епископ сообщает, что послание заместителя католикоса к Кириону никто не брался доставить по назначению; Моисей утверждает даже, будто бы «никто не осмеливался»****. Чем это, собственно, нужно объяснить, сказать трудно. Найти-то охотника все же удалось, и письма были пересланы по назначению.

Главным основанием и поводом для нападок заместитель католикоса и армянские иерархи считали то, что грузинская церковь изменила традиционной, истинной вере, которая де была насаждена одним лицом в Армении, Грузии и на всем остальном Кавказе. Спор базировался именно на этом: в Грузии и Армении была насаждена истинная религия, а теперь грузинская церковь порвала связь с традицией и свернула с пути. Армянские иерархи и незадолго до этого, по другому поводу, писали представителям грузинской церкви:

* «Книга писем», 172 = У х т а н е с, 100.

** «Книга писем», 133.

*** «Книга писем», 135.

**** «Книга писем», 140.

«да не будет новшеств в вероисповедании обеих наших стран, которое чудесным основоположением насаждено бесстрашным и смелым подвижником Господа Григорием»¹²⁶.

Итак, христианство в двух соседних странах насаждено Григорием Просветителем; этой насажденной вере и должны быть верны обе церкви, — так рассуждали армянские иерархи; это мнение разделялось и армянами-антихалкедонитами цуртавской епархии.** На это обстоятельство напирал и гирканский марзпан Смбат совместно с Гигом, правителем Дашта,*** в своем послании к грузинской знати:

«так как мы ученики и удел одного и того же учителя, то и жить нам в той же вере, в какой жили наши отцы».

По словам лица, доставившего послание, Кирион, по прочтении письма, пришел в негодование и «на письмо [заместителя католикоса] ни сам не дал ответа армянам, ни другим не позволил написать»****.

Вместо того, чтобы самому ответить на послание, Кирион решил:

«это [письмо] я дам свезти в Иерусалим к патриарху этого города... он и даст [на него] ответ».

Это, странное на первый взгляд, решение грузинского католикоса станет понятным, лишь только вспомним, в чем заключался основной аргумент нападок представителя армянской церкви. Вртанес напирал на то, что христианство и в Армении и в Грузии насаждено Григорием Просветителем, поэтому грузины не должны изменять традиции и пространенному им учению, которое, по словам заместителя католикоса, в чистоте сохраняется в Армении. Кирион вполне соглашается с первой частью довода Вртанеса о насаждении христианства на Кавказе,***** но зато, когда дело доходило до толкования того, какова была та истинная вера, которую Григорий Просветитель распространил, то грузинский иерарх радикально расходился во взглядах со своим армянским собратом. Вртанес и другие армянские иерархи думали, что вероисповедание только в том случае может быть истинным и не будет расходиться с распространенным св. Григорием учением, если постанов-

«մի եղիցի նորոգածևութիւն հաւատոց ՚ի մէջ երկուց աշխարհացս, որ սքանչելի հիմնադրութեամբ տնկեցաւ յանդանդիտողեւ ՚ի քաջ նահատակէն Տեան Գրիգորի.*

«զայս յերուսաղէմ առ հայրաշահերտ եւ վիճակ եկւ, կեալ եւ մեզ նովին հաւատով, որպէս եւ հարքն մեր».****

«զայս յԵրուսաղէմ առ հայրապետ քաղաքիս տամ տանել... որ պատարիանի տնէ».*****

* «Книга писем», 138 = Ухтанес, 42.

** «Книга писем», 132.

*** См. Н. Марр, Армянские слова в грузин. деяниях Пилата, «З. В. О.», Т. XVII, стр. 26.

**** «Книга писем», 169 = Ухтанес, 94.

***** «Книга писем», 140.

***** «Книга писем», 140 = Ухтанес, 48.

***** См. письмо Кириона: «Книга писем», 171 = Ухтанес, 95.

ления Халкедонского собора будут отвергнуты: иначе произойдет измена насажденной изначала вере. Так Вртанес писал Кириону:

«не подобает боголюбию нашему принимать больше вероучения трех святых и непорочных соборов, которые соборались во имя св. Троицы в Никее [в количестве] 318, в Константинополе [в количестве] 150 и в Ефесе [в количестве] 200; больше сего вероопределения ни наши, ни ваши отцы и учителя не принимали, да и мы также не принимаем».

«ոչ է պարտ աստուածսիրութեան ձերուն աւելի ինչ վարդապետութիւն զուրուք ընդունել, քան զերից սուրբ եւ անարատ ժողովոցն որք 'ի պատիւ ամենասուրբ երրորդութեանն զուամբեցան, ՅԺ եւ Ը իցն 'ի նիկիա եւ ՃՄ իցն 'ի կոստանդինուպոլիս եւ Մոցն յԵփեսոս եւ աւելի քան զայս սահման հաստոյց մեր եւ ձեր հարցն եւ վարդապետացն ոչ կալիալ է եւ ոչ ընդունիւն»^{*}.

В ответ на доводы заместителя армянского католикоса Кирион говорит следующее: что Григорий Просветитель проповедывал и у армян, и у грузин — это верно, но

«...он научил нас православному вероисповеданию, которое усвоил в Иерусалиме, это он и утвердил [у нас], это и есть наша и ваша истинная вера»...

«...զորդրափառ հաստու ունոյց մեզ, որ յԵրուսաղէմին ուսալ, զորն ճաստատեալց. եւ անսխալ մեր եւ ձեր հաստ այդ է»^{**}...

С утверждением католикоса Кириона о том, что св. Григорий проповедывал христианство, усвоенное им в Иерусалиме, соглашается и Вртанес;^{***} очевидно, это мнение тогда было общепринятым.^{****}

И вот, раз возникал вопрос о том, кто сохранил в чистоте заветную Григорием Просветителем ортодоксальность веры, грузины или армяне, если не единственным, то главным, по мнению католикоса Кириона, судьей могла быть та церковь, у которой учился сам проповедник; в данном случае — иерусалимская церковь со своими архипастырями. Как духовные отцы обеих церквей, они-то и были обязаны ответить представителям армянского католикосата. Такой был логический ход мыслей католикоса Кириона, когда он предполагал послать письмо Вртанеса к иерусалимскому патриарху, дабы тот за грузин дал ответ заместителю армянского католикоса.

Но против подобной постановки вопроса горячо возражал Кириону вновь избранный армянский католикос Авраам:

* «Книга писем», 138 — Ухтанес, 43.

** Ухтанес, 95 ср. «Книгу писем», 171, где этого места недостает.

*** «Книга писем», 176, 3-е письмо к Кириону.

**** О иерусалимской традиции христианства в Грузии см. Н. Марр. Доклад в предсоборном присутствии. Церкви. ведомости 1907 г., № 3, стр. 111—112.

«вы и теперь еще горделиво пишете нам, что св. Григорий нашим и вашим отцам дал иерусалимскую веру, и что ее де мы и придерживаемся; но расследуйте хорошенько и вы увидите, что и вы, и все другие, совместно с жителями св. Града (т. е. Иерусалима), изменили этому [вероучению] и вы [теперь] имеее уже другую, а не ту же самую [веру]; а мы и поныне имеем иерусалимскую веру».

Итак, армянский иерарх оспаривал выставляемый грузинским иерархом критерий ортодоксальности, отрицал непрерывность церковной традиции всех церквей, за исключением родной церкви. В ответ на такое заявление грузинский католикос указал, что ни он, ни другие его собратья не могут отвергнуть авторитета единогласного мнения всех вселенских церквей и патриархов и признает единственно правильным лишь то, за что стоит католикос Авраам и армянская церковь; прежде, говорил Кирион,

«между грузинами и армянами было единение и во всем уделе св. Григория существовало единомыслие, основанное на иерусалимской вере, в какой пребывают и ромейцы, и других слов и речей кого бы то ни было туда не проникало. Откуда же теперь произошло [разномыслие]? — Римский архипастырь сидит на престоле св. Петра, александрийский — [на престоле] св. евангелиста Марка, антиохийский [на престоле] св. евангелиста Луки, константинопольский — [на престоле] св. евангелиста Иоанна и иерусалимский — [на престоле] св. Якова, брата Господня, — как же мы теперь поверим вам и оставим ту религию, которой они держались

«գուր այժմ եւս պարծելով գրեցէք առ մեզ թէ հարցն մերոց եւ ձերոց սուրբն Գրիգորիոս զԵրուսաղէմի հաւատն եւ եւ մեր զնոյն ունիմք: Արդ քաջ քննեցէք եւ տեսէք, զի գուր եւ յոլովք այլք հանդերձ բնակչաւք սրբոյ քաղաքին փոխեցայք յայնմանէ, այլ ոչ եթէ զնոյն ունիք: Իսկ մեր եւ այժմ ունիմք զհաւատն Երուսաղէմի»*.

«միաբանութիւն էր վրաց եւ հայոց վիճակիս սրբոյ տեառն իսկ վրճակիս սրբոյ տեառն Գրիգորի միաբանութիւն էր ընդ հաւատոյն Երուսաղէմի, որով հոռոմք վարին. եւ այլ ինչ բանք եւ խաւար չէին ուրուք եղեալ ՚ի ներքս: Ըսկ այժմ ուստի եղնու: Հրովմայ հայրապետն ՚ի սրբոյ Պետրոսի աթոռն նստի եւ Աղեքսանդրիան ՚ի սրբոյն Մարկոսի աւետարանչի եւ Անտիոքացիին ՚ի սրբոյն Դովասու աւետարանչի եւ Կոստանդնուպոլսացիին ՚ի սրբոյն Յովհաննու աւետարանչի եւ Երուսաղէմացիին ՚ի սրբոյն Յակովբայ եղբարն Տեառն: Արդ զոր նոցա հաւատն կալեալ է եւ մեզ տուեալ եւ մեր հարանցն եւ մեր մինչեւ ցայժմ պահեալ այժմ զիւրդ թողումք զայն եւ ձեզ հաւատասցուք: Եւ այլ եպիսկոպ-

* «Книга писем», 170 == У х т а н е с, 80:

и передали нам, а наши отцы и мы до сего времени хранили [свято]? Да и других православных епископов, — им же несть числа, — царей, князей и целые страны, — как можно их всех оставить и быть в единении только с вами?».

սոնք ուղղափառք որոց համար չկայ, եւ թագաւորք եւ իշխանք եւ աշխարհք ամենայն ուղղափառք, զնոսա զամենեւեան զի՛արդ մարթի թողուլ եւ ընդ ձեզ միայն միարանելի.*

Настаивая, таким образом, на иерусалимском происхождении христианского учения, распространенного Григорием Просветителем на Кавказе, католикос Кирион утверждал, что никакой измены церковной традиции со стороны грузин не было, раз и Иерусалим тоже придерживался канонов Халкедонского собора; тем более, что и все остальные вселенские архипастыри, восседавшие на престолах апостолов, были солидарны со своим иерусалимским собратом. Следовательно, за учением диофизитов или халкедонитов стоит, думал католикос Кирион, апостольский авторитет в лице тогдашних глав пяти главных церквей; тогда как претензии армянской церкви на исключительную чистоту веры и непогрешимую ортодоксальность ни на чем не основаны. Из вышеприведенного ясно, что критерием ортодоксальности вероучения католикос Кирион считал то, за что стоит большинство архипастырских престолов, основание которых приписывается апостолам, когда непрерывная якобы передача учения Христа доказуема и пользуется апостольской санкцией. В эту эпоху это был довольно обычный критерий**.

В своем ответном послании католикос Авраам напомнил по поводу этого грузинскому иерарху, что несколько десятков лет тому назад на общем поместном соборе 24 грузинских епископа во главе с католикосом Гавриилом отказались принять постановления Халкедонского собора, который к этому времени уже имел сторонников в обеих церквях.*** Это третье послание, между прочим, знаменательно и тем, что в нем армянский иерарх, как бы в ответ на апелляцию Кириона к авторитету вселенской апостольской традиции, упоминает о том, что он сидит на апостольском престоле (*«Մովսէս որ յստաջ բան յստարիւակն իջնու յաղորդեալ էր»*****).

Католикос Кирион в своем ответе дипломатично обходит молчанием вопрос о поместном антихалкедонском соборе и не опровергает сообщаемого сведения, но продолжает настаивать на своем аргументе: Халкедонский собор признают все вселенские патриархи, в том числе и Иерусалим, откуда армяне и грузины получили свое вероучение, следовательно, диофизитский толк и есть единственно православный.

«Это мы и исповедуем, это же — исповедание и наших первых отцов», —

*«զայս խոստովանիմք եւ մեր զհաւատս եւ զհարանցն մերոց անաջնոց»*****.*

* «Книга писем», 179.

** А. Нагпак, Dogmengeschichte, III, Auflage, S. 160—162.

*** «Книга писем», 182—183.

**** «Книга писем», 184.

***** «Книга писем», 185.

писал в своем послании Кирион. И эта заключительная фраза характерна: употребляя выражение «наших первых отцов», грузинский католикос, как бы между строк, отвечал Аврааму: «те грузинские иерархи, которые согласились на соборе с вами, ошиблись, они изменили традиции, но не это важно, а то, как исповедывали наши **первые отцы**».

V. Кроме догматических доводов, армянский католикос приводил соображения и иного рода, и эти доводы заслуживают особенного внимания. В своем первом полемическом послании католикос Авраам писал Кириону:

«есть нечто такое, что показалось нам даже невероятным: почему подданным царя царей быть в дружественном (соб. любовном) единомыслии с чужим государством и отделяться от местных единоверцев, — это весьма тяжко».

«է ինչ որ շատաւի իսկ
թուեցաւ մեզ. զի [ՄԻՄԱՆԻՍ ԳԻ]
ընդ ատար թագաւորութիւն
արքայից արքայի ձառայից սիրոյ
միարանութիւն անել եւ զըն-
կան հաղորդակիցս որոշել, [ՄԻ
+այդ] կարի իսկ զժուարին է».

И марзпан Смбат писал грузинскому католикосу:

«стали мы людьми одной веры, мы все, находящиеся под властью царя царей».

«եղիաք ամենեքեան մի հա-
տատորք ընդ արքայից արքայի
իշխանութեամբ եմք»**.

Не следует отделяться от армян и всех персидских христиан; необходимо единение с восточными христианами, с исповедниками персидской церкви, — таков был лозунг правящих сфер Армении. Это соображение должно было играть в споре немаловажную роль. Очевидно, на антихалкедонские симпатии армянской церкви влияла именно тесная духовная связь ее с персидской, восточной церковью.

В этом отношении действия бывшего цуртавского епископа Моисея особенно любопытны. Можно ли сказать, что он непоколебимо был убежден в правоте антихалкедонского, монофизитского учения, что ему были известны все основные догматические доводы его единомышленников? Из одного места его письма ясно видно, что он знал, во всяком случае, далеко не все доводы. В тот момент, когда Моисей уже ушел из своей епархии и его главная полемическая деятельность против грузин-халкедонитов была закончена, он жаловался заместителю католикоса на отсутствие источников и просил снабдить его сведениями:

«как и через кого, после отмены определения еврейского собора благочестивыми царями блаженным Зеноном и Анастасием, потрясло и повергло опять много церквей, я нигде не нашел, и да изво-

«յետ ՚ի բաց բարձութեան
սահմանի հրեական ժողովոյն.
բարեպաշտ թագաւորացն երանե-
լույն Զենոնի եւ Անատասայ. ոչ
գտի ուրեք. Թէ որպէս դարձեալ
նորոգածեալութիւնն շարժեալ կոր-
ծանեաց զբազում եկեղեցիս. եւ

* «Книга писем», 165 = У х т а н е с, 75.

** «Книга писем», 169 = У х т а н е с, 94.

лит написать нашему смиренню об этом ваша святость, как она осведомлена».

Կամ ի ձեռն որոց որպէս տեղեկացեալ է արքութիւնդ ձեր, հրամայեցէք զրեկ սա մեր նուազութիւն».*

Из ответного письма видно, что просьба была исполнена. Но в данном случае важно то, что спор был уже начат, Монсей с самоотвержением обличал халкедонитов и вдруг, оказывается, он принужден был подкреплять себя на пути, снабжать себя новыми доводами, не известными ему в момент, когда затеял спор с католиком Киррионом. Следовательно, приверженность епископа цуртавского монофизитству была основана больше на вере, чем на логическом убеждении, скорее на доверии к отстаивавшим этот толк лицам.

Итак, вопрос о церковном разрыве между армянами и грузинами сводился отчасти к вопросу об единении либо с персидской, восточной церковной традицией, либо с западной, греко-римской церковной традицией.

На поставленный ему вопрос католикос Киррион дал с дипломатической тонкостью обоснованный ответ. Он не считал себя связанным:

«отцы наши и мы были подданными царя и держались иерусалимского вероисповедания, одинаково как мы, так и вы; и теперь тоже, хотя мы и подданные царя царей, но черусалимскую веру имеем и ее держимся... сколь счастливее [стали] отныне мы [все], попавшие в подданство царя царей, ибо, с тех пор, как существуют (в тексте прошед. вр.) небеса и земля, еще не было случая, не было ни одного повелителя, который бы, подобно ему, предоставил каждой народности [исповедывать] свою религию, особенно нашу христианскую веру... Царь царей [является] в такой же степени повелителем греков, как и арийской страны».

*«մեր եւ ձեր հարքն արքայի ծառայք էին եւ զհաւատ զերուազէմի ունէին. եւ մեր եւ դուք նոյնպէս. Քէպէտ եւ ծառայք արքայից արքայի եմք զհաւատ զերուազէմի ունիրն եւ կայցուր... այժմ ես առաւել երանելի եմք. որք յարքայից արքայի փառալոյթեան հասեալ եմք: Զի մինչ արկիրն եւ երկիր չեաց էին: նէր եղեալ եւ ոչ մի տէր որ ամենայն ազգի զիր արէնս ՚ի վերայ թողեալ էր որպէս այս տէր եթող եւ մանաւանդ զմեր քրիստոնէից հաւատս... արքայից արքայ. նոյնպէս տէր է հոռոմոց որպէս եւ Արեաց (въ текстъ по вниъ переписчиковъ տիրեաց) աշխարհի»**.*

Следовательно, при свободе выбора грузинская церковь стояла за единение с греко-римским церковным миром и за халкедонитство: при тех же условиях армянская церковь проявляла солидарность с восточ-

* «Книга писем», 140.

** «Книга писем», 167 = Ухтанес, 77.

Тут знаменательны особенно последние слова католикоса Авраама; отмена богослужения на армянском языке беспокоила его больше, чем само отстранение цуртавского епископа; это он считает наиболее тяжким проступком грузинского архипастыря. Об этом же пишут марзпан Смбат и другие знатные армяне. Гирканский марзпан писал следующее:

«хотя и была какая-то молва, которую я слышал от наших мирян, но этому я плохо (мало) верил; удостоверился же я в этом от цуртавского епископа, который находится здесь, и сильно возмущился этим, ибо, хотя между знатью нашей и вашей страны и существовало кровное родство, но и эта святая мартирия в нашей честной цуртавской церкви крепость и уверенность внушала нам, как нечто клятвенное; и там богослужение и чин был установлен у вас на армянском языке, и отменив это, вы вызываете вражду».

«Բայց է եւ ինչ լուր որ յաշխարհականաց լուայ եւ սակաւ ինչ հաստացի: իսկ հաստաթի յեպիսկոպոսէս Յուրտաւայ որ աստ է լուար եւ կարի դժուարացար. քանզի մեր եւ այդ աշխարհի ազատ որերոյ թէպէտ արին եւ հարաքատութիւն ՚ի միջի կայր, բայց հաստատութիւն եւ վստան լինել մեր որպէս չերդումն ինչ այդ սուրբ վկայարան որ ՚ի Յուրտաւ պատուական եկեղեցիդ հաստատեցաւ եւ պաշտանդ եւ կարգդ հայերէն ՚ի ձեր միջի էր եւ փոխելդ թշնամութիւն ՚ի մէջ արկանէր».

Так ревниво относилась армянская знать, совместно с высшим духовенством, к богослужению на своем языке в цуртавской мартирии св. Шушаники. Этот инцидент сразу же охладил отношения обеих сторон. Подобный оборот дела,—перенесение центра тяжести распрей на вопрос о богослужебном языке в часовне св. Шушаники, — осложнил и без того трудно примиримый, догматический спор о двух или одном естестве в И. Христе. На упреки католикоса Авраама по данному спорному пункту Кирион отвечал:

«мы богослужения [на армянском языке] не отменяли; и тот, который поставлен нами епископом, знает и грузинскую, равным образом и армянскую грамоту; и богослужение совершается на обоих языках».

*«մեր պաշտանն չէ փոխեալ: Բայց զի որ եպիսկոպոսն եղև, վրացի ուսումն գիտէ եւ հայ նորինպէս եւ երկորումր դպրութեամբր պաշտանն կատարի».***

Следовательно, в данном случае речь могла быть не об уничтожении: грузинский католикос только ввел службу на двух языках. Из того, что армяне протестуют против этого, видно, что прежде в церкви св. Шушаники служба отправлялась исключительно на армянском языке.

* «Книга писем», 169—Ухтанес, 94.

** «Книга писем», 166—Ухтанес, 76.

ке, хотя паства была двуязычная: там жили и грузины, и армяне, и епископами бывали то армяне, то грузины. Достоинно внимания, что, когда Кирион рассказывает о том, как цуртавскими епископами бывали иной раз армяне, иной раз грузины, то про грузин он прибавляет, «из знающих армянскую грамоту»*, между тем как о знании армянами-епископами грузинской грамоты он ничего не говорит. Очевидно, грузинам-епископам знание армянской грамоты было необходимо потому, что в цуртавской церкви богослужение велось на армянском языке. И вот, католикос Кирион уравнивал оба языка, введя службу и на грузинском языке. Эта была, несомненно, справедливая мера по отношению к двуязычной пастве. При решении этого вопроса, Кирион, видимо, руководствовался практическими соображениями и нуждами паствы, а не националистической тенденцией; это явствует и из того сведения, которое сообщает бывший цуртавский епископ Моисей; он настаивает на своем и утверждает:

«что богослужение отменили, это ясно, и что несторианский лжеепископ, которого они назначили, не знает, как следует, и грузинской грамоты, не говоря уж об армянской, это тоже ясно».

*«գլխաշտարանն զի փոխեցին յայտ է. եւ գլխափսկոսարանն նեստորական զոր արարին. դպրութիւն զի եւ վրացերէն չգիտէ, որպէս արժան է, թող թէ հայերէն, եւ այն յայտ է»,***

Очевидно, если бы католикос Кирион желал действительно уничтожить богослужение на армянском языке и руководствовался бы только националистической тенденцией, то он и не назначил бы епископом цуртавским сирийца, а посвятил бы в епископы грузина, притом еще такого, который не знал бы армянского. А раз он ставит сирийца, то это указывает на желание Кириона занять нейтральную позицию. Итак, церковный разрыв произошел не вследствие националистических тенденций. Правда, группировка отчасти по национальностям, вопросы о богослужеском языке — все это симптомы начинающейся национализации христианской церкви, но в вопросе о разделении националистическая тенденция имела, во всяком случае, несущественное значение.

VII. Кроме вышеуказанных причин церковного разрыва между грузинами и армянами, у Ухтанеса упомянуты еще два повода, не то способствовавшие, не то послужившие к ускорению разрыва. Сведения о них идут не из документальных данных, а сообщены историком Ухтанесом на основании преданий, распространенных в армянской духовной среде X века.

Первая теория причины разрыва, по рассказу Ухтанеса, заключается в следующем:

«рассказывают по преданию старцев, что во времена армянского католикоса Авраама, когда он вступил на свой патриарший престол, то к нему прибыли католикосы грузинский и албанский, так как в то время они были в сане архиепископов престола св. Григория; пришли они к Аврааму, согласно постановлению первых отцов, и по обычаю, в первый год его патриаршества [для изъявления] любви и покорности. А тот, приняв их, как то надлежит, с большим почетом и духовной

* «Книга писем», 178.

** «Книга писем», 175.

любовью, посадил каждого из них, как им следовало согласно обычаю сидеть; во время обеда (нерархи), приняв хлеб из рук владыки Авраама, славословили и ели до тех пор, пока бы [подали] вино; тогда владыка католикос, взяв [вино], благословил и дал раньше албанскому католикосу; когда же, во вторую очередь, он хотел передать [вино] Кириону, то тот, в душе обидевшись, не пожелал принять [вина]. Видя это, католикос Авраам не сказал ничего, а после, когда он спросил и вынудил Кириона сказать о причине своего поступка, то Кирион ответил: «ты меня унижил, — ведь я и старше его, и выше по пастве своей (соб. в доме своем)»... А Авраам говорит ему: «не знал я всего этого, брат-владыка, я почтил его старость, наученный этому св. книгами». ...После этого Кирион, встав, покинул трапезу, и никто из присутствовавших там лиц не мог заставить его вернуться... Но этот [рассказ] дошел до нас по преданию, а не письменно», — корректно сообщает историк*.

Это устное предание с начала до конца недостоверно и не соответствует действительности. Недостоверно потому, что никакого свидания между Авраамом и Кирионом не происходило; это можно неопровержимо доказать на основании переписки. Из первого ответного послания грузинского католикоса Кириона на первое же послание вновь избранного армянского католикоса Авраама видно, что Кирион действительно имел таковое намерение; в заключительной части своего письма он пишет: «нужно было мне прийти и помолиться в вашей святой церкви и получить ваше благословение или же отправить [к вам] моих учеников, которые бы принесли мне приветствие вашей святости, но, ввиду тяжелого времени и забот о стране, мы задержались**». До отправки своего первого ответа Аврааму, значит, Кирион не осуществлял еще своего намерения; следовательно, от момента вступления Авраама на католикосский престол вплоть до получения им ответа от своего грузинского собрата, визит Кирионом не был нанесен. Этот визит был простым актом вежливости, поздравлением по поводу восшествия на престол. Тут не было никакого установленного порядка и этикета. Из второго письма католикоса Авраама видно, что этот визит мог быть отдан обоюдно и являлся не чем иным, как простым свиданием, даже не на армянской территории, а в грузинском католикосате; Авраам, напр., обращался к своему коллеге со следующим предложением: «напиши и, вместе с тем, укажи мне место в твоём или моем районе, где бы после Пасхи мы могли повидаться***». Но из ответного послания Кириона видно, что посетить ему армянского католикоса все же не удалось: «а что ты мне писал,—отвечает Кирион Аврааму, —о [желательности] сойтись нам в одном пункте, то [да будет тебе известно], что и мне очень нужно тебя видеть, но, благодаря [различным] обстоятельствам (соб. времени), я (в ориг. мн. ч.) занят»****.

Переговоры и переписка не только не принимали благоприятного оборота, но, напротив, все больше и больше обострялись. В третьем послании католикос Авраам хотя и высказывает по-прежнему желание, чтобы его грузинский коллега назначил место, где им можно было бы видаться, но в то же время сознает, что осуществление свидания возможно только в случае благоприятного исхода полемики. «Если Богу

* Ухтанес, 115—117.

** «Книга писем», 167.

*** «Книга писем», 177.

**** «Книга писем», 179.

[будет] угодно, — писал в третьем послании католикос Авраам, — и вы напишете слово единения, то определите срок, когда нам встретиться в назначенном месте»*. Но ответ Кириона не заключал в себе никаких уступок; напротив, грузинский католикос предложил армянскому католикосу прекратить на эту тему переписку, иначе отказывался отвечать. После этого произошел полный разрыв между армянской и грузинской церковью, и переписка совершенно прекратилась. Единственный памятник, в котором еще говорится о грузинской церкви, это окружное послание католикоса Авраама армянской пастве о проклятии грузинской церкви за ее приверженность к халкедонитству. Вполне понятно, что после этого Авраам и Кирион не могли даже думать о свидании. Итак, за все время, начиная от момента вступления Авраама на католикосский престол вплоть до разрыва, Кириону и Аврааму ни разу не удалось встретиться. Следовательно, и рассказ об инциденте с Кирионом, якобы имевшем место на свидании у католикоса Авраама, в котором грузинский архипастырь счел себя будто бы оскорбленным и поэтому постарался отделить друг от друга грузинскую и армянскую церковь, вымышлен от начала до конца. Это легенда, по словам Ухтанеса, передавалась в его время в среде армянского духовенства и должна была возникнуть много времени спустя после самого происшествия, в эпоху националистического направления в армянской церкви, так как все в этой легенде служит *ad majorem gloriam* армянской церкви и ее духовного главы; к нему приходят на поклон, как к своему начальнику, грузинский и албанский католикосы, а простой акт вежливости обращается в обязательный визит подчиненных престолу св. Григория архиепископов. И вся картина, представленная в легенде, не соответствует действительности: в то время, как Авраам в ней выведен идеалом кротости и спокойствия, Кирион — человеком злобным, эгоистичным и бранчливым, ставящим личные интересы выше церковного единства, преисполненным одних отрицательных качеств. Между тем, из переписки явствует, что Кирион был, во всяком случае, терпимым человеком, сам не желал раздора и не навязывал другим своих религиозных убеждений. Горячности во время полемики он вовсе не проявлял, что свидетельствует скорее о его миролюбивом настроении.

В связи с предыдущим, хотя и с иными подробностями, находится и вторая теория о причинах церковного разрыва, приводимая Ухтанесом из устных источников: «дабы установить [в Армении] девятистепенный церковный строй, назначили во главе [иерархии] Авраама [католикоса] — патриархом, и албанского [католикоса] — архиепископом, а грузинского [католикоса] — митрополитом. Грузинский [архипастырь] Кирион, не соглашаясь пребывать в том сане, в который его возвели, восстал и внес враждебное настроение. Но архипастырь Авраам говорил, что [албанцы] раньше грузин приняли веру, и вследствие этого и введено у них архиепископство. Во [время] этого спора и разысканий истинной веры и обратились и стали грузины халкедонитами»**.

И в этом случае главной причиной разрыва выставляется обида, якобы нанесенная грузинскому католикосу Кириону. Покойный М. Броссе считал это объяснение вполне убедительным: „le clef de toute cette querelle me paraît être dans un fait dont parle Oukthanes“, го-

* «Книга писем», 184.

** Ухтанес, 120.

ворит он в своей монографии, посвященной данному вопросу:... «les Arméniens devaient avoir leur catholikos titré patriarche, les Aghovans un catholikos archevêque, les Georgiens un métropolit, comme les Sionnies, relevant de l'Arménie. Là-dessus Ciourou et les Siens se séparèrent de cette dernière. Voilà, je crois, la vraie cause de Scission, objet de cette note.»*

Но и эта теория, приводимая Ухтанесом и подтверждаемая М. Броссе, не выдерживает критики. Письма католиков, которыми пользовался сам Ухтанес и которые имеются в «Книге писем», доказывают, что армянский католикос ни разу не именуется патриархом, не титулуют его так и цуртавский епископ и армянские князья («ишханы»). Это и понятно: ведь сами вселенские патриархи до VII века очень редко именовали себя патриархами, а обычной титулатурой это имя становится лишь с VIII—IX веков.**

Затем, документы показывают также, что грузинский архипастырь не именовался митрополитом, так же как и албанский ни разу в этот период не титулуется архиепископом. Во всех полемических посланиях Кирион назван католикосом; предполагать, что сам Кирион узурпировал и присвоил себе этот титул, было бы неосновательно, так как сам армянский католикос Авраам, армянские князья и цуртавский епископ во всех своих письмах именуют Кириона католикосом.*** Да и вся картина иерархической субординации, нарисованная в этом предании, совершенно ложна: переписка удостоверяет, что албанский и грузинский иерархи ни в какой церковно-административной зависимости от армянского архипастыря не находились и ввиду этого об их архиепископстве либо митрополитстве не могло быть и речи.

Таким образом, и первое и это последнее устное предание не выдерживают критики и для изучаемого вопроса о церковном разрыве между грузинами и армянами никакой цены не имеют.

VIII. Переписка между иерархами армянской и грузинской церквей не привела к соглашению. Вопрос был поставлен так остро и категорично, что примирение могло быть достигнуто только отказом одной из спорящих сторон от своих религиозных убеждений. С самого же начала у власть имущих армянских иерархов было решено, что, в случае неблагоприятного исхода переговоров, должен был наступить разрыв. Еще заместитель армянского католикоса, Вртанес, в своем письме к цуртавскому епископу Монсею писал, что при сопротивлении и упорстве грузин «мы отряхнем прах от ног наших на них» («*զ փոշի ստից մերոց ՚ի նոսա քաշեմք հեծք*»).*

По мере того, как разгоралась полемика, обе стороны должны были, естественно, выискивать те отклонения, которые замечались уже в церковной жизни обоих народов. И действительно, в «Книге писем» имеется один, в этом отношении любопытный, документ; он принадлежит «Монсею, грузинскому православному епископу» («*Մոնսէի Կրօց ուղղափառ եպիսկոպոսի*»),**** очевидно, цуртавскому епископу, которого

* Additions..., V, стр. 112.

** Н. Gelzer, Der Streit über den Titel d. ökumenischen Patriarchen, Jahrb. Protest. Theologie XIII, S. 571—572.

*** См. «Книга писем», стр. 165, 168, 172, 174, 176 и 180.

**** «Книга писем», 135.

***** «Книга писем», 119.

антихалкедониты— армяне считали со своей точки зрения единственно православным. В этом памятнике сгруппировано все, за что особенно стояла в это время армянская церковь и что, следовательно, составляло ее отличительную от грузинской церкви черту. Если только этот документ дошел до нас в первоначальном виде, то спорные вопросы, кроме выясненных выше, сводились к следующему: по вопросу догматического характера, армянская церковь настаивала на добавлении к трисвятой «ниже распныйся за ны, помилуй нас»* («*սր խաչեցար վան ձեր սիրմեա ձեզ*»). По вопросу канонического характера армянская церковь отрицала авторитет вселенских патриархов и апостольских престолов («*մի պատրիարքսը տնտանք սրբոյ բաղարին եւ մի պաշարեցուր աստուածապարգե շնորհելոյ աթոռոց սուրբ առաքելոցն*»)** . По вопросам литургической практики и церковного календаря армяне держались за более древнюю церковную традицию празднования Рождества Христова 6 января;*** некогда и грузинская церковь придерживалась этой практики,**** но в это время она уже начинает примыкать к западно-христианской практике. Держалась армянская церковь и за пост «араджавор»,***** который в древности был принят и в Грузии, но потом стал предметом нападков на армян со стороны греков и грузин.***** Наиболее острым вопросом являлось утверждение, обратившееся впоследствии даже в догмат армянской церкви, что престолы в храмах должны быть непременно неподвижные, каменные,***** во всех грузинских древних храмах престолы были, как это видно по сохранившимся развалинам, тоже каменные; но вопрос, конечно, шел не об этом, а о локализации культа, о принципе, что богослужение можно совершать только в строго определенных местах; за это стояла армянская церковь и основывала свой принцип на ветхозаветной богослужебной практике,***** но кроме того, тут должно видеть, по-видимому, и переживание языческого культа. И в Грузии, очевидно, существовала подобная практика, но потом она склонилась в пользу подвижности престола, что более гармонирует с духом Нового Завета. Этот вопрос и после долго служил предметом споров между грузинами и армянами.*****

После того, как переписка иерархов не привела ни к чему и грузинский католикос настаивал на халкедонском исповедании, предложив армянскому католикосу прекратить переписку по данному вопросу, католикос Авраам выполнил то, что предполагал сделать Вртанес.— он выпустил окружное послание к своей пастве, где в заключении говорится следующее: «постановление наших первых учителей, вынесенное ими относительно греков... мы приказали [распространить] и на грузин — не иметь с ними вовсе общения, ни в молитвах, ни в еде, ни

* «Книга писем», 123.

** «Книга писем», 125.

*** «Книга писем», 124.

**** Н. Марр, Доклад в предсоборном присутствии, см. Церков. ведомости 1907г., № 3, стр. 112.

***** «Книга писем», 124.

***** См. Н. Марр, Предварительный отчет о работах на Синае, веденных в сотрудничестве с Н. А. Джаваховым. Сообщ. Прав. Палест. Общ., т. XIV, ч. II, стр. 13.

***** «Книга писем», 125.

***** «Книга писем», 125.

***** См. *Վարդան*, вестн. изд. 1862 г., стр. 138

в питье, ни в дружбе, ни в воспитании детей, не отправляться на богомолье к Мцхетскому и Манглисскому крестам и не допускать их в наши церкви и от заключения брачных уз с ними совершенно воздержаться, [дозволено] только покупать и продавать им, как евреям; это приказание да будет в силе и в отношении албанцев*». После этого наступил полный разрыв с армянской церковью антихалкедонского толка. Ответы грузинской и албанской церквей на это окружное послание в «Книгу писем» не внесены. В жизни, во всяком случае, это постановление ни армянской церковью, ни папвой в полной мере никогда не могло быть осуществлено**.

* «Книга писем», 194.

** В ливарском номере сего года армянского журнала венских Мхитаристов «Handes Amsogeay» напечатано начало статьи *Հ. Ե. Ախտանի. Ստանալիս Երվանդի* «Handes Amsogeay» (стр. 17—20), касающейся историка Ухтанеса. Пока автор статьи успел затронуть только вопрос о личности и времени жизни Ухтанеса.

К ВОПРОСУ О ВРЕМЕНИ ПОСТРОЕНИЯ ГРУЗИНСКОГО ХРАМА В АТЕНИ ПО ВНОВЬ ОБСЛЕДОВАННЫМ ЭПИГРАФИЧЕСКИМ ПАМЯТНИКАМ¹²⁷

Величественный Атенский храм по справедливости считается одним из важных и интересных памятников искусства в Грузии, но, несмотря на это, до сих пор еще не решены основные вопросы, относящиеся к истории этого храма, в том числе, конечно, и вопрос о времени его построения. Акад. М. Броссе относил его к сооружениям XI в., а построение приписывал царю Баграту IV (*Rapport sur un voyage archéologique, 3-e livraison, résumé, p. 9*). Д. Бакрадзе в своем последнем труде «История Грузии» (на груз. яз.) считает храм постройкой VII в., одновременной знаменитому Крестному монастырю близ Мцхета (стр. 218—219).

На такую мысль навела покойного грузинского историка прочтенная им на внутренней стене храма интересная по содержанию датированная надпись. Она была, по его словам, на нижнем слое штукатурки, которая обнаружилась после того, как в этом месте верхний слой, покрытый фресками, осыпался. Надпись имела дату 853 г., и на основании этого Д. Бакрадзе считал возможным отнести время построения храма к VII в. Так как у Бакрадзе в «Истории Грузии» (стр. 219) не указано место, где именно, на какой стене имеется эта надпись, которая приведена им в своем труде, то найти ее другим специалистам после г-на Бакрадзе, умершего до выхода в свет его труда, не удавалось; ввиду этого в кругу специалистов зародилось предположение, что штукатурка осыпалась и надпись должна считаться погибшей навсегда. Между тем чтение этой надписи в некоторых местах, как она приведена у покойного грузинского историка, вызвала сомнение, переходящее в общий скептицизм и относительно правильности дат. Сомнение усугублялось и содержанием надписи, касающейся исключительно военных событий — вторжения арабского полководца Буги в Грузию, так как другого примера надписи подобного рода — внутри храма на штукатурке — в Грузии не было известно.

Не удавалось отыскать надпись вплоть до нынешнего лета, несмотря на многократные поездки в Атен («Атен-и») и внимательный осмотр храма, и автору этих строк. Лишь в июле месяце текущего года, фотографируя фрески атенского собора, совершенно случайно у южных, теперь наполовину заложённых сухой кладкой, дверей в полукружьи, на западной стене, на высоте 4 аршин приблизительно от земли я заметил несколько рядов линий, которые и оказались при более близком осмотре в бинокль и при помощи лестницы искомой надписью. Она была списана и ввиду значительной древности и исключительной важности ее, особенно же потому, что штукатурка может осыпаться и надпись исчезнет, она была мной сфотографирована.

Надпись исполнена заглавным церковным письмом, но стиля не лапидарного: как размерами букв, так и характером письма она про-

изводит впечатление отрывка из древней хорошей пергаментной рукописи.

Первоначально писана была она, видимо, золотом, но позолота теперь сошла, и видна желтоватая, с отблеском, краска букв.

По словам Д. Бакрадзе, у него имелась эта надпись в виде копии, срисованной от руки неким Давитишвили, а также она была списана на месте самим Бакрадзе дважды в разное время (op. cit., 219). Тем не менее надпись оказалась прочтенной и изданной у Бакрадзе в некоторых частях не вполне правильно.

Как видно по прилагаемому снимку (табл. XVIII, 2), надпись читается так:*

- 1 + [ԳՆՏ] ՇՂԳԿԵԶԵՆՏ: ԴՆՏ: ՃԻՆՏ ԿՎԵՆ[Շ]
- 2 [ԿԻ]ՂԲԴԿԶԲՆՏ ԶՂՆՏ [Շ]ՄԲԴՆՏ ՆՆՆՏ
- 3 [ԿՆ]ԿԿԿ ԲԲԴԴԴ ՃՃԳԳԳ ԿԿԿԿ: ՃՃ ԿԿԿԿԿԿ:
- 4 ՇԿԿԿՆ ՆՆՆԿ ՃՃ ԿԿԿԿ: ՃՃ ԿԿԿԿԿ ԳՆՏ:
- 5 [ՇՂԳԿ]ԵԶԵՆՏ ԿԿՆՏ ՃԻՆՏ ԿՎԵՆՇԿԿ: [ԿԿԿԿԿԿ]****
- 6 [ԿԿԿԿԿԿԿ: ԿԿԿԿ****: ՃՃ ԿԿ ԿԿԿԿ: ԿԿԿԿԿԿԿԿԿԿ****

По раскрытии титл она будет гласить:

- 1 თთოვესა აგოვსტოსსა ენა: დღესა შაბათსა:
- 2 ქრონიკონსა ოგსა ისმაიტელთა (?) წელსა სწლთსა:
- 3 ქალაქი ტფილისი დაწოვა ბოვლა: და შეიყრა
- 4 ამირაჲ საპაკ და მოკლა: და მასვე თთოვესა
- 5 აგოვსტოსსა კვსა დღესა შაბათსავე ზირაქ
- 6 შეიყრა კახად და მშ მისი თარკოვჯი:

Надпись очень четкая и не вызывает сомнений в чтении, за исключением двух-трех слов, о которых будет сказано ниже. Во всяком случае третья и четвертая строчки читаются именно так, как приведено выше, а не а... ტფილისი დატუვა (დაატუვევა) ბუღა(მ) და შეიყრა და მოკლა ამირა საპაკ, как напечатано у Д. Бакрадзе (op. cit., 219). Равным образом чтение, предложенное покойным грузинским археологом, во 2-й строчке ზა წელსა სარკინოვთასა (там же) неправильное, особенно последнего слова, так как под титлом стоит совершенно ясно სწლთსა «sl'vsa», а в слове სარკინოვთასა «sarkinozvasa» буквы ლ «l» не имеется, следовательно, титло раскрыто ошибочно. Затем по аналогии с первой половиной этой строчки ქრონიკონსა ოგსა «хроникона 73-го» явствует, что и здесь, во второй половине строки, за словом წელსა «года» должна следовать дата, причем, как и в первой части, конечное ს «sa» должно быть признано за окончание дательного падежа *dativ temporis* и тогда

* [] — два различных следы букв, почти по догадке восстанавливаемые.

[] = буквы по догадке восстановленные.

** Видна только верхняя часть первой буквы, от второй только начало и конец.

*** Стерта лишь левая черта нижн. части буквы ზ. все остальное хорошо видно.

**** Вслед за * рядом стоят: и производят впечатление 2.

***** ჯ затемнена краем креста, поставленного позднейшими богомольцами. Но, если всмотреться, читается вполне отчетливо.

სლ⁷სა «sl⁷sa» будет представлять из себя дату: «года 239-го». Далее, в чтении Д. Бакрадзе ზ «za» должно было бы и могло означать лишь дату. Между тем такая дата «7 и 1» невозможна: вместо этого было бы написано 8 «8»; кроме того, в случае, если бы здесь была дата, тогда за цифрами должно было стоять окончание *dativ. temporis* ს «sa», а этого тут нет; да и сам по себе 8 год арабского летоисчисления, как дата похода Буги на Грузию, — абсурд; кроме того, хотя эти две буквы и сильно пострадали, но первую букву можно принять за ი «i», возможно, что за ней следовала еще одна буква ს «s» и тогда ისა «is⁷a» можно принять за сокращение ისმაილთა «ismaitelva» измайльтян. Вся вторая строчка таким образом в русском переводе звучала бы: «хроникона 73-го, арабского летосчисления 239-го». И действительно, 73 хроникон по грузинскому летосчислению равняется 853 году по Р. Х., а 239 год только по хиджре равен 853 году по Р. Х. Таким образом, получается полное соответствие двух дат по грузинскому и мусульманскому (арабскому) летосчислениям. Одновременное с грузинским хрониконом упоминание и даты по хиджре встречается даже в надписи 1141 года церкви Ὑβῶ (M. Brosset, *Rapports sur un voyage archéol. 3-e livraison, douzième rapp.*, p. 104); тем более, это естественно в надписи IX века. Можно указать еще не один случай упоминания в грузинской письменности даты по мусульманскому летосчислению: любопытно при этом, что дата одного времени с вышеприведенной атенской надписью и касается все того же похода Буги на Грузию. Именно, у грузинского историка XI в. сказано: აქა: ჟამადის* გარდასრულ: იყუნეს: წელიწად[6]: მოჰამადის:** გამოჩინებით-გან: რომელმან: სჯული: სარკინობთა: დაუდვა: — ს: და ცხრაშეგნი: მაშინ: მოვიდა: ბულა: თურქი: («Картлис Цховреба» и ред. ц-цы. Марии, изд. Е. Такайшвили, стр. 221) «до сего времени прошло от появления Мохаммеда, который установил вероучение для сарацин, 219 лет; тогда прибыл Буга-турок», посланный походом на Армению и Грузию эмиром правоверных. Нужно указать, что дата 219 стоит в рукописи ошибочно по вине переписчиков, и ошибка очень легко объясняется: как это видно даже при теперешнем состоянии текста, где одна половина даты 200 дана цифрой ს «s», другая же половина полностью словами, первоначально в тексте у грузинского историка вся дата, очевидно, была приведена цифрами и она, нет сомнения, читалась სლ⁷თ «sl⁷t», т. е. так же, как это имеется в атенской надписи; позднее, когда явилась тенденция передавать числа полностью буквами, в данном случае это было выполнено лишь в отношении второй части, и тогда-то, при переписывании, очевидно выпало слово ოც и вместо ს<ოც>დაცხრაშეგნი «s<ov>davqrametni = 239***» написано было то, что теперь стоит в рукописи ц-цы Марии, — 219; наилучшим доказательством того, что между ს «s» «200 и ცხრაშეგნი «19» действительно имеется пропуск, служит стоящий перед ცხრაშეგნი «19» союз და «da» = «и»: если бы датой было 219, то стояло бы ს: ცხრაშეგნი = ორას ცხრაშეგნი союза და не было სს, между тем, как при дате სლ⁷v «239» этот союз обязательно необ-

* В «Картлис Цховреба», ред. царицы Марии ჟამადის.

** Там же, მოჰამადის.

*** По-грузински имена числительные, как известно, основаны на десятичной и двадцатичной системе, и 39 передается «двадцать и девятнадцать».

ходим. Итак, у указанного грузинского историка мы имеем второй случай даты по хиддре и притом одновременный с атенской надписью даты; следовательно, дату по хроникону и по хиддре нужно признать для этой эпохи явлением не исключительным, а довольно обычным.

В 5-й строке правильность чтения последнего слова ზირაჟ «ziraq» не возбуждает никакого сомнения; но у Д. Бакрадзе стоит вместо этого ჯეზირა «vezira», которое возникло благодаря тому, что покойный историк прежде всего не разглядел последней буквы ჯ «q», которая явственно читается, а во-вторых, союз ჯე «ve», обозначающий «же» и относящийся к предыдущему слову შაბათსაჯე «в день вторник же», принял за начало следующего, последнего в строке, слова: итак, вместо один только раз встречающегося в древнегрузинской исторической литературе собственного имени Зирак получился у Д. Бакрадзе «везирь», хотя и в необычайной форме «везира».

Наконец, о последней, 6-й строчке, в которой упомянуты имена двух лиц; чтение конечной буквы имени первого из них представляет, ввиду неясности начертания, некоторое затруднение: ее можно было бы принять за მ «m» и за ა; первое чтение у Д. Бакрадзе, у которого напечатано შიგვირა ჯაბა (История Грузии, 219), второе чтение кажется мне предпочтительным и таковое — ჯაბა — дано мной выше.

Нельзя отрицать, что по начертанию спорная буква несколько отличается от единственного еще случая, где буква ა встречается и разбирается без труда, а именно, в 4-й строке в слове აბრაა; но в то же время она отличается по начертанию и от буквы მ «m» во всех четырех встречающихся случаях (3 раза в 4-й строчке и раз в 6-й строчке); там всюду верхняя горизонтальная черта длиннее. Ввиду того, что в зависимости от того, какое чтение принять ჯაბა или ჯაბმ, радикально меняется и смысл предложения, и в первом случае получится, что Зираком захвачен был Каха, а во втором, что Каха захватил Зирака, потому вопрос о чтении спорной буквы далеко не безразличен. В пользу чтения ჯაბა, а не ჯაბმ, можно указать, во-первых, что форма ჯაბმ, как совершенно вульгарная, положительно невозможна для памятника IX в.; могло бы еще стоять ჯაბამ «каqатап», но მ в конце слова не может служить сокращением под титлом მაბ «тап», которое известно в грузинской эпиграфике под титлом лишь в двух видах: или მბ «m'п» или же, если написано слитно с предыдущим словом, в виде конечного ბ «п», во-вторых, дательный местоименный падеж не свойствен языку этой надписи в собственных именах: согласно древнегрузинской грамматике вместо него неоформленный падеж, и в совершенно аналогичном случае в 3-й и 4-й строках стоит ღაწოზა ბოზა და შეიყურა ამირაჲ საბაკ, именно ბოზა «вида», а не ბულამბ «видат'п». Равным образом в пользу той же мысли говорит и та синтаксическая расстановка слов, которая допущена в этой же надписи, по которой в аналогичном случае в начале стоит сказуемое, а после уже дополнение: შეიყურა ამირაჲ საბაკ (Буга) «схватил эмира Сахака»; поэтому შეიყურა ჯაბა და მმ მისი следовало бы понять: Зирак «захватил в плен Каху и сына его».

Последним доводом в пользу такого чтения и понимания спорного места надписи можно привести исторические данные. К несчастью,

прямых указаний и сведений о рассказанном в 6-й строке атенской надписи событию не имеется, но Зирак упоминается в грузинском, армянском и арабских источниках не раз. Так, со слов армянского историка Фомы Арцруни известно, что во время похода в Армению арабский полководец Буга военачальника Зирака, которого он именует Жираком (*Ջիրաք*), с частью своего войска отправил для военных действий против Рштунийской области (*Պստմունքիւն*, СПб., 1887, стр. 127); далее тот же автор сообщает, что «Жирак» вступил и в Антоси и сжег большую церковь в селе Артамет (там же, стр. 130—131); наконец, известно, что военачальник Зирак под начальством Буга принимал участие в осаде г. Тифлиса, взятии его и сожжении, причём именно он захватил в плен эмира г. Тифлиса (там же, 174). Точно так же и арабский историк ат-Табари указывает, что Буга послал Зирака-турка

(*زيرك التركي*) в Тифлис, в осаде и взятии которого последний совместно с Бугой принял деятельное участие (*تاريخ الرسل والملوك*, series. III, стр. 1414—1419).

Достоин внимания, что орфография имени военачальника «Зирак» как в атенской надписи, так и в цитированном произведении грузинского историка точно транскрибирует имя его, как оно сохранилось у арабского историка, и следовательно, орфография «Жирак», имеющаяся у армянского историка Фомы Арцруни, должна быть признана не вполне точной. Ни у армянского, ни у арабского, ни у грузинского историков ничего не сказано о том, что Зирак был будто бы взят в плен. Это событие столь исключительной важности, что оно, если бы имело действительно место, было бы отмечено, если не у арабского и армянского историков, то во всяком случае, нужно думать, у грузинского автора. Когда же могло произойти это мнимое пленение? Хотя у Фомы Арцруни «Жирак» после рассказа о взятии Тифлиса больше нигде не упоминается и в дальнейших военных операциях арабов не фигурирует, но что из осады Тифлиса он вышел невредимым, это видно из слов грузинского историка, который сообщает, что после сожжения Тифлиса Зирак совместно с Баграмом, сыном Ашота Куропалата, был послан Бугой против абхазского царя Феодосия, двинувшегося походом на арабов («Картлис Цховреба», ред. ц-цы Марии, 221). Можно было бы также предположить, что мнимое пленение Зирака могло иметь еще место во время битвы с абхазским царем или во время похода Буги в Чарталетию, против горцев-грузин, но и это предложение оказывается несостоятельным, потому, во-первых, что со слов грузинского историка мы знаем, что в сражении с абхазами арабский военачальник вышел победителем, так что царь Феодосий, потерпевший страшный урон в войсках, принужден был даже отступить и вернуться в свою страну (там же, 221), а во-вторых, потому, что ат-Табари сообщает, что осада и взятие г. Гардабана (*الجرّدمان*) Бугой были поручены именно Зираку (ор. cit., III, стр. 1419).

А так как и грузинский историк (ор. cit., стр. 222) указывает, что взятие г. Гардабана было последним военным предприятием Буги на Кавказе, да и ат-Табари также считает этот поход одним из заключительных карательных действий арабского полководца (ор. cit.,

стр. 1219), ввиду этого приходится заключить, что Зирак вышел неуязвимым и из сражений с абхазами и с горцами Арагвского ущелья.

Наконец, что в плен был взят именно Каха, это ясно видно из слов Ф. Арцруни, который в числе лиц, пострадавших во время похода Буги и принявших от арабов мученическую кончину, упоминает *Կախու հերին աշխարհցին* (op. cit., 187) «Каху из верхней (т. е. северной) страны», что в устах армянского писателя обозначает, как известно, Каху из Грузии. Как мученик, он далее армянским историком именуется святым (там же, 188). Не может быть сомнения, что Каха нашей надписи и Каха Фомы Арцруни одно и то же лицо и, следовательно, можно думать, что наша фресковая надпись исполнена вскоре после взятия в плен и, может быть, до мученической кончины, так как Каха в надписи не назван святым*.

Поэтому можно сказать, что исторических данных в пользу возможности захватить в плен Зирака не имеется, а, наоборот, можно думать, что захват Зираком в плен Кахи и сына его имел, вероятно, место в победоносном его сражении с войском абхазского царя. На это предположение наводит между прочим и то обстоятельство, что захват в атенской надписи датируется 26 августа, т. е. спустя три недели после взятия Тифлиса арабами, а ближайшим после этого события сражением у арабского войска, в котором главенствующую роль играл именно Зирак, была, по словам грузинского историка, как раз битва с войсками абхазского царя. Вот все те основания, ввиду которых в спорном месте атенской надписи дано предпочтение данному выше чтению, по которому Зирак захватил в плен Каху и его сына.

После вышеприведенных соображений относительно разбора и чтения атенской надписи текст ее можно считать установленным, и в переводе она будет гласить:

строка

- 1 «Месяца августа 5-го, в день субботний
- 2 хроникона 73-го, арабского летосчисления 239-го
- 3 Буга сжег город Тифлис и захватил <в плен>
- 4 эмира Сахака и убил его. И того же месяца
- 5 августа 26-го, в день субботний же Зирак
- 6 захватил в плен Каху и сына его Тархуджи».

Надпись и по языку имеет архаические черты в виде древней формы именительного падежа ед. ч. *ձեռն* (в 4-й строке), даже с классической орфографией *ձԹ* (в 6-й строке), а также употребления неоформленного пад. вместо дат. — местоимен. в собственном имени *ձուղ* вместо *ձուղան* (в 3-й строке) и т. д.

Остается несколько пояснений по содержанию надписи, устанавливающих ее достоверность.

Прежде всего по существу, о взятии и о сожжении г. Тифлиса; это город, согласно с атенской надписью, был действительно сожжен, это подтверждается единогласным свидетельством грузинского (op. cit., 221), армянского (Ф. Арцруни, op. cit., 174) и арабского (ат-Табат-

* Ср. мнение L. Marquart'a, который столь же категорически, сколь и неосновательно утверждает, будто Каха, упоминаемый у Ф. Арцруни, идентичен св. муч. Константином из Кахетии (*Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, 413, В. 1).

ри, op. cit., III, стр. 1412) историков, причем последний сообщает, что во время пожара в огне погибло приблизительно около 50000 душ жителей города*. Так же единогласно подтверждается всеми вышеназванными источниками и сведение надписи об убийстве эмира г. Тифлиса (Картлис Цховреба, ред. ц.-цы Марии, стр. 221, Ф. Арцруни, стр. 174, ат-Табари, стр. 1419). Имя эмира в атенской надписи транскрибировано საჰაკ «Sahak»; так же пишется это имя в тех местах, где текст сохранился не в искаженном виде и у грузинского историка, который именует его საჰაკ ისმაელის ძე (op. cit., стр. 220, строка II, и стр. 221, строка 1). У армянского историка оно звучит тоже Սահակ (op. cit., 174) «Sahak საჰაკ ისმაელის ძე» грузинского историка равняется арабскому اسحاق بن اسماء „schak ben ismail“ у ат-Табари (op. cit., стр. 1414 и 1412).

Наконец, относительно даты. Атенская надпись взятие и сожжение г. Тифлиса, как было уже указано, датирует по грузинскому летоисчислению 73 хрониконом, 239 годом хиджры, что равно 853 году по Р. Х. Хотя касательно этого события у Фомы Арцруни год прямо не указан, но так как мученическая кончина армянских подвижников, пострадавших от Буги во время его похода на Армению, произошла в 302 г. армянского летоисчисления, т. е. в 853 году по Р. Х. (წათმობრის, стр. 172), а с наступлением весны того же года Буга начал готовиться к походу на Тифлис (там же, 172) и свое намерение вскоре привел в исполнение (там же, 173—174), то из этого можно заключить, что и армянский историк датой взятия и сожжения Тифлиса считал все тот же, 853 г. по Р. Х. Между тем, у арабского историка ат-Табари поход Буги на Тифлис датируется 238 годом хиджры (op. cit., стр. 1414). Ввиду того, что в атенской надписи даты даны по двум летоисчислениям и обе совпадают, сверх того 853 г. подтверждается и сведением Ф. Арцруни, дату атенской надписи, 239 г. хиджры, приходится признать более точной; тогда дату Табари 238 г., может быть, следовало бы считать за дату начала похода Буги на Кавказ.

Вторая надпись, имеющая значение для вопроса о времени постройки атенского храма, находится на южной наружной стене церкви (табл. XIX, 1. 2). На основании именно этой надписи и относил покойный грузиновед М. Броссе построение ее к XI веку, царствованию Баграта IV. Эта надпись издавалась не раз: впервые она была напечатана им в «Mem. de l'Acad» (t. IV, p. 411 et pl. X, № 36), но потом по получении хорошей копии и после личной проверки на месте с помощью кн. Георгия и Элизбара Эриставовых акад. Броссе вторично издал ее, снабдив французским переводом, в своих «Rapports» (3-e livraison, Six. garr., p. 22). Наконец, эта надпись в исправленном виде дана и у Ф. Жордания (ქრონიკები I, 206). Несмотря на принятые меры, издана она у Броссе и вторично не совсем правильно; промахи имеются и у г-на Жордания, хотя в общем она у него воспроизведена недурно, но в некоторых случаях и он повторяет ошибки Броссе, даже иной раз у Броссе дано правильное чтение, а у Жордания ошибочное.**

* اخترق في المدينة نحو من خمسين ألف انسان فطغيت النار

** Так, у Броссе, в 1-й строч. ღვთისათა, გრიგოლმან, во 2-й — თარხნის, в 5-й — აშენებდა, გაუმარჯვა, в 6-й — მეფეთ მეფობასა, при этом любопытно, что покойный

примерно большого размера, другие — маленького и наоборот; большими размерами выдаются особенно буквы ა , ბ , გ , დ ; иногда буквы малого размера производят впечатление строчных, как это, напр., в 4-й и 12-й стр., ჩ в слове ჩჳბობა , в 4-й стр. რ в слове ბგრ и т. д. В общем буквы не имеют строго выдержанного начертания, лапидарного характера застывших форм, стереотипно повторяющихся, и не отличаются ни изяществом, ни аккуратностью письма. Резчик не смог, видимо, заранее соразмерить, как уместить надпись, и потому первую строку он высек мелко, но затем он стал резать более крупными буквами и размашисто: такой характер имеют 2-я, а особенно 3-я и 4-я строки; потом он с 6-й строки начинает вырезать буквы более тесно, уменьшены несколько и их размеры, хотя до размеров букв 1-й строки все же не доходят. Надпись была вырезана на стене храма, уже построенного, и, быть может, техническими неудобствами такого способа можно объяснить эту невыдержанность. Стена уже в момент, когда было приступлено к высеканию надписи, в данном месте имела дефекты: в нескольких местах края камней были обломаны, в двух случаях подобного рода изъян имелся в середине камней. Что эти дефекты существовали еще до того, пока здесь появилась изучаемая надпись, видно из того, что в местах, где выломано, пропусков в надписи не оказывается, а резчик выполнял свою работу так, как если бы таких дефектов на камнях не существовало, и потому в 9-й строке одна буква ლ помещена по левую сторону выемки, другие же 4 буквы этого же слова ხლო — по правую сторону; равным образом в 10-й строке две буквы მე от слова высечены по одну сторону обломка, остальная же часть ბლობა — по другую сторону. Если бы камни были повреждены уже после того, как была вырезана надпись, то в указанных пунктах существовал бы дефект и в надписи. В одном случае резчик слово შეხება высек два раза, раз в конце 8-й строки и раз в начале 9-й, но в последнем месте он повторенное слово стесал. Вообще же других каких-либо описок или ошибок нет.

В грузинской элиграфике начертание некоторых букв заслуживает в палеографическом отношении особенного внимания; наблюдения над ними, классифицированные и хронологически, и территориально, и по школам, могут дать материалы для установления норм для датировки и характеристики грузинских элиграфических памятников. К такого рода буквам относится между прочим и о «i». В изучаемой атенской лапидарной надписи начертание ее такое I , верхняя линия ее не имеет загнутого кверху носа, а представляет из себя короткую горизонтальную линию, под прямым углом пересекающуюся с вертикальной линией. В грузинских элиграфических памятниках начертание этой буквы имеет следующие характерные особенности: кроме указанного способа есть надписи, как, напр., в шатберд. надписи (Е. Такайшвили, Арх. экскурсии, II, 60), где верхняя горизонтальная черточка начинается точкой, но тут, может быть, объясняется общей манерой резчика; есть, наконец, много надписей, в которых в букве о «и» верхняя горизонтальная черта в начале загнута кверху.

Пока можно сказать, что первое начертание о в виде I должно быть признано более древним и встречается в надписях VII века на барельефах Крестного монастыря близ Мцхета, в надписи 993 года ц. Калла-Бойня, (Е. Такайшвили, Археолог. экскурсии etc, III, стр.

4—5, см. снимок надписи), в надписи Альской ц. (Е. Такайшвили, Археолог. экскурсии, III, 2—3, см. снимок), в надписи ц. Долис-кана (Н. Марр. Дневник поездки в Шавшию и Кларджию, Тексты и разыскания, VII, стр. 84, рис. 61) и во многих других.

Следует также указать, что буква *o* „o“ имеет сбоку прямую черточку без всяких выгибов в какую-то ни было сторону и вырезана в форме *o*- (см. ზოჯარსა, в 5 стр.)*.

Необходимо еще отметить, что в атенской лапидарной надписи буква *g* в некоторых местах отличается по начертанию от нормы *l*, как она изображена даже в этом же памятнике в 1-й строчке в слове გრგნლმნ и во 2-й стр. в слове ავაგნ, в 3-й стр. в слове ქობაგი, в 4-й стр. в слове ბგრტ, в 8-й стр. в слове გვბობა. Уклонение от нормы выражается в том, что во всех остальных случаях, как напр., в стр. 5-й в слове გოჯმარჯოჯა, особенно же в 6-й стр. в слове ვგრე, в 7-й стр. в слове შეგვწყალნა, ადგილნი, საქვლბაგე и др. буква не имеет вторичного крючка, а имеет форму *l*.

Следует еще указать, что титло в атенской надписи имеет вид прямой горизонтальной линии, как это встречается и в других древних эпиграфических памятниках; две другие формы титла, встречающиеся в грузинских надписях, имеют вид — и τ.

Со стороны языка можно указать, как на признаки относительной архаичности памятника: 1) употребление древней формы именит. п. ед. ч. შენებაჲ в 5-й и 8-й строчках, თევდობაჲ в 12-й строчке, вдобавок еще с классической орфографией მეფე в 11-й строчке, а также употребление всюду полной формы дат. мест. მან: ყმამან в 1-й стр., ციხის თავმან во 2-й стр. и т. д.; 2) согласование в числе и падеже определяющего слова с определяемым — მამასლისი წინა მძღრი სიონისაჲ в 13-й стр., სახელითა ღთისათა в 1-й стр., გრგნლმნ მირიანის) ყმამნ თარხონის ძისა მნ ატნისა ციხსთვმნ в 1-й и 2-й стр., წსა სიონსა ატენისსა სეფლსა წდისა ღთის მშდლისსა, в 9-й—10-й стр.; 3) употребление *n* „n“, показателя множественности, в конце глагольной формы аориста при наличии объекта во мн ч., как, напр. ატენისა ციხის თავმან ავაგენ სახლნი (2 строчка), შეგვწყალნა მეფობა მან მათმან სასახლენი ადგილნი... გვბობნა (7—8 строчка); 4) архаическое образование повелительного склонения, как, напр., ადიდენ ღნ (3 стр.), ჰვანმცა ოკე (10 стр.).

Но в то же время любопытно употребление в надписи XI в. и таких вульгарных форм, как: диалектической შიდა (стр. 5-я) вместо შინა, усечения падежного окончания სალოცველად სულისა მირიან მიწისა მათისა“ (11 стр.) вместо მირიანისა, თუნ (12-я стр.) вместо თუნ и ძრეილი (10-я стр.) вместо ძლიერი, как это слово написано в другой раз даже в этой надписи (стр. 3-я).

* О начертании этой буквы см. Н. Марр. Надпись Епифания, кат. Грузии (ИАН, 1910, 1434—1435).

Со стороны фонетики архаизм сказывается в таких словах, как ზოჯარსა, გაომარჯოჯა (5-я стр.) и გარდაიქდიდეს (13 стр.), а также ქოლბაგი (3-я и 9-я стр.) и საქოლბაგი (7-я стр.) вместо позднейшего ქულბაგი.

Достоинно внимания и то, что в надписи там, где мы ожидали бы უ „u“, стоит ო „o“, так напр., ქოლბ^გი (стр. 3 и 9-я), იბრძნეს (4-я стр.), გაომარჯოჯა (5-я стр.).

По раскрытии титл надпись будет читаться:

- 1 + სახელითა ღმრთისაჲთა მე გ^რგნღმან მირიანის ყმაჲან
- 2 თარხონის ძისა მან ატენისა ციხის თავჲან ავაგენ სახლნი
- 3 და ქოლბაგი მას ეამსა ოდეს ადიდენ ღმერთჲან ძლიერჲან მეფეთა მეფეჲან
- 4 ბაგრატ ობრძანეს მიწასა მათსა მირიანს პატრონსა ჩემსა
- 5 სეფესა ზოჯარსა შიდა ქალაქისა შენებჲაჲ გაომარჯოჯა ღმერთჲან
- 6 და ბედჲან მეფობისა მათისა მან ვითა სწადდა მეფობასა მათსა ეგრე
- 7 ავაშენეთ დარბაზი და ქალაქი შეგვწყალნა მეფობაჲან მათჲან სასახლენი
ადგილნი და საქოლბაგი
- 8 ნი მკვლრად ნებეირობით გვბოძნა მირიანს და ყმათა მისთა რომელთაცა
შენებჲაჲ
- 9 შენებჲაჲ შეეძლო მე ავაგე სახლი და ქოლბაგი და შევწირე წმიდასა სიონსა
- 10 ატენისსა საყოფელსა წმიდისა ღმრთის მშობლისსა სალოცველად ჰგიანწეა
ოკონისამდე ძრიელი მე
- 11 ფეთჲ მეფე ბაგრატ სევესტოსი და მე მათი გიორგი კოჯრაპალატი და
სალოცველად სულისა მირიან მიწისა მათისა
- 12 გამზრდელისა პატრონისა ჩემისა თუნ დავედევ დღე თევდორობაჲა და
- 13 პად გარდაიქდიდეს მამასახლისი წინამძღოჯარი სიონისაჲ ვინცა იყო
- 14 ქრისტე შემეწყალენ.

В русском переводе она будет значить:

- 1 Именем Бога я Гргил** клиент (кма) Мириана
- 2 сына Тархона, коменданта атенской крепости, построил дома
- 3 и магазины в то время, когда, да возвеличит их Бог, могущест-
венный царь царей
- 4 Баграт повелеть соизволил праху своему Мириану, патрону***
моему,
- 5 построить в собственном (их величества) большом виноградном
саду. город; даровал удачу Бог
- 6 и счастье их величества: как угодно было их величеству, так

* Относительно подобного явления в надп. Елифания, кат. Грузии см. Н. Марр, ИАН, 1910, стр. 1435.

** Как звучит это имя, сказать трудно; если бы вместо «Грг-ил» под титлом стояло «Грб ил», тогда можно было прочесть «Гарбанел», имя, упоминаемое в ж. Серанниона Зарзмского, (ქართული მწერლობა, წ. II, ст. 19, 20, 21, 22 и 26) и образовавшее как пот. orig. от названия села Гарбани, в Дарьяльском ущелье. Возможно, что подобного происхождения и имя «Грг-ил».

*** О значении терминов «патрон» и «кма» см. мою монографию «Царь Грузии и история царской власти» (на груз. яз.), 1905 г., стр. 23—34).

- 7 <и> воздвигли мы дворец* и город. Смилоствилось над нами
их величество <и> места для домов и магазинов
8 пожаловало в полную родовую собственность нам, Мириану, и
клиентам его, которые только были в состоянии строить
9 <дома и магазины> . <Я так же> воздвиг дом и магазин и
пожертвовал святому «сиону» атен-
10 скому, обители святой Богородицы, в моление, да живут они
во веки, могущественного ца-
11 ря царей Баграта Севаста и сына их Георгия Куропалата, а
также в моление души Мириана, праха их,
12 воспитателя и «патрона» моего, день памяти <св.> Феодора я
установил
13 днем для агапа, и каждый, кто будет игуменом настоятелем
«сиона», да совершит «агапы».
14 Христе, помилуй мя.

Хотя надпись не датированная, но М. Броссе был совершенно прав, когда на основании титулатуры царя Баграта «севаст» и сына его Георгия «куропалат» относил ее к XI веку, царствованию Баграта IV (Six. гарр. р. 22, п. 1). Теперь можно уже несколько точнее определить время этой надписи.

Со слов грузинского историка XI в. мы знаем, что ц. Баграт IV последовательно носил придворный византийский титул сперва куро-палата, затем повелиссима, а напоследок и севаста («Картлис Цховреба», ред. ц. Марии, 278). При этом в записи 1059 года рукописи той же даты церковного музея за № 484 ц. Баграт именуется повелиссимом всего Востока (опис. ред. ц. М., II, стр. 50—51), а в надписи 1060 года ц. Кулалиси (И. Ростовов. Ахалкалакский у. в археологическом отношении, 76) он уже назван севастом.

Следовательно, ц. Баграт IV титул севаста должен был получить именно между 1059—1060 г.

Таким образом, изучаемая нами атенская латинская надпись могла быть высечена лишь между 1060 и 1072 годами**, когда, как известно, ц. Баграт IV умер, вероятнее, между 1060 и 1068 годами, так как начавшееся в 1068 году нашествие турок-сельджуков, а позже военные действия против тифлисского эмира едва ли могли благоприятствовать такой мирной культурной работе, как постройка города.

Эта надпись — исключительной важности, единственная в своем роде: другой подобной, где бы говорилось о постройке города, грузинская эпиграфика пока не знает. Однако значение этого памятника одним указанным упоминанием не исчерпывается: он содержит термины и сведения, касающиеся государственного строя и экономической структуры древней Грузии. Но эти вопросы выходят за пределы поставленной нами задачи и здесь не могут быть освещены***.

* По-грузински стоит «дарбаз-и»; это слово заимствовано из персидского, обозначает дом, в грузинской специальной терминологии получило значение соборно-залы для торжественных выходов государей, потом и дворца и высшего государственного учреждения.

** Ф. Жордания относит эту надпись к 1058—1064 гг., но никаких доказательств в пользу своего мнения не приводит (Хроники, I, 206).

*** К тому же они выясняются в моих монографиях «Царь Грузии и история царской власти» и «Экономическая история Грузии», кн. I, стр. 21 (на груз. яз.).

Возвращаясь к намеченной мной теме, к вопросу о времени построения Атенского храма по эпиграфическим памятникам, нужно сказать, что покойный академик М. Броссе несомненно ошибался, когда на основании вышеприведенной лапидарной надписи думал разрешить проблему и атенскую церковь приписать эпохе ц. Баграта IV: как раз из этой надписи и видно, что к этому времени Атенский «Сион» уже существовал, в нем имелся свой игумен и он считался чтимой обителью; а заключать что-либо на основании данной надписи о времени построения самого храма нет никакой возможности: она содержит сведения лишь о времени обращения крепости и поселения Атен-и в город.

Равным образом и фресковая надпись 853 года, находящаяся внутри храма, никаких сведений о построении самой церкви не содержит. Но покойный Д. Бакрадзе поставил такой вопрос: нельзя ли, раз надпись относится к эпохе Баграта I, 853 г., предположить, что постройка церкви должна быть значительно более древней эпохи? И он дает на это утвердительный ответ, относя ее к VII веку (История Грузии, 219).

Вопрос, мне кажется, поставлен неправильно: нужно прежде всего установить, о времени построения какого храма идет речь. Конечно, вопрос идет об атенском храме в том виде, в каком он теперь всем известен и о котором Дюбуа в свое время писал, что «план этой церкви взят армянином архитектором с плана знаменитой ц. св. Рипсимии в Вагаршапате или Эчмиадзине, этом прототипе многих храмов Армении и Грузии»; Мартвильская ц., ...одна из таких, но она уже изменена в грузинском стиле! Купол Сиона предстает все изящество куполов этого стиля, между тем как в ц. Сиона все в точности армянское: свод более широкий, но вместе с тем сдавленный освещается четырьмя маленькими окнами; свод (*la voûte*) Сиона имеет форму большого армянского креста» (F. Dubois de Montpéroux, *Voyage autour du Caucase*, III, P. 210—18). Д. Бакрадзе утверждает, что «архитектурный и скульптурный (*sic*) стиль его (Атенского храма), форма купола и сам план напоминают Крестный монастырь, лежащий против Мцхета, т. е. VII в.» (История Грузии, 218—219). А в таком случае придется сказать, что тут недоразумение. Недоразумение заключается в том, что оба выше-названных исследователя убеждены, что они имеют Атенский «Сион» в том именно архитектурном виде, в каком он был первоначально построен, и во всем, что они теперь там находят, усматривают признаки архаического происхождения.

Между тем нет никакого сомнения, что атенский «Сион» имел первоначально совершенно другой вид. В этом отношении для нас весьма ценно, что лапидарная надпись сохранила сведения о том, как именовался храм еще в XI веке: назывался он и тогда «Сионом»; следовательно, не случайно и теперь в устном предании носит церковь это имя. Нужно вместе с тем иметь в виду, что в древнегрузинской литературе, как это будет выяснено на основании текстов в монографии «Термины искусств в древнегрузинской литературе», слово «сион-и» имело специальное значение и употреблялось в качестве вполне определенного технического термина, архитектурного: так называли по-грузински базилику, церкви базиличного плана. Следовательно, «Атенский сион» значит не что иное, как «Атенская базилика».

А раз Атенский храм носил название «сион-и», это доказывает, что он был базиликой, план его должен был быть базиличный. В этом

* См. также Н. Марр. По поводу работы архитектора Т. Торманяна: «О древнейших формах Эчмиадзинского храма» (ЗВО, XIX, стр. 955).

и заключается основной вопрос: ведь, в теперешнем своем виде Атенский храм крестообразного плана, и все рассуждения исследователей базировались именно на этом плане и предполагали его изначальным. Между тем совершенно ясно, что атенский «сион» из первоначальной базилики мог превратиться в ц. крестообразного плана только во время позднейшей перестройки. Наилучшим доказательством основательности и непреложности выставленного тезиса о том, что Атенский «Сион» перестроен, может служить кроме множества других* и форма купола, архаичные черты которого одинаково подчеркивают Дюбуа, Бакрадзе и др. исследователи; купол этот конической формы и таким, конечно, представляется им еще со времен первоначальной постройки. Но не таким был вначале: в восточной стене над окном хорошо сохранился ктиторский барельеф, и там ктитор держит в руках купольную церковь с барабаном, причем купол сферический, а не конический. Следовательно, купол уже во всяком случае перестроен. Более важно отметить, что и церковь на ктиторском барельефе не крестообразного вида, а базилика.

При такой постановке вопроса, зная, что атенская базилика была позднее перестроена в церковь крестообразного плана, естественно, следовало бы выяснить, может ли служить какой-нибудь хронологической опорой фресковая надпись 853 года? Несомненно, может, но не для выяснения времени первоначальной постройки храма, — тут она совершенно бесполезна, — а для установления приблизительной даты перестройки. Фресковая надпись, как было уже указано, находится на штукатурке в полукружье правого крыла креста, и на основании этого факта приходится заключать, что надпись эта могла появиться только после того, как базилика была перестроена в церковь крестообразного плана.

Следовательно, мы получаем *terminus post quem* перестройки: она должна была иметь место во всяком случае до 853 года, к этому времени уже на месте базилики стоял крест; причем, вероятно, тогда же сферическое перекрытие купола было заменено конусообразным. Для дальнейших хронологических изысканий у нас нет надежных баз: ничего нельзя пока сказать и о *terminus ante quem* перестройки Атенской базилики в церковь крестообразного плана: она могла иметь место и около 853 г., но и значительно раньше; точно так же нет пока исходной точки для приблизительного определения времени первоначальной постройки Атенской базилики. Единственно можно сказать, что строителем храма был армянин-архитектор: это видно по армянской надписи строителя, которая крупными заглавными буквами высечена на той же стене, на которой находится вышеприведенная грузинская лапидарная надпись 1060—1068 г.: она находится значительно ниже грузинской надписи на втором ряде камней кладки, почти в уровень с землей (табл. XIX, 1). Кажется странным, что она помещена так низко; ввиду этого у меня даже явилось предположение, что надпись находится, может быть, не на своем первоначальном месте и попала сюда во время перестройки базилики в крест: на эту мысль наводило еще то обстоятельство, что надпись не имеет конца и обрывается на полуслове. Но против этого предположения как будто говорит то,

* Стоит, напр., всмотреться хотя бы в наружную стену храма с северной стороны, чтобы заметить ясные следы перестройки: вся верхняя половина как по цвету, так и по теске камней отличается от нижней половины.

что в сохранившейся части в нескольких местах одна половина слова, даже буквы на одном камне, другая половина на другом соседнем камне. Трудно думать, чтобы при перестройке и при перекладке камней, если бы она имела место в данной части стены, так бережно пригоняли друг к другу камни с надписью, хотя, конечно, не исключена возможность и этого. Далее, быть может, конец надписи помещался на камнях первого, считая с основания ряда кладки, облицовка которых выветрилась и осыпалась, видимо, уже давно. Надпись была наведена по вырезу букв красной краской, следы которой видны еще и теперь. Камень как раз в том месте, где стоит имя строителя, пострадал, выветрился, обломался, и несколько букв не разбираются, но в остальном прочтеть надпись не представляет труда; она приводится у Дюбуа и Броссе. Я даю ее фотографический снимок.

Надпись гласит:

Камень 1.	2.	3.	4.	5.
+ 6 U 0 n 7	n U []	z 7 [z] n 2	U P P n	3 6 4 6 2 6

В переводе значит: «Я Тодос... строитель святой церк[ви]...». Как можно усмотреть из ее содержания, решить, был ли он архитектором первоначальной базилики или позднейшей ее перестройки в крестообразную церковь, трудно, хотя более вероятным кажется первое предположение.^{127°}

Выяснить приблизительно время первоначальной постройки Атенской базилики возможно, но не на основании трех вышеприведенных надписей, а на основании ктиторского барельефа, по костюму и головному убору строителя. Это уже не входит в намеченную нами в данной работе задачу и, кроме того, требует специального обсуждения, которое здесь во всех необходимых деталях не может быть дано.

Итак, после всего вышеизложенного выводы можно сформулировать следующим образом:

1) Атенский храм был первоначально не крестообразного плана, как до сих пор думали ученые, а купольной базиликой с барабаном и сферическим перекрытием купола; вопрос о времени построения этой базилики не может быть разрешен на основании эпиграфических данных и пока должен оставаться открытым.

2) Позже атенская базилика была перестроена в церковь крестообразного плана, и тогда же, быть может, сфероидальная форма купола была заменена конической. Когда такая перестройка была произведена, пока не поддается установлению, но в 853 году Атенский храм уже был перестроен в виде крестового плана.

В заключение мне хотелось бы коснуться одного вопроса, который не имеет прямого отношения к теме, именно о двух собственных именах, встречающихся в вышеприведенных надписях, фресковой и лапидарной. Так как к этому вопросу едва ли скоро еще удастся вернуться в специальной заметке, а оставлять его неотмеченным нежелательно, то поэтому я позволю себе сказать несколько слов об этих именах здесь же.

В надписи 853 г. упомянуты Каха и сын его Тархуджи, которые были в Грузии взяты в плен арабским военачальником Зираком. Имя Каха, хотя само по себе и интересное, встречается не раз в грузинской истории и письменности; мы даже знаем, что оно было особенно излюбленным в роде Гамрекели-Торели; это имя встречается и в сложном виде Кахабер; но не на нем сосредоточивается в данный момент

наш интерес, а на имени Тархуджи. Приковывает внимание и другое имя, названное в атенской лапидарной надписи, — Тархони.

Любопытно, что это последнее имя в переводе академика Броссе данной надписи, который он сделал для Любуа, передано почти правильно „Tharconidzé“ (F. Dubois de Montpéroux, Voyage autour du Caucase. t. III, 215), но в своей собственной работе „Rapports“ etc. Броссе и в грузинском тексте дает неверное чтение „თარხონის ძისაჲს“ (Six. rapp., p. 22), да и во французском переводе „fils de Tharkhan“ (там же, стр. 23). Д. Бакрадзе в своем переводе этой надписи придерживается такого же чтения: „сына Тархана“ (Кавказ в древних памятниках христианства, Зап. общ. люб. Кавказ. археологии, кн. 1, 31). У Ф. Жордания это имя напечатано правильно თარხონის ძისაჲს (ქრონოლოგია, 1, 206).

Колебание в чтении этого имени, замечаемое у Броссе и Бакрадзе, крайне характерно, так как они, очевидно, считали это за турецко-монгольское „Тархан“; но в надписи совершенно ясно читается თარხონი „Тархони“, и так как в лапидарной надписи нет ни одной ошибки либо описки, то и тут правильность орфографии не вызывает сомнений. Тем самым устраняется зависимость этого имени „Тархони“ от „Тархан“, имени, встречавшегося среди хазар. Нельзя, вместе с тем, не заметить сходства этого имени отца коменданта атенской крепости с именем თარხუჯი „Тархуджи“, упомянутым в фресковой надписи 853 года. Там мы имеем თარხუჯი-ჲი „ṭarqu-di“ здесь თარხონი „ṭarqo-pi“ первая часть слова в обоих именах тождественна: თარხუჯი „ṭarqu“ и თარხონი „ṭarqo“.

Само же имя собственное ṭarqu и ṭarqo невольно напоминает имя хеттского бога Тарку или Тарху (F. Hommel, Grundriss d. Geographie und Geschichte des alten Orients, I, 44), которое входило как первая часть в сложные собственные имена хеттских, митанских и других народностей, населявших некогда Малую и Западную Азию, как-то: „Tarkudim-me“ митанский царь (F. Hommel, Grundriss d. Geographie und Geschichte des alten Orients, I, 49). Tarchundaradu“ имя царя Арзани (там же, 45), „Tarchu-nazi“ в м. Милиде, „Tarchu-lara“ в м. Гургуме (там же, 43) и др. Эти имена, как это доказал Кречмер, перешли позднее и к малоазийским грекам (Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, 362). Достоянно внимания, что и вторая часть вышеприведенных грузинских имен თარხუჯი-ჲი „ṭarqu-di“ и თარხონი-ბი „ṭarqo-pi“ ох- „di“ и ბი „pi“ — может найти, пожалуй, аналогию: первое в „Tarchi-dimme“, второе в „Tarchu-nazi“, следовательно, могут являться обломками вторых составных частей древних собственных имен. Ввиду выдвигаемого в последнее время этнического и лингвистического родства хеттов с грузинами, точнее ввиду предположения и некоторых данных в пользу причисления хеттов к яфетидам, отмеченные мной два грузинских собственных имени и их аналогии заслуживают, на мой взгляд, внимания специалистов. Недавно Н. Г. Адонц в своей

маленькой интересной заметке „*տորքաբան Տորկ Տորկ*“ „Торк — бог древних армян“ указал, что армянский герой — эпоним Торк, упоминаемый в Истории М. Хоренского, есть не что иное, как языческий бог армян, находящий аналогию в хеттском божестве Tarku (Huschardzan Festschrift aus Anlass des 100 Jährigen Bestandes d. Mechitaristen-Kongregation in Wien, S. 383—394). Атенские надписи доказывают, что имена, тождественные с хеттскими, существовали в Грузии, как собственные имена лиц, еще в IX и XI веках до Р. Х. и, быть может, М. Хоренскому имя Торк было известно, как личное собственное имя, даже в его время употреблявшееся.

საქართველოს ისტორიის მოკლე მიმოხილვა

მეცოვროკადისათვის 128

История Грузии. Прародина грузинских племен, известных в древнейших памятниках под именами Тубала и Мосоха, лежала значительно южнее, чем теперь, а именно в Халдее, Месопотамии, Малой Азии, по южному и юго-восточному побережью Черного моря и Армении, и только впоследствии, оттесненные различными индоевропейскими племенами, они продвинулись на север и заняли принадлежащие им ныне места¹²⁹.

История грузинских племен в древнейшую эпоху, между прочим, когда они соприкасались с ассирийцами, пока не может быть представлена с достаточной точностью и полнотой, так как памятники местного происхождения, писанные клинообразным алфавитом, все еще находятся в стадии изучения, и содержание их является пока плохо разгаданной загадкой; приходится довольствоваться сведениями заинтересованной, а потому и не вполне беспристрастной стороны, ассирийцев.

В общих чертах история этой эпохи может быть представлена как борьба ассирийцев, а позднее и ахеменидов с племенами тубалов (иберов) и мосхов (месхов), известными своим могуществом и развитой культурой, особенно металлической, причем произведения этого рода тубал-каннов (туал-чанов) вывозились в такие отдаленные торговые центры, как Тир.¹³⁰

Слава об исключительных достоинствах предметов металлического производства тубалов была так велика, что в I кн. Моисея они считаются изобретателями искусстваковки. Страна тубалов и мосхов имела города и укрепления, богатые дворцовые сооружения в резиденциях царей и властителей, виноградную и земледельческую культуру в деревнях.

С XI по VII в. до Р. X. продолжалась борьба с переменным счастьем между тубало-мосхами и ассирийцами, пока вторжение в Малую Азию и Месопотамию кимвров не оттеснило первых к северу. С этой эпохи начинается постепенное падение их могущества и культуры; в IV в до Р. X. племена тибаренов, халибов, кардухов, моссиников и мосхов, обитавшие по юго-восточному побережью Черного моря, находились в большой бедности и одиночии, а из былой культуры сохраняли еще лишь земледельческое хозяйство и умение обрабатывать металл.

Сильный иммиграционный поток индоевропейских племен отнимал у Грузии провинции одну за другой; в них появлялось смешанное население со смешанным языком. Осевшие же на Кавказе грузинские племена занимали: западную часть Закавказья до Лихских гор — мингрельцы, восточную до Албании — месхи и карты, северные области, начиная с запада, занимали сваны, далее мтиулинцы, пшавы и хевсуры.

Внутренние миграции создали более сложные этнические явления. В культурном и политическом отношении грузинские племена, жившие в Закавказье, значительно лучше сохранили былое положение, чем обитавшие по юго-восточному побережью Черного моря.

В начале I в. нашей эры грузины политически распались на 2 больших организма, западную — Колхиду и восточную — Иберию. Страна была густо населена и покрыта городами и селами. Дома строились с двускатными крышами, имелись площади для базара и здания для общественных собраний; пути сообщения, как сухопутные, идущие с севера на юг, так и вместе с тем и водные, идущие с запада на восток, соединяли страну с тогдашними культурными государствами и соседними племенами.

Во главе государства стоял царь, по праву старшинства в царском роде и по близости к усопшему предшественнику вступавший на царский престол. Второе лицо после царя предводительствовало на войне и отправляло высшее правосудие. Свободное население в мирное время занималось земледелием, а в военное—составляло народное ополчение.

Частная земельная собственность еще не существовала, а вся земля принадлежала всему роду, право распоряжения и управления родовым имением имелось лишь у самого старшего члена в роде («мама-сахлиси»). Социальное неравенство только что еще зарождалось, и рабы имелись лишь у царского рода. Древнейшей языческой религией Грузин был астральный культ с богом Месяцем. Позднее в Грузию из Персии проник маздеизм, а затем распространилось и христианство. Тем не менее, переживания астрального культа так сильны, что они сохранились до наших дней, особенно в культе св. Георгия Победоносца, который в грузинских народных верованиях занял место главного астрального божества—Месяца.

В 65 г. до Р. Х. Помпей, преследуя Митридата, вторгся и в Иберию, принудил иберского царя Артага заключить мир и дать в заложники своих сыновей. Победоносный полководец двинулся затем в Колхиду и там поставил царем Аристарха. Принуждена была признать превосходство римского оружия и Албания, а еще раньше и Армения. Отныне все Закавказье находилось под сильным политическим и культурным влиянием Рима.

Отношения Иберии к римским императорам и обратно установились самые дружеские.

Возродившаяся с III в. национальная сассанидская династия в Персии начала вести по отношению к Грузии восточной, а позднее и к западной, активную политику, которая привела к соперничеству с Римской империей из-за Грузии и Армении. Открытая борьба началась, когда в последних странах христианство было объявлено государственной религией, так как оно создавало естественное тяготение к Византии, что, конечно, было не выгодно для Персии.

Соперничество римского и сассанидского правительства закончилось разделением Иберии в 368 г. на два царства: в одном, прилегающем к Албании, сидел царь, ставленник сассанидского правительства, в другом, соседнем с Колхидой, был царь, находившийся под римским протекторатом. Позднее за восточной частью последовала и западная часть, и вся Иберия подпала под протекторат Персии: тогда же обе половины восточной Грузии вновь объединились под властью одного туземного государя.

Узконационалистическая и конфессиональная политика сассанидского правительства и экономическая эксплуатация Иберии не раз до-

водили грузин до восстания. Наиболее серьезное восстание было при ц. Вахтанге, именуемом Горгасалом, в 484 г., кончившееся все же победой персидского правительства.

Ц. Вахтангом был в Грузии учрежден католикосат, и этим было положено основание самостоятельности грузинской церкви.

Второе восстание было поднято царем Гургеном, получившим обещание помощи от византийского императора. Тем не менее, императорское слово не было сдержано, и царю с организаторами восстания пришлось покинуть родину и искать убежища в Византии. Воспользовавшись этим, сасанидское правительство уничтожило в 523 г.¹⁹¹ царское достоинство в восточной Грузии, и верховная власть перешла в стране к представителю повелителя Персии Марзпану, а управление внутренними делами государства перешло к родовой знати — азнаурам.

Совершенно иного характера было отношение западной Грузии, Колхиды или Лазики, и Византии; зависимость была только номинальная; каждый вновь вступающий на престол царь Лазики получал знаки царского достоинства от византийского императора, но и эту тень зависимости хотел уничтожить царь Губаз I в 456 г., однако привести намерение в исполнение не мог.

Второе восстание Лазики было вызвано экономической эксплуатацией со стороны представителя византийского императора в Колхиде, который захватил всю торговлю в свои руки, скупал от приезжих купцов товары и по своему личному желанию назначал цены на них. Восстанием руководил сам царь Губаз II, который обратился для этого даже к содействию сасанидского правительства. Возгоревшаяся из-за этого продолжительная война между Персией и Византией окончилась в 554 г. полным поражением первой, так как, благодаря вероломным действиям сасанидского правительства, царь Губаз II, а затем вся страна вновь перешла на сторону Византии и совместно с византийцами дала персам энергичный отпор; в виду этого в 563 году персы заключили со своим противником мир и навсегда отказались от притязаний на Колхиду.

Императором Ираклием был предпринят поход в восточную Грузию, кончившийся победоносно, но и он не дал возможности надолго утвердиться в Иберии.

Во второй половине VI в. и начале VII в. религиозные споры по поводу халкедонского собора привели около 607 г. две соседние церкви, грузинскую и армянскую, к открытому разрыву, при чем грузинская церковь примкнула к западному, халкедонскому исповеданию, большинство же армянского духовенства — к восточному христианству, монофизитству. С этого же времени начинает усиливаться в грузинских церковных сферах националистическая тенденция.

Владычеству сасанидов в восточной Грузии положило конец нашествие арабов, когда они, сокрушив Персию, вступили с войсками в Закавказье и подчинили себе восточную Армению и восточную Грузию, Иберию. На основании мирного договора между арабами и грузинами последние обязывались уплачивать победителям ежегодно I динар с дыма. В Тифлисе был посажен эмир, вначале назначавшийся халифом; но потом эмиратство постепенно превратилось в пожизненную и родовую должность. Эмиры стали добиваться самостоятельности от центрального правительства, и на этой почве начали возникать столкновения их с халифами.

Одновременно с такой дезорганизацией и распадом арабской власти с VIII столетия начинается постепенное усиление и возрождение

местных княжеств, главы которых, каждый в отдельности, иногда же совместно, группами, старались расширять свои владения и объединить под своей властью всю Грузию. В этом соревновании принимали участие и таокларджетские багратиды, и преемники лазских государей, абхазские цари, и властелины Кахетии, и тифлисский эмир, впоследствии и цари возродившегося армянского царства. Окончательная победа после продолжительной борьбы досталась абхазским царям, которые завладели центром Грузии, Карталинией; а объединение более значительных размеров осуществилось, благодаря передовым элементам грузинской знати, при Баграте III (980—1014).

Царям объединенной Грузии приходилось вести упорную борьбу с родовитой знатью как в церковной организации, так и в административной иерархии, так как она не хотела поступиться своим господствующим положением и намеревалась по-старинному распоряжаться по своему усмотрению. Эта борьба с непокорными феодалами стоила массы энергии и без нужды осложняла объединительный процесс. Без обуздания своеволия вельмож не могло быть и речи об укреплении государства.

Начавшееся еще в XI в. демократическое движение в грузинской церковной жизни, пионером которого был Георгий Мтацминдели, завершилось при царе Давиде Строителе, или Возобновителе (1089—1125) на Руис-Урбнисском церковном соборе в 1103—4 г. Задачу демократизации высших административных учреждений выполнил тот же государь: он ввел впервые в Грузии постоянное наемное войско, численностью в 50.000. Теперь царь Грузии уже не зависел, как прежде, от ополчения своих феодалов. При помощи наемного войска, благодаря мудрой политике и большому стратегическому таланту, Давиду Строителю удалось обуздать непокорную родовую знать и расширить границы своих владений не только до естественных пределов расселения грузин, но и присоединением провинций бывшего армянского царства, а также части территории ширваншахов. Просвещенный монарх покровительствовал ученым, философам и поэтам, создавал центры умственной культуры, воздвигал великолепные постройки, сооружал мосты и дороги по труднопроходимым местам для облегчения путей сообщения и оживления торговли; поддерживал торговлю и промышленность, обнаруживал большую терпимость к представителям других религий.

При преемниках Давида Строителя Грузия безостановочно шла по пути территориальных приобретений, могущество ее росло, авторитет ее среди соседних государств возвышался. Одновременно шла оживленная умственная и культурная работа и в высших слоях населения и в недрах народа.

Высшего развития Грузия достигла при царе Георгии III (1154—1184) и знаменитой дочери его царицы Тамары (1184—1212), когда царство Грузинское занимало весь Кавказ и Закавказье от моря до моря, когда победоносное грузинское оружие проникло даже в глубь Персии, а со стороны малой Азии достигало Эрзерума.

Внутренняя история Грузии этого царствования еще богаче событиями первостепенной важности: в это именно время была политическая забастовка родовитой знати, домогавшейся смещения всех высших должностных лиц неродовитого происхождения, которых выдвигала корона. Застигнутая врасплох царица Тамара принуждена была исполнить требование забастовавших. После этого сорганизовалась партия, поставившая себе целью добиться полного ограничения прав государя, причем за ним сохранялась лишь исполнительная власть. Дело, однако, кончилось примирением сторон.

Наружному политическому блеску и могуществу соответствовал большой культурный подъем, экономическое благосостояние страны, оживленные торговые сношения со всеми культурными народами тогдашнего Востока (между прочим, шерсть лучшего качества доставлялась в Грузию из Александрии).

Насколько высоко стояла тогда в Грузии культура, кроме превосходных поэтических сочинений, великолепных художественных и архитектурных произведений, свидетельствует рост гуманности: при Тамаре фактически была отменена смертная казнь и все виды наказаний, сопряженных с членовредительством, уничтожены были также телесные наказания, — гуманная царица ни разу не подтвердила смертных и вечных приговоров суда. Этические и философские вопросы живо интересовали тогдашнее утонченно-образованное общество; правительство зорко следило за правильным функционированием учреждений, ведавших организацию государственной помощи и призрения бедных.

Дальнейшему прогрессу положило конец нашествие монголов (1220—1221). В решительном сражении грузинские войска были разбиты, царица Русудан укрепилась в горах Сванетии и из западной Грузии в восточную переезжать не решалась. Страна принуждена была признать верховную власть монголов. Утвердившись на месте, монголы не отменяли туземного правительства и не уничтожали царского достоинства, а интересовались вначале лишь получением возможно большего количества дани и пошлин, а также многочисленного хорошо вооруженного войска. Экономическая эксплуатация Грузии вызвала искусственный отлив денег из страны, народ обеднел, ценность денег возросла вдвое, сообразно с этим пала ценность недвижимой собственности. Земля уже не оправдывала, вследствие больших размеров дани, производимых на нее затрат. Этот экономический кризис вызвал задолженность земельной собственности, а вслед за тем и усиленную ее мобилизацию. Высшие слои населения разорялись. Горожане и крестьянство обеднело, массами покидали родные места и бежали в другие страны.

За одно столетие господства монголов Грузия сильно регрессировала во всех отношениях: устои государственной жизни были в корне расшатаны вследствие все увеличивавшегося своеволия агентов монгольского правительства; на престол Грузии было посажено два правителя; благодаря этому государственный организм начал обнаруживать тенденции к расчленению; народные переписи указывали на страшную убыль населения. Примириться с подобным хозяйничанием монголов грузины, естественно, не могли, и не раз вспыхивали восстания. Кроме того, во внутренние раздоры правительствующих монгольских сфер из-за вопросов о престолонаследии самими враждующими сторонами вовлекались и грузинские цари, а также высшие административные чины.

Некоторое облегчение иноземного гнета началось с воцарением Георгия V Блистательного (1318—1346)¹³², которому удалось водворить порядок внутри страны, вновь подчинить зазнавшихся провинциальных правителей и объединить под своим скипетром не только всю Грузию, но и большинство прежде принадлежавших ей земель. Он вернул правосудию прежний блеск и уважение, при чем для горцев-грузин он даже создал специальный, приуроченный к условиям их жизни судейник «Дзеглис деба»¹³³. Наконец, Георгий V реставрировал массу церквей и других зданий.

Однако, не долго пришлось наслаждаться Грузии мирной жизнью: грозное нашествие Тимура и многократные походы (1386—1403 г.) его при царе Баграте, сопровождавшиеся неслыханной жестокостью и кровопролитием, повергли страну в неопишное бедствие, разорили и обратили ее в развалины. Согласно приказанию Тимура было разрушено и срыто до основания множество храмов, монастырей и крепостных сооружений. Неистовства Тимура были столь тяжки, что при возрождении достигнуть былого блеска и могущества страна уже не могла.

Лишь благодаря мудрой политике одного из самых выдающихся государей Грузии Александра (1413—1442), Грузия могла несколько оправиться. Государство после Тимура лежало в развалинах, масса опустошенных деревень оставалась незаселенной: нужно было обеспечить безопасность, а для этого требовалось воздвигнуть вновь срытые укрепления. Чтобы добыть необходимые для постройки крепостей и монастырских зданий суммы, Александр ввел в стране временный налог в размере 40 серебряных¹³³ в год на дым. Благодаря энергичной деятельности царя, дело это было блестяще осуществлено, и экстраординарный налог был отменен.

При наследниках Александра политические условия вновь начали ухудшаться. После взятия Константинополя турками и падения Византийской империи, Грузия имела уже с двух сторон исключительно воинствующий мусульманский мир; между тем, именно с конца XV в. произошло разделение Грузии на 3 царства (кахетинское, карталинское и имеретинское) и на 5 княжеств (Самцхе-Саатабаго, Гурию, Мингрелию, Абхазию и Сванетию);¹³⁴ и без того ослабленные силы Грузии должны были от этого разбиться и измельчать; к тому же, внутренние трения и упорная борьба, которая возникала неоднократно среди самих грузинских царей и владетельных князей, вызывали братоубийственные войны, взаимную вражду и ослабление сознания национального единства.

При подобном положении вещей было не удивительно, если персы и турки использовали политическую слабость грузин; восточная Грузия (Карталиния и Кахетия) попала в вассальную зависимость от Персии, турецкое же влияние распространялось на Самцхе-Саатабаго и всю западную Грузию. Но даже в эту эпоху престиж грузин в передней Азии был значительный; это, между прочим, заметно и на тех преимуществах, которыми пользовались грузинские паломники у мусульманских государей, особенно же у египетских мамлюков в Иерусалиме. В качестве компенсации за эти привилегии грузин в Св. Земле царь Грузии обещал «не притеснять мусульман в пределах своего царства».

Все же, несомненно, с момента разделения Грузии на 3 царства и 5 княжеств история Грузии носит более тяжелый характер: удручающее впечатление производят бесконечные братоубийственные войны между различными провинциями, истощавшие и без того обессиленную страну, частая смена лиц на престолах, их необузданный эгоизм и своеволие. Дело осложнялось еще на почве острой борьбы сословий, а также то глухим, то явным проявлением недовольства со стороны крестьян по отношению к феодалам.

История восточной Грузии за эту эпоху лучше известна и лучше обследована, чем история западной Грузии, но и теперь вполне ясно, что, в общем, в последней замечалось значительно большее падение культуры и уровня национального самосознания, чем в Карталинии и Кахетии.

Когда на престол Ирана воцарилась вновь национальная династия сефевидов, то активная политика по отношению к Грузии была возобновлена; с особой яркостью сказалась она при шахе Аббасе Великом; он хотел обратить грузинских государей в послушные орудия своих велений; управляя по старому принципу *Divide et impera*, Аббас вел постоянно хитрую и тонкую интригу между царями кахетинским и карталинским. Между тем, эти последние не были склонны к пассивной роли и к полному подчинению. Не раз приходилось Аббасу предпринимать походы против царей Карталинии и Кахетии, Луарсаба II (1605—1616) и Теймураза I (1605—1648). Первый из них был шахом вероломно завлечен в ловушку и замучен. Мстя за ослушание, Аббас безжалостно опустошал цветущую и густо населенную Кахетию и Карталинию, разрушал крепости, дворцы, храмы и даже целые селения. Для того, чтобы прочнее себе подчинить страну и создать преданный себе элемент, шах Аббас не остановился и перед массовым выселением грузин в Персию и перед водворением на их место кочевых турецких племен. Свыше 100.000 жителей¹²⁵ было таким образом уведено из Грузии.

Вообще, XVII в. является эпохой наибольшего падения Восточной Грузии;¹²⁶ в царствование Ростома (1634—1658) во всех сферах грузинской жизни стало сказываться порабощающее персидское влияние: в государственную организацию проникли персидско-турецкие институты, но еще больше—терминология; речь членов высших слоев стала пестрить персизмами, измена вековой религии стала среди знати делом обычным; в одеяниях и обычаях стала прививаться персидская мода. Это был, правда, недолгий, но острый критический период, тяжкое испытание для грузинского национального самосознания. Хорошо понимали это и передовые деятели того времени; они напрягали все усилия для того, чтобы предотвратить надвигающуюся опасность, кто—как поэт и писатель, кто—как ученый, кто—как государственный муж. Поэты в художественных произведениях старались поддерживать здоровое национальное самосознание, ученые составляли историю, юридические сборники, толковые лексиконы и грамматики, дабы таким путем уберечь родную литературу и язык от варваризмов, углубить национальное и правовое самосознание и т. д.

Особенной заботой и деятельностью на этом поприще отличался царь Вахтанг VI (1703—24 с перерывами), по инициативе, а в некоторых случаях и при личном участии которого были кодифицированы грузинские законы и составлено новое уложение, собраны в одну книгу «Дастурламали» все распоряжения и установления, касающиеся государственного, административного и финансового права в Грузии, был дополнен, проредактирован и доведен до нач. XVIII в. летописный сборник «Картлис Цховреба», был реставрирован древний обычай производить периодически народные, а ежегодно податные переписи во всем царстве. Вахтангом же VI была основана первая грузинская типография в Тифлисе. Грузия начала возрождаться; неутомимый царь старался заселить опустошенные земли, проводил каналы для орошения бесплодных местностей и поднятия сельского хозяйства, покровительствовал торговле и охранял пути сообщения.

Наивысшего расцвета Восточная Грузия даже при неблагоприятных политических условиях, достигла при царе Теймуразе II (1737—1760) и сыне его Ираклии II (1744—1798). Эпоха этих двух государей характеризуется большим оживлением литературы, особенно научно-пере-

водной, сильным подъемом грузинского национального самосознания. В отличие от тенденции времен Вахтанга VI, когда все внимание было обращено на заботливое соби́рание наследия веков, на сохранение традиции в дошедшем до них виде, основным мотивом эпохи Теймураза и Ираклия была реставрация древних грузинских традиций и учреждений и очистка их от чужеземных наслоений и налетов. Реставрация эта производилась после внимательного и детального изучения соответственных исторических памятников. Оба царя заботились об укреплении родной страны, и с этой целью, помимо возведения большого количества крепостей, Ираклием была введена в Грузии всеобщая воинская повинность, которую обязаны были отбывать все, не исключая и членов царствующего дома.

Для поднятия благосостояния народа поддерживались дороги, проводили оросительные каналы, была начата разработка минеральных богатств и всем, желавшим обучаться горному делу, были предоставлены всяческие привилегии. Вновь открытые учебные заведения и возобновление разграбленной во время вражеского нашествия типографии, основанной царем Вахтангом VI, служили могучим просветительным средством. Систематически производившиеся народные переписи свидетельствовали о постепенном росте населения; заселялись понемногу давно покинутые деревни; увеличивались, хотя и медленно, государственные доходы. С 1760 г. совершилось объединение карталинского и кахетинского царств под скипетром Ираклия II; идея объединения Грузии начала рисоваться в умах передовых грузинских деятелей.

Благодаря осторожной и мудрой политике, Ираклию удалось не только прекратить уплату Персии ежегодной дани, но даже подчинить себе и обложить данью в свою пользу ханов гянджинского и эриванского.

Для полного закрепления, как ему казалось, достигнутых результатов и обезопасения от возможных нашествий на Грузию персов и турок, Ираклий II заключил в 1783 г. при императрице Екатерине II договор с русским правительством, по которому он вступал под протекторат России и отказывался от самостоятельной иностранной политики, а должен был осведомлять о ней предварительно русскую дипломатию; за это Россия обязывалась гарантировать целость и неприкосновенность земель, как принадлежавших тогда, так и могущих в будущем принадлежать царю Ираклию и его преемникам. Однако, результаты от этого договора получились диаметрально противоположные ожидавшимся¹³⁷.

Уже в 1787 году был отозван и тот маленький отряд, который должен был охранять неприкосновенность территории Грузии, и даже в самый критический момент, когда персидский повелитель Ага-Магомет хан, мстя Ираклию за союз с Россией и за отказ его расторгнуть этот договор, двинулся в 1795 г. на Грузию, царь, вопреки договору, был предоставлен собственным силам; о помощи царское правительство и не помышляло. Застигнутый врасплох Ираклий II был после упорного боя разбит, Тифлис был взят, разграблен и разрушен.

Удрученный столь неожиданным оборотом дела, видевший крушение своих планов и проблематичность выгоды от новой политической комбинации, престарелый Ираклий умер, оставив наследником большого Георгия XII. При нем были возобновлены переговоры с русским правительством, но теперь уже для того, чтобы обещанная помощь стала реальной, со стороны Грузии требовали значительно более серьезных компенсаций. Царь Георгий так и не дожид до конца переговоров.

Против всяких ожиданий грузин, царским правительством, вопреки договору, было решено просто на просто инкорпорировать Грузию и, уничтожив там туземное правительство, ввести свое собственное. В 1801 г. был объявлен манифест о присоединении Грузии к России, но из опасения возможных волнений среди грузин о нем было в Тифлисе объявлено лишь в 1802 г. При этом для того, чтобы вынудить присягу, ген. Кнорринг пригласил ничего не подозревавшее дворянство, духовенство и именитых горожан, приказал после оцепить дом кругом, а собравшимся предложил принять немедленно присягу на верность русскому государю. Всякий, осмеливавшийся заявить, что уничтожение царства противоречит существующему договору между Россией и Грузией, арестовывался. Присоединение Западной Грузии стало после этого лишь вопросом времени.¹³⁸

За полной инкорпорацией царства Карталино-Кахетинского последовало уничтожение грузинских государственных учреждений: уже 12 сентября 1801 г. было введено «верховное грузинское правительство» с 4 экспедициями, в которых грузины были оттеснены на задний план, и всюду главенствовали русские чиновники, не знавшие грузинского языка. Подбор чиновников был из рук вон плохой, в столь отдаленную страну приезжали по большей части люди, которым на родине было некуда деваться, которых в России уже не хотели держать на службе. Сразу же была проведена руссификаторская политика; во всех учреждениях, даже судебных, был изгнан из употребления единственно известный населению грузинский язык; предписано было также во всех судебных делах, особенно уголовных, руководствоваться во всех инстанциях общими русскими законами, лишь по гражданским делам решения должны были выноситься по законам царя Вахтанга VI. В учебных заведениях, которые стало открывать русское правительство, было также введено преподавание на русском языке, и учителя были нередко столь грубы, что позволяли себе, по свидетельству официального документа, пользоваться в школах «пословицами и обидными выражениями для новоприсоединенной земли».

В Восточной Грузии в эпоху присоединения к России существовали три партии, из которых одна стояла на почве договора Ираклия II с Екатериной II и признавала лишь протекторат России, другая шла на большие уступки и во внутренних делах требовала лишь туземного царского правительства, третья партия, немногочисленная по составу, не имела ничего и против утверждения в стране русского управления, так как членам ее казалось, что русский царь обеспечит Грузии политическую безопасность и мир, которые дадут грузинам возможность пойти быстро по пути культурного прогресса.

С первых же годов, когда полная инкорпорация, вопреки всем клятвенным уверениям, была осуществлена, обе первые партии стали во враждебное отношение к новому режиму, но своевременно были приняты меры, и всякое проявление протеста и противодействия насильственному захвату царства подавлялось самыми беспощадными мерами. Члены царской фамилии были арестованы и высланы из пределов Грузии. Однако, и руссофильская партия, видя как бесцеремонно хозяйничают в их стране, как сразу были оттеснены от управления государством, были введены чуждые им законы и политический режим, почувствовала себя обманутой. Неудивительно было, поэтому, если тогдашний главнокомандующий Грузии в 1803 г. должен был признать, что он «нашел страшное колебание против Российского правления», а бывший грузинский посол ки. Гарсеван Чавчавадзе сообщал русскому

правительству, что даже у ярых прежде приверженцев водворения русского владычества в Грузии было теперь единственной мыслью «восстановить по прежнему царя и царство».

Любопытно, что среди грузин долгое время существовало убеждение, что уничтожение грузинского царства лишь временная мера и что после водворения в стране порядка и внешней безопасности должна была последовать реставрация грузинского туземного царского правительства. В этой надежде составлялись на грузинском языке проекты основных законов и реорганизации государственного управления, деятельно и настойчиво обогащалась переводная грузинская литература по всем отраслям знания, особенно же касающихся технических наук, писались учебники и руководства на грузинском языке по всем предметам, очевидно, предполагавшиеся для употребления в школах. Но все это оказалось лишь неосновательной мечтой. Уже с первых же годов царского русского владычества население стало ощущать неслыханный до того политический гнет и экономическую эксплуатацию. Время от времени на этой почве возникали в Грузии восстания.

Первое серьезное восстание произошло в 1804 г., когда горцы-грузины поднялись против царского русского правительства, заявив, что владычество русское довело их до крайности, что они отягчены поборами и требованиями натуральной повинности, и потому решили не пропускать больше ни одного солдата в Грузию. После упорной борьбы и обещаний тогдашнего правителя Грузии, князя Волконского, что все жалобы населения будут расследованы и требования удовлетворены, восстание было подавлено в 1805 г. Обещания не были выполнены, злоупотребления и незаконные поборы не только не были устранены, но еще более увеличивались; страна изнемогала особенно от т. н. подводной повинности. «Маленькая Грузия доставляла ежегодно, даже в мирное время, до 112. 000 суточных подвод, запряженных волами, и до 100. 000 вьючных лошадей с погонщиками», тогда как при Паскевиче выяснилось, что 8.000 арб было достаточно для нужд армии даже в военное время. В злоупотреблениях были замешаны даже такие лица, как главноначальствующий ген. Тормасов, который не исполнил Высочайшего указа 1808 г. об уничтожении в Грузии внутренних пошлин и по-прежнему допускал пошлины за провоз в города и вывоз из них съестных припасов и товаров.

В тягостном положении находилось население и от суда, действовавшего по русским законам, на русском языке, который ему был не понятен. Грузинское дворянство в 1810 г. во всеподданнейшем прошении просили «поставить с нашей воли выборных нами судей, кои бы, следуя законам царя Вахтанга, не продолжали год на год суда и решали по обычаю нашему на грузинском языке». Чашу терпения переполнила военная экзекуция со всеми ее бесчинствами и безобразиями для высекания с населения, несмотря на неурожайный год, провизанта для войска. На этой почве возникло восстание 1812 г., начавшееся в Кахетии и перебросившееся на Карталинию, которое с трудом было подавлено. Снаряженное следствие установило справедливость жалоб населения.

В 1811 г. была уничтожена и автокефалия грузинской церкви: католикос, вызванный якобы по делам в Петербург, не мог уже более вернуться к родной пастве. Католикосат, вопреки воле грузинского духовенства, был заменен экзархатом с подчинением грузинской церкви и экзарха Синоду. На первое время экзархом был назначен угодливый и послушный из грузинских иерархов архиепископ Варлаам, но уже в 1817 г. он также был вызван в Петербург, а на его место назначили русского, архиепископа Феофилакта. Таким образом, была уничтожена

самостоятельность грузинской церкви, автокефальное существование которой имело 1400-летнюю историю; тогда же началась руссификаторская политика и деятельность и в церковной и религиозной сфере. Энергичный протест грузинских иерархов против самовольного нарушения автокефального строя родной церкви имел последствием лишь ряд суровых репрессивных мер против протестантов.

Первой мерой вновь назначенного экзарха Феофилакта, приехавшего в Грузию с русскими священниками, было столь существенное ограничение грузинского языка в богослужении, что в Тифлисском кафедральном соборе он допускался лишь в понедельник, среду и четверг, и то, если в эти дни не приходилось праздников. А чтобы население не могло реагировать на руссификационную и разрушительную деятельность по отношению к родной церкви, ген. Торماسов предлагал чудовищную меру: церковных дворян с крестьянами переселить с веками насиженных родных мест на пустопорожние казенные земли. Столь решительная и бесцеремонная деятельность по отношению к грузинской церкви со стороны экзарха Феофилакта встретила убежденных противников в лице иерархов имеретинской епархии. На это архиастырь ответил грубой политической и полицейской мерой: было решено выслать в Россию гелатского и кутаисского митрополитов, причем были пущены в ход приклады и штыки, один из архиастырей, избитый и окровавленный, был связан и силою посажен на лошадь.

Возмущенный народ поднял в 1819 г. восстание. Экзарх бежал в Восточную Грузию. Искусно организованное и направляемое движение после 7 месяцев борьбы было подавлено благодаря тому, что один из взятых в плен повстанцев, умирая, выдал тайну и указал местопребывание штаба инсургентов, который был захвачен врасплох. Беспощадная расправа была ответом на это восстание: 10 человек было повешено, некоторые погибли под ударами штыков, многие же были высланы в Россию, а имения были конфискованы в казну. Вспыхивавшее время от времени восстание заставляли царских чиновников несколько подтянуться, но не надолго и всегда лишь наружно, так что, по словам графа Паскевича, «наружный вид благоустройства только прикрывал беспорядки и злоупотребления весьма важные, давно укоренившиеся».

Полнейшая путаница в административных и судебных учреждениях, случайный и большей частью плохой подбор чиновников, для карьеры и материальных выгод приехавших из центра, ничем неограниченный произвол и корыстное нарушение законов даже со стороны высшего органа «Исполнительной экспедиции», которая «без суда и следствия отбирала от частных лиц недвижимые имения и отдавала их другим», взыскание «двойных податей», наконец, распоряжение о приостановке впредь до пересмотра свыше 10.000 груз. документов особой комиссией с точки зрения их подлинности (а это рассмотрение затянулось на 7 лет) производства дел как тяжёбных, так и доказывающих княжеское и дворянское достоинство, по всем присутственным местам, начиная от низших до Правительствующего сената, — создавали в Грузии тягостную атмосферу. Благодаря последнему распоряжению, жизнь страны была придавлена; лиц дворянского происхождения не принимали на службу, владельцы не могли ни продавать, ни закладывать своих имений. Гора родила мышь: 7-летняя работа экстраординарной правительственной комиссии смогла обнаружить во всей массе лишь 14 поддельных документов. Поэтому, несудивительно, если в грузинском обществе замечалось сильное недовольство.

Настроение крестьянства было все же выжидательное, так как среди грузинского крестьянства было сильное движение с целью добиться освобождения от крепостной зависимости, и оно надеялось на помощь в этом деле со стороны русского чиновничества. Полное разочарование грузинского дворянства в национальных надеждах, питаемых на протекторат России, создало благоприятную для восстания атмосферу.

Польское восстание еще больше воодушевило грузинскую молодежь, и среди избранного круга высшего грузинского общества стали готовиться к восстанию, которое должно было вспыхнуть в 1832 г. Измена со стороны одного из участников дала возможность правительству раскрыть заговор; все были арестованы, инициаторы были высланы на различные сроки из пределов родины. В этом заговоре принимали участие многие видные и талантливые впоследствии писатели и деятели Грузии¹⁴⁰.

Крестьянское освободительное движение также потерпело полную неудачу. Вместо облегчения участи и положения крепостных последовало распоряжение, по которому правительство предоставило и грузинским помещикам право—подобно русским — «отдавать крестьян своих в солдаты и ссылать их в Сибирь на поселение». В 1842 г. местной администрацией было предписано держать грузинских крестьян в безусловном повиновении помещикам.

После 30-х гг. правительство было занято вопросом реорганизации Грузии в административном и судебном отношениях, но в виду того, что лиц, знавших местные условия и понимавших нужды местного населения, среди высших чинов не имелось, то все попытки оказывались неудачными. В 1840 году были, по проекту сенатора Гана, введены в Грузию все русские законы и учреждения полностью, при чем все грузинское как в установлениях, так и в праве было изгнано. Неудивительно, что эта «реформа» ничего, кроме всеобщего неудовольствия, не вызвала. В различных местностях вспыхнул даже бунт. Курьезность реформы доходила до того, что публикацию о вызове из деревни ответчика должны были печатать в «Петербургских» и «Московских Ведомостях». Подобным реформам и политике угнетения и руссификации был положен конец лишь с назначением в 1845 г. наместником Кавказа князя Воронцова.

Оживление, которое замечалось в грузинском обществе со второй половины XVIII в., с момента присоединения к России, начинает затихать; естественный рост грузинской общественной жизни приостановился. Политический и национальный гнет, последствием которого было изгнание грузинского языка из всех государственных учреждений и учебных заведений, лишил грузинскую литературу и мысль здоровой атмосферы. Изгнание и высылка вырывали из грузинского общества наиболее талантливых людей. Общественная и литературная деятельность была ослаблена, наступил общий культурный застой.¹⁴¹

Воронцов признавал своей задачей способствовать культурному возрождению грузинского народа, оказывать и моральную и материальную поддержку грузинским культурно-национальным учреждениям и деятелям, покровительствовать и грузинской издательской деятельности, в том числе и периодической прессе. Появились в печати сочинения грузинских писателей эпохи возрождения, вышел в 1852 г. журнал «Цискари» (Заря). Редакция органа принадлежала почти исключительно к высшему слою грузинского общества, точно так же, как и читатели и подписчики. Под влиянием культурной политики князя Воронцова выработалось чувство доверия и лояльного отношения к выс-

шей власти в крае. Грузинская интеллигенция открылась, появилась надежда на возможность беспрепятственного культурно-национального прогресса грузинского народа и под русской властью.

С другой стороны, к этому же времени относится и начало «дворянского оскудения» в Грузии; сближение с русским обществом, приемы у наместника приучили грузинское дворянство к непривычной ему до того роскоши, к балам и увеселениям, к безумной трате на туалеты, обстановку и приемы. Все это требовало больших денег, но их достать было легко путем заклада недвижимой собственности в только что основанном в Тифлисе «Приказе общественного призрения». Так как полученные ссуды тратились на непронзводительные нужды, то, естественно, создавалась такая задолженность грузинских дворянских имений, которая должна была привести многих из владельцев к разорению. Наряду с тем прежняя патриархальность быта исчезала, общественная жизнь Грузии подверглась большому изменению, разложение старых устоев шло усиленным темпом.¹⁴² Дифференциация социальная нашла выражение и в грузинской прессе. На разногласиях по вопросам общественного характера происходит постепенно и литературная дифференциация: из редакции журнала принуждены уйти наиболее ярко высмеивавшие недостатки и непорядки современников.¹⁴³

С момента, когда вопрос об отмене крепостного права в Грузии получил реальные основы, журнал «Цискари» принял окончательно консервативное направление, являясь выразителем интересов крупного дворянства. Раскол в грузинской интеллигенции был ускорен благодаря молодежи, учившейся в русских университетах, которая уже с конца 60 годов принимала участие в журнале. Идеиное разногласие между молодым и старым поколениями было столь велико, что с возвращением из университетских городов на родину целой плеяды талантливых молодых писателей, во главе которых стояли два позднейших корифея грузинской литературы Илья Чавчавадзе и Акакий Церетели, разногласие приняло форму открытой борьбы. Совместное сотрудничество их в одном органе было невозможно, и с 1863 г. под редакторством Ильи Чавчавадзе начал выходить орган молодежи «Сакართველს მოამბე» (Вестник Грузии).

По происхождению молодое поколение общественных деятелей и писателей принадлежало также к дворянству, но либерализм и отрицательное отношение к крепостничеству, независимые политические суждения, не мирившиеся с упрочившимся в старом поколении преклонением перед правительственной политикой и опекой, делали их непримиримыми врагами.

В новом органе появились великолепные художественные произведения из грузинской крепостной жизни, принадлежащие перу Ильи Чавчавадзе, в которых во всей наготе выставлялись все неприглядные стороны крепостничества. Служение народу было лозунгом нового журнала, борьба с чиновничеством и с увлечением казенной службой, с слабым сознанием своих прав и гражданского долга составляли его задачу.

Старое поколение ставило в упрек молодежи разрушение национальных устоев, религиозный индифферентизм и безверие, порчу грузинского литературного языка варваризмами.

Вследствие тогдашних цензурных условий эта полемика между молодым и старым поколениями грузинской интеллигенции велась не на страницах журналов, а в рукописных статьях, циркулировавших в обществе; кстати, вся эта полемика шла в стихотворной форме. Молодое поколение в лице Ильи Чавчавадзе и А. Церетели обвиняло

своих идейных противников в эгоистической и оппортунистической политике, преступном индифферентизме к национальным правам и интересам и рабском поведении перед правительственной властью.

Либеральная реформа Александра II, особенно же уничтожение крепостного права — подняли дух и деятельность молодого поколения, не имевшего пока достаточных сил, чтобы личным влиянием дать желательное направление при осуществлении этой реформы в Грузии, но зато способствовавшего своим сотрудничеством проведению этого великого дела в жизнь. На подробностях крестьянской реформы в Грузии необходимо остановиться несколько внимательнее, ибо крестьянский вопрос до сих пор является узлом политической и социальной эволюции страны.

Обнародование манифеста об уничтожении крепостного права в Грузии замедлилось на несколько лет сравнительно с центральной Россией, так как в виду местных особенностей было признано необходимым предварительно разработать вопрос в комиссиях; в Тифлисской губернии были образованы уездные дворянские комитеты, состоящие из выборных от дворянства под председательством местных уездных предводителей дворянства, в Тифлисе учрежден Закавказский Центральный Комитет, который должен был руководить действиями уездных дворянских комитетов, а по получении от последних проектов и условий, на которых, по мнению дворянства, могло бы состояться освобождение от крепостной зависимости, произвести сводку и заключение по имеющемуся материалу.

Уездные комитеты дворянства должны были составить инвентари и описание имений по одному типу на грузинском языке. Работа комитетов затянулась с 1861 г. до 1863 г. Ни среди дворянства, ни среди русских должностных лиц не было людей, знакомых с крепостным правом в Грузии, а потому разрешение столь сложного и важного вопроса было им не по силам. Грузинское дворянство на съезде 1863 г. большинством 539 голосов против 15 высказалось за освобождение от крепостной зависимости, причем при освобождении крестьянин должен был бы получить лишь половину из движимого имущества, а все находившееся в его руках недвижимое должно было остаться в пользовании крестьян на 3 года; дальнейшие же отношения между помещиком и бывшим крепостным должны были основываться на добровольном соглашении.

Меньшинство (15 лиц) дворянства признавало все движимое крепостных их неотъемлемой собственностью, а все недвижимое имущество (дома, хозяйственные постройки, виноградные и фруктовые сады) оставалось в вечном пользовании бывших крепостных с правом отчуждения его, кроме земли, которая считалась собственностью помещиков. Сверх того, это меньшинство считало необходимым предоставить крестьянам сервитутное право на помещичьи леса и выгоны.

Закавказский центральный комитет, приступив с 9 декабря 1863 г., к усиленным занятиям над разработкой поступивших мнений и проектов, подготовил главные основания реформы, и уже 13 октября 1864 г. был подписан Высочайший указ об освобождении крестьян в Грузии. Крепостное право упразднилось, и крепостные получали все права свободных сельских обывателей, — они становились полными собственниками всего движимого и благоприобретенного имущества: земля, на которой жили и которой владели крепостные, была признана собственностью помещиков, но дворовая и усадебная со всеми хозяйственными обзаведениями, равным образом виноградные и фруктовые сады и насаждения оставались в постоянном пользовании крестьян за опреде-

денную в пользу помещика плату. Помещики обязаны были выделить часть своих пахотных и сенокосных земель в постоянное пользование крестьян. Размер отводимых земель определялся по добровольному соглашению сторон, но помещик не был обязан отвести в надел более 10-дневного паханья или 5 десятин полноводной и 20-дневного паханья или 10 десятин неполивной земли; владелец мог оставить в своем пользовании не менее половины общего количества принадлежащих ему в селении земель.

Плата за пользование пахотными, садовыми и сенокосными землями определялась по соглашению с помещиком, но не могла превышать 1/4 дохода за виноградные сады («кулухи») и пахотные земли («гала») и 1/3 за сенокос. Крестьянам предоставлено право пользоваться помещичьими лесом и пастбищами, но лишь за определенные повинности. Для мелкопоместных помещиков, владевших не более 60 десятин паханья, были установлены более льготные условия. Крестьянин мог выкупить у помещика в полную собственность предоставленную в его пользование усадебную и полевую землю, причем правительство приходило на помощь крестьянину выдачей выкупной ссуды, выплата которой рассрочивалась на 49 лет. Но начало обязательного выкупа не было распространено на Грузию, и потому обязательные отношения к помещикам сохранились и до настоящего времени.

8 ноября 1864 г. был обнародован во всех городах Восточной Грузии указ об освобождении крепостных. По камеральному описанию 1860 и 1861 г. помещичьих крестьян состояло: в тифлисском уезде — 3.334 дыма или 13.546 душ мужского пола, в горийском уезде — 6.457 дымов или 26.181 душ мужского пола, в телавском уезде — 2.174 дыма или 7.911 душ мужского пола, в синахском уезде — 2.358 дымов, или 8.978 душ мужского пола, в тинетском округе — 373 дыма или 1.536 душ мужского пола, в горском округе — 1,692 дыма или 7.249 душ мужского пола, в городах 667 дымов, или 1.996 душ мужского пола, а всего в Восточной Грузии — 17.055 дымов или 67.397 душ мужского пола. В то же самое время по камеральному описанию число хизанов, пользовавшихся землями князей и дворян Восточной Грузии, было 8.102 дыма или 29.743 душ мужского пола.

Одновременно с уничтожением крепостничества было введено сельское общественное самоуправление, в котором принимали участие все крестьяне без различия (государственные, церковные, временнообязанные), живущие в одном и том же селении. Сельский сход, в котором могли принять участие все, без различия вероисповедания, совершеннолетние крестьяне-домохозяева, имел право выбирать должностных лиц — сельского старшину, его помощника и судей, производить раскладку казенных и земских податей и повинностей, распоряжаться общественными земельными угодьями, назначать опекунов и попечителей и составлять приговоры об удалении из своей среды вредных и порочных членов. На сельском сходе должны присутствовать старшина и не менее 1/2 домохозяев.

В Тифлисской губернии сельских обществ всего было открыто 387. В качестве компенсации за потерю доходов от разного рода повинностей все помещики Тифлисской губернии, владевшие крепостными, получали вознаграждение по 25 руб. по числу душ мужского пола согласно последнему камеральному описанию. Всего было выдано помещикам за 66.174 душ мужского пола освобожденных крепостных 1.654.350 рублей.

8 ноября 1865 г. был обнародован указ об уничтожении крепостничества и в Западной Грузии, Имеретии и Гурии, причем рефор-

მა была выполнена на тех же основаниях, как и в Восточной Грузии, на каждый дым крепостного 4 1/2 десятин или 12 кцев (кцева = 900 кв. с.), выкупная цена за кцеву была назначена 30 руб., а за весь надел 350 руб., до выкупа надела помещики могли получать или 1/3 только с урожая вина, или 1/4 как с урожая вина, так и с посевов; крестьяне сохраняли право пользования выгонами и пастбищами помещиков. Владельцы 60 кцев или 22 1/2 десятин признавались мелкопоместными.

В Имеретии и Гурии было большое количество, именно около 1.000 сем. дворян, находившихся в крепостной зависимости от князей; за последними было признано право участия в имениях подвластных дворян (азнаутов), смотря по основанию крепостной зависимости, в 1/2, 1/3 и 1/4 части. Вопрос о дележе доходов с наделов таких временнообязанных дворян между князьями и азнаурами был очень сложен. Равным образом подлежал выяснению вопрос о благоприобретенных землях многих помещичьих крестьян, которые составляли приблизительно 1/3 всего количества земли, находившейся в руках крепостных.

Во время отмены крепостного права в Имеретии и Гурии (уезды: кутаисский, шорапанский, рачинский и озургетский) было освобождено помещичьих крестьян 24.136 дым. или 96.732 душ мужского пола, государственных и церковных крестьян — 14.311 дымов или 56.421 душа мужского пола, вместе крестьян обеих категорий — 38.447 дымов или 153.153 души мужского пола. Все помещичьи крепостные принадлежали 7.896 владельцам, из них половина, а именно 3.776 помещиков владели менее 21 душой, владевших 21—100 душами было 831, от 101—500 душ имело лишь 167 помещиков, от 501—1.000 душ владело 7 княжеских семей и более 1.000 душ имелось только у 4. Помещики Имеретии и Гурии в числе 4.785, так же как их собратья в Восточной Грузии, получили денежное вознаграждение за 26.732 души, всего в размере 2.833.815 руб.

В 1867 году 19 февраля была обнародована отмена крепостного права и в Мингрелии; реформа была осуществлена на тех же основаниях, на каких она выполнена в Имеретии и Гурии. К этому времени в Мингрелии имелось крепостных 22.970 дымов или 93.263 души мужского пола, из них 19.638 дымов или 80.284 души мужского пола принадлежало помещикам, а церковь владела 3.332 дымами или 12.979 душами мужского пола. В то же время 2.760 помещичьих семейств имели 3.764 отдельных владений. Самым крупным помещиком являлся, конечно, владетельный князь, которому принадлежало 2.823 дыма или 12.385 душ мужского пола. Больше половины из общего числа помещиков составляли мелкопоместные владельцы, менее 21 души мужского пола. Помещикам в Мингрелии также выдано денежное вознаграждение на тех же основаниях, как и в остальной Грузии.

В первые десять лет со дня реформы правом выкупа воспользовались лишь 1220 крестьян и то только в тифлисской губернии. Между тем, среди крестьянства было сильное стремление выкупить земли без правительственной субсидии. Причиной этого, между прочим, являлись маловыгодные условия выкупа при содействии правительства: в то время как в России выкупная сумма определялась капитализацией из 6% положенного по уставной грамоте оброка, и размер правительственной денежной помощи равнялся 80% выкупной суммы, так что русский крестьянин уплачивал из своего кармана лишь 20%—в Грузии, тифлисской и кутаисской губерниях, выкупная сумма определялась взаимным соглашением сторон, и размер правительственной ссуды никогда не превышал 30%, так что грузинскому крестьянину приходи-

лось уплачивать 70% более высоких выкупных платежей. Ясно, что всякий, кто мог собрать 70% стоимости надела, мог раздобыть и остальную часть, и правительственная помощь давала ничтожную выгоду. Другой причиной неуспеха выкупа при помощи правительства являлось то обстоятельство, что правительственная ссуда не выдавалась при выкупе самых ценных для крестьянина и культурных участков, садов виноградных и фруктовых, там, где ввиду высокой стоимости и доходности угоды, наиболее важна была бы денежная помощь. Не говоря о том, что при уничтожении в Грузии крепостного права целые категории крепостных собственников были уравнены огулом с безземельными, а их земли признаны собственностью помещиков, самым большим местом отмены крепостного права в Грузии был вопрос о собственных благоприобретенных землях крепостных, которые имели документальные данные о правах на владение.

При освобождении крестьян временнообязанным было предоставлено право доказать документально, что оспариваемые участки ими действительно куплены. Ввиду этого при составлении уставных грамот в одной кутаисской губернии крестьянами было предоставлено мировым посредникам 63.668 документов. Но, видя такую массу документов, в которых наличному количеству мировых посредников в течение 2 лет было не под силу разобраться, правительство распорядилось вернуть обратно крестьянам представленные документы и отложить разбор их до окончательного утверждения уставных грамот; одновременно обязали всех помещиков вернуть взысканные с временнообязанных по грамотам повинности в случае, если впоследствии за крестьянами было бы признано на основании предъявленного документа право собственности. Это произвольное распоряжение создавало крайне сложное и неопределенное положение. Бесконечная волокита и путаница заставили обе стороны предпочесть взаимное соглашение судебному разбирательству, от чего пострадало, главным образом, крестьянство. Поэтому, в одной только кутаисской губернии к 1876 году до 8.000 дымов временнообязанных выкупили у своих помещиков до 10.000 кцев земли, уплатив при этом до 1,5 миллиона рублей; таким путем были прекращены споры по 30.000 документам.

Вообще, с момента отмены крепостного права грузинское крестьянство принуждено было действовать в деле ликвидации крепостных отношений самостоятельно, правительственная помощь фактически отсутствовала. В таком положении крестьянство, особенно Западной Грузии, проявило интенсивную деятельность, и с 1864 г. по 1910 г. крестьяне тифлисской и кутаисской губерний выкупили свыше 144.000 десятин, заплатив за них из собственного кармана 7.200.000 рублей; наибольшее стремление освободиться от временнообязанных отношений проявило крестьянство кутаисской губернии, так что на тифлисскую губернию из указанной общей суммы выкупленной земли приходится лишь 16. 108 десятин, 539 кв. сажений, то есть около 1/3 общего количества (52. 483 дес.) имеющейся в тифлисской губернии надельной земли. Совершенно безучастное отношение со стороны правительства к судьбам временнообязанных крестьян доходило до того, что за последние 35 лет оно не удосужилось издать «ни одного законоположения, которое изменило бы к лучшему крестьянский быт».

Пока крестьянство пыталось, задыхаясь в тесных рамках закона, разорвать крепостные путы, в стране оживлялась культурная жизнь. С 1866 г. появляется газета «Дроба», просуществовавшая до 1876 г., в которой сотрудничали все молодые прогрессивные силы грузинской интеллигенции; орган служил проводником господствовавших тогда в

Западной Европе, а особенно в России, философских и социальных концепций, рационализма, утилитаризма, увлечений биологией, а также вопросом об общественном землевладении, об артелях, ассоциациях и товариществах; служение грузинскому народу являлось ее идеалом.

В эту эпоху заметно особенное оживление издательской деятельности: в 1868 г. начинает выходить «Сасопло газети» (Сельская газета), с 1869 г. появляется журнал «Мнатоби» (Светило), а с 1871 г. и «Кребули», вначале в виде альманаха, с 1873 г. принявший облик журнала; в 1877 г. начала издаваться «Иверия»; тогда же начали издавать народные книжки на грузинском языке, буквари и руководства для детей. Господствовавшая в эту эпоху в России утилитарная точка зрения на поэзию не нашла, несмотря на духовную связь молодой грузинской интеллигенции с передовыми русскими публицистами, отклика, и самодовлеющее значение поэзии в грузинской литературе было общепризнанным мнением.

Политическая программа грузинской интеллигенции 60-х годов не отличалась стройностью; выступив в начале своей деятельности против старого поколения, она осуждала то чрезмерное доверчивое отношение к правительству, которое создалось в старом поколении, благодаря культурным мероприятиям и политике Воронцова. Но позднее и сами 60-ники поддались и подчинились этой иллюзии, постепенно и они стали обольщаться надеждой, будто политика национального угнетения и гонения, которую вновь стали проводить в Грузии главноначальствующие, является не проведением предначертаний центрального правительства, а лишь личной политикой главноначальствующих; они также думали, будто стоит осведомить высшую власть в государстве об истинном положении дел в Грузии, как последует немедленное распоряжение о перемене курса. Жизнь жестоко разбила эту иллюзию по всем вопросам, особенно же тягостно отразилось на лояльном мирозерцании грузинской интеллигенции жестокое, планомерное гонение на грузинский язык; только слепые могли не видеть, что национальный гнет главноначальствующих и попечителей кавказского учебного округа был отражением общей правительственной системы¹⁴⁴.

Тяжелый политический режим, воцарившийся со второй половиной 70-х годов в государстве, создал еще более мрачную и безнадежную атмосферу в Грузии. К политическому гнету присоединилось национальное гонение, всякая самостоятельность была придавлена, во всем старались усмотреть признаки сепаратизма, а глава учебного округа в официальном отчете ставил себе в исключительную заслугу, что ему удалось изгнать из народных школ родной язык населения.

В эту тягостную эпоху выступает новое поколение грузинской интеллигенции, происходившее уже не из высшего, как прежде, дворянского сословия, а из демократических слоев грузинского народа, из духовного сословия, горожан и мелкопоместного дворянства. В 1881 г. эти молодые силы группируются в одном органе «Имэди» (Надежда). Своим направлением этот орган встал в оппозицию к старшему поколению, к грузинским либералам 60-х годов, обвиняя его в том, что оно занималось отвлеченными вопросами европейской науки и жизни и не замечало бедственного положения родного народа, которому необходимо было прийти на помощь, что оно было оторвано от народной почвы и не обращало должного внимания на земельный вопрос и трудовой народ. Вместе с тем грузинские народники и демократы, в лице Г. Майшвили, ставили деятелям 60-х годов в вину отсутствие правильно выработанной общей политической программы, увлечение мелкими вопросами и игнорирование важных.

Майшвили и его сторонники находили, что необходимо, прежде всего, изучить народ, его жизнь, интересы и идеалы, просветить его, вовлечь его в общую с интеллигенцией атмосферу и выработать совместную, общую программу деятельности. Благодаря этому течению мы наблюдаем большое оживление в грузинской литературе этой эпохи; были описаны и изучены народные верования, обычаи, уклад жизни, экономическая и правовая структура, записано много образцов народной словесности. Одновременно с плодотворным собиранием богатого материала шло и изучение и выяснение общих вопросов о народных стремлениях и идеалах, главным же образом, проблем социального и экономического характера. Однако, деятельность народнического поколения грузинской интеллигенции была плодотворна лишь в отношении изучения народной жизни и психики, но проникнуть в народную среду, сроднить ее с собой, создать прочную духовную связь и увлечь за собой — ему не удалось. То, в чем упрекали грузинские народники своих предшественников, — теоретичность и абстрактный характер деятельности—было присуще в значительной мере и им самим: конкретная практическая деятельность среди народа, которая могла способствовать экономическому и духовному укреплению родного крестьянства, была очень слаба и незначительна.

Поднять народную массу и увлечь ее за собой удалось народившейся в Грузии с 1893 г. с.-д. рабочей партии, которая имела органом «Квали» (Борозда) и представляла из себя лишь местную организацию российской с.-д. партии; она пошла прежде в рабочую среду, а позднее и в деревни, к крестьянскому населению, и принялась за пропаганду и организационную работу и борьбу соединенными усилиями самого трудового класса за улучшение своего правового и экономического положения. Тяжелые аграрные условия, которые имелись в Грузии, создали благоприятную почву среди грузинского крестьянства для восприятия проповеди о необходимости соединенными, общими усилиями добиваться улучшения арендных и временно-обязательных отношений.

С.-д. рабочая партия в Грузии силой вещей обратилась в партию, которой приходилось направлять свою деятельность не столько на фабричных рабочих, число которых в то время было еще не велико, сколько на крестьян, мелких земледельцев. По отношению к своим предшественникам, грузинской интеллигенции 60—80-х гг., грузинские с.-д. заняли враждебную позицию, обвиняя их в полном игнорировании народных интересов. Долгое время они относились совершенно враждебно и к национальному вопросу, а национализм был объявлен одним из признаков лишь буржуазного направления. Между с.-д. и интеллигенцией 60—80-х гг. разгорелась горячая полемика и борьба по вопросам о степени распространения в Грузии капиталистического строя и пролетаризации населения, наличность которой в Грузии почти совершенно отрицалась, а также относительно основной концепции с.-д., исторического материализма, и национальной проблемы.

С начала настоящего столетия выступает в Грузии новая политическая партия, которая конституировалась окончательно в 1904 г. в партию груз.-социалистов-федералистов, и которая впервые выдвинула вопрос о национально-политических правах грузинского народа, причем в противовес с.-д., которые придерживались централистических тенденций, с.-ф. стояли на принципе децентрализации, автономии и федерализма; они указывали вместе с тем, что Грузия имеет право на автономию и что по договору и трактату, заключенному между Ираклием II и Екатериной II. Позднее принцип автономии был включен и в программу

груз. национал-демократов. Между партиями с.-д., и с.-ф. шла вначале ожесточенная борьба как в прессе, так и в жизни и в практической деятельности. Постепенно автономия Грузии начинает находить сторонников и в с.-д. среде; с 1908 г. уже появляются грузины с.-д. автономисты, и национальная проблема начинает привлекать самое серьезное внимание грузин с.-д.

Могучее политическое и социальное движение, которое развернулось в Грузии в 1904—1906 гг.,¹⁴⁵ всколыхнуло все население, особенно же крестьянское. Аграрное движение, вспыхивавшее в различных местностях еще с 90-х гг. XIX столетия, охватило в 1904—05 гг. всю Грузию. Возникнув на чисто экономической почве с единственной целью добиться от землевладельцев улучшения арендных условий, это движение правительством было признано политическим и повлекло за собой репрессивные меры со стороны местных властей. Благодаря этому крестьянство получило наглядное подтверждение того, как тесно связана в России возможность экономического улучшения быта крестьянского населения с общим политическим режимом, и потому движение постепенно начало принимать политическую окраску.

Разразившаяся к этому времени по всей России революция окончательно придала движению в Грузии резкую политическую тенденцию, но экономические требования не только не были временно отложены, но вместо вопроса о размерах земельной аренды были выдвинуты под влиянием партийной пропаганды вопросы о социализации земельной собственности. Но ввиду того что, за исключением части синахского уезда Кизикии, в Грузии общинное землевладение не существовало и по складу характера грузин крестьянин-индивидуалист-собственник, то массой теоретическая пропаганда социализации понималась в смысле справедливого перераспределения земельной собственности или передачи земли от землевладельцев, не занимавшихся личным сельскохозяйственным трудом, в руки земледельцев.

В 1905 г., когда в Грузии уже не функционировали правительственные учреждения и везде были свои выборные должностные лица, в некоторых местностях была произведена попытка осуществления земельной реформы, в других же шла подготовительная работа для земельного передела. Желание разрешить одновременно и сложную социально-экономическую проблему и изменить государственный строй раскололо население России и лишило движение единодушия; это же явление наблюдалось и в Грузии.

Подавление революции во внутренней России положило постепенно конец и движению в Грузии. Обещанные высшей властью в момент движения реформы на Кавказе: земство, суд присяжных, свобода преподавания на родном языке, автокефалия груз. церкви, задача для поселения безземельным туземным крестьянам казенных свободных земель на Кавказе и многое другое — по мере успокоения края начали исчезать со сцены.

Последовавшее вслед за движением военное положение с карательными экспедициями и наложением денежных штрафов на население из-за разбойников, которых сама же администрация с летучими отрядами стражников не смогла переловить, экономически разорило крестьянство. С другой стороны, экономическим последствием аграрного движения была небывалая по интенсивности за XIX в. мобилизация земельной собственности: отягченные долгами и перепуганные сплоченной борьбой крестьянства против помещиков дворяне за бесценок стали продавать родовые имения; в последние годы этот процесс, имевший

панический характер, стал стихать. Все же картина землевладения в Грузии начала сильно меняться. Благодаря воинствующей националистической политике царского правительства и возродившейся правительственной колонизационной деятельности, которая занята лишь водворением русских из центральных губерний на свободных землях Кавказа, эта мобилизация земельной собственности была далеко не всегда использована грузинским туземным населением. Поэтому, малоземелье и аграрный вопрос по-прежнему не только не стоят на пути разрешения, но теперь еще более запутаны. Едва ли будет очень способствовать улучшению дела и новый аграрный закон для Грузии, принятый третьей Думой.

Так как аграрное движение наиболее сильно охватило те районы, в которых имелись временнообязанные крестьяне, то кавказская высшая администрация принуждена была заняться тяжелым экономическим положением грузинского крестьянства и предпринять шаги к окончательной ликвидации остатков крепостного права. В местной, особенно грузинской прессе, обсуждался вопрос о переходе надельных земель в собственность крестьян, и преобладало мнение, что переход по справедливости должен состояться без выкупа, так как грузинское крестьянство в продолжение почти 50 лет платило помещикам земельные повинности (за пахотные земли и сады) в столь увеличенном сравнительно с эпохой крепостного права размере, что владельцы получили сумму значительно выше стоимости наделов; при решении правительства о вознаграждении помещиков за отчуждение считалось обязательным возложение вознаграждения помещиков всецело на казну. На этой последней точке зрения стояла вначале и высшая власть на Кавказе, но затем это было признано недопустимым, так как-де «могло бы создать весьма опасный прецедент, особенно неудобный в настоящее время, ввиду усиленной пропаганды идеи принудительного в пользу крестьян отчуждения частновладельческих земель». В 1908 г. 15 декабря в Государственную Думу было внесено законодательное предложение 34 членов Г. Д. «О ликвидации обязательных отношений крестьян Закавказского края к помещикам», в котором предлагалось «зависимые» и «временнообязанные отношения на Кавказе прекратить немедленно и навсегда и без всяких новых жертв в пользу землевладельцев», а находящиеся в пользовании «зависимых» и «временнообязанных» крестьян «наделы (усадыбы, сады, полевые угодья и пр.) в границах, указанных в уставных грамотах, предоставляются в их собственность»; право же «на пользование сервитутами, — пастбищными, лесными, водными и т. п. — впредь до законодательного урегулирования этого вопроса предоставляется перечисленным разрядам крестьян на тех же основаниях, как это установлено в сев.-западных губерниях России».

В своем заключении по упомянутому законодательному предложению 34 чл. Г. Д. наместник высказался отрицательно; в 1910 г. 3-я земельная подкомиссия Г. Д., также «отвергнув безвозмездное освобождение крестьян от обязательных для них повинностей в пользу помещиков», постановила, что в основу отмены «должно быть положено начало выкупа». На этих именно основаниях построены внесенные в 1911 г. в Гос. Думу наместником на Кавказе «Правила об обязательном выкупе временнообязанными крестьянами и водворенными в населенных имениях частных лиц государственными поселаями их наделов в собственность в губерниях Тифлисской, Кутаисской, Эриванской» и др.

Выкупу подлежат надельные земли в границах, указанных в уставных грамотах; выкупная сумма устанавливается путем капитализа-

ции денежного оброка из 6 процентов: для случаев, когда вместо денежного оброка имеются натуральные повинности, выкупная сумма устанавливается на основании «особого расписания выкупных цен за десятину каждого рода угодий». Сроки погашения правительственной ссуды в 28 лет при 6% годовых, 41 г. — при 5% годовых и в 56 лет — при 4½% годовых. Помещики получают выкупную сумму наличными деньгами. Общим счетом в Тифлисской губ. подлежит выкупу 98.500 десятин на сумму приблизительно 4.917.864 руб., а в Кутаисской губ. 57.244 десятины на сумму 2.444.146, итого в обеих губерниях 155.744 десятины на сумму 7.362.010 руб.

Ахиллесовой пятой проектируемой ликвидации остатков крепостного права является оставление весьма важных пастбищного и лесного сервитутов до поры до времени в прежнем положении, тогда как удобнее всего ликвидировать или, вернее, компенсировать это сервитутное право крестьян в момент, когда помещики будут получать выкупную сумму за наделные земли и угодья. В виду того, что большинство, если не все дворянские имения, бывшие в момент отмены крепостного права нераздельной родовой собственностью, ныне поделены, и нередко ближайšie к деревне и доступные для поселян пастбищные и лесные участки принадлежат теперь уже помещикам, которые либо вовсе не имели и не имеют временнообязанных, либо располагающих лишь небольшой частью проживающих в данной деревне или селе временнообязанных, то для успешности и пользы компенсации сервитутного права придется выкупать пастбищные и лесные участки ближайšie к поселению и, вероятно, в общем куске для всех временнообязанных данного селения, а потому нужно будет отчуждать участки одного владельца, между тем как владельцы, у которых значительное или даже преобладающее количество временнообязанных, останутся, как обладатели отдаленных участков, в стороне. В таком случае возникнет, естественно, вопрос о вознаграждении ближайшего владельца за отчуждаемые участки за счет других владельцев последней категории, а это гораздо легче и проще сделать при уплате помещикам казной общих выкупных платежей: после же это важное дело осложнится и запутается до крайней степени. Государственная Дума приняла без всяких изменений внесенные наместником «Правила об обязательном выкупе», так же, вероятно, пройдут они и в Государственном Совете.

Из всего изложенного нетрудно видеть, какую малоотрадную картину представляет современная Грузия. В данное время с особенной силой чувствуется в Грузии и национальный гнет. При таком положении вещей, когда помощи ждать неоткуда (кстати, в Государственной Думе по избирательному закону 3 июня от грузин вместо прежних 10 заседает лишь 3 депутата), — вполне естественно, что вся энергия направляется на внутреннюю организационную и созидательную деятельность; укрепление самосознания и экономического благосостояния народа путем распространения грамотности и рациональных сведений по сельскому хозяйству и ремеслам, учреждения кооперативных обществ и товариществ и мелкого кредита и т. п. Внимательный наблюдатель, конечно, заметит бодрую работу в этом направлении.

Л и т е р а т у р а: М. Броссе, «История Грузии», груз. пер. Гогоберидзе; Д. Бакрадзе, «История Грузии» (на груз.); обе устарели; И. А. Джавахишвили, «История грузинского народа», т. I (по-груз.); И. А. Джавахишвили, «Экономическая история Грузии» (по-груз.); Из-

дания документов у Ф. Жордания, «Хроники» и др., т. I и II, «Исторические документы шнонгвим. монастыря» (оба по-груз.); Е. Такайшвили, «Древности Грузии», т. I, II и III т. (по-груз.); Акты Кавказской Археографич. комиссии; В. Н. Иваненко, «Гражданское управление Закавказьем» (1901); С. Эсадзе, «Историческая записка об управлении Кавказом», т. I и II; И. Джавахов, «Политическое и социальное движение в Грузии в XIX в.», Н. Г. Мокневский-Зубок, «Кавказ и кавказские наместники» («Вест. Евр.», 1906 г. февр.); А. Кипшидзе, «Мтиულети в 1804 г.» (по-груз.); А. Кипшидзе, «Восстание в Кахетии в 1812 г.» (по-груз.) Ар. Джорджадзе, «Материалы для истории груз. интеллигенции», «Избран. сочин.», т. I—IV (на груз. яз.) и «Сахалхо газети» 1911 г. и др.; Кн. И. Б. Туманов, «Материалы по вопросу о крестьянской реформе в Тифлисской губернии», «Сборник материалов для описания Тифлис. губ.», 1871 г., т. I, вып. I и II, т. II; С. Авалиани, «Крестьянская реформа в Закавказье» («Ж. М. Н. Пр.», 1910 г. декабрь; ничего нового и уступает по полноте свед. труду кн. Туманова).¹⁴⁷ С. Эсадзе, «Историческая записка об управлении Кавказом», т. I и II; Законодательное предположение 34 членов Государственной Думы «О ликвидации обязательных отношений крестьян Закавказского края к помещикам»: «Заключение» наместника на указанное «Законодательное предположение» и внесенные в Г. Д. наместником «Правила об обязательном выкупе временнообязанными крестьянами и водворенными в населенных имениях частных лиц государственными поселянами их наделов в собственность в губ. Тифлисской, Кутаисской» и др.

რეცენზია ე. თაკაიშვილის ნაშრომზე

Е. ТАКАЙШВИЛИ. «Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Импер. Московского археологического общества», XII вып. 169 стр., Москва, 1909¹⁴².

Автор ставил себе задачей «осмотреть и обследовать некоторые неизвестные и малоизвестные памятники Ахалцихского и Ахалкалакского уездов Тифлисской губернии, проехав оттуда в Карскую область, изучить, обмерить и описать христианские памятники Чалдырского и Ардаганского участков Ардаганского округа» (стр. V). Местность, избранная г-ном Такайшвили для археологического изучения, в свое время в истории Грузии играла весьма важную роль, и приведение в известность уцелевших до нашего времени памятников страны и их описание являлось делом первостепенной необходимости. Часть этих памятников, а именно древности Ахалкалакского уезда, была известна в печати по беглому описанию любителя И. П. Ростомашвили, не удовлетворяющему, конечно, научным требованиям. Тем более приятно, когда за труд описать археологические памятники этих местностей взялся такой опытный, известный своими прежними работами в этой области исследователь, каким является г-н Такайшвили. Результатом этого изучения и явился этот солидный том, содержащий в себе описание памятников старины в 54 местностях, всегда с тщательным указанием имеющихся о них сведений в грузинской исторической и современной археологической литературе и с детальным описанием архитектурных свойств, церквей, снабженным в большинстве случаев планами, размерами и снимками то общих видов, то деталей памятников, то, наконец, надписей. Труд снабжен 26 большими фототипическими таблицами и 108 цинкографическими рисунками в тексте. В описание вносятся данные и об эпиграфических памятниках, исследованных автором древностей, приводятся сами надписи грузинским церковным алфавитом и русский перевод их. Относительно надписей автору можно сделать упрек за то, что он никогда не занимается детальным описанием ни их палеографических свойств и особенностей, ни даже орфографических черт, довольствуясь указанием самой общей внешней характеристики, как то, что «надпись писана красивыми* буквами хуцури» (стр. 77), или же, что «более древние из них исполнены рельефными буквами, позднейшие резаны вглубь» (стр. 37); так, напр., на стр. 25 г-н Такайшвили про надпись, которую он приводит, указывает лишь, что она «не легко поддается разбору», но ни одним словом не обмолвился, что она очень интересна в палеографическом отношении необыкновенно оригинальным начертанием букв и, м, н, как это видно из приложенного снимка (рис. 28); равным образом, не характеризуется палеографически интересная, судя по снимку, надпись монументального стиля на церкви в Чаиси (стр. 52—53); совершенно отсутствует таковая же оценка интересных, как это можно заметить по воспроизведениям,

* Курсив наш.

древних и поздних надписей Кумурдского собора (стр. 36, 37, 38, 39, 40, 42); одно лишь отмечено, что более древние исполнены рельефно, а позднейшие резаны вглубь (стр. 37), но это, конечно, недостаточно. Странно, что даже в тех случаях, когда сам автор исследования обращает внимание читателя на особенности начертания букв, он не дает подробного описания. Так, напр., на стр. 82 г-н Такайшвили говорит, что надписи пещерной церкви близ Соломон-кала «исполнены алфавитом заглавного хуцури, не древним, но оригинальным по своему палеографическому характеру, по необыкновенной угловатости букв», и только; при этом, что досадно, к тексту не приложен даже снимок, дабы можно было судить об этой палеографической оригинальности. Вероятно, недостаточно внимательно наблюдением над палеографией лапидарных памятников объясняется то обстоятельство, что г-н Такайшвили про надпись на церкви с. Саро утверждает, что она писана «заглавными хуцури» (стр. 20), между тем на самом деле, как это явствует из имеющегося снимка, писана смешанным алфавитом: одни буквы заглавные, другие строчные в одном и том же слове.

Недостаточной внимательностью к описанию надписей нужно объяснить, конечно, когда г-н Такайшвили про надпись 1493 г. на ц. Биети не указывает, что она начинается, как в этом можно убедиться по приложенному снимку (стр. 4), рис. 1, на правом камне и переходит на левый; или равным образом, когда на стр. XI в русском переводе каресской надписи 1237 г. пропущено имя эмира города.

Не отмечают г-ном Такайшвили и орфографические особенности надписей, так, напр., о каресской надписи на стр. XI не указано, что в двух случаях в конце слов опущены гласные: «адид» вместо «адиде», «апхазат» вместо «апхазата». Это тем более важно, что раньше такие примеры имелись лишь в легендах грузинских монет первой половины XIII в., и в этом можно было усмотреть исключительное явление, объясняемое связью техники грузинского монетного дела с мусульманской монетной техникой: теперь, пожалуй, в этом нужно видеть проявление особенностей определенной орфографической и эпиграфической школы.

Любопытно в этом отношении сопоставить с этими случаями отмеченное Н. Я. Марром в недавно изданной им грузинской надписи 1215 года католикоса Епифания усечение последнего слога в словах с титулом и без него (Н. Я. Марр. Надпись Елифания, католикоса Грузии, Известия Академии наук, 1910 г., стр. 1435—1436).

Не выясняя никогда особенности начертания эпиграфических памятников, г-н Такайшвили определяет недатированные из них исключительно «по палеографическому характеру»: так, напр., по утверждению автора, ошорская надпись «по палеографическому характеру едва ли позднее XIV века» (стр. 9), «характер надписи (ц. Шорети) не древнее XIV века» (стр. 13); про надпись на ц. Саро, в которой упомянут царь Дмитрий, сказано: «в истории Грузии за древнее время известны два царя Дмитрия: Дмитрий I (1125—1154), сын Давида Возобновителя, и Дмитрий II (1273—1289), сын Давида V. Палеографический характер надписи указывает скорее на XII, чем на XIII век. Поэтому надпись мы относим к царю Дмитрию I» (стр. 21); надпись ц. Преображения в г. Ахалкалаках, по словам Такайшвили, тоже по «палеографическому характеру относится к XI веку» (там же, 24).

Для того, чтобы датировать с такой точностью, решаться категорически относить именно к этому, не другому столетию, утверждать,

* Курсив наш.

что «палеографический характер надписи указывает скорее на XII, чем на XIII век», для этого нужно приводить неопровержимые данные: те исключительные палеографические черты и особенности, которые свойственны и характерны для надписей именно данного столетия либо эпохи. Между тем, ничего подобного у автора не сделано, такие доказательства палеографического характера не приводятся.

При таком положении читатель принужден либо доверяться, либо скептически относиться к датировке исследователя; во всяком случае, читателю благоразумнее к такого рода датировке относиться с осторожностью, так как без каких бы то ни было конкретных палеографических черт все дело сводится к навыку, опытности и чутью автора, а эти качества слишком вообще субъективны и неустойчивы, чтобы на них можно было базироваться. Нужно оговориться, что требуемые палеографические признаки, неопровержимо доказывающие принадлежность той или иной надписи к тому, а не другому столетию, при данном состоянии изучения грузинских эпиграфических памятников вообще и не могли быть приведены. И в этом, конечно, г-н Такайшвили не повинен. Его нельзя не упрекнуть лишь за то, что подобно другим и он недатированные надписи «по палеографическому характеру» относит к точно определенному времени: он не может не знать, что грузинской палеографии, как строго научной дисциплины, не существует: имеется большое количество важных материалов, но никто еще ими серьезно не занимался, есть лишь частичные, весьма, впрочем, важные наблюдения над рукописями. Грузинская палеография таким образом — дело будущего и она легко может создаться, если археологи и эпиграфисты будут тщательно изучать издаваемые надписи как в отношении начертания, так и по части орфографических особенностей, сравнивая их и базируясь на датированных и хорошо обследованных эпиграфических памятниках. Пока же в интересах точности исторической науки следовало бы воздержаться от датировки надписей сообразно с «палеографическим характером», красотой и изяществом либо уродливостью букв, так как в одном и том же веке могли писать и вырезывать и красиво и грубо: это зависит от разницы в степени образованности и умения мастеров; более того: нормы, непреложные для большей части Грузии, могут оказаться несостоятельными для некоторых областей.

Поэтому единственно допустимой нужно считать пока датировку по историческим, лексическим и грамматическим признакам с тщательной характеристикой и изучением палеографических черт лишь для собирания материала. К какому промаху может привести исследователя пренебрежение историческими и лексическими признаками, можно видеть в труде г-на Такайшвили. На стр. 31 про надпись на притворе церкви с. Хорения, в которой упомянуты «татары», он пишет следующее: «если эта надпись принадлежит древней хоренийской церкви, а не взята из другого места, то под татарами, в ней упомянутыми, нужно разуметь турок-сельджуков, которые появились и опустошили Грузию в царствование Баграта IV (1027—1072)». Между тем этническое наименование «татары» грузинам стало известно впервые в XIII веке со времени монгольского нашествия и до XIII века в грузинских памятниках ни разу не попадает; наконец, никогда турки-сельджуки в XI—XII вв. под именем татар не были известны, а лишь под названием «турк-сб-и» (мн. ч.). Ясно, следовательно, что эта надпись ввиду упомянутого в ней указанного слова, откуда бы она ни была взята, не может быть отнесена к более раннему периоду, чем XIII в.

В двух-трех случаях г-н Такайшвили, видимо, недостаточно читался в надписи, так, напр., на стр. 15 он справедливо указывает, что М. Броссе надпись кулишской церкви читал неправильно, но не лучше исправление нашего автора, если даже читать, как он предлагает ქე თოდოა წი შე = ქრისტე თოდორე წმიდაი შეიწყალე... и по-русски значило бы не «Христе, помилуй святого Феодора», как переводит г-н Такайшвили, так как тогда получилась бы такая несуразность, что лицо молящееся именовало бы себя святым, а при «Христе, святой Феодоре, помилуй...» имени молящегося не доставало бы. Но эту надпись можно дешифровать так: ქრისტე, თოდორე წ<ინამძღვარ>ი შ<ეიწყალ>ე, что значит: «Христе, помилуй игумена Феодора!» И это чтение, кажется, было бы вернее, так как раскрывать წი как წმიდაა нельзя, ибо в таком случае вместо 1 должно было после гласной ტ стоять ა (ა), как это, напр., в предыдущем слове თოდოა.

Этим же обстоятельством объясняется, что на стр. 77 дано, на мой взгляд, неправильное чтение, правда, дефектной и пострадавшей надписи, снимок с которой приложен; и то, что ясно можно различить, читается иначе, чем как воспроизводит г-н Такайшвили, а именно

- 1 стр. || ტ (?). წთა ||||
- 2 „ ||| ბკმნ დლსმ(?)ვ
- 3 „ ||| გი ქსრზსა:

Во всяком случае, последние три будвы не „რბთ“ «რტ» = 189, а несомненно რზ სз «рз»-са = 107, и если тут дата, то, следовательно, надпись относится к 887 г. (либо 1419 г.), а не 969.

Указанные недочеты, нужно однако оговориться, являются общими и традиционными в археологической литературе о Грузии и, если отмечаются здесь, то главным образом потому, что никому так не легко отделаться от этого укоренившегося недостаточно внимательного изучения палеографических и орфографических, как типических, так и единичных особенностей эпиграфических памятников, как г-ну Такайшвили, глубокому знатоку грузинской исторической литературы, имеющему к тому же большой опыт в чтении и изучении рукописных и лапидарных памятников исторического характера. И можно быть уверенным, что в будущих его археологических трудах будет устранен и этот недостаток.

Разбираемый труд представляет ценный вклад в археологию Грузии, редко встречающееся сочетание знания и использования имеющихся сведений в исторической литературе об описываемых памятниках с тщательным наблюдением над современным состоянием их; причем автор всегда указывает на замечаемые признаки позднейших переделок и переделок. Г-н Такайшвили попутно отмечает каждый раз те ошибки, которые встречаются иногда в знаменитом географическом труде XVIII в. ц-ча Вахушти в части, касающейся области Самцхе-Саатабаго (стр. 10, 57, 58—59, 69), основательно указывая в одном месте своего труда, что «Вахушти очень плохо знал вообще грузинскую часть Карсской области» (стр. 69). Эти наблюдения г-на Такайшвили важны для правильного понимания и оценки географических сведений, имеющихся у ц-ча Вахушти, так как подтверждается ряд других соображений: изучение Географии Вахушти показывает, что для Карталинии и Кахетии автор располагал массой самых разнообразных, подробных и в то же время поразительно точных данных, но по мере того, как в своем описании он начинает переходить к Западной Грузии, обилие и точность его сведений начинают прогрессивно падать, и тут

он излагает не на основании личного знакомства и исследования местностей, а дает результаты поразительно внимательного изучения грузинских исторических памятников и извлечения из них данных географического характера, с действительным же местоположением их сам он не был знаком.

Г-н Такайшвили дает всегда подробное описание архитектуры, стиля, орнаментаций, причем оно сопровождается превосходными снимками, дающими возможность проверить сообщаемые автором сведения. В рецензируемой работе имеется описание церквей X в. или относимых к этому столетию: Кумурдо (стр. 35—44), Вели (70—72), Гогюба (73—74), Киагмис (см. 164), Алты (85—88) и Бана (88—117); X—XI в.: Зегани (64—68), Соломон-Кала (80—84); XI в. Кулалиси (26—27), Хорения (31—32), Каурма (33—34), пристройка Кумурдо (41); XI—XII вв.: Цкарос-тави (45—51), Зегани (68); XII в.: Биэти (5), Саро (20—21); XII—XIV в.: Шорети, (13); XIII—XIV в.: пристройки ц. Хорения (31—32); XV в.: церковь, высеченная близ Соломон-кала (82—84); XVI в.: перестройка Кумурдо (43), Урта (52—55); недатированные церкви: Ахашени (7—8), Тисели (6), Ошора (8), Бетлеми (9), Ахал-калаки (25), Кизил-дереси (14), Гавети (15—16), Карзамети (16—17), Чанси (51—52), Вашлоби (61), Сансут (64), Эрүшети (70), Ардаган (76) и Чамхус (84—85).

Что отрадно, г-н Такайшвили не оставил без внимания, как нередко делается, постройки светского характера, как-то крепости: Херт-виси 1354—1355 гг. (22), Тетр-цихэ=Агджакала, захваченную турками в 1578 г. (56—57), Каджис-цихэ=Шайтан-кала, взятую турками в XVI в. (58—59), Мгел-цихэ=Курт-кала, отнятую турками в том же столетии (59—60), Вели (71), Ардаганскую (76) и 5-пролетный старинный мост в Каурма (34).

Большой обстоятельностью отличаются описания Кумурдо и Баны, обильно снабженные снимками общего вида с разных сторон, деталей и надписей. Хотя желательно бы было, чтобы на будущее время древние датированные надписи до XIV в., а недатированные, но важные в палеографическом либо в каком-нибудь другом отношении, независимо от века, были сфотографированы и снимки с них приложены к исследованию.

Интересующийся планами храмов в Грузии найдет достаточно материалов в труде г-на Такайшвили, где описаны круглые храмы Гогюба (73—74) и Бана (99—104); с центральным планом — Чамхус (84) и Киагмис-Алты (85—87, см. 164); крестообразный — Кумурдо (35—44), Цкарос-тави (46—47) и Зегани (64).

Сообщаются г-ном Такайшвили сведения о барельефах, преимущественно ктиторских: в Ахашени (стр. 7, табл. II), Кумурдо (36, таб. VII), Цкарос-тави (49); Савсут (63—64), Зегани (67, рис. 40 и 41) и Гогюба (74—75). Досадно только, что не всегда даются снимки с них и что приложенные из них не все большого размера. Автор также постоянно отмечает, где сохранилась роспись или же следы ее, а именно в Тисели (6), Ошора (8), Бетлеми (9), Карзамети (14), Цкарос-тави (49), Вели (72), Соломон-кала (82—84).

В конце описания напечатаны отдельные обстоятельные экскурсы. В первом, об оконской иконе Распятия, доказывается, что именно этот образ и послы во время походов перед царем Грузии, но он не византийской работы XI в., как это традиционно было принято, а грузинское изделие XIV в. (стр. 117—132); поэтому древний образ с подобным же назначением пока нужно считать утерянным. В связи с околским образом автором напечатан грузинский текст с русским переводом

дарственной грамоты Вахтанга VI от 1717—1718 г., данной Иесе Гарсеванишвили (стр. 120—125). Далее г-н Такайшвили описывает иконы Богоматери, св. Николая, Спаса, св. Троицы, серебряный дискос, деревянный резной крест и праздничную миною, принадлежащие Земо-Чальской церкви (стр. 132—133); большая часть из них в свое время составляла часть приданого супруги Вахуштия Абашидзе, царевны Ануки, дочери Вахтанга VI. Наконец, приводится подробное описание рукописей пархальского (973 г.) и тбетского (XII в.) свангелий со всеми записями, приписками и надписями на окладе (стр. 139—151 и 151—162). И эта часть снабжена большим количеством снимков. Уже из этого, беглого обзора можно усмотреть, насколько содержателен и интересен новый труд г-на Такайшвили, представляющий из себя ценный вклад в археологическую литературу о Грузии.

ՀԱՅՅԵՐՈՆՆ Զ. ՀԱՅՄԱՇՄՅՈՆԸ ԵՅՏՐՈՂՅԷ

Е. А. ПАХОМОВ. **Монеты Грузии.** Часть I (домонгольский период). «Зап. Нумизм. отд. Имп. Русск. Археолог. Общества», IV вып. I тома, 129 страниц (СПб., 1910)¹⁹⁹.

Автор имел в руках большое количество новых нумизматических материалов, и, без всякого сомнения, одно уже обнародование сведений о них явилось бы хорошим приобретением для небогатой специальной литературы о грузинских монетах; но он не ограничился «изданием лишь новых материалов», а дал одновременно критический разбор и «полный систематический очерк» предшествующей литературе предмета. Это нельзя не приветствовать, так как, по справедливому замечанию г-на Пахомова, последний труд по грузинской нумизматике, принадлежащий перу Ланглуа и вышедший в 1860 году, имеет «массу недочетов: очень мало описано вполне правильно и полно. Это зависело, во-первых, от плохого состояния экземпляров, бывших в руках автора, а во-вторых — от собственных ошибок при ссылках на источники» (стр. 2), использованные им без критики. Сверх того, «Ланглуа уделил очень мало места мусульманскому чекану Тифлиса», да и «с шестидесятых годов, когда писал Ланглуа, найдено значительное количество монет, отчасти до того вовсе неизвестных, а отчасти изданных ранее по неполным экземплярам» (стр. 2). Главной заслугой г-на Пахомова является именно описание новых экземпляров и вариантов; и количество таковых значительно (см. на стр. 50, 51, 63, 64, 66, 67, 70, 72, 73, 74, 101, 109 и 122). Другой похвальной частью указанной работы должны быть признаны превосходные снимки 177 экз. монет, помещенные на десяти таблицах; такие репродукции груз. монет даются впервые, до сих пор были известны лишь их схематические рисунки. Кроме того, г-н Пахомов дает точный вес всех описываемых экземпляров (см. напр. стр. 80, 122—123), причем данные о груз. монетах ценнейшей коллекции, принадлежащей Берлинскому Королевскому Музею, сообщаются автором по отметкам, сделанным на обороте слепков, высланных автору рецензируемого труда хранителем Музея др. Н. Nützel'ем (стр. 16, прим. 2); вес же монет Эрмитажа определен самим г-ном Пахомовым (там же). Жаль только, что автор не обратил внимание на вопрос о лигатуре и пробе монет, особенно серебряных: ведь ценность их зависит не только от веса металла, но и от лигатуры, так что меньшая по весу может стоить и могла цениться выше монет значительно тяжелейших, если только в первом случае имелся налицо металл высшей пробы, и о фактах подобного рода сохранились и исторические данные. Выяснить пробу исследуемых монет было весьма важно и автору особенно в том месте, где у него идет речь об исчезновении серебряных денежных знаков в XII—XIII в. и констатируется прогрессивное падение веса серебр. монет в Грузии в предшествующую этому кризису эпоху, так как для определения истинного значения давно уже установленного факта падения веса монет необходимо одновременно с этим знать, оставалась ли проба монет

прежняя или изменялась и в какую именно сторону, в повышательную либо в противоположную.

Автор также весьма обстоятельно описывает и рассматривает начертания букв и особенности легенд, как технические, так и орфографические, уклонения в них от обычных норм и искажения (стр. 72, 73, 101, 102, 107, 108, 110 и 120): и это нельзя не приветствовать: чем больше таких наблюдений, тем основательнее будет классификация, тем лучше будет выяснена постановка монетного дела в Грузии. Счастливей и остроумней мыслью нужно признать попытку г-на Пахомова «указать хронологическую последовательность типов недатированных монет (XI стол.) одного и того же царствования и даже выяснить, приблизительно, время чеканки» на основании византийской титулатуры (стр. 58). Принимая в соображение, «что византийские титулы не присваивались грузинскими царями произвольно, а получались формальными пожалованиями византийских императоров..., приурочивавшимися к каким-нибудь династическим или государственным событиям, как, например, заключение брака между царем и византийской принцессой, приезд царя на поклон императору, заключение мира и т. п.», кроме того, предполагая, что «известие о пожаловании царя новым титулом немедленно сообщалось по всей Грузии: этим только, думает г-н Пахомов, и можно объяснить то, что на памятниках, происходящих из самых отдаленных друг от друга местностей, одновременно появляется при имени царя и его новое звание. Вследствие этого, зная дату памятника, мы уже заранее знаем, говорит автор, с каким титулом в нем может появиться царь, и, обратно, имея в надписи те или иные титулы, возможно с полной уверенностью приурочить данный памятник к определенному периоду царствования. Последнее обстоятельство очень важно для нумизматики» (стр. 58), говорит г-н Пахомов и им он пользуется для датировки недатированных монет. Святая вышеприведенную формулировку чересчур категоричной, а огульное использование исключительно этого обстоятельства, как безошибочного метода для датировки, могущим повести к ошибочным выводам, тем не менее можно думать, что в соединении с другими признаками и доводами, наблюдения над титулатурой могут дать весьма реальные результаты для означенной цели. И в последующем изложении г-н Пахомов, благодаря этим наблюдениям, приходит к интересным выводам (стр. 60—67), полная достоверность которых нуждается, впрочем, еще в более тщательном и основательном изучении эпиграфического и исторического материала по вопросу о византийской титулатуре грузинских царей.

Одним словом, как чисто нумизматическая работа, труд г-на Пахомова имеет большие достоинства, зато в отношении историческом оставляет желать многого. Знания автора по грузинской исторической литературе незначительные, и все-таки он имеет большую слабость к рассуждениям по поводу различных вопросов, касающихся истории Грузии. Любопытно, что на стр. 7 своего труда г-н Пахомов приводит одно место из грузинской летописи для подтверждения своей теории, а после этого заявляет следующее: «не касаясь вопроса о достоверности начала Картлис Цховреба, научная критика которой вообще еще не вышла из младенчества... я все-таки не хотел пройти молчанием...» и т. д. (стр. 7—8). Эта фраза и историческая часть всей книги г. Пахомова ясно свидетельствуют о том, что познания г-на Пахомова по грузинской исторической литературе, видимо, дальше того уровня, на котором грузиноведение находилось в 70 годах прошлого столетия, далеко

не пошли. В противном случае ему было бы известно, что научная критика летоп. сборника «Картлис Цховреба» по интересующему его вопросу установила, что начальная часть принадлежит Леонтию Мровели и написана в XI веке; он знал бы, что теперь настолько прочно установлено, из каких отдельных исторических сочинений разных времен и как составлен сборник «Картлис Цховреба», что принято указывать и название того именно исторического памятника, откуда берется та или иная цитата, или, если при этом указывается на стр. «Картлис Цховреба», ред. ц. Марии, либо ц. Вахтаंगा, то лишь для того, чтобы было ясно, в какой редакции дается цитата. Конечно, критика грузинских исторических памятников еще не достигла идеальной высоты, но, к сожалению, г-н Пахомов не знает и того, что уже прочно установлено.

Такой же категоричностью и смелостью отличается суждение г-на Пахомова о грузинских эпиграфических памятниках: «издание древних надписей находится в довольно грустном состоянии: в трудах акад. Броссе и других археологов заключается немало ошибок... Несмотря однако на это, а также на незначительность имеющегося в моих руках материала, говорит автор, получается ясная картина...» и т. д. (стр. 57). Что издание надписей не в блестящем положении, это вряд ли нужно оспаривать, но из дальнейшего изложения г-на Пахомова явствует, что он не знаком и с наличной литературой предмета, с некоторыми последними работами, в которых имеются издания древ.-груз. надписей, так, напр., нигде он не упоминает «Археол. Экскурсии» (I, II и III вып.) Е. Такайшвили. И если бы он знал указанные труды, то на стр. 75—77 он мог бы привлечь их в качестве материала для дешифровки последнего слова в титуле царя на легенде монеты № 42, которая никак не поддается пониманию, и указать, что почти тождественное не поддающееся дешифровке слово в конце титулатуры царя имеется и в надписи Самшвилде (Археол. Экскурсии II, 45), а это дало бы автору убеждение, что в легенде не случайное искажение, а реально существовавшая часть титулатуры царя Грузии.

Недостатки своей работы сознает и сам г-н Пахомов, который в введении к своему труду указывает, что поставленная им себе «задача исполнена не вполне, и остается еще немало пробелов, к числу которых относится, например, отсутствие исследования названий монет, их ценности и т. п., без чего не может быть полной картины изменения денежной системы государства в различные моменты его жизни. Материалы для этого вопроса заключаются в разбросанных, отрывочных упоминаниях летописей, сигелей, гуджаров, надписей на храмах, приписок книг и т. д., которые только начинают изучаться и издаваться» (стр. 2—3). Но из последующего всего изложения книги г-на Пахомова видно, что он не вполне ясно сознавал, в чем именно заключаются недостатки его труда. Беда не в том, что для избранной темы он не использовал сырых исторических материалов, не пересмотрел большого количества документов и т. п.; этого от него, пожалуй, и нельзя было требовать, так как у автора нет, видимо, и необходимого для этого основательного знания грузинского языка и имеющихся изданий, сверх того это требует продолжительных и внимательных специальных студий. Но г-ну Пахомову нельзя не поставить в вину, что он не знает и о существовании специального исследования по интересующему его вопросу: «Экономической истории Грузии», кн. I, вышедшей в 1907 г. на

груз. языке в Тифлисе*. Здесь в V главе (стр. 85—100), посвященной денежным знакам и мерам протяжения, веса, сыпучих тел и жидкостей до первой четверти XIII в., собраны имеющиеся в исторических памятниках и документах различного рода и записях между прочим сведения о названии монет, их ценности и курсе. Знакомство с такого рода литературой во всяком случае и можно и полезно было требовать от лица, поставившего себе задачу так широко, как это делает г. Пахомов.

На стр. 52—53 и 121 г-н Пахомов выясняет, какие иноземные монеты ходили в Грузии, и вот каким способом: «пересматривая старинные монеты на базарах, у серебряников, у частных лиц...», а также анализируя состав кладов, можно представить ясную картину распространения того или иного чекана в различных областях страны. Поступая таким образом, я, говорит автор, пришел к выводу, что в VIII—X веках вся Грузия питалась исключительно мусульманским чеканом, к которому в западной части начинает только в X в. примешиваться византийский» (стр. 52). К подобным же выводам пришел автор и на основании клада «из 200, приблизительно, серебряных и десятка золотых монет»: последних г-н Пахомов, оказывается, не видел, а видел лишь серебряные. «Состав этого клада, зарытого, вероятно около 197—198 гиджры (812—813 по Р. X.), по мнению автора, отлично характеризует происхождение монет, ходивших тогда в Закавказье и Грузии. К более позднему времени, к половине X в., относится борчалинский клад 1857 г., описанный Бартоломеем... В этом списке мы видим уже появление закаспийских городов, аббасидских монет, которых в Грузии не встречается, но саманидские (кон. IX—кон. X) попадаются» (стр. 53). После всех этих рассуждений, г-н Пахомов в заключение утверждает, что «за все это время мусульманский диргем был счетной единицей Грузии и окружающих ее стран и не раз упоминается в памятниках этой эпохи под именем драмы... Кроме мусульманской, в Грузию проникла, особенно в X в., монета византийская. Она попадает преимущественно в западных и юго-западных провинциях, т. е. в тех, на которые византийцы оказывали наибольшее влияние. Замечательно, что в этих областях мусульманских фельсов почти не встречается, тогда как византийская медь очень обыкновенна. Ко второй половине X столетия относится приток необыкновенного количества анонимной византийской монеты нескольких типов, относимых обыкновенно к царствованию Иоанна Цимисхия (969—976), но бившейся, вероятно, и при других императорах. Эта монета находится повсеместно в Западной и Южной Грузии, Армении и т. д. Сюда же заходили, хотя и в небольшом количестве, золотые византийские солиды» (стр. 53—54). Эти пространные выписки из труда г-на Пахомова могут в достаточной степени иллюстрировать, на каком скользком в научном отношении пути стоит он в данном вопросе. Можно ли на основании современного рыночного (на базарах) материала и собрания монет у частных лиц в среде туземцев Закавказья решать столь важную и интересную проблему экономической и финансовой истории Грузии! Можно ли хоть в какой-нибудь степени серьезно доверяться такому источнику, происхождение которого всегда сомнительно, а в большинстве случаев и просто невозможно выяснить, когда, следовательно, для установления эпохи, в которую

* На основании разных мест труда г-на Пахомова, где он цитирует в эксерптах изданные на груз. яз. «Хроники» г-на Ф. Жордания (стр. 58 и 78), можно бы думать, что он владеет грузинским языком.

могли курсировать в Грузии рассматриваемые монеты, нет никакой надежной опоры! То же самое приходится сказать и о монетах из кладов. Ни для кого не тайна, что в Грузии планомерных раскопок еще никто не производил, если не считать двух-трех случайных или маленьких пробных разведок. Поэтому на упомянутые г-ном Пахомовым клады можно смотреть лишь как на случайную находку, датировку которых IX—X вв., как то утверждает автор, можно принять лишь как *terminus ante quem* поп; для установления же границы *post quem* поп необходимы другие какие-нибудь более определенные данные. Только тогда, если будут производиться раскопки систематически и равномерно по всей территории Грузии, затем, когда будет гарантия точности датировок открываемых кладов и количество обследованных добытых таким путем материалов будет значительно, только при этих условиях еще можно решать вопрос об иноземных монетах в Грузии. Пока же эта проблема может быть выяснена лишь на основании исторических материалов, сведения из которых должны играть руководящую роль даже в будущем при наличии точных данных, которые могут быть добыты при помощи планомерно веденных раскопок. Сведения именно такого характера о монетах, обращавшихся в Грузии в IX—XIII вв., г-н Пахомов мог найти в указанной выше книге «Экономическая история Грузии» и он тогда убедился бы, что наряду с мусульманским дирхемом, если не в большей степени, Грузия, не только Западная, но и Восточная, была наводнена византийскими монетами, а именно: монетами, именовавшимися в Грузии «константиати» — Константина X, «дукати» — Михаила Дуки VII, «ботинати» — Никифора III Вотаниата и «перцера» = иперперон («Экон. ист. Грузии», 91—92). Далее, хотя до нас не дошла ни одна груз. золотая монета, но из упомянутого сочинения он мог бы узнать, что персидский историк Казвини утверждает, что в Грузии существовала собственная золотая монета динар, именовавшаяся «перпера», весившая 1 золотник чистого золота (стр. 94). Любопытно при этом, что и из слов историка царя Давида Строителя видно, что золотая была в Грузии обыкновенной ходячей монетой («Картлис Цховреба», ц. Марии, стр. 295). Оставляя вопрос о местной золотой монете открытым, даже в этом случае на основании исторических материалов можно утверждать, что византийская золотая, во всяком случае, была в большом ходу повсеместно в Грузии не только на Западе, но и на Востоке. И этот факт не может быть, конечно поколеблен, даже если бы будущее обследование раскопок не дало в этом отношении обильной жатвы, так как золотая реже попадает в могилы: да кроме того впоследствии мог произойти отлив ее в другие страны.

Г-ну Пахомову не хватает знания истории Грузии: его сведения ограничиваются преимущественно трудами покойн. акад. М. Броссе, написанными давно, а с тех пор грузиноведение в корне изменилось: открыто много новых памятников, изучение и прежних и новых сделало большие шаги, и не удивительно, если многие произведения незабвенного пионера теперь считаются устарелыми. Эта недостаточная подготовка по груз. истории немало вредит выводам г-на Пахомова. Так, напр., по поводу грузинских монет сассанидского типа с грузинской легендой ԴԻ=Гурген автор пускается в следующие совершенно излишние рассуждения: «правда, что эта форма имени звучит не совсем по-грузински и скорее приближается к армянскому, но тем не менее мы знаем, что именно она была в ходу среди Багратидов юго-западной Грузии в IX—X вв. и, вероятно, употреблялась безразлично как армянами, так и грузинами... Легко может быть потому, что эриставы

Южной Грузии, владея округами с грузинским или огрузинившимся населением, могли носить имя Гурген и употреблять, для письма, грузинский язык и алфавит» (стр. 21). Эти рассуждения совершенно излишни и к тому же и совершенно ошибочны. Во-первых, имя Гурген, по-видимому, — персидское: имеется оно и в армянском и в грузинском; причем в форме Гурген в грузинском встречается раньше, чем в армянском, в котором, впрочем, известна более древняя форма этого имени — Вркен — у Фавста Византийского (Hübschmann, *Clm. Gram.* I, S. 86). Что же касается исторической части этих рассуждений, то г-ну Пахомову, если бы он был знаком с грузинской исторической литературой, было бы известно, что в первой четверти VI в. в Грузии царствовал царь Гурген, который, обнадеженный обещанной ему византийцами помощью, поднял против сасанидов восстание, окончившееся, благодаря предательскому бездействию византийцев, неудачно, вследствие чего он принужден был эмигрировать в Византию; после этого восстания персы уничтожили в Грузии царское достоинство («История груз. народа», I, 147—149). Достоверность этих сведений не может подлежать сомнению: они сообщаются современником, визант. историком Прокопием. Другого царя Гургена за эту эпоху мы пока не знаем. Это — относительно имени и личности царя Гургена. Иной вопрос доказать, кому именно принадлежат монеты — этому Гургену или какому-либо другому. Решить это было уже дело г-на Пахомова, как нумизмата. Подобному отождествлению мешает как будто то обстоятельство, что на интересующей нас монете имеется изображение сасанидского царя, которого пок. акад. Дори считал Ормиздом III (полов. V в.), но позднее был признан IV, т. е. 579—590 г. (стр. 19—20). Но насколько это бесспорно? Не имея в виду заняться в данный момент этим вопросом специально, я бы хотел лишь указать, что, судя по свидетельству Прокопия и груз. агнограф. памятников, начиная с 532 г. до начала VIII в. в Восточной Грузии туземных царей не было (об этом см. «История груз. народа», I, 149—150), и если монета чеканена царем Гургеном, то она не может быть, следовательно, позднее первой четверти VI в. Если пересмотреть вопрос о монетах Вахтанга, может быть, получились бы иные результаты, чем это теперь считается несомненно установленным (стр. 21).

В отношении анонимных монет грузино-персидского типа, о которых г-н Пахомов утверждает, что «это чекан не Гуарама, а лишь его эпохи»* и принадлежит либо не признававшим его авторитета, как царя — а такие лица в те смутные времена, конечно, имелись, — либо людям, не заботившимся о прерогативах владетеля и бившим монету исключительно с практической целью, например, чтобы перевести в деньги имевшееся у них серебро (sic!): это могли делать как отдельные собственники, так и общины», — заявляет г-н Пахомов (стр. 24—25). Оставляя в стороне довольно-таки странную аргументацию автора, можно было дать более правдоподобное объяснение анонимности упомянутых монет: они могут принадлежать той именно эпохе после 523 года, с какого времени, как выше было указано, персидское правительство не позволяло Восточной Грузии иметь туземного царя и когда власть по управлению внутренними делами перешла к местной родовой аристократии — «азнаурам» (об этом см. «История груз. народа», т. I, стр. 149—150 и 176—177).

* Курсив автора.

Отсутствие правильной исторической перспективы и недостаточно внимательное наблюдение над изученными монетами приводит г-на Пахомова нередко к ошибочным выводам; так, напр., на стр. 35 своего труда, описывая тип монет с полным именем Стефаноса и указывая, как на особенность его, полное отсутствие пехлевийских надписей, автор утверждает, будто этот признак «доказывает, что в момент чекана №№ 11—14 уже не требовалось* прибегать к пехлевийской грамоте. Последнюю Грузия едва ли употребляла добровольно... В всякое появление последнего на государственных памятниках страны мы должны рассматривать, как результат политического давления Персии**», возможного лишь в периоды усиления влияния ее» (стр. 35). Восточная Грузия находилась не только под политическим давлением сасанидской Персии, это и без того известно, а что после восстания царя Гургена даже местная царская власть была уничтожена, это было уже выше указано; но появление пехлевийских легенд на грузинских монетах древнейшего типа объяснить как результат политического давления Персии, это значит чрезмерно упрощать вопрос. Выбор автора имел бы хоть какое-нибудь оправдание, если бы, во-первых, на более ранних грузинских монетах «все пехлевийские легенды», как совершенно справедливо констатирует г-н Пахомов на стр. 23, не были часто искажены «до полной неразборчивости»; во-вторых, если бы это искажение пехлевийских легенд не усиливалось бы и становилось обыкновенным явлением именно в ту эпоху, когда Восточная Грузия подпала окончательно под власть Персии (см. стр. 25 «искажение пехлевийских легенд» на уже анонимных монетах, стр. 26 «пехлевийские легенды искажены до полной неразборчивости», стр. 27 «монетные знаки, подобно датам, обезображены», стр. 29 «пехлевийская дата искажена до неразборчивости»), когда, следовательно, политическое давление персидского правительства было исключительно сильно, а потому если бы пехлевийские письмены на грузинских деньгах являлись «результатом политического давления», легенды должны были быть отменно отчетливы и удобочитаемы. Ведь и на первых арабских монетах, на серебряных, сохранялся сасанидский чекан с пехлевийскими легендами, на золотых—византийский;*** между тем в данном случае не решится, ведь, автор видеть результат политического давления, а тут, как всегда принято объяснять, налицо обычная в подобных случаях подражательность. Присутствие пехлевийских легенд, к тому же искаженных, должно и может быть объяснено лишь той же самой причиной, несмотря на то, что Грузия вначале находилась в вассальных, а с VI в. в подчиненных отношениях к сасанидской Персии.

Слабое знакомство г-на Пахомова с исторической литературой о Грузии, с оригинальными туземными памятниками и с сведениями иноземных историков, в том числе мусульманских, не мешает ему смело высказывать свои суждения на основании легенд грузинских монет ц. Дмитрия I, и он забывает, что и для их понимания и оценки необходима правильная историческая перспектива. На стр. 81 о ц. Дмитрии I говорится: «о подробностях его отношений к сельджукам хроники не сообщают ничего, но монеты неопровержимо доказывают, что ему

* Курсив наш.

** Курсив автора.

*** Это известно, конечно, и г-ну Пахомову (с. 37).

пришлось признать свою зависимость от мусульман, в знак чего на монетах его начинают выставляться имена халифа и иракских сельджуковских султанов»*. Таким образом, г-н Пахомов утверждает, что имена халифа и иракского сельджукского султана являются признаком «зависимости от мусульман», и когда автор дает обзор монет ц. Георгия III, на легендах которых имен иноземных государей нет, то он находит, что это указывает «на достижение Георгием III полной независимости от мусульман» (стр. 91). Казалось бы, как это просто, но в действительности дело обстоит совершенно иначе. О какой бы то ни было «зависимости от мусульман» в царствование Дмитрия I не может быть абсолютно речи не потому, что «о подробностях его отношений к сельджукам хроники (очевидно, подразумеваются грузинские) ничего не сообщают», — тут можно было предполагать наличие тенденциозного умолчания неприятных для национального самолюбия историков фактов, — а потому, что о подобной зависимости не говорят ни армянские историки, описывающие его успехи в борьбе с мусульманскою властью, ни, что значительно важнее, мусульманские; наоборот, если бы г-н Пахомов потрудился заглянуть в статью DeFrémery, которая была напечатана в июньском № «Journal Asiatique» за 1849 г., то он узнал бы, что единственное сведение, относящееся к 1153-4 г., сообщает, как властитель Эрзерума Салих был разбит в сражении и взят в плен (стр. 491).

При столь ясных исторических данных нужно, очевидно, глубже взглянуть в вопрос, а не решать его по обычному трафарету. Тут возникает до известной степени интересный принципиальный методологический вопрос. Свою точку зрения г-н Пахомов не мог отстоять в последующем изложении, когда ему пришлось коснуться монет Георгия III, на которых нет имени сельджукских государей, но «первое время на ней продолжает выставляться имя халифа» (стр. 87), ниже г-н Пахомов высказывает предположение, что монета с именем халифа «была и после 1160 г., независимо от смерти халифа, вплоть до кончины Георгия III» (стр. 89), следовательно, не только «первое время». Отстоять и в данном случае на основании имени халифа теорию о зависимости от мусульманских владетелей было невозможно, и автор признает, что «это было скорее сохранением традиции и желанием выставить себя другом мусульман, которых слишком много было и среди вассалов самого Георгия» (стр. 87). Уже это одно обстоятельство должно было заставить автора быть осторожным в заключениях: значит, не всегда имя мусульманского владетеля может свидетельствовать о зависимости. Однако, ясно, что объяснение г-на Пахомова, что удержание на монетах имени халифа есть «сохранение традиции», не может быть признано удовлетворительным: почему же тогда это «сохранение традиции» не спасло имени сельджукского владетеля? Раз его могли выкинуть, то, очевидно, традиция была поколеблена, да и причиной, конечно, было не сохранение традиции. Странно, что г-н Пахомов не задал себе вопроса, невольно возникающего при знакомстве с его теорией: а почему тогда, если имена мусульманских владетелей являлись бы показателем и знаком зависимости от мусульман, почему тогда этих имен нет, когда такая зависимость действительно существовала, именно в царствование Георгия II, когда Грузия по сведению груз. историка ц. Давида Строителя («Картлис Цховреба» р. ц. М.,

* Курсив наш.

стр. 284—285), платила даже дань султану Меликшаху? Между тем, ведь на монетах Георгия II не только отсутствуют имена мусульманских владетелей, но нет и арабской легенды, то есть, в них не имеется и тени действительных отношений между Грузией и Персией. И, следовательно, если бы мы стояли лишь на нумизматической точке зрения, то должны были отрицать существование этой зависимости. Ясно, что легенды не только сами не всегда могут разъяснить нам вопрос и пособить истории, но, наоборот, сами нуждаются в помощи истории.

Одним словом, имена мусульманских владетелей на груз. монетах Дмитрия I не могут являться следствием политической зависимости. Тут, очевидно, перед нами мера, которая должна была дать возможность груз. монетам свободное обращение и прием иностранными торговыми классами в Грузии и за ее пределами в Персии.

Эта мера предпринята с момента, когда Грузия, достигнув большого политического могущества, начала быстро расти и экономически, когда грузинское правительство заботилось о поощрении торговли, об ее облегчении (см. об этом: «Экон. ист. Грузии», I, 21—33). Для этого необходимо было, чтобы кроме груз. легенды имела и арабская, причем имена халифа и султана служили тем же целям, а может быть и приблизительной датой; этим и объясняется, вероятно, что правительство, а не только «мастера», как говорит г-н Пахомов, «не особенно заботились об анахронизмах»: «дело касалось (действительно) чуждых им мусульманских государей» (83—84). После того, как к грузинским монетам в международных торговых кругах привыкли, имена мусульманских владетелей оказались, вероятно, по предположению грузинского правительства, уже ненужными; они были уничтожены, но зато на реверсе сохранена арабская легенда с именами грузинских государей; арабский язык, как международный, тогда, очевидно, должен был служить тем же финансовым целям.

Вообще в труде г-на Пахомова нередко затрагиваются весьма серьезные вопросы финансового и экономического характера и разрешаются они легко и просто, часто между прочим. К такого рода решениям относятся необыкновенно категоричное и точное определение количества чеканенных в каждую эпоху монет; так, напр., на стр. 36 автор говорит: «Стефанос Багратид первый из грузинских царей бьет свою монету, но в незначительном количестве... Смутные времена его преемника Адарнасе опять прекращают чеканку, возобновляющуюся лишь при Стефаносе II и притом в значительных размерах».

Точно так же на стр. 43 утверждается, что «диргем 294 года... был выпущен в значительном количестве» и далее на стр. 52 сказано: «описанные монеты, битые в количестве сравнительно незначительном, конечно, не составляли всех, ходивших в VIII—X в.»*

Невольно возникает вопрос, откуда столь точная осведомленность? Каким способом при отсутствии по этому вопросу для описываемой г-ном Пахомовым эпохи каких бы то ни было сведений устанавливается количество чеканившихся в разные времена монет? На этот вопрос находим в одном месте косвенное указание, именно там, где говорится о диргеме 294 г., причем мотивировка следующая: «судя по многим дошедшим до нас экземплярам*, был выпущен в значительном количестве» (стр. 43). Следовательно, в тех

* Курсив везде наш.

случаях, когда г-н Пахомов утверждает, что та или иная монета была бита в незначительном размере, то у него и тут единственным критерием является количество известных ему монет. Но можно ли решить столь важный вопрос на основании столь рискованного аргумента? Не говоря уже о том, что количество известных пока нам монет разных эпох является в данный момент, когда еще в Грузии серьезно археологических раскопок не производилось, величиной совершенно случайной, неужели несколько сотен, а то и десятков известных монет могут считаться хоть в какой-нибудь мере соответствующими всей наличности обращавшихся монет одного типа, чтобы на основании этого можно было утверждать, что монета была выпущена «в значительном количестве»?

Это же обстоятельство упускается из вида, когда автор на стр. 89 утверждает, что «количество дошедшей до нас этой монеты (ц. Георгия II) настолько велико*, что представляется невероятным выпуск ее в какие-нибудь 3—4 года: вернее, она билась и после 1160 г.» (стр. 89).

Малообоснованными кажутся и утверждения г-на Пахомова, повторяющего отчасти чужое мнение относительно вывоза и времени этого вывоза монет с Кавказа в Россию и другие северные страны (стр. 51, 52, 56, 61). Наиболее ярко несостоятельность этого мнения сказывается там, где г-н Пахомов говорит о монетах Давида Куропалата (+1001 г.). Автор по их поводу на стр. 56 говорит следующее: «до сих пор найдено только три экземпляра этой редкой монеты, причем все — далеко за границами Грузии: один оказался в кладе, найденном в 1859 г. в Мекленбург-Шверине... Второй выкопан в 1878 году в Олонекской губ., близ м. Лодейное Поле... Третий... находился в кладе, найденном в 1900-х годах в Лифляндской губ., близ м. Вёлля... Следовательно, об этой монете приходится повторить сказанное выше о вывозе «диргемов IX—X вв.», очевидно—то, что пишет автор на 51—52 стр., где утверждается, что «диргеми IX—X вв. в массах уходили на север**, доходя до Скандинавии и Западной Европы». По трем всего экземплярам, и то найденным случайно, странно, по меньшей мере, говорить о вывозе, при том в массах, монеты. Такой прием разрешения столь важного для экономической истории государства вопроса, как отлив монеты в чужие страны, настолько рискован, что вносить его в серьезное научное исследование недопустимо.

Рассмотрение исторической части и теоретических построений работы г-на Пахомова, дает в общем неблагоприятное впечатление, и это лишь доказывает, что автору, как лицу, не обладающему основательным знанием истории страны, монеты которой им исследуются, следовало ограничить свое изложение исключительно нумизматическими вопросами. Подобное ограничение избавило бы почтенный труд нумизмата от тех досадных недостатков, которые появляются в этой работе каждый раз, как только начинается вторжение в малозвестную ему область истории. Труд г-на Пахомова, как нумизматический, для грузиноведения является солидным подарком, и остается пожелать, чтобы вторая часть его труда была избавлена по возможности от недочетов подобного характера.

* Курсив везде наш.

** Курсив везде наш.

ურთიერთობა რუსეთსა და საქართველოს შორის XVII საუკუნეში

[თეიმურაზ პირველის ხანა]

რუსეთის მეფის სამხედრო და ფინანსიური დახმარების მოიმედვე თეიმურაზ მეფეს 1635 წ. ეცნობა, რომ რუსთა მეფეს იმ დროს არც ჯარით მოშველება შეეძლო და არც ფულით, რადგან პოლონელთა და ლიტველთა წყალობით თვით რუსეთი აოხრებული იყო და გაჭირვებული ქონებრივად. მაგრამ ამავე დროს რუსთა მეფის დესპანმა განაცხადა, რომ სპარსეთი და რუსეთი შეთანხმებული არიან. ამ ცნობას თეიმურაზისათვის ის მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ რუსთა მეფის დაპლომატიური დახმარებისა და სპარსეთის შახთან მტრული დამოკიდებულების მშვიდობიანი ვზით მოგვარების ერთგვარ იმედს აძლევდა. ამიტომ თეიმურაზ მეფემ 1635 წ. რუსთა მეფეს თავისი დესპანი გაუგზავნა წერილობითი თხოვნითურთ. 23 ოქტომბერს თეიმურაზის დესპანი არქიმანდრიტი ნიკიფორე ბერძენი ქ. თერგში მისულა, 1636 წელს კი უკვე მოსკოვში ყოფილა.

1639 წლის 25 აპრილის თარიღით რუსთა ხელმწიფის მიხეილ თევდორეს მისადმი მიმართულს ბერძნულად დაწერილს წერილში თეიმურაზ მეფეს აღნიშნული აქვს, რომ საქართველო სამივე მხრით მომდგარი მტრისაგან (ლეკებისა, სპარსელებისა და ოსმალთაგან) განსაცდელში იყო ჩავარდნილი და იღუპებოდა ქრისტიანობა და სამეფო. მაგრამ ღმერთმა ეხლა ივერიასაცა და მეც, თეიმურაზ მეფეს, მფარველი გაგვიჩინა, რომელმაც მტრებისაგან უნდა დაგვიცვას და დავეხმაროს¹.

* * *

ზრდილობითა და მოკრძალებით დაწერილს ამ თავის სიგელში თეიმურაზ მეფეს უკვე ცხადი უკმაყოფილება ეტყობა. მას გულს უმღვრევდა რუსთა მთავრობის ქცევა, რომ ის, რასაც თეიმურაზი სთხოვდა, უპასუხოდ რჩებოდა. სპარსეთთან ბრძოლას საქართველოს ზურგიდან ლეკების თავდასხმა აძნელებდა. საქართველოს მტერთაგან ამ ორივე მხრივ წარმოებული ომის გასაადვილებლად თეიმურაზ მეფე რუსთა მეფეს სთხოვდა, რომ ჩრდილოეთიდან ლეკები ისეთ მდგომარეობაში ჩაეყენებინა, რომ საქართველოზე დაცემაზე ხელი აეღოთ და სპარსეთს არ მიშველებოდნენ. ამიტომ თეიმურაზ მეფე ამ თავის სიგელში ამბობდა: რასაც ლეკების წინააღმდეგ გთხოვდით, იმაზე არც დახმარება მიმიღია და არც პასუხიო².

¹ Переписка на иностранных языках грузинских царей с российскими государями, издад М. Броссе. СПб, 1861, გვ. 3-4.

² Переписка... გვ. 6.

ჩვენ მართლმადიდებლობაში არავითარი ცთომილება არ აღმოუჩენიაო¹. აზრი ზრდილობიანობისა და მორიდებულების გამო ბოლომდე არ არის გამოთქმული, მაგრამ მისი დასასრული ადვილი მისახვედრია: რაღა თქვენი გამოგზავნილი სა-
ნდვდელ პირნი აღმოჩნდნენ ნასწავლი და უქრისტიანესი მართლმადიდებელნი,
რომ მათ არაფერი ჩვენებური არ აკმაყოფილებთ და სარწმუნოებაშიც ცთომილე-
ბა დაგვწამესო. ხოლო ბევრია თუ ცოტაა უწესოება ჩვენ საეკლესიო წესრიგში
შემოპარული, ამასაც ყველაფერს კარგად გამოვარკვევთ და, როცა ჩვენი ქვე-
ყანა მოღონიერდება და მშვიდობიანობა და სიყვარული გამეფდება, მაშინ ქრისტეს
სარწმუნოებაცა, საეკლესიო წესებიც და სხვაც ყველაფერი მოგვარდებაო².

1639 წ. 25 აპრილს თეიმურაზ მეფის სახელით რუსთა მეფის მიხეილ
თევდორეს-ძისთვის გაგზავნილი და ბერძნულად დაწერილი სიგელი უცნაურ შთა-
ბეჭდილებას ახდენს: შინაარსითაც და კილოთიც ყველა სხვა დანარჩენი ამგვარი
საბუთებისაგან განირჩევა იმ მხრივ, რომ იქ საბუთის დამწერზე და დესპანზე ბე-
ვრი ლაპარაკია. ამ სიგელში მიტროპოლიტ ნიკიფორეს ისეთი გაზვიადებული
ქება-დიდებაა და ამავე დროს თეიმურაზ მეფის დანარჩენ ხელისუფლებისათვის
დამამცირებელი და შეურაცხყოფელი ცნობებია მოყვანილი, ძნელი დასაჯერებე-
ლია, რომ ყველა ეს თეიმურაზის ნათქვამი იყოს.

შემდეგ თეიმურაზ მეფეს ნათქვამი აქვს, რომ ნიკიფორე მას კირილე პატ-
რიარქისაგან გამოუთხოვია და ის ქართულ ეკლესიაში შემოპარულ უწესრიგობას
ასწორებს და გვარიგებსო. თთხი წელიწადია, რაც მიტროპოლიტად დაენიშ-
ნეთ და ჩვენი საიდუმლო სამსახურისათვის დესპანადაც გამოვიყენეთო³.

ამ სიგელში თეიმურაზ მეფე რუსთა მეფეს ეუბნება: ყველაფერი, რაც ნი-
კიფორე მიტროპოლიტს თქვენთვის უთქვამს, მართალია და ჩემგან დავალებული
ჰქონდაო. განა მე სხვა მღვდელმთავრები და ბერები, ან დიდებული თავადნი
არა მყვანან, რომ თქვენთან დესპანად წარმომგზავნა? ოღონდაც რომ ბევრნი
წყვანან და მეხვეწებიან კიდეც, რომ ისინი გამოგზავნო, მაგრამ იმათ მე არ
ვგზავნი იმიტომ, რომ არც საუბარი იციან, არც სიტყვის მიტანა შეუძლიათ და
არც პასუხის მოტანა. სწორედ ამიტომაც, რომ მათ მაგიერ ნიკიფორე მიტრო-
პოლიტს ვგზავნიო⁴.

თავისი თავის ისეთი უცნაური გაწბილებითაც არ კმაყოფილდება ვიპოვ
თეიმურაზი და თავის სიგელში ქვევით ამ საკითხს კვლავ უბრუნდება და აქ
ნიკიფორეს პიროვნული ღირსება ზემონათქვამზე უფრო მეტი ძლიერებით არის
შექებული და იმავე დროს დანარჩენნი წინანდელზე მეტადვე დამცირებული არი-
ან. ნიკიფორეზე ნიჭიერი და რჩეული მოხელე არა მყავს: ის ჩემი ერთგული და
ერთსულია, ღვთის წინაშე წრფელის გულით მემსახურებაო. დიდო მეფეო, გო-
ნიერი თანამშრომლების შერჩევა მიძნელდება და მიზრჩიე, როგორ მოვიქცეო.
ჩემ მღვდელმთავართა და თავადთაგან ისეთი გონიერი და ღირსეული არავინ
ეყო, რომ შენი მეფური დიდებულებისათვის პასუხი მოეხსენებინაო. სადაც კი
ისინი არ გამოგზავნია, არაფერი გაუკეთებიათ და მართო თავიანთ თავზე ზრუ-
ნავენ; რომელ სახელმწიფოშიც კი არ წარმივლენია, არსაიდან არავითარი პასუ-

¹ Переписки ... გვ. 7.

² იქვე, გვ. 9.

³ იქვე, გვ. 9.

⁴ იქვე, გვ. 6.

სი არ მოუტანიათ. 15 თუ 16 წელიწადია, რაც ნიკიფორე ჩვენ სადესპანო საქმებზე დადისო¹.

დაუჯერებელია, რომ ყველა ზემომოყვანილი თვით თეიმურაზ მეფეს დაეწერივნენ. არც ერთ გონიერ პოლიტიკოსს და მეფეს თავისა და ხელისუფლების ასე დამცირება არ შეეძლო, რადგან ეს მისი მიზნების მიღწევას შეაფერხებდა და სახელსაც გაუტეხდა. ყველა ეს სინამდვილესაც არ შეეფერებოდა, რადგან ალექსანდრე მეფის [1574—1605] დროს ნიკიფორე არ ყოფილა, მაგრამ მოსკოვსა და საქართველოს შორის დიპლომატიური ურთიერთობა იყო, ქართველი დესპანებიც არსებობდნენ, სიტყვა-პასუხიც მოჰქონდათ. ნიკიფორე მიტროპოლიტის გადაჭარბებული ქება-დიდება და ამ ბერძნულად დაწერილი სიგელის ნიკიფორესგანვე დაწერილობა გვაფიქრებინებს, რომ აქ იმდენად თეიმურაზ მეფის სიტყვებთან არ უნდა გვქონდეს საქმე, რამდენადაც თვით ნიკიფორეს შენათხზთან. რაკი ამ დროს საქართველოში მმართველ წრეში ბერძნულის მცოდნე არავინ იქნებოდა, ნიკიფორეს დაწერილი შინაარსი თეიმურაზისა და მისი უახლოესი თანამშრომლებისათვის მხოლოდ იმდენად იქნებოდა გასაგები, რამდენადაც თვით ნიკიფორე მათ აუწყებდა. ამიტომ ნიკიფორეს ამ თავის დანაწერში ყველაფრის შეტანა შეეძლო, რასაც კი მოისურვებდა.

ამ სიგელის შინაარსი ცხადყოფს, რომ ნიკიფორეს რუსთა მეფის თვალში თავისი პიროვნების განსაზღვრულად არაფერი დაუზოგავს და სიგელში ისეთი ცნობებიც კი შეუტანია, რომელთა გამომჟღავნება საიდუმლოების გაცემას უდრდა. ჯერ გულბერყვილო თავმომწონეობითა და ტრაბახით მოთხრობილია, რომ 15—16 წლის განმავლობაში თეიმურაზის დესპანობა ნიკიფორეს მოსწყინდა და როცა მოსკოვიდან საქართველოში დაბრუნებულს ქვეყანა სპარსთაგან აოხრებული და აფორიაქებული დახვდა, ქართლი შაჰის ხელში იყო, ნიკიფორემ საქართველოდან წასვლა განიზრახა². მართალია, ეს ნიკიფორეს იმ თავგანწირულ ერთგულებას, როგორადაც თეიმურაზ მეფეს ჰყავს დახასიათებული, სრულებით არ უდგება. მაგრამ სამაგიეროდ ამას მოსდევს ცნობა, რომ თვით თეიმურაზიც თავისი ოჯახითურთ და ქართველი დიდებულებიც ერთხმზე შეეხვეწნენ საქართველოში დარჩენილიყო და თეიმურაზის დესპანად ისევ რუსეთში გამგზავრებულიყო საქართველოსთვის რუსთა მეფის მფარველობისა და დახმარების მოსაპოვებლად. ამ უცნაურ დესპანს თავის დაწერილ სიგელში თეიმურაზ მეფის მაგიერ შეტანილი აქვს ცნობა, რომ ნიკიფორემ ამაზე გვიპასუხა: 15 თუ 16 წელიწადია შენ ელჩად დავდივარ და ჩემი საკუთარი 1500 თეთრიც კი დამიხარჯავს, მე ეხლა აღარ შემიძლია და სამღვდელი თუ საერისკაცო სადესპანო პირი ბევრი გვყავს. სხვა ვინმე გაგზავნე, რომ რუსთა მეფემ არ იფიქროს, თეიმურაზს ამის მეტი არვინა ჰყავსო³.

ცხადია, ასეთი უცნაური ცნობების შეტანას ვერავინ დაავალებდა, მით უმეტეს თეიმურაზი, რომელიც ამ ცნობებში ნიკიფორეს წყალობით ყოველად უმწეო და უბადრუკ პიროვნებად მოჩანს. ისე გამოდიოდა, რომ ვიღაც ოსმალოელი ბერძენი ბერი კახთა მეფის დიპლომატიურ მოღვაწეობას არამცთუ სრულბით უანგაროდ, პირიქით, საკუთარი სახსრითაც კი აწარმოებდა.

¹ Переписка ... გვ. 9—10.

² იქვე გვ. 10.

³ Переписка... გვ. 11—12.

იგივე ნიკიფორე მიტროპოლიტი თავის დაწერილ სიგელში თეიმურაზ მეფეს ათქმევინებს: ჩვენ ყველამ ნიკიფორეს ვუთხარით, ჩვენ გვინდა, რომ რუსთა მეფესთან სწორედ შენ გაემგზავრო, რომელმაც ეს კარგი და მნიშვნელოვანი, ივერიელთათვის ამდენი ხნის განმავლობაში შეკრული გზა, რომლის აღმოჩენა ვერც ერთმა ივერიელმა ვერ შესძლო, შენ იპოვე, წახვედი და დიდი მეფისაგან საიმედო პასუხი მოგვიტანე¹. ვითომც ასე უნდა ემუდარათ და ელაპარაკათ კახთა დიდებულებსა და მმართველ წრეებს. მაგრამ აქ ხომ ცხადი ტყუილია და ამ უკანასკნელთ არ შეეძლოთ ეთქვათ, თითქოს ჩრდილოეთის გზა და რუსეთთან დიპლომატიური დამოკიდებულების ბილიკი პირველად საქართველოსთვის სწორედ ნიკიფორეს აღმოეჩინოს. ეს რომ მართალი არ იყო, თვით ამავე სიგელში მოყვანილი ცნობებითაც მტკიცდება, რადგან ჯერ ერთი იქ ხარიტონი და თეოდოსი არქიეპისკოპოზი არიან ნიკიფორეს წინამორბედ დესპანებად რუსეთში დასახლებულნი და, ამას გარდა, ამავე საბუთში კახეთის დიდებულთა სიტყვაც კია მოყვანილი ალექსანდრე კახთა მეფის დროინდელი რუსეთ-საქართველოს პოლიტიკური დამოკიდებულების შესახებ². მაშ, რა დასაჯერებელია, რომ ამავე კახთა დიდებულებს ნიკიფორე რუსეთის გზის პირველ აღმომჩენად გამოეცხადებინათ.

ცხადია, აქ თვით ნიკიფორესავე საკუთარ შენათხზთანა გვაქვს საქმე. მას ამით უნდოდა რუსეთის მთავრობისათვის თავისი მნიშვნელობა და ღვაწლი გაედიდებინა და ისეთი აზრი ჩაენერგა, თითქოს უმისოდ საქართველოში რუსეთს არაფრის გაკეთება არ შეეძლო. თავიდან ბოლომდის ნიკიფორეს მიერ დაწერილი სიგელი მისი დამწერის განდიდების წადილით არის გამსჭვალული და ამ საბუთსაც მატყუარობის ცხადი ელფერი გადაჰკრავს.

მართალი იყო თუ არა თეიმურაზ მეფის ჩივილი თავის წინანდელ დესპანებზე, არ ვიცით, მაგრამ ნიკიფორე მიტროპოლიტი კი რომ თავის ბატონს ურცხვად ატყუებდა და თავისი საკუთარი გამორჩენისათვის უფრო იბრძოდა, ვიდრე თეიმურაზისა და საქართველოსთვის, ეს სრულებით ნათლად ჩანს. ამიტომ არის, რომ ის თეიმურაზს და კახთა დიდებულებს თავის დაწერილ სიგელში ყოვლად უმწეო აღამიანებად და თავის თავს საქართველოს ერთადერთ მხსნელად უხატავდა რუსთა მეფეს. ამ საბუთში მას შეუტანია ისეთი საიდუმლო ცნობაც კი, როგორც რუსეთთან კახთა სამეფოსაგან ყმადნაფიცობის საკითხის გამო ბრძოლა იყო, რომ არც თეიმურაზ მეფესა და არც დიდებულებს ყმადნაფიცობის საფიცრის წიგნზე ხელის მოწერა არ სურდათ და მხოლოდ მან, ნიკიფორემ, აიძულა ამაზე დათანხმებულიყვნენ. ამით მას უეჭველია უნდოდა თავისი დამსახურება რუსთა ხელმწიფის წინაშე ცხადყო, რომ ასეთი ღვაწლისათვის რუსეთის მთავრობისაგან შესაფერისი ჯილდო მიეღო. ასეთი საქმეების ჩადენა მხოლოდ შანტაჟისტსა და მოღალატეს შეეძლო და ამიტომ არის, რომ ნიკიფორეს დაწერილი ამგვარ საბუთებს არ მიაგავს და ასეთი არაჩვეულებრივი აგებულებისა და თავისი კილოთი და შინაარსითაც ასეთ უსიამოვნო შთაბეჭდილებას ახდენს.

ნიკიფორე მიტროპოლიტის სიტყვები ცხად-ყოფენ, რომ 1639 წ., სანამ რუსთა მეფესთან თეიმურაზი დესპანს გაგზავნიდა, მმართველ წრეში დიდი ბრძოლა ყოფილა. დიდებულებსაცა და თვით თეიმურაზსაც სურდათ, რომ საქართველოსა და რუსეთს შორის კეთილმოყვარეობისა და მოკავშირეობის ხელშეკრულება ყო-

¹ Переписка... გვ. 12.

² იქვე, გვ. 13 და 14.

ლობის დაკარგვის ატანის სიმძნელე აიძულებდა ქართველ მმართველ წრეებს რუსეთთან ხელშეკრულებაზე ხელისმომწერას ასეთი სიფრთხილით მოპყრობოდნენ. ნიკიფორე ბერძენს მაინც მოსკოვის მეფისათვის საფიცარის წიგნზე თანხმობა არ განუცხადეს, სანამ მან თავისი მხრით ამ საქმის კეთილად მოგვარებისა და დამთავრების ხელწერილი არ მისცა¹.

მაგრამ ნიკიფორე მიტროპოლიტის ამგვარ ხელწერას ან რა ძალა ჰქონდა. ან რა ფასი? რუსთა მეფისათვის ის სავალდებულო არ იქნებოდა, ნიკიფორეს მისი აუსრულებლობა რომ სდომებოდა კიდევ, ანაზღაურება რით-ღა შეეძლო? განა ეს გარემოება თეიმურაზ მეფესა და ქართველ პოლიტიკურ წრეებს გამოეპარებოდათ? ძნელი დასაჯერებელია, თუ, ამისდა მიუხედავად, ისინი საფიცრის წიგნზე ხელისმომწერას ნიკიფორეს მაინც შეჰპირდნენ. ცხადია, მხოლოდ იმიტომ, რომ სხვა გამოსავალი არ ჩანდა და ნიკიფორესავე სიტყვით უამისოდ ის რუსეთში არ მიდიოდა. ყმადნაფიცობის საფიცრის წიგნზე ხელი ხომ მაშინ უნდა მოეწერათ, როცა საქართველოში უკან დაბრუნებულ ნიკიფორეს რუსთა მეფის დესპანეები მოჰყვებოდნენ და თან ხელმოსაწერ საფიცრის წიგნს ჩამოიტანდნენ. მაშინ მოუვიდოდა თუ არა თეიმურაზ მეფესა და საქართველოს მოსკოვის მთავრობის სამხედრო დახმარება, ლეკებისა და სპარსთა მეფის წინააღმდეგ, გამოიჩვევოდა და ამისდა მიხედვით მოიქცეოდნენ კიდევ და ყმადნაფიცობაზე ან ხელს მოაწერდნენ, ან უარს ეტყოდნენ. ამ მხრივ აღსანიშნავია, რომ თეიმურაზ მეფე რუსთა მეფეს თავის სიგელში სთხოვდა, რომ ყმადნაფიცობის საფიცრის წიგნის ამბავი საიდუმლოდ დარჩენილიყო².

კახთა სამეფოში ალექსანდრე მეფის დროს დარწმუნებული იყვნენ, რომ თუშეთისა და დიდოეთის მთებში ვერცხლის და ოქროს მადანი იყო. მეზობელი დიდი სახელმწიფოების შიშით ამ ამბავს მალავდნენ და მისი გამჟღავნება სახიფათოდ იყო მიჩნეული. ამავე მიზეზით ამ მადნების ამოღება და დამუშავებაც არ სურდათ³.

თეიმურაზ მეფემ გადასწყვიტა, რომ თუშეთისა და დიდოეთის მთებში მყოფი ვერცხლისა და ოქროს მადნის დამუშავება დაეწყო. საქართველოში მემადნე ხელოსნები ან არ ყოფილან, ან სათანადოდ დახელოვნებულნი არ იყვნენ, რომ ახლად ნაპოვნი მადარობიდან მადნის ამოღება ეკისრათ. ამიტომ, როდესაც თეიმურაზ მეფე ნიკიფორე ბერძენ მიტროპოლიტს სტამბოლში დესპანად ისტუმრებდა, მას რამდენჯერმე უბრძანა, რომ იქიდან მემადნე ხელოსნები თან წამოეყვანა, მაგრამ ნიკიფორეს თეიმურაზ მეფის ეს დავალება არ აუსრულებია და თან მემადნე ხელოსნები არ ჩამოუყვანია⁴.

საცილობელ საკითხად ნიკიფორესა და თეიმურაზ მეფესა და ქართველ დიდებულთა შორის კახეთის სამეფოში მადნის არსებობის რუსთა მეფისათვის გამჟღავნება ყოფილა. ალექსანდრე მეფიდან მოყოლებული მაინც თუშეთისა და დიდოეთის მთებში ოქროსა და ვერცხლის მადნის არსებობა, როგორც აღნიშნული გვქონდა (იხ. ალექსანდრე მეფე), უცილობელ ჭეშმარიტებად იყო მიჩნეული, მაგრამ არამცთუ ამ მადნის ამოღება-დამუშავებისა, არამედ თვით ამ ამბავის ვახშაურებისაც კი ეშინოდათ, რადგან სამართლიანად ფიქრობდნენ, რომ სპარსეთი-

¹ Переписка..., გვ. 15-16.

² იქვე, გვ. 17.

³ იქვე, გვ. 16-17.

⁴ იქვე, გვ. 16-17.

სა და ოსმალეთის მბრძანებელთა ხარბი თვალისათვის ისედაც სანუკვარ საქართველოს მოსვენებას აღარ მისცემდნენ, სანამ ხელში არ ჩაიგდებდნენ. თეიმურაზ მეფეს ამ მადნების დამუშავება სურდა და ამისთვის კონსტანტინეპოლიდან მემადნე ხელოსნების მოყვანას აპირებდა, მაგრამ ნიკიფორე ბერძენმა მისვე სიტყვით ოსმალთა შიშით თეიმურაზს ეს ნატურა ვერ აუსრულა. ეხლა იგივე ნიკიფორე საქართველოს მმართველ წრეებს ძალას ატანდა, რუსთა მეფეს ეს საიდუმლოება გავუმდღავენოთ და ხელოსნების გამოგზავნა ვთხოვოთო. თეიმურაზ მეფე და დიდებულები ამის წინააღმდეგ იყვნენ: არც ალექსანდრე მეფის დროს და არც შემდეგ ეს საიდუმლოება არავისთვის გაგვიმდღავენებია და ეხლაც საწინააღმდეგოა. მაგრამ ნიკიფორე აქაც თავისას არ იშლიდა და თხოვლობდა, რომ ოქრო-ვერცხლის მადნის არსებობა კახთა სამეფოში რუსთა ხელმწიფისათვის აუცილებლად ეცნობებინათ. რაკი მას ყმადნაფიცობას შეპიტაცავთ, მან ყველაფერი, რაც კი საუკეთესოა საქართველოში, უნდა იცოდესო: თუ ის საჭიროდ სცნობს ამ მადნების დამუშავებას, დავიწყოთ, თუ ის ამას დავეიშლოს, საიდუმლოდ შევინახოთო. თუ ამაზე უარს იტყვით, მე რუსეთში წამსვლელი არა ვარო¹.

ნიკიფორე ბერძენს რუსეთისადმი უფრო მეტი გულმოდგინება გამოუჩენია, ვიდრე საქართველოსადმი, რომლის ელჩადაც მიემგზავრებოდა. რუსთა ხელმწიფის წინაშე გულუბრყვილო აღტაცებით მოსდიოდა ეს, თუ აქ უფრო ანგარება აღაპარაკებდა, მაგრამ ასეთი გულახდილობა დესპანის მხრით და ყველა საიდუმლოების გამომდღავენება უცნაური იყო მაინც სამწუხაროდ, არ ჩანს, თუ რით ასაბუთებდა ნიკიფორე თავის ასეთ საქციელს, მხოლოდ შესაძლებელია ის თითონაც ფიქრობდა და ქართველ პოლიტიკურ წრეებსაც არწმუნებდა, რომ ამით რუსთა მთავრობას უფრო ადვილად მოჰხიბლავდა და საქართველოსათვის მოშველიებაზე დაიყოლიებდა.

ნიკიფორეს ამ საკითხშიც თავისი გაუტანია და თეიმურაზ მეფე დიდებულებითურთ კახეთში მადნების არსებობის შესახებ რუსთა ხელმწიფისათვის ცნობებაზე დაუთანხმებია. ეს გამდღავენებული საიდუმლოება თეიმურაზ მეფის თხოვნით მაინც მხოლოდ სამ პირს უნდა სცოდნოდა: რუსთა მეფეს, „მის ვაზირს“ და თვით ნიკიფორეს².

მადნების დამუშავების პირობა თეიმურაზ მეფეს ასე განუსაზღვრავს: რუსთა მეფეს უნდა კახეთში მემადნე ხელოსნები და საწარმოო თანხა გამოეგზავნა; რაც აღმოჩნდებოდა და ამოღებული იქნებოდა, იმის ნახევარი რუსთა მეფეს მიეცემოდა, მეორე ნახევარი კიდევ თეიმურაზ მეფისა და საქართველოსი უნდა ყოფილიყო³.

თეიმურაზ მეფისა და საქართველოს მმართველი წრის მთავარი სათხოვარი და ნატურა თეიმურაზ მეფის სახელით ნიკიფორეს მიერ დაწერილი სიგელის მეორე ნაწილშია მოქცეული. ჩვენი პირველი და უდიდესი სათხოვარია, რომ, თუ შენ, დიდო მეფე, ჩვენითვის, მეფე თეიმურაზისა, სრულიად საქართველოს და ქრისტეს საწმუნოებისათვის შველა გსურს, უწმინდურ ლეკთა წინააღმდეგ ბრძოლაში დასახმარებლად ერთი დიდი მთავართავანი ჯარითურთ გამოგვიგზავნე. ამ ლეკებმა ჩვენი ქვეყანა კახეთი ააოხრეს, ეკლესიები დაგვინგრიეს და

¹ Переписка... გვ. 16—17

² იქვე, გვ. 17.

³ იქვე.

შაჰზე და დანარჩენ ჩვენ მტრებზე უარესად გაცარცვეს. ამიტომაც, რომ გვეედ-რები ლეკების წინააღმდეგ დაგვეხმარო განსაკუთრებით და, თუ შესაძლებელია, სწორედ იმ ადგილას, სადაც ალექსანდრე მეფის დროს ციხე იყო აგებული, ციხე კვლავ ააშენო, თუ არა და იქ, ჩვენი ქვეყნის მახლობლად იყოს აგებული, ჩვენი მთების იმ ალაგას, სადაც საუკეთესოდ გამაგრებული ადგილი გვეგულება. ეს ციხე იმდენად იყოს ჩვენგან დაშორებული, რამდენადაც თერგი ჩერქეზეთ-ზეა დაშორებული. ამ ციხეში დამცველი ხალხი ჩასხი. მაშინ ლეკებიც თავიანთს მოიშლიან და დაწყნარდებიან, თუ არა და მაშინ ერთი მხრით თქვენ თქვენი ჯა-რით, მეორე მხრით მე მოვადგები და წინანდებურად დავიპყრობ და დავიმორჩილე-ბო.

თეიმურაზ მეფეს ეს რუსთაგან აგებული ციხე საქართველოს ძლიერ მტრე-ბთან, სპარსეთსა და ოსმალეთთან, ბრძოლის დროს შესაძლებელ უკიდურეს გან-საცდელის უამს თავისი და მოწინავე წრის სახლობათათვის და თავისთვისაც იმ სანდო თავშესაფარად ესატებოდა, რომელიც მას მტრებთან ბრძოლისათვის საჭირო თავისუფალი მოქმედების საშუალებას მისცემდა და მარცხის შემდგომაც ბრძოლის განახლების შესაძლებლობას გაუადვილებდა. სწორედ ეს ორი საკითხი, ლეკების წინააღმდეგ სამხედრო დახმარება და საქართველოს მახლობლად ციხის აგება და შიგ მცესობენეთა ჩაყენება იყო თეიმურაზ მეფისა და დიდებულთა მთავარი სათხოვარი, რომლის გულისათვისაც ისინი უკიდურეს შემთხვევაში ყმადნაფი-ცობაზედაც კი დათანხმდებოდნენ.¹

როგორც გამოირკვა, საქართველოს რუსეთის სამეფოსა და რუსთ ხელ-მწიფის შესახებ მაშინ ნამდვილი წარმოდგენა არ ჰქონია. ამ ქვეყნისა და მი-სი მპრძანებლის შესახებ საქართველოს მეფე-მთავრებისათვის ცნობის მიმ-წოდებლები თავიდან შემთხვევითი პირები იყვნენ, რომელთაც სხვათაგან გავო-ნილის მოთხრობა შეეძლოთ მხოლოდ. ამ ზეპირი, ზერეულე ნაამბობით საქა-რთველოს პოლიტიკის ხელმძღვანელებმა მაშინდელი რუსეთი საქართველოს-თან ტერიტორიულად უკვე მოახლოვებულ ქვეყნად და მისი ხელმწიფე უძლე-ველ და უქრისტიანეს მეფედ წარმოიდგინეს, რომელსაც მარტო მაჰმადიანთა და-მარცხება და აღმოსავლეთის დაჯაბნულ ქრისტიანების დახმარებით უღვიოდა გული.

შემთხვევით მოციქულად ქცეულ ვაჭრებისა და სავაჭრო პიროვნების ბერძენ ბერისაგან მოტანილს ამგვარ ცნობებს დიდ გავრცელებულ მდგომარეობაში ჩა-ვარდნილ საქართველოში დახმარებისა და ხსნის იმედი გაუღვიძებია და ჩვენი წინაპრების აღფრთოვანებულ ოცნებას ეს ისედაც უსწორო ცნობები უფრო გაუზვიადებია და დაუმახინჯებია. რუსული ენისა და ამ ქვეყნისა და ხალხის ზნე-ჩვეულებათა და პოლიტიკური წესწყობილებისა და მისწრაფებათა სრული უცოდინ-არობა ამ სავაჭრო ცნობების შემოწმებისა და ნამდვილი ვითარებისა და რუს-თა სავარეო პოლიტიკური მიზნების გაგების საშუალებას უსპობდა. რუსული ენის უცოდინარობის გამო ქართველი დესპანები რუს თარჯიმანების ხელში იყვნენ და სასაუბრო ენად თურქული იყო. ასეთ პირობებში მათ იმის გარდა, რასაც რუსეთის მთავრობის მოხელეები ეტყოდნენ, არაფრის გაგება არ შეეძლოთ.

¹ Переписка ... გვ. 20—21.

1643 წ. ენკენისთვის შემდგომ დღეებში თეიმურაზ მეფეს რუს დესპანისათვის უცნობებია, რომ ალონიდან ალავერდის მონასტერში მიემგზავრებოდა სპარსეთის შაჰის აბაზ II-ის დესპანის სანახავად. გამგზავრების წინ თეიმურაზსაცა და მის შვილს დაეთოს ისევე, როგორც ყველა მათ მხლებელ ხელისუფლებს ქართული თავსაბურავ-ტანისამოსის მაგიერ თავზე დოლბანდები შემოუხვევიათ და სპარსული ტანისამოსი ჩაუცვამთ. ამ გარემოებას რუსების ყურადღება მიუქცევია და მათ მეტაურს ერთ თავის მხლებლისათვის საიდუმლოდ ცნობების შეკრება დაუვალებია. როდესაც ალავერდიდან უკან დაბრუნებულან, რუს ელჩს რევაზისათვის (Реваз-нѣй) უკითხავს, რა მიზეზია, რომ მეფეცა და უფლისწულიცა და თქვენც ყველანი სპარსეთის შაჰის ელჩს დოლბანდებითა და ყიზილბაშურად გამოწყობილი დახვდითო? რევაზს უპასუხნია: ხომ თქვენ თითონვე ხედავთ, რომ ჩვენ სპარსთა მონობაში ვიმყოფებით, ასე რომ არ მოვიქცეთ, ყიზილბაშთაგან ერთს საათსაც არ დაგვედგომება¹.

თეიმურაზის თხოვნა, რომ რუსეთის მეფეს მისთვის სამხედრო დახმარება გაეწია ჯარის გამოგზავნით ან პირდაპირ საქართველოში, ან იმიერ-კავკასიაში დაღესტნელების წინააღმდეგ, რომ მათ საქართველოზე თავდასხმა ველარ გაეხედათ და ამით თეიმურაზს სპარსეთთან ბრძოლის დროს ზურგი უზრუნველყოფილი ჰქონოდა, უარყოფილ იქმნა. რუსთა მეფე და მისი დესპანები უნდა გამოტყდარიყვნენ, რომ სამხედრო დახმარების აღმოჩენა არც შეეძლოთ. მიუხედავად ამ თეიმურაზ მეფეს თავისი მთავრობის სახელით 1643 წ. მოახსენია: ჩემმა ხელმწიფემ ჯარის გამოგზავნა არ ინება, რადგან თქვენი ქვეყანა მის საბრძანებელს დაშორებულია. შუაში სპარსეთის შაჰისა და მრავალი სხვა წვრილი მფლობელების მიწაწყალია, გზაც თქვენამდე დიდი და მეტად სამძლეოა, ვიწრო მთებში მდებარეობს. ამის გამო იმაზე არც დიდი ჯარის, არც საკმაო სურსათისა და საომარი იარაღის მარაგის გამოტარებაა შესაძლებელი. ჯარისკაცები გზაშივე შიმშილით დაიხოცებიანო. თქვენ სამეფოშიც ამ ჯარის გამოკვებას ვერ შესძლებთ, რადგან თქვენი ქვეყანა მთლად განადგურებული და დაცარიელებულიაო. სამხედრო დახმარების მაგიერ ამის გამო რუსთა მეფემ თქვენი ჯარის შესანახად ფული გამოგიგზავნათო და თქვენი ქვეყანა თქვენი საკუთარი ძალით უნდა დაიცვათო².

რუსთა მეფის ფულადი დახმარება დიდს არაფერს წარმოადგენდა: სულ 20000 ფემკა... ამით თეიმურაზ მეფეს მხოლოდ ვალების გასტუმრება მოუხერხებია, თავისი ოჯახის წევრების ჩაცმა-დახურვაზე და ჯარისათვის საჩუქრის დასარიგებლად დაუხარჯავს, დასასრულ, ნაწილი იერუსალემში რუსთა მეფის დღევგრძელობისათვის გაუგზავნიაო. მთელი ფული ასე შემოპლევია კიდევაც და სამხედრო ძალის შესანახად მას კვლავ სახსარი ესაჭიროებოდა.

[«И Теймураз царь Ефиму говорил: великий государь меня холопа своего пожаловал, прислал ко мне с тобою свое государево жалованье. И тем де я государевым жалованьем долги свои заплатил и себя, и жену свою, и сына своего одел, и ратных своих людшек пожаловал; а иное

¹ Посольство князя Мышецкого и дьяка Ключарева в Кахетию; издал. М. Полиевктов, Тб., 1928, стр. 144, 146—147.

² მიშეტკის ელჩობა, 149—150.

послал в Еросалим по святым местам и велел за в. г. ц. и в. к. М. Ф. в. Р. и за государя царевича князя Олексея Михайловича всеа Руси, за их великих государей многолетнее здоровье бога молити. И та де у меня казна вся изошла... и я де посла пошлю весною через горы и велю великому государю бити челом обо всех нужах»¹.

1643 წ. თვით თეიმურაზ მეფეს რუს ელჩ მიშეცკისათვის ეს ამბავი უამბნია და უთქვამს: განსვენებული შაჰ-სეფი მწერდა, რომ მას ქართლისა და თბილისის მცხოვრებთა თხოვნის თანახმად თბილისიდან წაყვანა სურდა [როსტომ მეფისა] და თბილისისა და ქართლის ჩემთვის მოცემა უნდოდა, მაგრამ ჩემდა საუბედუროდ შაჰ-სეფი გარდაიცვალაო [«А покойной де шах Сефии ко мне писал, что он по челобитью тифлиских и карталельских людей Рус-том-хана из Тифлису хотел свезть, Тфлиз и Карталею во владенье хотел отдать мне. И грехом моим того шах Сефия не стало»]².

1643 წ. 15 ოქტომბრის შემდგომ თეიმურაზ მეფის სახელით რუს დესპანისათვის უცნობებით: «писали к Теймуразу царю ис Карталеи всяких чинов люди, чтоб к ним прислать Теймуразу царю для совету духовного чину и ближних своих людей. И Теймураз де царь по их писму посылает к ним в Карталею для совету сего же числа... Того же дни архиепископ Алавердей и епископ Захарей Самопельской и стольники Юрья Черкас и Юрья Сафрачей от Теймураза царя поехали в Карталею»³.

რუსთა მეფის ელჩისათვის, მიშეცკისათვის, თეიმურაზ მეფეს 1643 წ. 24 ნოემბერს უთქვამს: ქართლიდან და თბილისიდან ყველა წრის მცხოვრებთაგან დაწერილი მომართვა მომივიდა, რომ როსტომ-ხანი თბილისელი ბევრ ძალადობას სჩადის, მათ სცარცავს და შეილებს ძალით ართმევს. შაჰისათვის მათ საჩივარი და ვედრება მიურთმევიათ, მაგრამ სპარსეთის მბრძანებლისაგან პასუხი არ მოსვლიათ. ამიტომ ისინი თეიმურაზს სთხოვდნენ ქართლში მათთან სათათბიროდ ჩასულიყო. ამ თათბირში თურმე არაგვის ერისთავს (Аристокнязь), სომხეთის მელიქის ორ ძმას და სხვებსაც მიეღოთ მონაწილეობა. აღუქსანდრე იმერთა მეფეს და გურიელსაც მათთვის დახმარება აღუთქვამთ ქრისტიანობის დასაცავად და როსტომის თბილისიდან განსადევნად. ქართლში თურმე ფიქრობდნენ, თუ როსტომი მის წინააღმდეგ შეთქმულების ამბავს შეიტყობდა, ის თითონვე გაიქცეოდა, მაგრამ სპარსეთის შაჰთან კი არა, არამედ ოსმალეთის სულთანთან. ქართლიდან მოსულ მომართვაში ამასთანავე აღნიშნული ყოფილა, რომ, რა წამს როსტომს თბილისიდან განდევნიდნენ, ქართლსაც მაშინვე თეიმურაზ მეფეს მისცემდნენ და მისი ერთგული იქნებოდნენ⁴.

ქართლის გავლენიანი წრეების საიდუმლო მზადება და თეიმურაზ მეფესთან კავშირი როსტომ მეფეს არ გამოჰპარვია. ამიტომ 1643 წ. იმავე დროს, როდესაც მას ქართლიდან მოწოდება მიუღია, მას თეიმურაზისათვის თავისი დესპანი გაუგზავნია წერილითურთ, რომელშიც როსტომი თეიმურაზს სთხოვდა მასთან

¹ მიშეცკის ელჩობა, გვ. 150.

² იქვე, გვ. 151.

³ იქვე, გვ. 148.

⁴ იქვე, გვ. 151.

შუღლი არ ჩამოეგლო და თბილისელებისა და ქართველთა აჯანყებას არ მიმ-
მხრობოდა!.

თეიმურაზ მეფეს გადაუწყვეტია, რომ ჯერ ქართლში გამგზავრებულიყო საქ-
მის ვითარების შესატყობად, შემდეგ კი როსტომისათვის პასუხი მიეცა².

1649 წ. 13 აგვისტოს რუსთა მეფისადმი მიწერილ ეპისტოლეში თეიმურაზ
მეფე ატყობინებდა იმ ამბავს, რომელიც რუსეთთან პოლიტიკური კავშირის
შედგებად მოჰყვა. გაიგეს თუ არა ყიზილბაშებმა, რომ რუსთა მეფეს ჩემ შვი-
ლიშვილს ვუგზავნი და მის ყმადნაფიცად ვიქცევი, მაშინვე შაჰმა ქართლი
სხვას მისცა და ჩემ წინააღმდეგაც ლაშქარი შეყარაო. [«И кой час прове-
дали кизылбашеня, что посылаю к тебе государю внука своего и ра-
бом вашим учинитца и Карталею ему отдал, и войску собрал.»]³

შაჰის ბრძანებით შემახიდან და განჯიდან (от Кенчи) კახეთში სპარსელე-
ბისა და სხვათა დიდძალი ლაშქარი შემოვიდა და ორი-სამი მხრიდან შეუდგნენ
სამხედრო მოქმედებას, სწერდა თეიმურაზი რუსთა მეფეს. ქვემო მხრის ჩვენ
ჯარს ჩემი შვილი დავითი მეთაურობდა, ზემო მხრის ჯარში მე თითონ ვი-
ყავიო. ძალიან ცხარე ბრძოლა გვექონდა, ხალხი ბევრი დაიხოცა. მაგრამ მტერი
მრავალრიცხოვანი იყო, ჩვენ კი ცოტანი ვიყავით. ქვემო მხარეს ბრძოლა ბო-
დბეში ყოფილა და იქ 15 მარტს სპარსელებმა დავითი ჩემი შვილი აწამეს და
მოკლესო. მეც გამოვედი და ჩემ სიძესთან, ალექსანდრე იმერთა მეფესთან ქუ-
თაისში მოვედიო⁴.

¹ მიშეცკის ვლჩობა, გვ. 151.

² იქვე, გვ. 151—152.

³ Посольство стольника Толочанова и дьяка Исаева в Имеретию. Издал М. По-
лиевктов, Т., 1926, ст. 1.

⁴ იქვე, გვ. 1—2.

დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის XVIII საუკუნეში

აღმოსავლეთ საქართველოს საზოგადო მოგოპარეოზა

XVIII საუკუნის დამდვას

საქართველოს და ქართველი ერის ცხოვრებაში ეროვნული თვალსაზრისით უაღრეს გაჭირვებისა და განსაცდელის ხანად XVII ს. უნდა ჩათვალოს. მას შემდგომ, რაც ქართლის სამეფო ტახტზე სპარსეთის შაჰმა 1634 წ. როსტომი დაამტკიცა, აღმოსავლეთი საქართველო სპარსეთის წამლექავ გავლენის ასპარეზად იქცა. თვით სპარსეთის სამეფო კარზე აღზრდილი და სპარსულ-მაჰმადიანურ ზნეჩვეულებებისა და დაწესებულებათა თაყვანისმცემელი როსტომ მეფე ამ გავლენის გავრცელებას საქართველოში შეგნებულად უწყობდა ხელს. ქართული სახელმწიფო სამართლის ტერმინების მაგიერ მან სპარსულ-თურქული შემოიღო. თვით სახელმწიფო წესწყობილებაშიაც მან ზოგიერთი იმგვარი ცვლილება შეიტანა, რომელიც სპარსულს უახლოვდება. სპარსული ენა და მაჰმადიანობა მეფის წაბაძულობით ქართველთა უმადლეს წრეებში თანდათან უფრო-და-უფრო ვრცელდებოდა. ეს და ბევრი სხვა(ც ქართულ ეროვნულ თვითშემეცნებას და არსებობასაც კი დიდს საფრთხეს უმზადებდა.

1636 წ. რომ სპარსეთმა და ოსმალეთმა ერთმანეთს შორის მუდმივი მტრობის მოსასპობად საქართველო ორად გაჰყვეს და აღმოსავლეთი ნაწილი ოსმალთა მიერ სპარსთა უცილობელ გავლენის სფეროდ იყო ცნობილი, დასავლეთი საქართველო კი სპარსეთმა ოსმალეთს დაუთმო, დასავლეთ საქართველოშიც ოსმალეთის გავლენამ ისე ძლიერად იჩინა თავი, რომ ქართული ეროვნული საქმისთვის საშიში შეიქმნა.

პირადად როსტომ მეფე ქვეყნის ურიგო მმართველი არა ყოფილა: ქვეყნის კეთილდღეობაზე და ქონებრივ მოღონიერებაზე ზრუნავდა, მაჰმადიანობისდა მიუხედავად განსაკუთრებით თავისი სახელოვანი თანამეცხედრის მარიამ დედოფლის გავლენით ქართული ეკლესიების განახლებასაც კი მისდევდა. მაგრამ თვით ის სპარსული გავლენა, რომელსაც იგი აღმოსავლეთს საქართველოში აძლიერებდა, მთელს მის სახელმწიფოებრივ მოღვაწეობას უკუღმართობის დაღს ასვამდა და ჩვენი ქვეყნისათვის დამღუპველად ხდიდა.

ამას ერთი უფრო ახირებული გარემოება დაერთო ზედ. რაკი სპარსეთის შაჰები ხშირად თავიანთ სარდლებს არ ენდობოდნენ ხოლმე, ქართველთა პირიანობა და ფიცგაუტყებლობა კი გამოცდილებით იცოდნენ, ამის გამო ისინი თავიანთი დახლართული სამხედრო საქმეების მოწესრიგებას ქართველ მეფეებს ანდობდნენ ხოლმე. ამის წყალობით ისეთს ნიჭიერ სამხედრო პიროვნებებს, როგორიც, მაგ., მეფე გიორგი XI იყო, უნებლიეთ სპარსეთის აჯანყებული ქვეშევრდომების დამორჩილება უნდა ეკისრა და ხან ავღანისტანში ყოფილიყო, ხან ზე-

ლუჯისტანში, ხან სხვაგან, სადაც კი ამბობება იფეთქებდა. ამიტომ ისე მოხდა, რომ ქართველ მეფეებს თავიანთ საბრძანებელში წასვლისა და მართვა-გამგეობის საშუალება არ ჰქონდათ და თავიანთი ძალა და ნიჭი სპარსეთის შაჰების ტახტის გამაგრებისათვის უნდა შეეღიათ. ამის გამო ისინი იძულებული იყვნენ თავიანთ მაგიერ მახლობელი ბატონიშვილები მეფის მოადგილედ დაენიშნათ ხოლმე საქართველოში და მათთვის მიენდოთ ქვეყნის მზრუნველობა. სპარსეთის სამეფო კარი მაშინ დაუსრულებელი ვერაგობისა და ქიშპობის ბუდედ იყო ქცეული. ცვალებადი იყო ხოლმე იქ გაუღენა და ამასთანავე ცვალებადი იყო ხოლმე სპარსეთის შაჰების პოლიტიკაც ქართველი მეფეების მიმართ. ეს გარემოება შესამავლა ჰყარს და სრულ გამოურკვევლობის გრძნობას ჰქმნიდა საქართველოში. ქართველი ერი ამ დროს მართლაც უადრეს განსაცდელში იყო ჩავარდნილი. მისი მომავალი სახიეროს არას მოასწავებდა, თუ რომ ის მთელს თავის სულიერს ძალას არ მოიკრებდა და ეროვნული განსაცდელის თავიდან აცილებას არ ეცდებოდა.

საბედნიეროდ, ქართველობამ ეს შესძლო. ამ საშინელ გასაჭირში მან მართლაც მთელი თავისი ენერჯია და შემოქმედებითი ნიჭი მოიკრიფა და გამანადგურებელ მიმართულებას წინააღმდეგა. ქართული ენა რომ სპარსული სიტყვებით არ შეირყენილიყო და ნამდვილი ქართული უცხოურისაგან გაერჩიათ, დიდი ქართული ლექსიკონის შედგენას მიჰყვეს ხელი. გიორგი XI-ის წინადადებით ამგვარი შრომა გამოჩენილმა ქართველმა მწერალმა და მოღვაწემ საბა-სულხან ორბელიანმა შეადგინა, რომელსაც მან 30 წელიწადი მოანდომა. ეს შესანიშნავი ნაწარმოები ეხლაც ძვირფას განძად ითვლება მეცნიერებისათვის, მაშინ ღომ იგი ცის მანანასავით უნდა მოვლენოდა ქართველობას. უცხო ენის ზეგავლენით რომ ქართული ენის ბუნება და კანონები არ შებღალულიყო, ქართული გრამატიკა იქმნა შედგენილი ჯერ მოკლე შანშოვანის მიერ, ხოლო უფრო გვიან ვრცელი — ანტონი კათალიკოსის მიერ.

ეროვნული თვითშემეცნების გამოღვიძებისა და გაღვივებისათვის, განსაკუთრებით კი განმტკიცებისათვის, წარსულის ცოდნას აქვს დიდი მნიშვნელობა: ისტორია ადამიანის მსოფლმხედველობას აფართოებს და იმავე დროს საჭირო სიღრმესა და საფუძვლიანობას ანიჭებს. ეს კარგად ესმოდა საქართველოს მეფეს ვახტანგ VI-ეს (1703—1714 წ. წ., 1719—1724 წ. წ.), რომლის მრავალმხრივი, დაუღალავი მოღვაწეობა საქართველოს საკეთილდღეოდ ქართული ისტორიის ერთ-ერთ საუკეთესო ფურცელს შეადგენს. ყოველს განათლებულ ქართველს რომ საშუალება ჰქონოდა თავისი ერისა და ქვეყნის თავგადასავალი შესცოდნოდა, მან ქართველ ისტორიკოსთა კომისია მოიწვია, რომელსაც ამის შესაფერისი შრომა უნდა გაეწია. ქრონოლოგიურად დალაგებული ქართული სხვადასხვა საისტორიო დროის თხზულებები ძველ დროსვე ერთ კრებულად იყო შედგენილი, რომელიც „ქართლის ცხოვრების“ სახელით არის ცნობილი. ეს კრებული მხოლოდ XIV საუკ. დამდგამდის იყო მოყვანილი. ამ სახითაც ხელთნაწერები იშვიათად საშოვარი შეიქმნა იმიტომ, რომ მომეტებული ნაწილი მტრების შენოსივის დროს დაიღუპა. ვახტანგ მეფემ შეაგროვა ყველა საუკეთესო ხელთნაწერები, აგრეთვე ყველა ის საისტორიო წყაროები, რომელნიც ჯერ იმ კრებულში შეტანილი არ იყვნენ, და სიგელ-გუჯრებით, მოვროვილ საისტორიო მასალებისა და მიხედვით მან ამ კრებულის გაგრძელების შედგენა დაავალა, რომ XIV საუკუნეიდან

მოყოლებული საქართველოს ისტორია XVIII საუკუნის დამდეგამდის ყოფილიყო მიყვანილი. შემდეგ ამ ნაშრომის გავრცელება უკვე ადვილი საქმე იყო.

ეს დაევალება ისტორიკოსთა კომისიამ შეძლებისდა გვარად დასრულა კიდევ. რადგან ქართული წყაროების ძიებასა და შესწავლას შეუდგნენ, ამ გარემოებამ ქართული საისტორიო მწერლობა კვლავ გამოადვილა და გააცხოველა. იმავე მიზანს, რომელიც ვახტანგ VI-ის მიერ მოწვეულს კომისიასა ჰქონდა დასახული, ისტორიკოსი ფ. გორგიჯანიძის ფრიად საგულისხმეო და შინაარსიანი ნაწარმოებიც ემსახურებოდა. ვახტანგ მეფისავე თანამედროვე იყო ისტორიკოსი ს. ჩხეიძე. მაგრამ ამ ხანის ქართული საისტორიო მწერლობის საუკეთესო სამკაულად ბატონიშვილ ვახუშტის განთქმული საისტორიო და საგეოგრაფიო თხზულებები უნდა ჩაითვალოს. პირველი—წყაროების შესანიშნავი კრიტიკული განხილვითა, ხოლო მეორე — საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილებისა, ზნეჩვეულებისა და ტანისამოს-თავსაბურავის მოკლე, მაგრამ საუცხოო მკაფიო ისტორიული მიმოხილვით არის შემკული. ორივე თხზულებას, განსაკუთრებით საქართველოს გეოგრაფიულს აღწერილობას, მეცნიერებისათვის ეხლაც თავისი მნიშვნელობა არ დაუკარგავს.

ქართული მოწინავე წრეები საისტორიო თავადასავალთა და თემატებით იყვნენ გატაცებულნი. სხვათა შორის ამითაც აიხსნება ის გარემოება, რომ ამ ხანაში პოეტებმა განსაკუთრებით საისტორიო პოემების წერას მიჰყვეს ხელი. ქართული მხატვრული მწერლობის სხვა დარგებსაც ეროვნული სიმთაჟღერა დაეცყოთ. ეს გარემოება საზოგადოებრივ ჰანგებზე ამღერებულს ქართულს ამდროინდელს პოეზიას სამშობლოს გაჭირვებული მდგომარეობის გამო ჩუმი მწუხარების ვლფერს სდებდა.

თავისი ნაყოფიერი მოღვაწეობა ვახტანგ მეფემ სახელმწიფო საქმეებშიც გამოიჩინა. მას მშვენივრად ესმოდა, რომ წესიერი და კარგად მოწყობილი სახელმწიფოსთვის თავი და თავი სამართალია. საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილება რომ მკვიდრ საფუძველზე ყოფილიყო დამყარებული, უნდა მტკიცედ გარკვეული ყოფილიყო ყველა დაწესებულებათა და მოხელეების უფლება-მოვალეობანი. როგორც უკვე წინათაც და XIV საუკუნეშიც არსებობდა, მაგრამ დროთა განმავლობაში დავიწყებული და უყურადღებოდ მიტოვებულ იქნა, ვახტანგ მეფემ ისევ შეაგროვა წინანდელ ქართველ მეფეთა ყველა განკარგულებანი და დადგენილებანი როგორც სხვადასხვა სახელმწიფო დაწესებულებათა, ისევე სხვადასხვა მოხელეების უფლება-მოვალეობათა შესახებ, დაალაგა შინაარსისდა მიხედვით, მოაწესრიგა და სახელმწიფო კანონების სახელმძღვანელო წიგნად აქცია. ამ ძეგლით, რომელსაც ვახტანგ VI-მ „დასტურლამალი“ უწოდა, ქართული სახელმწიფო სამართლის განვითარებასა და შესწავლას მკვიდრი საფუძველი დაუდვა.

საქართველოში მართლმსაჯულების ასამაღლებლად და განსამტკიცებლად ვახტანგ VI-მ ამგვარადვე ჯერ ქართული სამართლის ყველა ძეგლები შეაგროვა, რომელიც კი ძველი დროიდან შერჩენილი იყო, შემდეგ სხვა ერთა კანონმდებლობიდანაც გამოარჩია სამართლის წიგნები და სამართლის ყველა ამ ძეგლების განსაკუთრებული კრებული შეადგინა, რომელსაც მისიგანვე მოწვეულ საკანონმდებლო კრების მიერ შედგენილი ქართული სამართლის წიგნი დაურთო. უკანასკნელი ნაწარმოები მაშინდელი ცხოვრების უფლებრივი ვითარების უფრო შესაფერისი გამომხატველი იყო. დიდი ხანია უკვე რაც სპეციალისტებს აღნიშნული აქვთ

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის ღმობიერებისა და ჰუმანური მისწრაფების უტყუარი თვისებები.

დაუფასებელია ის დიადი დეაწლი, რომელიც ვახტანგ მეფეს, მის უფროსს, თანადროულსა და უმცროს თანამშრომლებს მიუძღვით ქართველი ერის წინაშე. მათი წყალობით ხალხის თვითშემეცნება ფიზიკური გახდა და გაღრმავდა. ყველაფერს კულტურული აღორძინების იერი დაეტყო. პოლიტიკური ცხოვრების პირობები—და იყო მხოლოდ საჭირო, რომ ეს აღორძინება განმტკიცებულიყო და თანდათან აყვავებისა და ძლიერების ხანად ქცეულიყო. ვახტანგ მეფეს ჩრდილოეთიდან მოსულმა ერთმა ამბავმა იმედი მისცა, რომ საქართველო მალე ცხოვრების ამ ხელშემწყობ პირობებსაც ეღირსებოდა.

ეს ამბავი რუსეთიდან მოვიდა.

რუსეთის პოლიტიკური დახმარების მოიხილეთა ვახტანგ VI-ის დროს საქართველოში და მისი შედეგი

რუსეთს სპარსეთში განსაკუთრებით ეკონომიური ინტერესები ჰქონდა. პეტრე დიდს უნდოდა, რომ სპარსეთის ვაჭრობა რუს ვაჭრებს ჩაეგდოთ ხელში და მთელი აბრეშუმის სპარსეთიდან რუსეთში ყოფილიყო შეტანილი. სპარსეთის ეკონომიურად ხელში ჩაჭერა რომ უფრო გაადვილებულიყო და შემდეგ უფრო ვრცელი პოლიტიკური ზრახვის განხორციელება შესძლებოდა, პეტრე I გადაწყვიტა, კასპიის ზღვის მიდამოები ამიერკავკასიაში ჯერ თავისი მფარველობის ქვეშ მოექცია, შემდეგ ქვეყანა დაეპყრა და შიგ რუსი ჯარისკაცები ჩაესახლებინა. აუღანელთა მიერ სპარსეთის დაპყრობის შიშმა თითქოს დააჩქარა ამ წადილის განხორციელება¹. ამ იდუმალი გეგმის ასასრულებლად რუსეთისათვის საქართველოს სამეფოს სამხედრო დახმარება იყო საჭირო. ამიტომ პეტრე დიდმა გადაწყვიტა საქართველო და მეფე ვახტანგიც ჩაერია ამ საქმეში და რუსეთის სასარგებლოდ გამოეყენებინა. პეტრე დიდმა სწორედ ამგვარი საიდუმლო დავალებით 22 მარტს 1720 წ. ვოლინსკი აშტრახანში გუბერნატორად გაისტუმრა. მას ვახტანგ VI უნდა დაერწმუნებინა, რომ პეტრე დიდი ქრისტიანებისა და მისადმი უაღრესად კეთილი განწყობილებით არის გამსჭვალული, და თანაც დაეიმედებინა, რომ რუსეთის ხელმწიფე მას მაჰმადიან ძლიერ სახელმწიფოებისაგან მფარველობას გაუწევდა².

რუსეთის ხელმწიფის ელჩმა ისე ოსტატურად მოაწყო და მოაჩვენა საქმე ქართველებს, თითქოს პეტრე I-ს შეეტყოს ვახტანგ VI-ის ვაჭირვებულ მდგომარეობა, მისი შველა და დახსნა სდომნოდეს სპარს-ოსმალთა კლანჭებისაგან და სწორედ იმიტომ აპირებდეს იგი სპარსეთის წინააღმდეგ ამხედრებას. მეფე ვახტანგმა და ქართლის სამეფოს გავლენიანმა წრეებმა ეს დიპლომატიური ზრიკები სინამდვილედ მიიჩნიეს. მათ ვერ წარმოედგინათ, რომ ძლიერ ქრისტიან ხელმწიფეს გულში სხვა რაიმე იდუმალი ზრახვა ექმნებოდა და ვახტანგ VI დარწმუნებუ-

¹ П. Г. Бутков, Материалы для первой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. СПб, 1869, 1, 4—6.

² Бутков, Материалы I. 6. «Волянский... получил указ делать тайно приготовления к персидскому походу... и склонять карталинского царя Вахтанга и прочих христиан к пользам России, уверяя их в благорасположении Петра I и обнадёживая их в государевом покровительстве».

ლი იყო კიდევ, რომ რა წამს იგი პეტრე I-ს და რუსთა ჯარს მიემხრობოდა, პეტრეც თავის მხრივ მისი მეთაურობით საქართველოს მტრის წინააღმდეგ გაილაშქრებდა¹.

როდესაც ეს საკითხი სახელმწიფო დარბაზში ირჩეოდა, ყველა დარბაისელნი არ იყვნენ ამ სამხედრო გეგმის მომხრენი. პირიქით, ზოგი საღი შორსგამჭვრეტელობით ამტკიცებდა კიდევ, რომ ამ ომში ჩარევა საქართველოსთვის ფრიად სახიფათო და სწორედ დამლუპველი ნაბიჯი იქმნებოდა, რომლითაც ქართველთა მრავალრიცხოვანი გარეშე მტრები ისარგებლებდნენ და რუსთა ჯარის ამიერკავკასიაში მოსვლამდის ჩვენს ქვეყანას ააოხრებდნენ².

მაგრამ მეფე ვახტანგი ისე გაატყებულ იყო რუსთა ხელმწიფის წინააღმდეგობით, რომ არავითარი ეჭვიც არ ებადებოდა და ღრმად დარწმუნებული იყო, რომ პეტრე I-თან თანხმობრივი სამხედრო მოქმედება საქართველოს ბედნიერებას მოანიჭებდა. ამიტომ ის და მისი თანამოაზრე დარბაისელნი დაუყოვნებლივ გალაშქრების მომხრენი იყვნენ.

რაკი მეფე თავისას არ იშლიდა, მოწინააღმდეგე წინდახედულმა ჯგუფმა ურჩია მეფეს რუსთა ხელმწიფისათვის მხოლოდ ფარული დახმარება გაეწია და მართლ პატარა ლაშქრით და საიდუმლოდ წასულიყო პეტრე I მისაშველებლად³. მაგრამ ვახტანგ მეფემ არც ეს ისურვა: პეტრე I-ს მისივე მოციქულის პირით თანხმობა შეუთვალა და მზადებას შეუდგა⁴.

2 ივლისს, 1722 წ. პეტრე I-მა მეფე ვახტანგს ბორის თურქისტანოვის პირით შემოუთვალა, რომ ის მალე სპარსეთის საზღვრებს მიადგება და ამიტომ მეფე საჩქაროდ ლეკებს უნდა დასცემოდა, ამასთანავე თავისი დაწყობილი ლაშქრითურთ სპარსეთს შეჰსეოდა და იქ მოეცადა, სანამ პეტრეს მოსვლის შესახებ ცნობები მოუვიდოდა, თუ სად შეყრილიყვნენ ერთად⁵.

ვახტანგ მეფემ სიხარულით 30.000—40.000 ჯარისკაცი შეჰყარა, სწრაფად განჯისაკენ გაილაშქრა და შანქორში დაიბანაკა რუსთა ხელმწიფისა და ძლიერი ლაშქრის მოუთმენლივ მომლოდინებ. 6 ენკენისთვის 1723 წ-სა პეტრეს ეს ამბავი დარუბანდში მიუვიდა, 7 ენკენისთვის კი ის დაიძრა და წავიდა, მაგრამ საქართველოს ჯართან შესაერთებლად კი არა, არამედ შინ, აშტრახანისაკენ⁶.

იმ დროს რუსეთი სპარსეთისადმი მხოლოდ იმ ეკონომიური გამორჩენის თვალსაზრისით ხელმძღვანელობდა, რომელიც პეტრე I-ს, მხოლოდ თეორიულად, გეგმის მიხედვით ეხატებოდა. მაშინ რუსეთს იმდენად მოჭარბებული ეკონომიური ძალდონე არ ჰქონდა, რომ მისთვის სპარსეთის ბაზარი სააღებ-მიცემო ასპარეზად აუცილებლად საჭირო ყოფილიყო. სპარსეთში იგი თავისი მრეწველობის

¹ დ. გურამიშვილი, დავითიანი ზ. ჭიჭ. გამ. 33. პეტრე I „საქმე ვახტანგ მეფისა სენა, მისი შეველა ენება: ზღვა ვავლო, დაჰკრა ავღანთა, სოლადს დაუწყო შენება, დაღისტანს მოხვდა ღეთის რისხვა“.

„ხელმწიფემ ვახტანგს მისწერა: მოდი მივიჩნევ მამადო... ვიჯობს მე ზურგი მომყულო, გულზედ გული მამადო, მერმე შენს მტერზედ მიმიძღვე...“.

² იქვე, 35. „მაგრამ მტერნი შევეციტობენ, ყველა ჩვენზე წამოდგების, ვინემ რუსნი გპ² შეველიან, მანამ ჩვენი გარდაგვხდების“.

³ დ. გურამიშვილი, დავითიანი 35.

⁴ დ. გურამიშვილი, იქვე, 36 და Бутков, Материалы, I, 16.

⁵ Бутков, I, 19.

⁶ ს. ჩხეიძე, ჭიჭ. 34, ჩუბ., 330; Бутков, Материалы, I, 30—31.

საწარმოების გასაღებისათვის კი არ შედიოდა, არამედ რუსეთის საეკონომიკური მოქმედების გეგმა მხოლოდ უბრალო შუამავლობაზე იყო აკებული.

ამგვარი პირობების გამო პეტრე I-ისათვის და რუსეთისათვის სპარსეთთან ომი პირველხარისხოვანი, აუცილებელი მოვლენა არ ყოფილა. ამიტომაც არის, რომ პირველივე დაბრკოლების შემდგომ, რომელიც რუსთა ხელმწიფის გეგმის განხორციელებას გადაეღობა, მან ამ საქმეს უყოყმანოდ თავი დაანება და შინ დაბრუნდა.

სულ სხვა მდგომარეობაში იყო საქართველო: მისთვის რუსების მიმხრობა და ომში მონაწილეობა სპარსეთის წინააღმდეგ იმდენად საბედისწერო და თავგანწირული ნაბიჯი იყო, რომ, თუ რუსეთის ხელმწიფე ამ ომს წააგებდა, საქართველოს პოლიტიკური არსებობა უუკიდურეს განსაცდელში უნდა ჩავარდნილიყო, — მას უკან დასახევი გზა აღარ ექნებოდა და ხსნა არსაიდან არ იყო მოსალოდნელი.

პეტრე I ამ გარემოებას ოდნავადაც არ შეუფიქრია: მას ამის გამო თავისი გადაწყვეტილება არ შეუცვლია. მეფე ვახტანგი 40.000 ქართველი ჯარითურთ იდგა და უცდიდა რუსეთის ხელმწიფეს და ვერ გაეგო, თუ რატომ „შეიქმნა დაყოვნება ხელმწიფისა“¹. დაპირებული თანხმობრივი სამხედრო მოქმედების მაგიერ სპარსეთის წინააღმდეგ პეტრე I-მა ვახტანგ მეფეს თავისი დეკლარაცია გაუშვა, რომლის პირითაც მეფეს ურჩევდა საქმე განევრძო: თუ გაიმარჯვებ, მაშინ დიდად მოიგებ იმიტომ, რომ ურწმუნოთა ბატონობისაგან განთავისუფლები და ჩვენგანაც იქაურ ქრისტიანებზე უფლება მოგეცემაო. რუსთა ხელმწიფე მეფე ვახტანგს თითქმის იმ ცნობით ანუგეშებდა, რომ იგი ამ საქმეს სრულებით თავს არ ანებებდა და მომავალში ამ ომისათვის კვლავ მზადებას შეუდგებოდა².

მხოლოდ ამ ამბავის გაგებისთანავე შეიტყო მეფემ დაყოვნების ნამდვილი მიზეზი, რომ „თურმე ხელმწიფე აშტრახანიდან დაბრუნებულიყო“ თავის ქვეყანაში³. მაშინ კი დარწმუნდა ვახტანგ მეფე, რომ ლაშქრობის მოწინააღმდეგე დარბაისელნი მართლნი იყვნენ. „შეიქმნა მეფეს ჭმუნვა დიდი“. მაგრამ რაღა დროს⁴.

საქმე გაცილებით უფრო ცუდად დატრიალდა, ვიდრე ომის მოწინააღმდეგე დარბაისელებს გათვალისწინებული ჰქონდათ. მათაც კი ფიქრად არ მოსვლიათ, რომ რუსთა ხელმწიფე თავის სიტყვას არ ასრულებდა და საქართველოს განრისხებულს მტრებს უმწიფოდ მიუტოვებდა. სანამ პეტრე I ვახტანგ მეფეს საბედისწერო ნაბიჯს გადაადგმინებდა, ოსმალეთი არზრუმის ფაშის პირით ვახტანგ VI მფარველობას ჰპირდებოდა⁵. მას რომ სპარსეთის წინააღმდეგ რუსეთის ომში მონაწილეობა არ მიეღო და რუსეთს ცხადად არ მიმხრობოდა, ოსმალეთისაგან მაინც საქართველოს განსაცდელი არ მოელოდა. მაგრამ რაკი ოსმალეთმა დაინახა, რომ რუსეთი სპარსეთის დაპყრობას ლამობდა და ქართველებიც მათი მოკავშირენი იყვნენ, რუსების შიშით დაიძრა და ჯერ ერევნიდან თავრიზამდის

¹ ს. ჩხეიძე, ჭიჭ. 34, ჩუბ. 330.

² Бутков, Материалы, I, 31—32.

³ ს. ჩხეიძე, ჭიჭ. 34, ჩუბ. 330.

⁴ იქვე.

⁵ Бутков, Материалы, I, 32.

მთელი ქვეყანა დაიჭირა, ხოლო შემდეგ გამოილაშქრა თვით საქართველოს წინააღმდეგაც¹.

მეორე მხრით, განა სპარსეთს კი შეეძლო საქართველოსთვის მისი მოქმედება ეპატიებინა? სპარსეთის შაჰს ვახტანგ მეფეზე მოახსენეს: ის იმდენად „არის მტერი შენი“, რომ „ეყმო ხელმწიფესა რუსეთისასა“ და „ამოსწყვიტა რჯულისა შენისა მოსაენიო“². საქართველო გადადებისა და გაბლიერების მაგიერ მტრის სათარეშოდ გახდა: ქართლი აოხრდა და ოსმალებს ჩაუვარდა ხელში, ლეკებმა ხალხს ცარცვა-გლეჯა დაუწყეს. ვახტანგ მეფეს, რომელსაც საქართველოს სახელმწიფოებრივი, კულტურული და ეკონომიური აღორძინებისათვის დაუღალავი შრომა ჰქონდა გაწეული და ქვეყნის აღმაშენებლობითი მუშაობით იყო გატაცებული, პეტრე I-ისაგან ასე მოტყუებულსა და ყოვლად უმწეოდ მიტოვებულს საქართველოდან გახიზვნის მეტი აღარაფერი დარჩენოდა. ქართლში ოსმალები გაბატონდნენ.

მაგრამ საქმე მარტო ამით არ დამთავრებულა. როდესაც პეტრე I-მა დაინახა, რომ ოსმალეთი რუსთა სამხედრო მოქმედებით სპარსეთში იმდენად ვანრიხებული იყო, რომ რუსეთისათვის ომის გამოცხადებას აპირებდა, 12 ივნ. 1724 წ. სწრაფად ოსმალეთთან ზავი შეჰკრა, რომლის პირველ მუხლში რუსთა ხელმწიფემ მთელი აღმოსავლეთი საქართველო ოსმალეთს დაუთმო, თუმცა იგი მას სრულელებითაც არ ეუთვნოდა³. ასე უკუღმართად დამთავრდა საქართველოსთვის რუსთა ხელმწიფის მიერ აღთქმული აღმოსავლეთის ქრისტიანთა მფარველობა. ჯერ თავის სასარგებლოდ ქართველთა ომში ჩათრევით და შემდეგ მტრის წინაშე უმწეოდ მიტოვებითა და მტრისთვის გაცემით. პეტრე დიდმა ისეთი უმადურობაც კი გამოიჩინა, რომ მის მიერვე მოტყუებული და გაუბედურებული მეფე ვახტანგისათვის შესაფერისი თავშესაფარისა და საცხოვრებელი ადგილის მიჩენა არ ნებავდა. როდესაც ვახტანგ VI-ემ თავისი ოჯახობით აშტრახანში დასახლების ნებაართვა ითხოვა, პეტრე I გარისხებული იყო: დახედეთ, უბედურების დროსაც მეფე მანც ამპარტაუნობას არ იშლისო⁴. რუსეთის მეფის აზრით ვახტანგ VI უნდა სადმე საქართველოს საზღვრის მახლობლად დასახლებულიყო და სწორედ ასეც მოხდებოდა, აშტრახანის გუბერნატორს რომ გულუბრყვილობა არ გამოეჩინა და ხელმწიფის დაუკითხავად პეტრეს სახელით ვახტანგისათვის მისი სურვილის აღსრულება არ აღეთქვა⁵.

აღმოსავლეთ საქართველოს განსაცდელი და თიბურაზ II და ერეკლე II ღვაწლი საქართველოს წინაშე

საქართველო, განსაკუთრებით აღმოსავლეთი, მტრების სათარეშოდ იქცა. ჯერ ოსმალეთი, შემდეგ ნადირშაჰის დროს სპარსელები სძარცვავდნენ და აოხრებდნენ ქვეყანას. აღმ. საქართველოს სახელმწიფოებრივი მანქანა მთლად მოშა-

¹ Бутков, Материалы, I, 31.

² ს. ჩხეიძე, ჭიჭ. 35. წიგ. 330.

³ Бутков, Материалы I, 57, гл. 11, 58—59, 62—63 და მისიონ. ვრუზინსკის Tragicum vertentis belli Persici historia sub II. შ. ავალიშვილი, Присоединение Грузии к России, მეორე გამოც. 69.

⁴ «Хотя царь и в бедстве, но гордости не оставляет».

⁵ Бутков, Материалы, I, 63.

ლეს, ყოველგვარი ადგილობრივი დაწესებულება მოსპეს და ჯერ ოსმალთა ფაშები, შემდეგ სპარსეთის ვეჟილები განაგებდნენ საქმეს. მხოლოდ ფრთხილი შორს-გამჭვრეტელი პოლიტიკისა და დაუცხრომელი თანდათანობითი სახელმწიფოებრივი აღმაშენებლობის წყალობით მეფე თეიმურაზ II-მ და ერეკლე II-მ და მათმა ღირსეულმა თანამშრომლებმა აღმოსავლეთი საქართველო იმ საშინელ განსაცდელს გადაარჩინეს, რომელშიაც იგი პეტრე I-ის დროს ჩაეარდნილი იყო.

თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე მეფის ღვაწლი მარტო საქართველოს სამხედრო გაძლიერებითა და გარეშე მტრებისაგან უზრუნველყოფით კი არ ამოიწურება, თვით იმდროინდელი ქართველობის ცხოვრებისა და კულტურის ვითარებაც მხოლოდ გარეგანი წესიერებისა და მშვიდობიანობის დამყარებით კი არ განისაზღვრება, არამედ თვალსაჩინო შინაგანი აღმაშენებლობაც წარმოებდა, სახელმწიფოებრივს წესწყობილებაშიც, ეკონომიურს სფეროშიც, მეცნიერებასა და ხელოვნებაშიც საგულისხმიერო და ცხოველმყოფელი შემოქმედება იყო.

სპარსთა და ოსმალთა გამანადგურებელი ბატონობის წყალობით გახრწნილი სახელმწიფო წესწყობილება მეფე თეიმურაზისა და ერეკლეს წყალობით განახლებულ იქმნა: ჯერ საგანგებო დამოკვლევების საშუალებით ქართული სახელმწიფო სამართლის სხვადასხვა სფეროები იყო შესწავლილი, ხოლო შემდეგ წყდებოდა ხოლმე საკითხი იმის შესახებ, თუ რა ცვლილება იყო საჭირო ამა თუ იმ დაწესებულებაში, რომ იმდროინდელი ცხოვრების შესაფერისი ყოფილიყო. ამგვარად გადასინჯული და შესწორებულ-შეესებული იყო ადგილობრივი მართვა-გამგეობის საკითხი (ჭიზიყისა და კახეთის გარიგება), საქალაქო მმართველობისა და თვითმმართველობის ძირითადი დებულებანი (ქალაქის მოურავის სარგო და გარიგება), კვლავ განახლებული იყო საქართველოს მკვიდრთა დროგამოშვებითი აღწერა და შემოსავლის დავთრების შედგენა. ერეკლე მეფემ მორიგე ჯარის დაწესება შემოიღო და მუდმივი ჯარის არსებობას საქართველოში საძირკველი ჩაუყარა. ამავე დროს მოხდა ქართული სამართლის ძეგლების შესწავლა შინაარსის მხრივ და საყოლიფიკაციო მუშაობის პირველი საფეხური განვლილი იყო.

საქართველოს ეკონომიური და საფინანსო ძალის გამოსაცოცხლებლად და გასაღონიერებლად ერეკლე მეფემ საქართველოს მდიდარი მადნების დამუშავება განაახლებინა, უცხოეთიდან დახელოვნებული მიმადნენი დაიბარა და წინანდებურად ქართული ლითონის ფულის მოჭრა დაიწყო.

საქართველოში სამეცნიერო ცოდნის გასავრცელებლად უცხო ენებიდან საუკეთესო თხზულებები ითარგმნებოდა, თანაც მეცნიერების ყოველი დარგისათვის პატარა-პატარა სახელმძღვანელოები მზადდებოდა. ამ სფეროში განსაკუთრებული ღვაწლი ანტონ კათალიკოსს მიუძღვის, რომლის ღრმა და მრავალმხრივი სამეცნიერო ცოდნა იმდენადვე გასაოცარია, როგორაც მისი დაუღალავი ენერჯია და ნაყოფიერება. ბატონიშვილის ვახუშტის შესანიშნავი კრიტიკული მიმართულების წყალობით ქართულმა საისტორიო მწერლობამაც თვალსაჩინო წარმატება გამოიჩინა. საქართველოს ისტორიის ძველი შრომა გადასინჯული იყო და წყაროების ფაქიზი სარგებლობის მხრივ ფრიად შინაარსიანი ახალი მატიანე დაიწერა. მშვენიერია თავისი ღრმა აზროვნებითა და შორსგაბხალი მატიანე დაიწერა. მშვენიერია თავისი ღრმა აზროვნებითა და შორსგაბჭვრეტელობით ვახუშტის ორიგინალური საისტორიო თხზულება თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე მეფის მოღვაწეობის შესახებ, რომელშიაც

ასე საუცხოოდ სჩქევს ავტორის მამულიშვილური გრძობა და გამოსჯივის ისტორიკოსის მიუდგომელი, ბრბენი გონება.

თვით მხატვრულს მწერლობასაც თვალსაჩინო წარმატება ეძინევა: ძველი, უკვე დრომოჭმული ენისა და იერის მაგიერ უკვე ახალი, ხალხური პოეზიის სალაროდან მომდინარე მიმართულებისა და ენის ნიშან-წყალი ეტყობა. ამ მხრივ იგი ახალი ქართული მწერლობის წინამორბედი იყო. ერთი სიტყვით, ყველაფერი ცხოველმყოფელი შემოქმედებითი სულით იყო მონაბერი და მომავალ თვალსაჩინო აღორძინების მომასწავებელი იყო. ცხადია, რომ ამისთვის მხოლოდ ხელშემწყობი, მყუდრო ცხოვრება იყო საჭირო და თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე მეფის მუდმივი საზრუნავიც სწორედ ეს იყო.

ღამოკიდებულია საქართველოსა და რუსეთს შორის 1783 წ. საქართველზე

გ 1. რუსეთ-ოსმალეთის პირველი ომი ეკატერინე II დროს, საქართველოს ჩათრევა ამ ომში ოსმალეთის წინააღმდეგ და მისი შედეგი

თეიმურაზ მეფეს უნდოდა, რომ თავისი პოლიტიკური გამარჯვების შედეგი საშუალოდ უზრუნველ ეყო. ამიტომ მან იფიქრა, რომ ორ ძლიერ მაჰმადიან სახელმწიფოს, ოსმალეთისა და სპარსეთის წინააღმდეგ პატარა ქართველ ერს და საქართველოს ძლიერი ერთგული მფარველი მოკავშირე ესაჭიროებოდა. მას ეგონა, რომ ასეთ მფარველად სწორედ ერთმორწმუნე რუსეთი და მათი ხელმწიფეები გამოდგებოდნენ, ამიტომ 1752 წ. თეიმურაზ მეფემ რუსთა ხელმწიფეს ილისაბედ პეტრეს ასულს სვიმონ მაყაშვილი და ათანასე თბილელი ელჩად გაუგზავნა და მაჰმადიან ძლიერ მეზობლებისაგან მფარველობა და შველა სთხოვა. მაგრამ რუსეთიდან მფარველობაზე უარი მოუვიდა: რუსეთს არავითარი სურვილი არა ჰქონდა, რომ საქართველოს გულისათვის ოსმალეთს და სპარსეთს წასწახეობოდა. მშვიდობიანობა იყო და საქართველო მაშინ რუსეთს არ ესაჭიროებოდა¹.

მაგრამ თექვსმეტი წლის შემდგომ, 1768 წ., როდესაც ოსმალეთმა რუსეთს ომი გამოუცხადა და რუსეთი უნებლიედ უნდა ბრძოლაში ჩაბმულიყო, მაშინ ოსეთის საქართველო, რასაკვირველია, ძალიან გამოსადეგი იქნებოდა და ამიტომ საქართველოს არსებობაც გაახსენდა. რუსეთის სამხედრო გეგმა ისე იყო შედგენილი, რომ ოსმალეთთან ომში ბერძნები და სლავები და საქართველოს სამეფოებიც უნდა ყოფილიყვნენ ჩათრეულნი².

ამ გეგმის განსახორციელებლად რუსეთის დედოფალ ეკატერინე II-ის მიხედვით უპირველესმა იმერეთის მეფეს სოლომონ I-ს საგანგებო მოციქულის თ-დ ხვაბულობის (ქობულაშვილის) ხელით მოსწერა, რომ რუსეთი ოსმალეთს ეომება და ეს ომი მას სწორედ ეხლა საუკეთესო საშუალებას აძლევს დააღწიოს თავი ოსმალთა ბატონობას. ამისთვის მას ჯარი უნდა შეეყარა და თანაც ცდი-

¹ Бутков, Материалы I, 240; პ. ორბელიანი, ჭიჭ. 217, ჩუბ. 458. ...«Не принять, чтобы не ссориться с Турками и Персами» (Бутков, იქვე). შედ. პ. ორბელიანისა და იმდროინდელ საქართველო ამ უარის გულუბრყვილო და მარტივი განმარტება (პ. ორბელიანი იქვე).

² პროფ. ა. ცაგარელი, Грамоты I, გვ. 11 და Бутков, Материалы I, 274, 275.

რუსთა ჯარის მიერ ვერაგულად მიტოვებულსაც მოსვენებას არ აძლევდა და ერეკლე მეფეს რუსეთის „მინისტრად წარმოვლენილი“ ლეოვი და ოსმალეთის წინააღმდეგ სხვადასხვა საბუთებით საომრად აქეზებდა. სწორედ „ამის რჩევით“ მეფე ერეკლე 1771 წ. კვლავ ახალციხის საფაშოს შეესია და ხერთვისის ციხე და ქალაქი აიღო, მაგრამ, როდესაც ციხეში თავისი მეციხოვნენი შეაყენა, რუსეთის წარმომადგენელმა ამას წინააღმდეგობა გაუწია იმიტომ, რაკი ოსმალთა დიდი ჯარის მოსვლისა ეშინოდა, რომ მოვიდნენ და „ძალად აგართიან სიტყვებითი არისო“¹

მეორედაც 1772 წ. ლეოვმა კიდევ იმდენი მოახერხა, რომ ერეკლე მეფეს ჩააგონა „ერთხელ კვლად დაჰკარ ხევანთქრის მამულსაო“ და მანაც სოლომონ მეფეც მოიხზრო შეერთებულის ლაშქრით ჯერ ჯავახეთის ახალქალაქს გარს-შემოერთყენ და, სოლომონ მეფე საოფლით რომ არ გამხდარიყო ავად, აიღებდნენ კიდევ. შემდეგ როდესაც ამ მოარულის გამო აქედან აიყარნენ, მოარბიეს ახალციხის, არტაანის და ჯავახეთის ოლქები².

ორივე შემთხვევა სრულებით ცხადყოფს, რომ რუსეთის წარმომადგენელს თავისი მთავრობის გეგმისაებრ საქართველოს დანიშნულებად ამ ომში მიწა-წყლის დაჭერა კი არ მიაჩნდა, არამედ უმთავრესად შესევეითა და თარეშის საშუალებით ოსმალეთის მუდმივი შეწუხება, რომ ოსმალეთის მთავრობა ამის გამო იძულებული ყოფილიყო აქ საკმაო ჯარი დაეხანდებინა.

როდესაც ტოტლებენი რუსის ჯარითურთ დასავლეთს საქართველოში გადავიდა, იქ იგი სოლომონ მეფეს, ქართულ ლაშქარს შეუერთდა. შეერთებული ძალით ოსმალები შორაპნისა, ბაღდადისა და ქუთაისის ციხეებიდან განდევნილ იქმნენ³. შემდეგ ფოთის ციხე უნდა წაერთმიათ თურქებისათვის, მაგრამ ვერც ტოტლებენმა და ვერც მის მაგიერ დანიშნულმა გენ. სუხოტინმა ჯარის სიმცირის გამო ფოთის აღება ვერ მოახერხეს.

1771 წ. რუსეთის ჯარმა ჯერ ფოთს თავი მიახება, მერმე დასავლეთი საქართველოც სრულებით მიატოვა და აღმ. საქართველოში გადავიდა სადგომად, ხოლო 1772 წ. რუსეთის დედოფალმა „წარასხნა მხედრობა თვისი მიზეზითა ამით, რომელ ზავ-ჰყო ხონთქრისა თანა“⁴.

ადვილი წარმოსადგენია, რა მდგომარეობაში უნდა ჩავარდნილიყო რუსეთის წყალობით ოსმალეთთან ომში ჩაბმული საქართველო, როდესაც ეკატერინე II-ის ბრძანებით რუსეთის მცირერიცხოვანმა ჯარმაც კი საქართველო მიატოვა! თვით ხონთქარი ხომ, რასაკვირველია, საქართველოზე განრისხებული იყო და რაკი „განძვინდა მეფის ირაკლის ზედა“, მას არც ფული, არც ჯარები დაუზოგავს, რომ ჩვენი ქვეყნისთვის ომში ჩარევისათვის სამაგიერო გადაეხადა. ოსმალებმა ფულით ლეკებიც საქართველოზე აამხედრეს და ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან დაღესტნელნი, სამხრეთ-დასავლეთიდან ოსმალები ქვეყანას მოსვენებას არ აძლევდნენ და აოხრებდნენ⁵.

¹ ხერხეულიძე, ჭიჭ. 266, ჩუბ. 492—493.

² ხერხეულიძე, ჭიჭ. 267, ჩუბ. 493.

³ Бутков, Материалы I, 282—284.

⁴ Бутков, Материалы I, 285—6 და ომ. ხერხეულიძე, ჭიჭ. 267, ჩუბ. 493.

⁵ ხერხეულიძე, ჭიჭ. 267—268, ჩუბ. 494; Бутков, Материалы I, 289.

მეორე მხრით არც სპარსეთს მოსწონებია საქართველოსაგან რუსეთის ცხადი მომხრეობა და სამხედრო მოკავშირეობა. რუსეთის სწრაფს გაძლიერებას და გადიდებას იგი შიშის თვალთ შეპყრებდა და, რასაკვირველია, როდესაც სპარსეთის შაჰის მოადგილემ ქერიმხანმა „სცნა მეფის ირაკლისაგან რუსეთის იმპერიასა საფარველსა ქვეშე შესვლა, განძინდა ამისთვის“ და საქართველოს წინააღმდეგ ჯარითურთ წამოვიდა¹.

აი რა მდგომარეობაში ჩააგდო რუსეთის მთავრობამ საქართველო თავის სამხედრო გამარჯვების გულისათვის.

ადვილი არ იყო ამგვარი, ორპირ მოვლენილი, განსაცდელისაგან თავის დაღწევა, როდესაც ერეკლე მეფემ ქერიმხანის გამოლაშქრების ამბავი შეიტყო, „არა მცირედ მწუხარე იქმნა, ვინადაც იმედულმან რუსეთისა მფარველობისამან არა რიდა ბრძოლად ხვანთქრისა და არცა—ლა ქმორჩილებდა მოადგილესა ყანისასა და ამჟამად დაშორებული იყო მფარველობა რუსეთისა“².

რუსეთმა თავის მიზანს მიადწია, ოსმალეთის ომის საფრთხე ზავის გამო უკვე აღარ არსებობდა. ამიტომ საქართველოსაც მისთვის მნიშვნელობა არ ქონდა და დანაბრები მფარველობის გაწევა თითქოს დაავიწყდა კიდევ. სხვა საშუალება აღარ იყო, საქართველოს ისევ თავისი საკუთარი ძალით და გამჭრიახობით უნდა მოეწყო ძლიერ მეზობლებთან ასე მოუფიქრებლივ გაფუჭებული დამოკიდებულება.

§ 2. აღმ. საქართველოს მდგომარეობა 1773—1783 წწ. პრაქლე II
დამოუკიდებელი ავღიჩაის წყალობით

თავისი დიდი დიპლომატიური ნიჭის წყალობით ერეკლე მეფემ დესპანების პირით როგორც იყო დაამშვიდა ქერიმხანი და სპარსეთის მხრით განსაცდელი საქართველოს თავიდან ააცილნა³.

ოსმალეთის წინააღმდეგ ერეკლე მეფეცა და სოლომონიც სამხედრო ძალით იბრძოდნენ და სწრაფი, ყოველთვის საუცხოოდ მოფიქრებული სამხედრო მოქმედების წყალობით ერეკლემ ისე შეაწუხა ყარსის, ბაიაზეთისა და ახალციხის საფაშოები, რომ სულტანი იძულებული იყო სპარსეთის მბრძანებელისათვის დახმარება ეთხოვა, რომ მას ოსმალეთი საქართველოს მეფის თავდასხმისაგან განეთავისუფლებინა. ქერიმხანის თხოვნით ერეკლე II-მ ზავი ჩამოაგდო ოსმალეთის სულტანთან, რომლისგანაც ძვირფასი საჩუქრები და ტყვეობიდან განთავისუფლებული ქართველები მოუვიდნენ⁴.

ერეკლე მეფე კვლავ მარტო თავისი ქვეყნის ძალით შეუდგა საქართველოს სამეფოს პოლიტიკური მდგომარეობის განმტკიცებას და ზოგან მოხერხებული დიპლომატიური მოლაპარაკებითა და ჩაგონებით, ზოგან თავისი პირადი სამხედრო ნიჭითა და ქართველი ჯარის მამაცობით, მან არამც თუ შვიდობიანი დამოკიდებულება ჩამოაგდო მეზობლებთან, არამედ ზოგი მათგანი ისევ ყმად ნაფიცად გაიხადა. ერეკლესაგან განჯის ხანად დადგენილი შუშის ხანი მისი უერთგულესი მოხარკე იყო ისე, რომ ყოველწლიური გადასახადის გარდა თვით განჯაში საქარ-

¹ ხერხეულიძე, ჭიჭ. 268, ჩუბ. 494.

² იქვე.

³ ხერხეულიძე, ჭიჭ. 268—370, ჩუბ. 494—495.

⁴ ხერხეულიძე, ჭიჭ. 270, ჩუბ. 495—495 და Бугкоз, Материалы I, 268, 282.

თველოს მეფეც თავის წარმომადგენელს ნიშნავდა¹, ისე რომ „ერთი ამის (შუშის ხანის) კაცი და ერთი მეფის ირაკლისა განაგებდნენ ქალაქსა განჯისასა“². თუმცა 1780 წ. ერევნის ხანმა ასან ალიხანმა ურჩობა გაბედა და ხარკის მოცემა აღარ პსურდა, მაგრამ მეფე ერეკლემ მის წინააღმდეგ გაილაშქრა და იგი დაემორჩილა: „ევეღრა ერევნის ხანი და დაიდვა ვიდრე ოთხიათას თუმნამდე გარდაკვეთით“ ყოველწლიურ ხარკად³. ამას გარდა საქართველოს მეფემ ერევნის ხანს „განუწესა მოურავიცა თვისი მუხრანის ბატონი“. ამის შემდგომ არც ასან ალიხანს, არც მის შვილს საქართველოსთვის აღარ უღალატიათ, მოცემულს ფიცს და პირობას ერთგულად ასრულებდნენ⁴. ამას გარდა რომ „დამორჩილებულ იყვნენ ირაკლისადმი განჯა, ყარაბაღი“ და ერევნის ხანი, მან ისეთი სახელი მოიხვეჭა, რომ „ყოველი აღრიბუქანის (sic) ხანები დაემორჩილნენ მეფესა ირაკლის და მოართვეს ელჩნი და ფეშქაშნი ძვირფასნი თავრიზის ხანისაგან, ხოის ხანისა, ურუმის ხანის, შაყაყის ხანისა, ბაიაზეთის ფაშისა და ყარსის ფაშისაგან“. დასასრულ, „მრავალთა ქურთთა ნეპატრონემ“ შამადინადამ „მისცა თავი თვისი ყმად“ საქართველოს და „შორაგალის სულტანიც ერეკლე მეფეს „მოერთვა ყმად“⁵.

1783 წ. ხელშეკრულება რუსეთ-საქართველოს შორის

§ 1. მისი წარმოშობის ისტორია

ამ თვალსაჩინო პოლიტიკური გამარჯვებისდა მიუხედავად ერეკლე მეფეს საქართველოს ბედი და თავისი თავი მთლად უზრუნველყოფილად არ მიაჩნდა. მას განსაკუთრებით ოსმალეთის გავლენა აფიქრებდა დაღესტანზე და ის ტახტის მაძიებელიც, რომელიც რუსეთიდან ჩამოვიდა და სახელმწიფოს მყუდროების დარღვევას და გამეფებას ცდილობდა. თუმცა ამ ტახტის მაძიებლის წადილი უნაყოფო გამოდგა, მაგრამ რაკი ოსმალეთის მთავრობა თავისი მიზნებისათვის დაღესტანს ფულის საშუალებით საქართველოს წინააღმდეგ ამხედრებდა ხოლმე და არც სპარსეთის შაჰი შეჰყურებდა ერეკლე მეფეს მოწყალე თვალთ, ამის გამო მას მომავალი საკმაოდ უზრუნველყოფილად არ მიაჩნდა. ერეკლე მეფე გრძნობდა, რომ მტრებისაგან თავდაცვისთვის საქართველოსათვის მუდმივი ჯარია აუცილებლად საჭირო. ამის შესანახად კი ფული მას საკმაო არ ჰქონდა. ქვეყნის მშვიდობიანი ცხოვრება ამ გაწეულ ხარჯს აინაზღაურებდა და მხოლოდ დროებითი დახმარება ესაჭიროებოდა.

ამ თავისი გეგმის განსახორციელებლად მან ჯერ დასავლეთ ევროპას მიმართა თხოვნით. 1781 წელს ერეკლე მეფემ რომის იმპერატორს იოსებ II-ს წერილი მისწერა, რომელშიც სესხსა სთხოვდა საქართველოსა და ქრისტიანობის გადასარჩენად მტრებისაგან. მაგრამ მეფის ელჩი ვზაში მოკვდა. ამის გამო 1782 წ. ამგვარივე თხოვნა ხელმეორედ გაგზავნა და თანაც თავის მხრივ ჰპირდებოდა რომ.

¹ Бурнашев, Картина 13.

² ხერხეულიძე, ჭიჭ. 274, ჩუბ. 496.

³ ხერხეულიძე, ჭიჭ. 273, ჩუბ. 497—498 და Бутков, Материалы II, 75.

⁴ ხერხეულიძე, ჭიჭ. 273, ჩუბ. 498; Бутков, Материалы II, 75 და Бурнашев, Картина 14.

⁵ ხერხეულიძე, ჭიჭ. 272, ჩუბ. 496—497; Бурнашев, Материалы 14.

თუ იმპერატორი სესხს მისცემდა, ოსმალეთის ომის დროს იმპერატორსა და გერ. ზანიასთან საქართველო მთელი თავისი ძალღონით თურქების წინააღმდეგ იმოქმედებდა. გამოურკვეველი მიზეზების გამო მეფე ერეკლეს არც ამის პასუხი მოსვლია¹.

რუსეთს კი უკვე 1778 წლიდან მოყოლებული საიდუმლო გეგმა ჰქონდა სპარსეთის შესახებ და ამის სამზადისში იყო². ამ გეგმის ფარული მიზანი იმაში მდგომარეობდა, რომ მას გადაწყვეტილი ჰქონდა კასპის ზღვაში ასტარაბადის ყურის პირდაპირ მდებარე კუნძული დაეჭირა და რუსთა ახალშენი, წინასწარ „მელიტონისად“, ე. ი. ფუტკართ კუნძულად წოდებული, დაეარსებინა აქედან რუსეთის ვაჭრობის გასაერთოებლად თვით აღმოსავლეთ ინდოეთამდის³. მწარე გამოცდილებამ რუსეთის მთავრობა დაარწმუნა, რომ სპარსეთში მარტო კასპიის ზღვიდან მტკიცედ ფეხის მოკიდება შეუძლებელი იყო. ამისთვის სხვა გზაც იყო საჭირო.

ერეკლე მეფესთან საქართველოში გერმანელი მოგზაური დოქტორი რაინეგსი, ცხოვრობდა, რომელმაც ვითარცა აღმოსავლეთში ნამყოფმა კაცმა, ადგილობრივი ენებიც კარგად იცოდა. სხვათა შორის ქართულიც შეისწავლა და ერეკლე მეფესთან დაახლოებული იყო. რუსეთის სახელმწიფოს მხედართმთავარმა, ფელდ-მარშალმა თავადმა პოტიომკინმა ეს რაინეგსი საქართველოდან თავისთან დაიბარა და 1782 წ. შემოდგომას ისევ საქართველოშივე გამოისტუმრა, მაგრამ ეხლა უკვე ვითარცა რუსეთის წარმომადგენელი ერეკლე მეფისა და სოლომონ მეფის წინაშე. მას საგანგებოდ დავალებული ჰქონდა, ერეკლე მეფისათვის ჩაეგონებინა, რომ მას რუსეთის თვითმპყრობელისაგან მფარველობა ეთხოვა ფორმალურად⁴.

ამ დროს პატარა საქართველო და მისი გვირი, ნიჭიერი მეფე, განმარტოებული და განათლებულ ქვეყნიერებას ყოველ მხრივ მოწყვეტილი იყო. საქართველოს მთავრობა დარწმუნდა, რომ ამას იყო ყოველივე მისი ცდა ევროპის სახელმწიფოებამდის ხმის მისაწვდენად, რომ მოზღვაებული მტრების წინააღმდეგ იქიდან დახმარების მოლოდინი ტყუილი ოცნება იქნებოდა. ასეთს გარემოებაში ერეკლე მეფე და საქართველოს მთავრობა რაინეგსის რჩევას, რომელიც, როგორც ეხლა ირკვევა, თვით რუსეთის მთავრობის მიერ დავალებული საიდუმლო მინდობილობით ყოფილა, რასაკვირველია სიამოვნებით შეიწყნარებდა. რუსეთის მეტი მომშველბელი მაშინ მათ აღარავინ ეგულებოდათ და ისევ ამ ძლიერს ჩრდილოეთის სახელმწიფოს მიჰმართეს.

ოფიციალური თხოვნა გაიგზავნა რუსეთში.

რუსეთის მთავრობას ძალიან ეამა ეს ამბავი. ეკატერინე II-ეც ამ საქმისგან რუსეთისათვის დიდს სარგებლობას მოელოდა⁵. 24 ივლისს 1783 წ. აღმ. საქართველოს და რუსეთის წარმომადგენლებმა ხელშეკრულებას ხელი მოაწერეს.

¹ Бутков, Материалы II, 120.

² იქვე, 70.

³ იქვე II, 71—72.

⁴ Бурнашев, Материалы 118; «В Грузии пребывал... доктор Рейнегс, который, знаком был с состоянием дел сего края... Князь Потемкин вызвал его к себе и обратно отправил в Грузию осенью 1782 г. в качестве комиссионера своего при царях Ираклие и Соломоне. Рейнегсу поручено было подвигнуть Ираклия искать формально покровительства самодержавия Российской, на что последовало высочайшее соизволение».

⁵ 1783 წ. წერილი იხ. Дубровин, История войны, т. II, II.

§ 2. 1783 წ. ხელშეკრულების შინაარსი და მის მიერ დამყარებული
უფლებრივი დამოკიდებულება

ამ ხელშეკრულებაში განსაზღვრულია უფლებრივი დამოკიდებულება რუსეთსა და საქართველოს შორის. მეექვსე მუხლში, სახელდობრ, ნათქვამია, რომ „მისი იმპერატორობითი უდიდებულესობა ქართლისა, კახეთისა (ქართლ-კახეთისა) და საქართველოს სამეფოებზე უზენაესი ხელმწიფებისა (верховная власть) და მფარველობის კეთილმოსურნეობით მიმღები თავისი და თავის შთამომავლობის სახელით აღთქმასა სდებს: 1) რომ ამ სამეფოთა ერნი მის სახელმწიფოსთან მჭიდრო კავშირში და სრულს თანხმობაში ჩასთვალოს და, მასმასადამე, მისი მტრები თავის მტრებად მიიჩნიოს“.

ამისდა მიხედვით რუსეთის ხელმწიფე თავის და თავისი შთამომავლობის სახელით „უზაკველის აღთქმით“ აღთქმასა სდებს, რომ „მოწყალება და მფარველობა მათი ქართლისა და კახეთის (ქართლ-კახეთის) მეფეებს არას დროს არ ჩამოშორდებათ“ (§ 2). საქართველოს მეფეთა უფლება მემკვიდრეობით გადადიოდა და რუსეთის ხელმწიფე აღთქმასა სდებდა, რომ ერეკლე მეფე და მისი შთამომავლობა მუდამ, განუწყვეტლივ სამეფო უფლებით მოსილი იქმნებოდა (გ 6). საქართველოს სამეფო ტახტზე მისი მეფეები მემკვიდრეობის ძალით ადიან. დამოკიდებულება რუსეთის ხელმწიფესა და საქართველოს მეფეს შორის ამ მხრივ იმით გამოიხატებოდა, რომ მემკვიდრეობის უფლებით საქართველოს ტახტზე ახლად ასულს მეფეს უმაღლეს ამბავი უნდა რუსეთის ხელმწიფისათვის ეცნობებინა და თავისი დესპანის პირით საინვესტიტურო სიგელით და სამეფო ნიშნების გამოგზავნით დამტკიცება ეთხოვა. ამის მიღებისთანავე მეფეს უნდა რუსეთის მინისტრის თანდასწრებით რუსეთის სახელმწიფოს ერთგულებისა და გულმოდგინებისა, ხოლო სრულიად რუსეთის ხელმწიფეების უზენაესი ხელმწიფებისა (верховой власти) და მფარველობის ცნობის აღთქმა დაედვა (§ 3).

სამეფოს შინაური საქმეების მართვა-გამგეობაში, კანონმდებლობაში და უზენაეს მართლმსაჯულებაში, გადასახადების დაწესებასა და აკრეფაში საქართველოს მეფე სრულიად დამოუკიდებელი იყო (§ 6).

თვით რუსეთის ხელმწიფის კარზე საქართველოს მეფეს თავისი მინისტრი, ანუ რეზიდენტი ჰყავდა და რუსეთის ხელმწიფისაც თავის მხრივ საქართველოს სამეფო კარზე რუსეთის წარმომადგენელი მინისტრი, ანუ რეზიდენტი იმყოფებოდა (§ 5). საქართველოს მეფეს საერთაშორისო დამოკიდებულების უფლებაც ჰქონდა, მხოლოდ იმ მხრივ შეზღუდული, რომ ამ ურთიერთობისათვის რუსეთის მინისტრ-რეზიდენტსა და მონაპირეთა მთავართან წინასწარი შეთანხმება იყო საჭირო. სხვა სახელმწიფოების დესპანებისათვის, ან მიღებული წერილების გასაცემ პასუხის შესახებაც რუსეთის იმავე წარმომადგენლებთან თათბირი უნდა ჰქონოდა (§ 4).

ამ ხელშეკრულების მიზანი საქართველოსთვის იმაში მდგომარეობდა, რომ რუსეთის სახელმწიფო საქართველოს მიწაწყლისა, მეზობლებისა და მტრებისაგან დაცვა-დახმარებას კისრულობდა. ამისთვის მას ქართული ლაშქრისათვის მისაშველებლად აღმოსავლეთ საქართველოში 2 სრული ბატალიონი ქვეითობა, ოთხი ზარბაზნითურთ უნდა ჰყოლოდა (ცალკე არტიკ. § 2). ეს მუხლი აღმოსავლეთ საქართველოს მხოლოდ მაშინდელი საზღვრების ხელშეუხებლობას ეხებოდა. მაგრამ ერეკლე მეფეს მარტო ამისთვის არ დაუდვია ეს ხელშეკრულება: მას უფრო ფართო და შორსგამჭვრეტელი მიზანი ჰქონდა დასახული: ქართველობის

გაერთიანებასა და სრულიად საქართველოს აღდგენაზე ოცნებობდა. ამიტომ ამ ხელშეკრულებაში მან განსაკუთრებულ მე-4-ე არტიკულად შეატანინა, რომ რუსეთის ხელმწიფე ალექსანდრე სდებდა ომის დროს იარაღის საშუალებით, ხოლო მშვიდობიანობის დროს თავგამოდებით ყოველგვარად ეცდებოდა, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს დაუბრუნდნენ და მის სამფლობელოდ დარჩნენ ყველა ის ადგილები, რომელნიც მას ძველიდანვე ეკუთვნოდნენ. ამასთანავე რუსეთის ხელმწიფეები ალექსანდრე სდებდნენ, რომ საქართველოს ამ ახლად დაბრუნებული და შემოერთებული ქვეყნების ხელშეუხებლობის უზრუნველყოფას თავდებობასაც კისრულობდნენ (არტიკ. 2).

თავის მხრივ საქართველოს მოვალეობად ჰქონდა, რუსეთის სახელმწიფოს მიხმარებოდა და რუსეთის ქვეშევრდომებისადმი საქართველოში განსაკუთრებული მფარველობა გამოეჩინა (არტიკ. 7). მაგრამ, ცხადია, ამით არ განისაზღვრებოდა ის სარგებლობა, რომელიც ამ ხელშეკრულებას რუსეთისთვის უნდა მოეტანა. რუსეთის მთავრობა განსაკუთრებით იმ იღუმალ დიდ სარგებლობაზე ოცნებობდა, რომელსაც ასეთი წინასწარი სიამოვნებით მოელოდა ეკატერინე II.

თავდაპირველად ისე იყო გადაწყვეტილი, რომ 1783 წ. ხელშეკრულება უნდა მიეთ, დასავლეთ-აღმოსავლეთ საქართველოსთან ყოფილიყო დადებული და ამ ხელშეკრულების შავად დაწერილი დედანი სწორედ ასეც არის შედგენილი: ყველგან იქ ერეკლე მეფის სახელის გვერდით და ქართლ-კახეთის სამეფოს მოხსენების დროს დამატებულია „იმერეთის მეფე სოლომონ“, ან „იმერეთის სამეფო“. თვით სოლომონ მეფეც მოწადინებული იყო, რომ ეს ხელშეკრულება მასთანაც ყოფილიყო დადებული. მაგრამ რუსეთის მთავრობას ოსმალეთისა ეშინოდა, რომლისგანაც რუსეთის თანხმობით დასავლეთი საქართველო ქუჩუკ-კაინარჯის ხელშეკრულებისდა მიხედვით ერთგვარს დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა. სოლომონ მეფესთან და დასავლეთ საქართველოსთან ამგვარივე ხელშეკრულების დადება გადაწყვეტილი იყო მაშინვე, როცა კი ამისათვის ხელშემწყობი გარემოება იქნებოდა¹.

რა თვისების საერთაშორისო დამოკიდებულება მყარდებოდა 1783 წ. ხელშეკრულებით აღმ. საქართველოსა და რუსეთის სახელმწიფოს შორის? ამის შესახებ მკვლევართა შორის სრული თანხმობა არ არის.

ბრიუსელის უნივერსიტეტის საერთაშორისო სამართლის ცნობილი პროფესორი ერნესტ ნიუსი (Ernest Nys) იმ აზრისაა, რომ რუსეთსა და საქართველოს შორის 1783 წ. მეგობრობისა და კავშირის ხელშეკრულება იყო დადებული. იგი ამბობს: „C'était un traité d'amitié et d'alliance où se trouvaient les formules les plus expressives du respect que le gouvernement russe prétendait manifester pour les droits des Géorgiens“.

ბერლინის უნივერსიტეტის პროფესორის ფონ ლისცტის სიტყვით კი ეს ხელშეკრულება რუსეთის პროტექტორატს და სუვერენობას ამყარებდა საქართველზე, რომელიც შინაურ მართვა-გამგეობაში, კანონმდებლობაში და საეკლესიო სფეროში თუმც სრულებით დამოუკიდებელ, მაგრამ მაინც მის ვასალურ სახელმწიფოდ ხდებოდა. თითქმის იგივე აზრი გამოთქმული აქვს ზ. ავალისვი-

¹ პროფ. ა. ცაგარელის გამოც. Грамоты и другие исторические документы, относящиеся до Грузии, т. II, вып. II, გვ. 32-37 შენიშვნები.

² Бутков, Материалы, II, 135.

ლსაც თავის წიგნში «Присоединение Грузии к России». მას აღნიშნული აქვს, რომ ის პოლიტიკური დამოკიდებულება, რომელიც საქართველოსა და რუსეთს შორის 1783 წ. ხელშეკრულების ძალით შეიქმნა, არც ვასალურ დამოკიდებულებას წარმოადგენს, არც პროტექტორატს, მფარველობას, არამედ ერთსადაიმავე დროს მფარველობაც, პროტექტორატიც იყო და ვასალური დამოკიდებულებაც¹.

მ. ხელთუფლიშვილის აზრით 1783 წ. რუსეთს საქართველოს მომართ წმინდა პროტექტორატის უფლება და მხოლოდ მფარველობა მიენიჭა².

ასეთი აზრთა სხვადასხვაობა იმ გარემოებით აიხსნება, რომ ხელშეკრულება ყოველმხრივ სრულს იურიდიულს ნაწარმოებს არ წარმოადგენს და იქიდან თანამედროვე საერთაშორისო და სახელმწიფო სამართლის თვალსაზრისით თითოეული ზემოთყვანილი შეხედულების გასამართლებლად საბუთის მოყვანა შეიძლება.

მაგრამ წარსულის საკითხების დაფასება, თუნდაც ეს საკითხი სამართლის მეცნიერების სფეროს ეხებოდეს, თანამედროვე სამეცნიერო ნორმების მიხედვით კი არ შეიძლება, არამედ ამისთანა შემთხვევებში ისტორიული თვალთსაზრისი უცილებელი და ერთადერთი უტყუარი გზა არის. თუ გამორკვეული იქმნება რა თვისების დამოკიდებულების დამყარება სურდათ საქართველოს და რუსეთის მთავრობებს, როდესაც 1783 წ. ხელშეკრულებას სდებდნენ, და თანაც გვეცოდინება, თუ რა სახელს უწოდებდნენ იმდროინდელი ქართველები და რუსები ამ დამყარებულ საერთაშორისო დამოკიდებულებას, მაშინ თვით საკითხიც არსებითად გამორკვეული იქნება.

ზემოთქმულიდან უკვე ცხადია, რომ საქართველო რუსეთისაგან დახმარებას და „მფარველობას“ ითხოვდა. იმ სრულწმუნებულების ქალღმერთი, რომელიც მეფე ერეკლემ თავის დესპანებს ხელშეკრულების დადება მიანდო, ნათქვამია, რომ ისინი უნდა ცდილიყვნენ აღმოს. საქართველოს მეფეების „მიღებისათვის... მფარველობასა და ქვეშე იმისის იმპერატორებითის დიდებულებისასა“³. თვით რაინეგსაც რუსეთის მთავრობისაგან, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, სწორედ ისეთი მინდობილობა ჰქონდა, რომ ერეკლე მეფისათვის რუსეთისაგან მფარველობის თხოვნა ერჩია. რუსეთის იმდროინდელი ელჩი საქართველოში იმ დამოკიდებულებას, რომელიც 1783 წ. ხელშეკრულების ძალით დამყარდა, „მფარველობას“ „მფარველობით უფლებას“? («покровительство» «покровительствующая власть России») უწოდებს⁴. მას აღნიშნული აქვს, რომ საქართველოს მეფეები „ყოველთვის ერთმორწმუნეობის გამო დახმარებას და მფარველობას“ ეძებდნენ სრულიად რუსეთის ხელმწიფეებისაგან⁵...

¹ იხ. მეორე გამ. გვ. 141 და 143. «Была ли Грузия (от 1783—1801 г.) в вассальной зависимости от России, или находилась под ее протекторатом? Ни то, ни другое, или, лучше сказать, одновременно и то и другое» (გვ. 141). «Итак, разбираемый случай не подходит ни под понятие вассальности, ни под понятие протектората — в строгом смысле, и подходит одинаково и под одно, и под другое, если разуместь их более общее», გვ. 143.

² Вступление Грузии в состав Российской империи, 1901 წ. გვ. 88—89.

³ პროფ. ა. ცაგარელი, Грамоты 11, 99.

⁴ Бурнашев, Картина 11—12, 15, 18.

⁵ «Всегда искали по единоверию помощи и покровительства Всероссийских Великих Государей», იქვე, 18.

უფრო დიდმნიშვნელოვანია ის საბუთი, რომელიც 1783 წ. ხელშეკრულების შედგენის დროს ოფიციალურად თვით რუსეთის დედოფლის ეკატერინე II-ის ბრძანებით სახელმძღვანელოდ იყო დაწერილი. ამ საბუთებს სათაურად აქვს «Высочайше указанные основания для заключения Русско-Грузинского Трактата».

იქ სრულებით გარკვევით ნათქვამია, თუ რა თვისების ხელშეკრულება უნდა დადებულიყო და რაგვარი უფლებრივი დამოკიდებულება უნდა დამყარებულიყო ამ ხელშეკრულებით რუსეთის მთავრობის სურვილისაებრ საქართველოსა და რუსეთს შორის. ამ საბუთში სწერია: «Мнение Ее величества было... заключить с Грузинскими Царями союзный трактат, не именуя их поданными, но союзниками от Империи Всероссийской покровительствуемыми»¹ — „მისი უდიდებულესობის აზრი იყო, რომ ქართველ მეფეებთან (ე. ი. ერეკლე II-სთან და სოლომონთან) დადებულიყო მოკავშირეობის ხელშეკრულება ისე, რომ ისინი ქვეშევრდომებად კი არა, არამედ სრულიად რუსეთის სახელმწიფოს მფარველობის ქვეშე მყოფ მოკავშირეებად ყოფილიყვნენ წოდებულნი“.

ამაზე მკაფიოდ წადილისა და აზრის გამოთქმა შეუძლებელია.

საკმარისია 1783 წ. ხელშეკრულება გადაიკითხოს ადამიანმა, რომ დარწმუნდეს, თუ როგორის სისწორით აუსრულებიათ რუსეთის დედოფლის ეკატერინე II-ის ზემომოყვანილი დავალება: არსად მართლაც საქართველოს მეფის და ქართველ მოქალაქეთა შესახებ რუსეთის ქვეშევრდომობის ხსენებაც არ არის. სამაგიეროდ ისევე, როგორც თვით რუსეთის ხელმწიფესაც სურდა, იქ ნათქვამია, რომ რუსეთის ხელმწიფე პირადადაც და თავის შთამომავლობის მაგიერადაც აღთქმასა სდებს საქართველო-რუსეთის სახელმწიფოსთან „მჭიდრო კავშირში და სრულს თანხმობაში მყოფად ჩასთვალოს“ და მისი მტრები თავის მტრებად მიიჩნიოს.

მეორე მხრით, ისიც ფრიად საყურადღებოა, თუ როგორ უყურებდა ერეკლე მეფე ამ ხელშეკრულებას და რანაირ დამოკიდებულებად სთვლიდა იმ მდგომარეობას, რომელიც ამ ხელშეკრულების დადების შემდეგ შეიქმნა? როგორც ქვევით თავის ადგილას აღნიშნული იქნება, ერეკლე II-მ ვითარცა სრულიად საქართველოს უზენაესმა მეფემ დასავლეთ საქართველოს მეფისა და მთავართა თხოვნით იცისრა მათთვისაც ისეთი უფლებრივი დამოკიდებულება მოეპოვა რუსეთთან, როგორიც თვით მას ჰქონდა 1783 წ. ხელშეკრულების ძალით. ამის შესახებ ერეკლე მეფის წერილობითი განცხადებაა შენახული და სწორედ ამ საბუთიდან ნათლად ჩანს მისი აზრი რუსეთ-საქართველოს შორის მყოფ უფლებრივი დამოკიდებულების შესახებ. მას ნათქვამი აქვს: ვკისრულობ „შუამდგომლობითა ჩემითა მოგებოვით მფარველობა და კავშირი უზენაესი საიმპერატორო მთავრობისა“-ო². ხოლო იქ, სადაც იმერეთის მეფე, სამეგრელოს მთავარი და გურიელი თავის მხრითაც აღთქმას უდებენ რომ, ამ ფარგლებში რასაც კი ერეკლე მეფე გაარიგებდა, უთუოდ შეიწყნარებდნენ, მათ ნათქვამი აქვთ: „უზენაესი საიმპერატორო მთავრობის მფარველობა და კავშირი თქვენის უმაღლესობით ჩვენდა

¹ პროფ. ა. ცაგარელი, Грам. II, в. II, 30.

² ა. ცაგარელი, Грамоты II, в. II, 69. «Доставить Вам покровительство и союз верховный Императорския власти через посредство ходатайства моего».

სასარგებლოდ მოპოვებული მოვალე ვარ მივიღო“-ო¹. ამგვარად, სრულებით ცხადია, რომ ერეკლე მეფეც სოლომონ მეფეც და მთავრებიც ყველანი დარწმუნებული იყვნენ, რომ საქართველოს რუსეთთან ჰქონდა მხოლოდ „მფარველობა და კავშირი“.

მაშასადამე, 1783 წ. ხელშეკრულება თვით ხელშემკერებელ მხარეებს „მფარველობითი მოკავშირეობის“ ტრაქტატად მიაჩნდათ და ჩვენც არავითარი უფლება არა გვაქვს გვერდი ავუხვიოთ მათს ცხადად გამოთქმულს ამ ნებისყოფას და იმ ზოგიერთი განსხვავების გამო, რომელიც თანამედროვე მეცნიერებასა და მაშინდელ უფლებრივ შეხედულებათა შორის არსებობს, 1783 წ. ხელშეკრულება სხვა თვისების საბუთად ჩავთვალოთ.

გ 3. 1783 წ. ხელშეკრულების შედეგი

1783 წ. ხელშეკრულების შემდეგ პოლიტიკური მდგომარეობა გაუმჯობესების მაგიერ საშინლად გაუარესდა. ხმა ამ ხელშეკრულებას და რუსეთის სახელმწიფოს მფარველობას დიდი ჰქონდა, საქმით კი ძალიან მცირედი იყო ის დახმარება, რომელიც რუსეთის მხრით საქართველოს აღმოეჩინა. ხელშეკრულების თანახმად საქართველოში 2 ბატალიონი რუსის ჯარი მოვიდა. სამაგიეროდ შეექმნათ „შიშნეულობა მხედრობის გამო რუსეთისა“ აზერბაიჯანის ხანებს, რომელთაც წინათ, როგორც აღნიშნული იყო, მეფე ერეკლესთან კარგი განწყობილება ჰქონდა. მათ საღი აღლოთი იგრძნეს, რომ საქმე მარტო საქართველოს მფარველობით არ ვათავდებოდა და ამას აუცილებლად მოჰყვებოდა მათი „დაპყრობა ძალითა როსიის მხედრობისათა“. ამ მოსალოდნელი განსაცდელის წინაშე აზერბაიჯანის ხანებმა ერთიერთმანეთის მტრობა დაივიწყეს და შეექმნათ ერთიერთმანეთისადმი „დაფარვით დინ-თასლიბისა თანხმობა“².

არაფრად მოეწონათ საქართველოს რუსეთთან დაკავშირება ოსმალებს და ახალციხის ფაშას სულეიმანსაც. წინათ მასაც ერეკლე მეფესთან კარგი დამოკიდებულება ჰქონდა, 1783 წ. ხელშეკრულებამ ისიც დააფრთხო და საქართველოს მეფის მტრად აქცია³. ოსმალეთმა თავის ჩვეულებრივ ხერხს მიმართა და ფულით დაღესტანიც ამხედრა საქართველოს წინააღმდეგ⁴. „სულეიმან ფაშამ მოუწოდა დაღესტნის ომარ-ხანს, ხუნძახის ბატონს“, და ისიც 30000 ჯარით კახეთს შემოესია⁵.

თვით ერეკლე მეფის უერთგულესი ყმად-ნაფიცი და მეგობარი შუშის ხანიც კი რუსების შიშით საქართველოს მეფეს გადუდგა და გადაემტერა. მისი ჩაგონებით განჯელებმა ერეკლე მეფის მიერ დანიშნული განჯის გამეგ გამოაძევეს⁶ ყახახისა, შამშადილისა და შამქორის ელებიც, რომელთაგან საქართველოს 6000-

¹ პროფ. ა. ცაგარელი, Грамоты II, в. 11, 69. «Покровительство и союз верховная Императорская власть, снискиваемые В. В. к нашему благу, обязан принять».

² ხერხეულიძე, ჯიჯ. 274, რუბ. 498; Бутков, Материалы II, 132; Бурнашев, Картина 15-16.

³ ხერხეულიძე, ჯიჯ. 274, რუბ. 498.

⁴ Бурнашев, Картина 16.

⁵ ხერხეულიძე, იქვე.

⁶ იქვე.

მდე საუკეთესო ცხენოსანი მებრძოლი ემატებოდა ხოლმე, ამავე პოლიტიკური მიზნის გამო შუშის ხანს მიემხრნენ და მტრობა დაიწყეს¹.

დალესტნელების შემოსევა რომ უკუშეცდია, ერეკლე მეფემ სექტ. 1787 წ. ქართული და რუსული მხედრობითურთ განჯის წინააღმდეგ გაილაშქრა. სრული გამარჯვება იყო მოსალოდნელი, რომელსაც ერეკლე მეფის წინანდელი სახელი უნდა აღედგინა, მაგრამ სრულებით მოულოდნელად რუსის ჯარის უფროსს მინისტრ-რეზიდენტს ბურნაშევს პოტიომკინისაგან საქართველოდან დაბრუნების შესახებ ბრძანება მოუვიდა. მან განუცხადა მეფეს, რომ „დღესვე უნდა ვაგებრუნდეთ“ და რამდენი არ სთხოვა ერეკლემ, რომ ლაშქრობის დამთავრებამდის მაინც მოეცადა, არ დარჩა; საჩქაროდ აიყარა და გამობრუნდა თბილისისაკენ, ხოლო იქიდან რუსეთში გაემგზავრა მთელი ჯარით².

1783 წლის ხელშეკრულების წყალობით საქართველო გამოიერებინა და გარეშე მტრებისაგან უზრუნველყოფის მაგიერ სამის მხრით მტრებით შემორტყმული გახდა და განუწყვეტლივ საომარ განწყობილებაში ჩავარდა იმ თავის მეზობლებთანაც, რომელნიც წინათ მისი ერთგული მოკავშირენი იყვნენ. თვით ერეკლე მეფეც და მმართველი წრეები ხედავდნენ, რომ ამ პოლიტიკური ნაბიჯის გაწიოსობით საქართველო ისეთს საშინელს განსაცდელში ჩავარდა, რომლის მსგავსში შაჰ-აბაზის შემდგომ არ ყოფილა³.

ოსმალეთმა ახალციხის ფაშის პირით ერეკლე მეფეს შემოუთვალა, რომ ოღონდ ის რუსეთს ჩამოშორებოდა და რუსის ჯარი საქართველოდან გაეტყუებინა, და არამც თუ წინანდელი კეთილმეზობლური დამოკიდებულება საქართველოსთან აღდგენილი იქნებოდა, არამედ გაცილებით უფრო მეტს სარგებლობასაც პირდებოდა. ერეკლე მეფემ უარა შეუთვალა. ამის გამო 1786 წ. თურქები ფოთისა და ბათუმის გამაგრებას შეუდგნენ. 12000 დალესტნელიც საქართველოს წინააღმდეგ იყო მათ მიერ ნაქირავები.

ერეკლე მეფე რწმუნდებოდა, რომ რუსეთის დახმარება და მფარველობა იმდენად მცირედი (სულ 1800 ჯარის კაცი) იყო, რომ ის ვერაფერს უშველიდა. ამიტომ, რომ ქვეყანა მოსალოდნელი შემოსევისაგან და ოსმალეთის გულისწყრომისაგან ეხსნა, იძულებული იყო ახალციხის ფაშისათვის დაზავების პირობად აღეთქვა, რომ ის მეტს რუსის ჯარს საქართველოში აღარ შემოიყვანდა. მაგრამ ოსმალეთმა ეს საკპარისად არ დაინახა და ამ დაპირების ასრულების საწინდრად 12 საუკეთესო თავადთა საგვარეულოდან ორ-ორი წარმომადგენელი ამანათად მოითხოვა. ერეკლე მეფე იმდენად უმწეო მდგომარეობაში იყო, რომ იძულებული ვახდა 1787 წ. ივნისში ეს მძიმე და დამამცირებელი მოთხოვნა ეასრულებინა⁴.

რუსეთმა თავისი ჯარი საქართველოდან იმიტომ გაიყვანა, რომ იძულებული იყო ოსმალეთთან ომში ჩაბმულიყო. ერთ-ერთ მიზეზად, რომელმაც ოსმალეთი რუსეთის მტრად აქცია და ომი გამოიწვია, რუსეთის საქართველოში მფარველდის სახით შემოსვლა იყო. 15 ივლისს 1787 წელს ოსმალეთმა რუსეთის დესპანს გადაჭრით მოსთხოვა, რომ მას საქართველოსთვის თავი დაენებებინა და ამ ქვე-

¹ Бурнашев, Картина 16.

² ხერხეულიძე, ზოგ. 275-276, ჩუბ. 499 და Бутков, Материалы, II, 194-195.

³ Бутков, Материалы, II, 188.

⁴ Бутков, Материалы, II, 191-193.

ყნისა და სახელმწიფოს საქმეებში აღარ გარეულებო. მალე ოსმალეთმა რუსეთის წინააღმდეგ მტრული მოქმედება დაიწყო კიდეც, ხოლო 7 ენკ. 1787 წ. რუსეთმაც ოსმალეთს ომი გამოუცხადა¹.

ასეთ პირობებში იმ მცირედი ჯარის გაყვანის მაგიერ, რუსეთისგან, ვითარცა მფარველის მხრივ, სრულებით ბუნებრივი იყო საქართველოსთვის უფრო მეტი ჯარის მოშველება იმიტომ, რომ რაკი უთანხმოების ერთ-ერთ მიზეზად საქართველო ითვლებოდა, ოსმალეთის მხრით ამ ქვეყნის წინააღმდეგ მტრული მოქმედება თავისთავად მოსალოდნელი იყო, მაგრამ რუსეთის სამხედრო შტაბმა სამოქმედო გეგმა ისე შეადგინა, რომ ოსმალების წინააღმდეგ ბრძოლა ამ მხრიდან განზრახული არ იყო. იმიტომ რუსეთის მთავრობამ საქართველო მიატოვა და გადასწყვიტა, რომ საქართველოსთვის უკეთესი იქნებოდა თავისი ძალით და წინააღმდეგი მშვიდობიანი კავშირის აღდგენით თავისი თავი ამ ომის დროს ოსმალეთისაგან უზრუნველყო². ასე უცნაურად, სხვა არა იყოს რა, მსჯელობდა რუსეთის სახელმწიფოს მთავრობა, რომლის თაოსნობითაც, როგორც ვიცით, დადებული იყო 1783 წლის ხელშეკრულება.

რუსეთის მთავარსარდალმა და ფელდმარშალმა თავადმა პოტიომკინმა კიდეც იმდენი გამბედაობა გამოიჩინა, რომ 1788 წელს ასე უმწეოდ მიტოვებულს საქართველოს მეფეს ერეკლე II-ს აქეზებდა, რომ მას სოლომონ მეფესთან შეთანხმებით ოსმალთა წინააღმდეგ ემოქმედა. მაგრამ მეფის გული მწუხარებისა და წყრობის ცეცხლით იყო მოცული და მწარე გამოცდილებამ მას უკვე საკმაოდ თვალი აუხილა, რომ ასეთი უცნაური რჩევისათვის ყური ეთხოვებინა³.

რუსეთის მიერ მიტოვებულ საქართველოს აღმოფარეობა

საქართველო ისევ მარტოდ-მარტო დარჩა. ერეკლე მეფემ ამ გაჭირვებულ მდგომარეობაში იმდენი დიპლომატიური ნიჭი გამოიჩინა, რომ აბოხოქრებულ მიტრები დააშოშმინა და მეზობლებთან შედარებით მყუდროება ჩამოაგდო⁴. ამასთანავე მან ძლევაპოსილი სამხედრო მოქმედებით 1788 წ. განჯაც დაიმორჩილა⁵. განჯაში გაქცეული შამშადილისა და ყაზახის ელნიც ისევ საქართველოში დაბრუნდნენ⁶.

1790 წელს საქართველოს მეფე-მთავრების სრული შეთანხმება მოხდა და მათ შორის ერთობის კავშირი იყო შეკრული. „ვი ნ ა ი თ გ ა ნ ყ ო ვ ე ლ თ ა ვ ე ი ვ ე რ ი ე ლ თ ა მ ს ა ხ ლ ო ბ ე ლ თ ა ს ა მ ე ჟ ო ს ა შ ი ნ ა ქ ა რ თ ლ ი ს ა , კ ა ს ე თ ი ს ა , ი მ ე რ ე თ ი ს ა , ო დ ი შ ი ს ა და გ უ რ ი ი ს ა თ ა ა ქ ე თ ე რ თ მ ო რ -

¹ Бутков, Материалы, II, 198.

² Бутков, Материалы II, 169 «Причины, побудившие к выводу из Грузии российских войск заключались во многих статьях: 1-я, что в плане войны, вновь открывшейся с турками, не было предположено действовать противу их в сей стороне; 2-я, что царю Ираклию удобнее будет в течение сей войны обезопасить себя чрез возобновление прежних своих союзов, разрушившихся единственно пребыванием в земле его российских войск».. (იქვე).

³ Бутков, Материалы, II, 197.

⁴ Бутков, Материалы, II, 197, 277-278, 282, 293.

⁵ იქვე II, 278, 283.

⁶ იქვე, II, 278.

წმუნება, არიან ძენი ერისა კათოლიკე ეკლესიისაგან შობილნი და ერთისა უნისა მქონებელნი, აქესთ... სიყვარული ვითარცა სისხლით ნათესავთა და მოყვრობით შეკრულთა ურთიერთთა შორის. ამისთვის ჩვენ ზემოხსენებულნი ქვეყანათა ივერისათა მეფენი და მთავარნი, დამამტკიცებელნი, საუკუნოისა პირობისა... აღვსთქვამთ მტკიცესა ამასა ერთობასა¹.

ამ ხელშეკრულებით საქართველოს განცალკევებული ნაწილების პოლიტიკური ერთობა მყარდებოდა კავშირის სახით. ამ კავშირის ერთი უზენაესი თავი მყავდა, რომელიც უადრესი ხელმწიფეობით იყო მოსილი. საქართველოს სამეფოსამთავროთა კავშირის ასეთ თავად ქართლ-კახეთის მეფე იყო ცნობილი. იგი კავშირის დანარჩენი ნაწილების წარმომადგენლებს შემდეგს პირობას უდებდა: ჩვენ „მეფე ქართლისა, კახეთისა და სხვათა ირაკლი მეორე... გარწმუნებთ ყოვლისა სამეგრეთოსა მეფესა... სოლომონსა და მთავარსა ოდიშისა და სხვათა სამთავროთა დადიანს გრიგოლს და მთავარსა გურიისასა სვიმონს და ერთობით თავადთა, აზნაურთა და ერთა“ დასავლეთ საქართველოსათა, რომ „იყო მწადნელი ბედნიერებისა თქვენისათვის და დაცვად ქეთა იმერეთისათა (ე. ი. ლიხთ იმერ.) ვითარცა მამასა ზოგადო მათი“ და „უკეთუ აღდგეს მტერი ვინმე თქვენზედა, დიდი ანუ მცირე, მხედრობითა ჩემითა ანუ სხვითა ძალითა, სიტყვითა და საქმითა... მზავიყო შე მწედ თქვენდა“².

მაშასადამე, კავშირის თავი მოვალე იყო მთელი საქართველოს დაცვასა და კეთილდღეობაზე ეზრუნა და მთელი თავისი სამხედრო, თუ დიპლომატიური, ან სხვაგვარი ძალა შეეწირა ამ მიზნის მიღწევისათვის. თავის მხრით დასავლეთ საქართველოს ყველა მეფე-მთავრები ამ კავშირის თავის, ქართლ-კახეთის მეფის, უზენაეს უფლებასა და ხელმწიფეობას აღიარებდნენ: ეს გარემოება კავშირის ყველა წევრებს იმერეთის მეფეს სოლომონ II-სა, სამეგრელოს მთავარს გრიგოლს და სვიმონს გურიის მთავარს საითთოდ საკუთრივ აღნიშნული აქვთ: „თქვენი უმაღლესობის უზენაეს ხელმწიფებას მამებრ-სავონებლობითს აღვიარებ“³.

რუსეთმა რომ ოსმალეთთან ომი გაათავა, 1792 წ. თვლი კვლავ სპარსეთისკენ იბრუნა. სპარსეთში თანდათანობით ალა-მაჰმედ ხანი ძლიერდებოდა. 1786 წ. ალა-მაჰმედ ხანმა, როცა ჯერ კიდევ თავის მეტოქეებთან ბრძოლა მქონდა, ერეკლე მეფეს შემოუთვალა, რომ ის მისი მეგობარია და მასთან კავშირის შეკვრა სწავია, მთელ აზერბაიჯანსაც კი მის სრულუფლებიან მართვა-გამგეობაში გადმოსცემდა, ოღონდ მისთვის რუსეთის ხელმწიფის კეთილგანწყობილების მოპოვებაში დახმარებოდა⁴. პირველ ხანებში რუსეთი მას დიდს ყურადღებით ეპყრობოდა კიდევ⁵. მაგრამ იმავე დროს რუსეთის მთავრობა მის მოქიშპეს ვილანის მმართველს მურთუზა-ალი ხანსაც მფარველობას უწევდა და ეხმარებოდა იმითომ, რომ ის თავისი თავის გასაძლიერებლად რუსეთის ქვეშევრდომობის მიღების

¹ პროფ. ა. ცაგარელი, Грамоты II, 1. გვ. 183—184.

² იქვე, II, გვ. 184..

³ იქვე, Грамоты II, в. II, 6 «Признаю верховную власть вашего высочества отечественную».

⁴ Бутков, Материалы II, 301.

⁵ Бутков, Материалы II, 304—305.

სურვილის გამოძევებისასაც კი არ დაერიდა¹. ეს, რასაკვირველია, არაფრად მოეწონა ალა-მაჰმედ ხანს. მან ბრძანება გასცა, რომ გილანი აეღოთ, მურთუზა-ალი ხანი მოეკლათ, რუსთა ახალშენი ენზელში მოესპოთ და რუსის ქვეშევრდომები აეკლათ.² მრავალგზისი ბრძოლის შემდეგ მურთუზა-ალი-ხანი იძულებული იყო სპარსეთიდან გაქცეულიყო და რაკი ამაში მას რუსები ეხმარებოდნენ, ალა-მაჰმედ ხანსა და რუსებს შორის მტრული განწყობილება ჩამოვარდა³.

1791 წ. ალა-მაჰმედ ხანმა აზერბაიჯანში გაილაშქრა იქაური ხანების დასამორჩილებლად და იმათაც შიშით მძევლები მისცეს და ყოველწლიური ხარკი დაიდეს; ჯერი შემდეგ ყარაბაღისა და ერევნის ხანებზე მიდგა. ორივემ ალა-მაჰმედ ხანის მოთხოვნილება უარპყვეს. ერევნის ხანმა იბრაჰიმ-ხანმა თანაც შეუთვალა, რომ ის საქართველოს მეფის ერეკლე II-ის სრულს მორჩილებაშია და სწორედ ამიტომაც არ შეუძლია ალა-მაჰმედ ხანის მოთხოვნილება აასრულოს. ამ უკანასკნელს გადაწყვეტილი ჰქონდა ორივე ხანი ძალით დაემორჩილებინა. ასეთ გარემოებაში სრულებით ბუნებრივი იყო, რომ ერეკლე მეფეს ალა-მაჰმედ ხანის შემოსევის მოლოდინი ჰქონოდა⁴. რუსეთის მთავრობამ ყველა ეს ამბები მშვენივრად იცოდა, მაგრამ არავითარ ყურადღებას არ აქცევდა იმ საფრთხეს, რომელიც მის ერეკლეს მოკავშირეს, პატარა საქართველოს სპარსეთისაგან მოელოდა. მაშინ, 1792 წ. თვით ერეკლე მეფემ რუსეთის მთავრობას 1783 წ. ხელშეკრულების არსებობა მოაგონა და ამის ძალით საქართველოში მეშველი ჯარის გამოგზავნა მოითხოვა. რუსეთის ხელმწიფემ ეკატერინემ მ მათს იმავე წელს საქართველოს მეფეს მოკლედ და ცივად შემოუთვალა, რომ საქართველოში ჯარის გამოგზავნა ეხლა საჭიროდ არ არის ცნობილი⁵ და, სანამ საამისოდ ხელსაყრელი შემთხვევა და ხელშემწყობი პირობები არ შეიქმნება, ჩვენი ჯარების მანდ ყოფნის საკითხი გადადებულია⁶. ისე გამოდიოდა, რომ ხელშეკრულებას მხოლოდ მაშინ ჰქონდა ძალა, როდესაც ამას რუსეთი საჭიროდ დაინახავდა, და არა მაშინ, როცა საქართველოს უჭირდა.

საბედნიეროდ, სპარსეთში ატეხილმა არეულობამ ალა-მაჰმედ ხანს 1792 წ. საშუალება არ მისცა, რომ თავისი ზრახვა განეხორციელებინა: ის იძულებული იყო შინ გაბრუნებულიყო.

ალა-მაჰმედ ხანის შემოსავა საპარსეთში

1794 წელს ალა-მაჰმედ ხანმა სძლია თავის უკანასკნელს მოწინააღმდეგეს ლოტფ-ალი-ხანს, რომელსაც თვალები დაათხრევინა. ამის შემდეგ ალა-მაჰმედ-ხანმა თავისი თავი სპარსეთის ერთადერთ ბატონ-პატრონად იგრძნო და თავი სპარსეთის შაჰის ჯილთ შეიმკო. მაშინვე ის სპარსეთის საზღვრების გაფართოებას შეუდგა და პირი კვლავ აზერბაიჯანისა და საქართველოსაკენ იბრუნა⁷. იმავე 1794 წ. მეფე ერეკლემ რუსეთში თავის დესპანად გენერალი გარსევან ჭავჭავაძე

¹ Бутков, Материалы, II, 304.

² იქვე, II, 309.

³ იქვე, II, 323—326.

⁴ იქვე, II, 319—320.

⁵ «Ныне отправлять в Грузию войска за благо не приемлется».

⁶ Бутков, Материалы, II, 334.

⁷ Бутков, Материалы, II, 327—328.

გაგზავნა¹, რომელსაც, ვითარცა რუსეთში წინათაც ნამყოფს, პეტერბურგის მთავრობაზე გაავლენა შეეძლო მოეხდინა, რომ ხელშეკრულება რუსეთის მხრით ასრულებული ყოფილიყო.

1795 წ. მაისში ალა-მაჰმედ ხანმა არდაველში 100.000 კაცამდე ჯარის შეგროვება დაიწყო იმ მიზნით, რომ ჯერ აზერბაიჯანის ყველა ხანები ძალით დაემორჩილებინა, ხოლო შემდეგ საქართველოს დასაპყრობად წამოსულიყო, რომ ამ უკანასკნელისათვის ძალა დაეტანებინა და სპარსეთის უზენაესი უფლება ეცნობებინა².

ერეკლე მეფემ მოსალოდნელი უბედურების ამბავი იმავე 1795 წ. მაისში რუსეთის მონაპირე ჯარის უფროსს აცნობა და ხელშეკრულების ძალით 3000 ჯარისკაცის მოშველება სთხოვა³. ერეკლე მეფეს რუსეთის მხრით დახმარების სრული იმედი ჰქონდა და ეჭვიც არ ებადებოდა, რომ მეშველი ჯარი მოუყვდიოდა. იგი თავის ერთგულს ყმადნაფიცს შუშის ხანს ქართველი ჯარით აღექსანდრე ბატონიშვილის სარდლობით მიეშველა. ამის წყალობით სპარსეთის შაჰის ლაშქარი დამარცხებულ იქმნა⁴.

ალა-მაჰმედ ხანმა თავისი ელჩის პირით ერეკლე მეფეს მოსთხოვა, რომ რუსეთის ხელმწიფის მფარველობა ერთხელ და სამუდამოდ უარეყო და სპარსეთისა აღიარებინა. რუსეთიდან მეშველი ჯარის მომლოდინემ ერეკლემ შაჰს ცივი უარი შეუთვალა⁵.

რუსეთის მონაპირე ჯარის უფროსმა 1792 წ. უარყოფითი განკარგულების გამო თავისით მეშველი ჯარის საქართველოში გამოგზავნა ვერ გაბედა და 7 მაისს 1795 წ. ერეკლე მეფის თხოვნა თავის მთავრობას აცნობა. მაგრამ რუსეთის მთავრობა არ ჩქარობდა: პასუხი არ მოდიოდა.

ერეკლე მეფე გრძნობდა აუცილებელ განსაცდელს და რუსეთს შეეღას ემუდარებოდა. 2 აგვისტოს მონაპირე ჯარის უფროსმა თავის მთავრობას საქართველოს გაჭირვებული მდგომარეობა და ერეკლე მეფის თხოვნა ხელმეორედ აცნობა⁶. ამასობაში ალა-მაჰმედ ხანი დაიძრა, 10 ენკენისთ. 1795 წ. ცხენოსანი ჯარით სწრაფად საქართველოს დედაქალაქს მოადგა და ორი დღის შემდეგ აიღო: ჯერ მთლად გატარცვა და წაიღო, რის წაღებაც კი სამეფო სასახლიდან შეიძლებოდა, შემდეგ ეს მშვენიერი სასახლე მთლად დაანგრია და ქალაქი ცეცხლით გადასწვა.

შაჰის ჯარმა საშინელი სიმხეტე გამოიჩინა. თბილისის მიდამოებიც მოკლული მამაკაცებისა, ქალებისა და ბავშვების გვამებით იყო მოფენილი. სატახტო ქალაქს რომ მორჩნენ, მერმე შიდა და ქვემო ქართლის აოხრებას შეუდგნენ. განძვინებულნი იჭერდნენ ხალხს და ვინც წინააღმდეგობას გაბედავდა ხოცავდნენ. დანარჩენი ტყვედ მიჰყავდათ. ალა-მაჰმედ ხანის შემოსევამ ისე გაანადგურა აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო, რომ იმ 61000 კომლიდან, რომელიც შემოსევამდე, მაგალითად, თუნდ 1783 წელს იყო, 1795 წლის შემოსევის შემდეგ 35000 კომლი ძლივს და იქნებოდა შერჩენილი⁷.

¹ Бутков, Материалы. 335.

² იქვე, II, 331—332.

³ იქვე, II, 335.

⁴ იქვე, II, 333.

⁵ იქვე, II, 337.

⁶ იქვე, 335.

⁷ იქვე, II, 339—340.

ამ პირველი თავზე დამტყდარი უბედურებით გულგატეხილი, ოთხმოცი წლის მოხუცი მეფე იძულებული იყო მწუხარებითა და სასოწარკვეთილებით აღსასყე ანანურის მონასტერში შეხიზნულიყო. მაგრამ სპარსეთის შაჰმა არც აქ მოასვენა: ალა-მაჰმედ ხანმა ერეკლე მეფეს კვლავ შემოუთვალა, რომ თუ ის მის უზენაეს უფლებას სცნობდა და ერთ-ერთ ბატონიშვილს მას მძევლად გამოუგზავნიდა, მაშინ შაჰი თავის მხრივ ყველა ტყვეებს განუთავისუფლებდა, ყველაფერს, რაც თბილისში ომისგან დაზიანებული იყო, შეაკეთებინებდა და თანაც მოკავშირეობის ხელშეკრულებასაც დასდებდა. ამ აუწერელ უბედურებაში მყოფმა მეფე ერეკლემ თავის დამცირება მაინც არ ინდომა და მოსისხლე მტერს არავითარი პასუხი არ აღიძრა!

რვა დღის განმავლობაში ქართლის აოხრებისა და დაწოკების შემდგომ, ალა-მაჰმედ ხანი უკვე კახეთში აპირებდა გალაშქრებას, რომ ერთბაშად საქართველოდან გასვლა ამჯობინა, რადგან ყარაბაღის ხანი და ზოგი სხვაც დამორჩილებული არა ჰყავდა და ამის გამო ზურგი უზრუნველყოფილი არა ჰქონდა. საქართველოს სრული განადგურება მან შემდეგი, უფრო მარჯვე დროისთვის გადასდგა.

თბილისის აღებისა და განადგურების მხოლოდ 18 დღის შემდგომ, 1 ოქტომბერს, მოუვიდა რუსეთის მონაპირე ჯარის უფროსს თავისი მთავრობისაგან ბრძანება, რომ ხელშეკრულების ძალით და ჩვენი ღირსებისა და ინტერესების თანახმად საქართველოს მეფეს ორი სრული ბატალიონი ჯარით მიეშველეთო. მას ამასთანავე უფლება ეძლეოდა საჭიროებისამებრ კიდევ ორი ბატალიონი მიემატებინა დამხმარე რუსთა ლაშქრისათვის¹. ეს მეშველი ორი ბატალიონი აღმ. საქართველოში მხოლოდ 1795 წ. დეკემბრის დამდეგს მოვიდა.

ერეკლე მეფე ქვეყნის აოხრების გამო რუსეთის მთავრობას 1.000.000 მ. სთხოვდა სესხად და საწინდრად თავისი და თავის სახლობის მამულებს იძლეოდა. მაგრამ ამის პასუხი არ მოდიოდა. ამავე დროს ოსმალეთის მთავრობა ამ სესხს აძლევდა, რასაკვირველია, იმ იმედით, რომ საქართველოს გული თავიანთის მოიგოთ და რუსეთისაგან აეყრინებინათ. რაკი რუსეთის სამხედრო დახმარებაც მაშინდელ პირობებში მეტად მცირედი იყო და სესხის შესახებაც რუსეთის მთავრობისაგან არავითარი პასუხი არ მოსდიოდა, ერეკლე მეფეს გამოცდილების გამო ეჭვი შეეპარა, რომ რუსეთისაგან შეპირებულ ძლიერს სამხედრო დახმარებას ოდესმე მართლაც ეღირსებოდა. ამიტომ ერეკლე მეფე ყოყმანში იყო, უარეყო თუ არა ოსმალეთის წინადადება².

რუსეთის ბალაშკრავა ალა-მაჰმედ ხანისა და სპარსეთის წინააღმდეგ 1796 წ. მისი ზომებისათვის და ნაძვილი მიჯნაჯი და დასასრული

1796 წ. მარტში რუსეთის მთავრობამ სპარსეთს ომი გამოუცხადა, ეკატერინე II-ის მანიფესტში, რომელიც ომის დაწყებისთანავე გამოქვეყნდა, ნათქვამი იყო, რომ რაკი სპარსეთის მთავრობის ზოგიერთი მოხელეები რუს ქვეშევრდომ ვაჭრებს ავიწროებდნენ, ხოლო თვით ალა-მაჰმედ ხანმა რუსეთის წარმომადგენელს შეურაცხყოფა მიაყენა. დასასრულ, რადგან სპარსეთის შაჰი საქართველოს შეესია და მოსაზღვრე ხანებს მოსვენებას არ აძლევს, ამიტომ საქართველოს მეფის თხოვნა

¹ Бутков, Материалы, II, 341.

² იქვე, II, 41.

³ იქვე, II, 344.

⁴ იქვე, II, 345.

მფარველობისა და დაცვის შესახებ შევისმინეთ და ჩვენს ჯარს სპარსეთის საზღვრების გადალახვა ვუბრძანეთ¹.

რუსეთის მთავრობამ ეს საჯარო განცხადება ომის მიზეზების შესახებ სპარსულად, ქართულად და სომხურად დაბეჭდა და ამ ხალხთა შორის გაავრცელა. ერეკლე მეფეს, შუშის ხანს იბრაჰიმ-ხანსა და ყარაბაღის მელიქებს და დალესტან-შირვანის მფლობელთ ამას გარდა საგანგებოდაც აცნობეს, რომ რუსეთი თავისი მხედრობით მათ განსათავისუფლებლად მოდის და ამიტომ მათგან მადლობასა და დახმარებას ელის².

მაშასადამე, რუსეთის მთავრობას საქმე ისე ჰქონდა საქვეყნოდ მოჩვენებული, ვითომც ის საქართველოს აოხრების გამო შურის მაძიებლად გამოდიოდა და შუშისა, შირვანისა და დალესტანის ხანებისა და ყარაბაღის მელიქების მყუდროებას იცავდა. მაგრამ ეს მხოლოდ თვალების ასახვევად და შესაცდენად იყო გამოცხადებული. ომის ნამდვილი მიზეზი და მიზანი კი სულ სხვა ყოფილა.

1795—1796 წ.-ის ზამთარში აღამაჰმედ ხანის ბრძანებით ენზელში რუსთა ყველა ხომალდები და ვაჭრები დაიჭირეს³. რუსეთის მაშინდელი მთავრობა მეტად ფხიზლად ადევნებდა თვალყურს თავისი ქვეშევრდომების საევაჯრო ინტერესებს, მეტადრე სპარსეთში ცდილობდა ამ მხრივ მტკიცედ ფეხის მოკიდებას, რადგან აქედან მას ფართო და უაღრესად მიმზიდველი სამოქმედო ასპარეზი ეხატებოდა. ამიტომ რუსეთის მთავრობამ ზემოაღნიშნულს შემთხვევას დიდი ყურადღება მიაქცია⁴.

რუსეთის მთავრობა ხედავდა, რომ სპარსეთში მომხდარი ამბები იმ ინტერესებისათვის და მიზნისათვის, რომელიც მას დასახული ჰქონდა, მეტად სახიფათო იყო. მას კი ჰსურდა, რომ რუსეთის ვაჭრობა სპარსეთში ისე გაძლიერებულიყო, რომ მარტო კასპის ზღვის პირას კი არა, არამედ ქვეყნის თვით შუაგულშიც ყოფილიყო გავრცელებული. მას იმედი ჰქონდა, რომ ამ ადგილებიდან ინდოეთისაკენ გზის გახსნა უფრო მარჯვედ მოხერხდებოდა. იგი დარწმუნებული იყო, რომ ამნაირად რუსეთი ინდოეთის მდიდარ ვაჭრობას ევროპულ ხალხებზე გაცილებით უფრო მოკლე გზით ჩაიგდებდა ხელში, რადგან ისინი ამისთვის „კეთილი იმედის კონცხს“ უვლიდნენ ხოლმე. ამის გამო რუსეთის მთავრობას ამ გეგმის განხორციელების წყალობით აურაცხელი სიმდიდრე და სარგებლობა ეხატებოდა⁵.

რუსეთის მთავრობას საჭიროდ მიაჩნდა, რომ სპარსეთში ერთი მხრით მშვიდობიანობა და წესიერება ყოფილიყო, იმიტომ რომ უამისოდ მისი საკომერციო ფართო გეგმის განხორციელება შეუძლებელი იქნებოდა. ამისთვის კი ძლიერი გაერთიანებული მთავრობა უნდა ყოფილიყო სპარსეთში. მაგრამ მეორე

¹ Бутков, Материалы, II, 371.

² იქვე, II, 372.

³ იქვე, II, 354.

⁴ იქვე.

⁵ Бутков, Материалы II, 355: «Спокойствие... в Персии откроет России богатый торг не только при берегах моря Каспийского, но и внутри пределов персидских областей: посредством сих последних удобовозможно будет открыть путь в Индию и привлечь к нам богатейший торг сею кратчайшими путями, чем тот, коему следуют все народы европейские, обходя мыс Доброй Надежды».

მხრივ რუსები ფიქრობდნენ, რომ სპარსეთის გაერთიანება და გაძლიერება რუსეთისათვის სასარგებლო კი არა, სახიფათოც იყო¹. ეს ალა-მაჰმედ ხანის მოქმედებამაც ცხადჰყო. ამიტომ რუსეთმა გადასწყვიტა, რომ ალა-მაჰმედ ხანის გაძლიერება და მისი საბრძანებლის საზღვრების გაფართოება რუსეთის მთავრობის ფართო ეკონომიურსა და პოლიტიკურ გეგმას ეწინააღმდეგებოდა და სავაჭრო ინტერესებისათვის ფრიად სახიფათო იყო. ალა-მაჰმედ ხანი უნდა დაუძლურებულიყო, სპარსეთშიაც რუსეთისათვის კარი ფართოდ უნდა გაღებულიყო.

ასეთ პირობებში რუსეთს საქართველოს გამოყენებაც მშვენივრად შეეძლო. ის, ჯერ ეს ერთი, გამოდგებოდა პოლიტიკურად მით, რომ ოსმალეთთან და სპარსეთთან ომის დროს რუსთა საქმისთვის სასარგებლო იქნებოდა. ამიტომ მისი გაძლიერებაცა და გაფართოებაც აშკარად ურიგო არ იქნებოდა. მეორეც ისა, რომ რუსეთს საქართველოს გამოყენება შეეძლო ეკონომიურადაც, რადგან მის საშუალებებით უფრო განმტკიცდებოდა და უზრუნველყოფილი იქნებოდა რუსეთის ვაჭრობა სპარსეთში².

ამ სარგებლობის აზრმა ისე გაიტაცა რუსეთის მთავრობა, რომ განჯის და ერევნის სახანოს შემოერთებაც კი უნდოდა საქართველოსთვის³.

ამგვარად, სრულებით ცხადია, რომ რუსეთის დედოფლის მანიფესტში მოხსენებული ცნობა, ვითომც სპარსეთისათვის ომი იმიტომ გამოეცხადებინოს, რომ ალა-მაჰმედ ხანმა საქართველო ააოხრა და საქართველომ მის წინააღმდეგ დახმარება სთხოვა, მხოლოდ ლამაზი, მაგრამ ყალბი სიტყვები იყო. თვით ამ სპარსეთის ლაშქრობის მონაწილე და რუსთა ჯარის სარდლის შტაბის ადიუტანტი ბუტკოვი პირდაპირ ამბობს: „ეკატერინე დიდის სურვილი იყო, რომ რუსეთს საქართველოს აოხრებისათვის ალა-მაჰმედ ხანის დასჯის მომიზნებით ესარგებლა და სპარსეთთან რუსეთის ვაჭრობა განსაკუთრებით განემტკიცებინა“⁴—ო⁵, რადგან ამ ომის „უმთავრესი მიზანი ვაჭრობის გაავრცელება“ იყო⁶.

რუსეთის მთავრობას ეშინოდა, რომ თუ ვინცობაა მისი ნამდვილი ზრახვა და იღუმალი გეგმა გამოაშკარავდებოდა, მას არავინ, არც საქართველოში, არც შირვანისა და შაქის სახანოებში, მხარს არ დაუჭერდა. ამიტომ არავის ენდობოდა. თვით მეფე ერეკლესაც კი ის ეჭვის თვალით უყურებდა და რომ თავის თავი სა-

¹ Бутков, Материалы II, 355. «Польза империи российской взыскует предостерегать и не допускать до соединения и утверждения всех сил народа сего воедино» (Бутков, Материалы II, 336).

² Бутков, Материалы II, 366. «Сие... даст способ царству сему без нашей помощи не только противостоять врагам христианской веры, но и удачные производить над ними поиски, весьма для нас полезные при случае войны с Турками. Через посредство распространённой таким образом Грузии более утвердится и обеспечится наша торговля с Персией» (II, 368).

«Для сего Грузия должна быть... распространена и увеличена в силах своих. Но все для распространения в Азии российской торговли» (II, 368).

³ იქვე, II, 365.

⁴ Материалы II, 367—8. «Предметом введения в Персию войск Великой Екатерины было не суетное желание побед, ни распространение пределов и без этого обширнейшей в свете империи, но чтоб под предлогом наказания Ага-Магомед-Хана за Грузию, главнейше основать твердым образом с Персией нашу торговлю».

⁵ იქვე, II, 367. «Главнейший же предмет?—распространение торговли».

ქართველოსაგან უზრუნველყო, მან ერთს, თუმცა უკადრისს, მაგრამ მეტად მოხერხებულს საშუალებას მიჰმართა. მან გადასწყვიტა, რომ საქართველოს მეფისაგან სხვათა შორის ერთი რჩეული ათას კაცამდის ქართული სამხედრო ნაწილის შედგენა მოეთხოვა, რომელიც რუსთა ჯარისათვის უნდა მიემატებინა და მასთან ერთად წაეყვანათ ომში. ამ ნაწილში თვით ბატონიშვილებიც უნდა ყოფილიყვნენ ჩარიცხულნი, განსაკუთრებით ისეთები, რომელნიც მშობლებისათვის უფრო ძვირფასნი იყვნენ, როგორც, მაგ., ბატონიშვილები იულონი და დავითი. ამგვარადვე მოწინავე ქართველობის საუკეთესო წარმომადგენელნი უნდა ამ რაზმში შესულიყვნენ. რუსეთის მთავრობას გადაწყვეტილი ჰქონდა, რომ ამ რჩეულ ქართულ სამხედრო ნაწილს საიდუმლოდ საქართველოს მეფისა, დედოფლისა და ერის ერთგულების მძევლად ჩასთვლიდა¹.

სამხედრო მოქმედება უკვე თავისი ბუნებრივი გზით მიმდინარეობდა და თავიანთი მომავალი გამარჯვების გამოსაყენებლად რუსებს მრავალი ერთი მეორეზე უფრო საოცნებო გეგმები ეხატებოდათ, რომ 1796 წ. ნოემბერში ეკატერინე II გარდაიცვალა. 6 დეკემბერს იმავე წელს რუსების ჯარების მთავარსარდალს თავისი მთავრობისაგან გადაჭრილი ბრძანება მოუვიდა ყოველგვარი სამხედრო მოქმედების შეჩერებისა და მთელი ჯარითურთ რუსეთში დაბრუნების შესახებ². მართლაც, სამხედრო მოქმედება შეწყდა და რუსის ჯარი შინისაკენ მიმავალი საქართველოში დაბრუნდა, რომ იქიდან რიგრიგობით რუსეთში წასულიყო. ჯარის ერთი ნაწილი იმავე ზამთარში წავიდა საქართველოდან³.

ძნელი წარმოსადგენელი არ უნდა იყოს, თუ რანაირად უნდა თავზარდაცემული ყოფილიყო საქართველო და ერეკლე მეფე, სხვა ხანებიც, რომელნიც სპარსეთის ამ ლაშქრობაში რუსებთან ერთად მონაწილეობას იღებდნენ, როდესაც რუსეთის მთავრობის უპირობამ ამ შემთხვევაშიაც თავი იჩინა. ალა-მაჰმედ ხანი კი სიხარულით ცას ეწეოდა, ყველგან ფირმანებს გზავნიდა, რომ რუსთა ჯარი მას შეუშინდა და უკან გაბრუნდო. მრისხანე ბრძანება ბრძანებაზე მოსლიოდათ ყველას. ვინც კი მის საწინააღმდეგო სამხედრო მოქმედებაში მონაწილეობის მიღება ვაბედა.

1797 წ. გაზაფხულსვე ალა-მაჰმედ შაჰი შუშის ხანის დასასჯელად დაიძრა. მას გადაწყვეტილი ჰქონდა, რომ აქედან პირდაპირ საქართველოს ასაკლებად წამოვიდოდა, მცხოვრებლებს აპყრიდა და შამ-აბაზის მსგავსად სპარსეთში გადასახლებდა⁴. საქართველოს სრული განადგურება აუცილებელი იყო, რომ 4 ივნისს შისი სიმკაცრით გაბოროტებულ მსახურთ მძინარე ალა-მაჰმედ შაჰისთვის თავი არ მოეჭრათ⁵.

ასე სრულებით შემთხვევით გადაურჩა საქართველო აოხრებას და დაღუპვას. თუმცა რუსებმა ეს თავის თვალთ ნახეს და კარგად გრძნობდნენ რა განსაცდელშიც იყო საქართველო, მაგრამ მაინც გადაწყვეტილება არ შეუცვლიათ და

¹ Бутков, Материалы, II, 368—369. «Дабы иметь в руках своих заложников в верности царя грузинского, жены, детей его и лучших людей народа сего, нужно будет присоединить и взять к войскам нашим— хотя до 1 т. человек отборных грузин и при них тех из сыновей царныи, к которым она наиболее привязана, т. е. и-ча Юлона, тоже и и-ча Давида».

² იქვე, II, 419.

³ იქვე, II, 423.

⁴ იქვე, II, 427.

⁵ იქვე, II, 430.

1797 წ. ენკენისთვეში თავიანთი ჯარის უკანასკნელი ნაწილიც ჩვენი ქვეყნიდან გაიყვანეს¹. სპარსეთთან ომის გაგრძელება მათ საჭიროდ არ მიაჩნდათ. ხოლო რუსეთის მთავრობა რომ თავისი მოქმედებით საქართველოს უსაშინელეს მდგომარეობაში აგდებდა და ჯარის გაყვანა მის მხრივ 1783 წ. ხელშეკრულების დარღვევა იყო, ამგვარ გარემოებას იგი არავითარ ყურადღებას არ აქცევდა.

რუსეთ-საქართველოს ურთიერთი დამოკიდებულების საუკუნეო

უნებლიეთ საკითხი იბადება, თუ რა მიზეზი იყო, რომ დიდი რუსეთის მთავრობა ასე ექცეოდა პატარა საქართველოს ან როგორ ახერხებდა რუსეთი საქართველოს ისე მოჯადოებას, რომ იგი რამდენიმე მწარე გამოცდილების შემდგომაც მაინც „ქრისტესმოყვარე“ რუსეთის მფარველობის გულწრფელი მომხრე იყო?

პირველი საკითხის გადაწყვეტა ყველა ზემომოთხრობილის შემდგომ ძნელი არ არის.

რუსეთის მაშინდელი მთავრობის ბრძანებებიდან და მიწერ-მოწერიდან, აგრეთვე სხვა ყველა იმდროინდელი საბუთებიდან და თვით მოქმედებიდანაც, სრულის სიციხადით ირკვევა, რომ რუსეთის მთელი პოლიტიკა და მოქმედება საქართველოს მიმართ ნამდვილად რუსული პოლიტიკური ინტერესებით იყო ნაკარნახევი.

მაშინ რუსეთს ამიერკავკასიაში და სპარსეთში იმდენად პოლიტიკური ინტერესები არა ჰქონდა, რამდენადაც ეკონომიური. ის განსაკუთრებით რუსული აღებმაცემობის სპარსეთში გავრცელებაზე ზრუნავდა, რითაც მას ინდოეთის მდიდარი ვაჭრობის ხელში ჩაგდებას იმედი ჰქონდა. თუ ეს მოხდებოდა, მაშინ უკვე საკომერციო ინტერესები რეალურ გეგმას წარმოშობდნენ, რომელიც ინდოეთის დაპყრობის გამამართლებელ საბუთად გამოდგებოდა. მაგრამ რუსებს ეს მხოლოდ შორეულ, მომხიბლავ მომავალად ეხატებოდათ.

რუსეთის მთავრობის გულის სიღრმეს არ მოჰხვედრია ქართველი ერის მისწრაფება, მისი დაწინაურებული, განათლებული ყოფა-ცხოვრების დაუშრეტელი წყურვილი და მუდმივი ლტოლვა თავისუფლებისადმი. არა, რუსეთი საქართველოს ისე უყურებდა, როგორც კარგს იარაღს, რომელიც საჭიროებისამებრ შეიძლებოდა მშვენიერად გამოეყენებინა თავის სასარგებლოდ. ეს აზრი თვით რუსეთის მთავრობას აქვს სრული გულახდილობით გამოთქმული გრაფ. ნ. პანინის პირით ერის საიდუმლო მიწერილობაში, რომელიც მან სახელმძღვანელოდ საქართველოში მყოფს რუსეთის წარმომადგენელს გენერალ ტოტლებენს გამოუგზავნა: უნდა ეცადოთ საქმე საქართველოში ისე მოაწყოთ, რომ ყველაფერი ჩვენი „ხელმძღვანელობით ხდებოდეს“, თვით ქართველებს კი ისე ეკონოთ, ვითომც ისინი თავიანთი მთავრობის განკარგულებას ასრულებდნენ, თვით მთავრობაც დარწმუნებული იყოს, თითქოს ყველაფერი მისი სურვილისა და ნების თანახმად ხდებოდეს, ერთი სიტყვით, ყოველი ჩვენი წადილი განხორციელდეს, მაგრამ იმნაირად კი, რომ სული აქაური (ე. ი. რუსული) იყოს, სხეული კი ქართული². მაშასადამე, რუსეთის მთავრობას უნდოდა, რომ ქართვე-

¹ Бутков. Материалы. II, 423.

² «Главнейшая нужда, чтоб Грузины вам в войне помогали таким образом, чтоб мнили исполнять повеления своих владетелей, а сии равным образом оказываемую»

ლები უსულ იარაღით გამოყენებინა თავისი პოლიტიკური მიზნებისა და ზრახვების მისაღწევად.

მაშინდელი ქართველობა კარგა ხანს ამ გარემოებას ვერ ამჩნევდა და გულწრფელად დარწმუნებული იყო, რომ რუსთა ხელმწიფეს და მთავრობას საქართველოსთვის მართლაც გული შესტკიოდა და მისი მწუხარება თავის მწუხარებად მიაჩნდა. ამგვარი განუსაზღვრელი და დაუმრეტელი რუსებისადმი ნდობა იმაზე იყო დამყარებული, რომ საქართველოს იმდროინდელი მტრები სპარსეთ-ოსმალეთი მაჰმადიანები იყვნენ, რუსეთი კი, ვითარცა ქართველთა ერთმორწმუნე სახელმწიფო, თავიანთ ბუნებრივ მოკავშირედ მიაჩნდათ.

ქართველებს შორიდან ვაგინილი ჰქონდათ რუსთა მხურვალე სარწმუნოებრივი გრძნობა და ეჭვი არ ებადებოდათ, რომ რუსეთი ქართველთა სულისკვეთებას ადვილად გაიგებდა და მათ თავგანწირულს ბრძოლაში სპარსეთისა და ოსმალეთის წინააღმდეგ წრფელის გულით ძლიერს დახმარებას გაუწევდა.

რუსეთის მთავრობას და პოლიტიკოსებს არ გამოჰპარვიათ ქართველთა ამგვარი პოლიტიკური გულუბრყვილობა. მთელი მათი პოლიტიკა საქართველოს მიმართ, როდესაც კი რუსეთის სამხედრო თვალსაზრისით ქართველთა ძალის გამოყენება ოსმალეთის, ან სპარსეთის წინააღმდეგ საჭიროდ მიაჩნდათ, სწორედ ქართველთა ამ სუსტ გრძნობაზე და გულუბრყვილობაზე იყო ხოლმე დამყარებული. «ქართველებს მხურვალე სარწმუნოებრივი გრძნობა აქვთ და ამაზეა დამოკიდებული მათი გულმოდგინება სრულიად რუსეთის კარისადმი და კეთილმოსურნეობა რუს ხალხისადმი»-ო¹. ასე ამბობდნენ რუსეთის მთავრობის წარმომადგენელი, — და ამ ქართველთა მხურვალე სარწმუნოებრივი გრძნობის საშუალებით ცდილობდნენ და ახერხებდნენ კიდევ ქართველების იმდენად მოჯადოებას, რომ რუსეთის პოლიტიკური მიზნების განსახორციელებლად გამოეყენებინათ.

გარეგნულად რუსეთის მთავრობა ვითომც სწუხდა, რომ საქართველო პოლიტიკურად დასუსტებული სახელმწიფო იყო და თითქოს ცდილობდა, რომ მისი სამხედრო ძლიერება გაზრდილიყო და საერთაშორისო მდგომარეობა განმტკიცებულიყო. რუსეთის საგარეო საქმეთა სამინისტრო, მაგ., თავის წარმომადგენელს საქართველოში კოვალენსკის სწერდა, რომ მას საქართველოს მეფისათვის ერჩია მუდმივი ლაშქარი დაეარსებინა და ზეირიანი არტილერია შეექმნა, რომ ამგვარად შეეფეს საშუალება ჰქონოდა საჭიროებისამებრ პატარა სამხედრო ძალითაც სპარსთა მრავალრიცხოვანი, თავზებელადებული ბრბოებისათვის წინააღმდეგობა გაეწია. ამ საქმის განსახორციელებლად რუსეთის ხელმწიფე საქართველოს მეფეს აძლევდა საქართველოში დანიშნული იეგერთა პოლკის უფროსი და ოფიცრები ხელმძღვანელად გამოეყენებინა (Инструк. Иностр. Коллегии Ковален-

нам услугу своему усердию собственному побуждению причитать, но в самом деле все то производилось здешним руководством и просвещением. — коротко сказать: была бы душа здешняя, а тело грузинское» (პროფ. ა. ცაგარელის Грамоты etc. 1, 155—156).

¹ «Теплота веры в Грузинцах великая» გვ. 7, «одинаковое исповедание веры с господствующей здесь, происходящее от того в них ко всероссийскому Императорскому двору усердие и доброжелательство к Российскому народу, надежда... лучше получить успехи» (Рассуждение о способах, какими Грузинцы преклонены быть получить к восприятию участия... с Портою Оттом войне. (პროფ. ალ. ცაგარელის Грамоты 1, გვ. 7.)

(КОМУ: АКАГК, I. გვ. 95, § 11). მაგრამ ეს 1799 წელს იწერებოდა, როდესაც უკვე საქართველოს დამოუკიდებლობის ბედი თვით რუსთავე წყალობით გადაწყვეტილი იყო, ისე რომ ამ რჩევას მაშინ აღარავითარი მნიშვნელობა არ ჰქონდა.

ვანსაკუთრებით საყურადღებო კი სწორედ ის გარემოებაა, რომ თვით საქართველოს მთავრობა მუდამ ცდილობდა დაწინაურებული სამხედრო ტექნიკა და მეტადრე ზარბაზნების ჩამოსხმა-მოხმარება შეესწავლა, ხოლო რუსეთის მთავრობა იდუმალად ყოველ დონისძიებას ხმარობდა, რომ საქართველოს თავის ეს წადილი ვერ განეხორციელებინა. ისე რომ თუ საქართველოს XVIII ს.-ის დასასრულს, როდესაც რუსეთის მთავრობის ზემო მოყვანილი რჩევა იყო შედგენილი, შესაფერასი არტილერია არ ებადა, ამაში უმთავრესად თვით რუსეთის მთავრობის წარმომადგენლებს უძევთ ბრალი.

საქართველოში ძალიან კარგად ესმოდათ კარგი არტილერიის უაღრესი მნიშვნელობა ქვეყნის გარეშე მტრისაგან უზრუნველყოფისათვის და სწორედ ამიტომაც არის, რომ ერეკლე მეფე სულ იმის ცდაში იყო, რომ ვისგანმე ზარბაზნების გაკეთება და ხმარება შეესწავლა.

მან ისარგებლა კიდევ შემთხვევით, რომ რუსთა ჯარში, რომელიც ოსმალთა წინააღმდეგ საბრძოლველად მაშინ საქართველოში იყო გამოგზავნილი, არტილერიის საქმის მცოდნე პირები ქართველები იყვნენ და მათ მიჰმართა, რომ თავისი დიდის ხნის ნატვრა აესრულებინა. არტილერიის პოდპოლკოვნიკს ჩოლოყაშვილს და თავად თარხან-მოურავს სიხარულით უკისრიათ ეს საქმე. ისინი თურმე ერეკლე მეფეს ზარბაზნების, მორტირების და ჰაუბიცების გაკეთებასა და დადგმას ასწავლიდნენ.

მოულოდნელად ამის გამო მთელი აურზაური ატყდა. თუმცა მაშინ ეს ქართველებს ეუცნაურათ, მაგრამ რუსეთის ჯარის უფროსმა ტოტლებენმა რომ ეს გარემოება შეიტყო, მაშინვე ჩოლოყაშვილსაცა და თარხან-მოურავსაც სასტიკად აუკრძალა, რომ მათ მეფე ერეკლესთვის საარტილერიო ხელოვნება ესწავლებინათ.

ამ ორს ქართველს არტილერისტს, როგორც ჩანს, ტოტლებენის ამგვარი ბრძანება უკანონოდ მიაჩნდათ და ეტყობა გულწრფელად დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ რუსეთისათვისაც ხელსაყრელი უნდა ყოფილიყო, თუკი საქართველოს მეფეს, ვითარცა რუსეთის ერთგულს მოკავშირეს და მის მფარველობის ქვეშე მყოფს, სამხედრო საქმე კარგად შესწავლილი ექმნებოდა, ამიტომ ორივენი ისევ თბილისში დარჩნენ და წინანდებურად ერეკლე მეფეს ასწავლიდნენ. მაშინ ტოტლებენმა თებერვალს 1770 წელს რუსეთის მთავრობას ფრანგულად დაწერილი საიდუმლო მოხსენება გაუგზავნა, რომელშიაც ატყობინებდა, რომ ჩოლოყაშვილი და თარხან-მოურავი ერეკლე მეფეს ზარბაზნების ჩამოსხმასა და დადგმას ასწავლიანო. თუმცა საქართველოს მეფე სწერდა ტოტლებენი მთავრობას, რუსეთის ხელმწიფის მფარველობის ქვეშ არის, მაგრამ რუსეთის ინტერესებისათვის სასურველი არაა, საქართველოში რუსეთის ხელმწიფის ზარბაზნებს გარდა სხვისი ვისიმე ზარბაზნები იყოსო. ამიტომ ტოტლებენი მთავრობას სთხოვდა, რომ ყველა ქართველი ოფიცრები და თავადი თარხან-მოურავი საქართველოდან ისევ რუსეთში წაეყვანათ.

ქართველი ოფიცრები თავისი მამულიშვილური გრძნობისა და პოლიტიკური სიბეცისათვის სასტიკად დაისაჯნენ. იძულებით რუსეთში წაყვანილნი და დაპატიმ-

რებულნი საქმის გამოძიებას უცლიდნენ, სანამ მათი უდანაშაულობა ყველა-სათვის ცხადი არ შეიქმნა.

ამ საიდუმლო მოხსენებიდან ცხადად ჩანს, რომ რუსეთის მთავრობისათვის, საზოგადოდ, საქართველოს გაძლიერება სრულებითაც საჭირო არ იყო. საქარ-თველო ისეთ მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყო, რომ რუსეთის დაუხმარებელივ მას თავისი თავის დაცვა არ შესძლებოდა და მუდამ მხოლოდ რუსეთის შემავედ-რებელი და ხელში შემყურე ყოფილიყო!

ასეთი ვითარება ჩვენს ქვეყანას მარტო საერთაშორისო დამოკიდებულებას კი არ უფუჭებდა, მარტო მის გარეშე მტრებს კი არ ათამამებდა, არამედ შინა-ურ ცხოვრებაში არე-დარევესა და სხვადასხვა პოლიტიკურ დასთა შორის ბრძო-ლას ამწვავებდა, მეფისა და მთავრობის პატივისცემისა და უფლების გაქარწყლე-ბას ხალხის თვალში ხელს უწყობდა. ბევრნი ხედავდნენ, რომ მთავრობის მთელი პოლიტიკა საქართველოს უბედურების მეტს არას უმზადებდა და ამის გამო სპა-რსეთთან და ოსმალეთთან შეთანხმების მომხრენი დაუნდობლად ებრძოდნენ იმ წრეებს, რომელნიც რუსეთის მფარველობისა და მოკავშირეობის მომხრენი და მო-თავენი იყვნენ. ეს შინაური უთანხმოება და ქიშპობა ძირს უთხრიდა ისედაც დაუ-სრულებელი ომებისა და მტრების შემოსევისაგან დასუსტებულს სახელმწიფოს.

ერეკლე მეფე ღრმად მოხუცებული მოუსვენარი ცხოვრებისა და თავდატეხი-ლი უბედურებისაგან დაავადებული გულის ტკივილით შეპყრებდა, როგორ ინ-გრეოდა ის პოლიტიკური და სამხედრო სიძლიერე, ქონებრივი კეთილდღეობაც, რომელიც მისი მამის თეიმურაზ II-ისა და მისი პირადი დაუღალავი შრომითა და გამჭირახობით იყო მოპოვებული. მისი სიბერის დღენი უგების იმ მწარე გრძნობით იყო მოწამლული, რომ ამის ბრალი მის პირადს პოლიტიკურს გულუბრყვილო-ბას და რუსეთის მთავრობისადმი განუსაზღვრელ ნდობასაც ედებოდა.

ერეკლე მეფეს დიდ ხანს ადარ უცოცხლია... 11 იანვარს 1798 წ. ქ. თელავში გარდაიცვალა 78 წლის მოხუცი გმირი პატარა-კახი.

საქართველოს შეერთება რუსეთთან

სამეფო ტახტზე ასულს გიორგი მეფეს არც მამის ნიჭი და პირადი სიქველე პქონდა, არც საიმისო გავლენა მოეპოვებოდა ხალხში, რომ ესოდენ გართულე-ბული პოლიტიკური მდგომარეობიდან ბრძნულის შორსგამჭვრეტელობითა და სი-ფრთხილით საქართველო სამშვიდობოს გამოეყვანა; პირიქით, შინაური უწყსოება გაძლიერდა, გარეშე მტრები უფრო გათამამდნენ. გულწრფელი მეგობრულ გრძნობითა და უანგარო კეთილმოსურნეობით გამსჭვალული ძლიერი მოკავშირის მფარველობა და დახმარება კი არა ჩანდა.

ასეთ ვარემოებაში მყოფს გიორგი მეფეს რუსეთის მხრივ შველის იმედი აღარა პქონდა და ამის გამო მან გადასწყვიტა დარიალის კარი ჩაეკეტა და სამ-ხრეთისაკენ გზა რუსებისათვის სამუდამოდ დაეხშა. მას ეგონა, რომ ისევ ოსმა-ლეთთან პოლიტიკური შეთანხმება და მისი მოკავშირეობა მიანიჭებდა ღონების-დილს საქართველოს მშვიდობიანობას. მეფემ უკვე დესპანიც კი გაგზავნა ახალ-

1 1783 წ. ხელშეკრულების დადების შემდგომ რუსეთის მთავრობამ ზარბაზნები დაამზადა სა-ქართველოსათვის, მაგრამ აქედან მხოლოდ 2 ზარბაზანი გამოუგზავნა. იმათაც ძლიერსძლიობა მხოლოდ 1788 წ. შოალწიუს საქართველომდის, დანარჩენი რუსეთში ჩარჩა.

ციხის ფაშასთან, რომ იქიდან სტამბოლში წასულიყო ან საქმის მოსაწყობად. მაგრამ დესპანი ჯერ ახალციხეს არ გასცილებოდა, რომ რუსეთიდან ტახტის შემკვიდრე ბატონიშვილი დავითი ჩამოვიდა, რომელმაც რუსეთის ხელმწიფის პა-
ულეს საქართველოსადმი კეთილგანწყობილების ამბავი ჩამოიტანა. მაშინვე კვლავ „ქრისტეს მოყვარე“ რუსეთის მხრით უანგარო დახმარების იმედი დაიბადა და საქართველოს ელჩი ახალციხიდან სწრაფად უკან დაბრუნებულ იქმნა¹.

როდესაც ვიორგი მეფემ რუსეთის ხელმწიფეს პავლეს თავის სამეფო ტახტზე ასვლა აცნობა, პავლემ მოლოცვასთან ერთად მოსწერა, რომ 1783 წ. ხელშეკრულების ძალით იგი მოვალეა რუსეთის იმპერატორს დამტკიცება სთხოვოს². თითონ მას კი ავიწყდებოდა, რომ ამ ხელშეკრულებამ მართო საქართველოს არ დააკისრა მოვალეობა, არამედ რუსეთის სახელმწიფოსაც, და რომ თვით რუსეთს არც ერთი ეს მოვალეობათაგანი ჯერ ასრულებული არ ჰქონდა.

16 აპრ. 1799 წ. საქართველოში რუსეთის ელჩი დაინიშნა და 2 ბატალიონი ჯარიც გამოიგზავნა ვითომც საქართველოს დასაცავად³. ერთმაცა და მეორემაც საქართველოს მხოლოდ ამავე წლის დასასრულს მოაღწიეს⁴. რუსეთის მთავრობამ თავის ელჩს დაავალა, რომ მას მეფისათვის საიდუმლოდ თვალყური ედევნებინა. მაშასადამე, თვით მეფეც კი საეჭვოდ მიაჩნდათ და მის ერთგულებას არ ენდობოდნენ, თუმცა საქართველოს მთავრობამ რუსეთისადმი განუსაზღვრელი და გადამეტებული ნდობა არა ერთხელ დაამტკიცა და ამის წყალობით ძალიანაც იზარალა.

ყველაფერი მოწმობდა, რომ რუსეთი ეხლა კი თითქოს მართლაც დაინტერესებული იყო საქართველოს მდგომარეობით და ჩვენ ქვეყანასთან მჭიდრო კავშირის დაჭერას ცდილობდა. მაგრამ ამ შემთხვევაშიაც რუსეთს საქართველოსთვის არ შეუწუხებია თავი, არამედ მხოლოდ პირადი სარგებლობით ხელმძღვანელობდა იგი და თავისი საიდუმლო გეგმის განხორციელებაზე ზრუნავდა.

კამერპერმა გრაფმა მუსინ-პუშკინმა იმპერატორს პავლეს წინაშე იშუამდგომლა, რომ მას ნება და საშუალება მისცემოდა საქართველოში გასამგზავრებლად და იქაური მთების მდიდარი მადნეულობის გამოსაკვლევადა. 17 ოქტ. 1799 წ. მან ნებართვა მიიღო და გამოემგზავრა კიდევ. როდესაც საქართველოს ადგილობრივი სიმდიდრის შესწავლამ მას თვალწინ გადაუშალა ჩვენი ქვეყნის მთელი საუნჯე, ბუნების მშვენიერება და „სამოთხის მსგავსი ჰავა“, მან 1800 წ. თავის ხელმწიფეს მოხსენებაში საქართველოს ყველა ზემოაღნიშნული ღირსებანი აუწერა და ის მნიშვნელობაც გაუთვალისწინა, რომელიც ჩვენს სამშობლოს რუსეთისათვის ექმნებოდა, საქართველო რომ რუსეთს შეეერთებინა, მაშინ რუსეთი მდიდარს ქვეყანას შეიძენდა და კავკასიის მთიელთა თავდასხმისაგან სამუდამოდ უზრუნველყოფილი იქმნებოდა იმიტომ, რომ ორივე მხრივ ჩაჭერილნი ისინი ველარას გაბედავდნენ, ოსმალეთთან, ან სპარსეთთან ომის დროსაც რუსეთს დიდი

¹ Бутков, Материалы II, 446.

² იქვე, II, 448.

³ იქვე, II, 449.

⁴ იქვე, II, 451.

სამხედრო უპირატესობა ექნებოდა. მაგრამ ამას გარდა რუსეთს სპარსეთისა და ინდოეთის ვაჭრობის ფართო ასპარეზიც გაეხსნებოდაო! მაშასადამე, ჩვეულებრივს ეკონომიკურს ინტერესებს გარდა, ზღაპრულ ინდოეთზე ოცნებასთან ერთად, აქ უკვე გარკვეული პოლიტიკური გეგმაცაა გათვალისწინებული.

ეს აზრი პეტერბურგში მოწონებულ იქნა. 18 დეკემბ. 1800 წ. პავლე იმპერატორმა ხელი მოაწერა მანიფესტს საქართველოს რუსეთთან შეერთების შესახებ და შემდეგ კი გიორგი მეფეს წინდაწინვე დამზადებული ქაღალდი გაუგზავნეს ხელმოსაწერად, რომელშიაც ვითომ თვით მეფე სთხოვდა რუსეთის ხელმწიფეს, რომ მას საქართველო ერთხელ და სამუდამოდ რუსეთთან შეერთებინა და რუსეთის განუყოფელ ნაწილად ექცია. მაგრამ საქმე ისე დატრიალდა, რომ მთელი ეს გეგმა ჩაიფუშა: გიორგი მეფე გარდაიცვალა 22 დეკემბერს 1800 წ. ისე, რომ ხელმოსაწერი ქაღალდი მას თვალითაც არ უნახავს, რადგან მისი მომტანნი ამ დროს ჯერ საქართველოში ჩამოსული არც კი იყვნენ².

ასეთი შესაძლებლობა რუსეთის მთავრობას წინდაწინვე გათვალისწინებული ჰქონდა და ამისთანა შემთხვევისათვისაც მას უკვე 15 ნოემბერს თავის წარმომადგენლისათვის საქართველოში ნაბრძანები ჰქონდა, რომ რა წამს გიორგი მეფე გარდაიცვლებოდა, საქართველოს სამეფო ტახტზე ასვლის ნება არავისთვის მიეცათ. ეს გარემოება გენ. კნორინგმა გიორგი მეფის გარდაცვალებისთანავე აცნობა საქართველოს მცხოვრებთ და თანაც იმ ოთხი ბატალიონი ჯარის გარდა, რომელიც რუსებს ამ დროისათვის ჩვენს ქვეყანაში მოეპოვებოდათ, საქაროდ კიდევ ერთი ბატალიონი დაიბარა³.

1783 წ. დადებული ხელშეკრულების მე-12-ე მუხლში ნათქვამია, რომ ამ ხელშეკრულების პირობების შეცვლა ან შევსება მხოლოდ ორივე მხარის თანხმობით შეიძლებოდა⁴. რადგან 1783 წ. შემდგომ აღარავითარი სხვა ხელშეკრულება საქართველოს და რუსეთს შორის არ დადებულა და არც რაიმე ცვლილება ყოფილა შეტანილი ორივე მხარის თანხმობით, ამიტომ რუსეთის მთავრობას უნდოდა, რომ მას რაიმე საბუთი ჰქონოდა იმის დასამტკიცებლად, ვითომც თვით საქართველოს სურდა თავისი სახელმწიფოს მოსპობა და რუსეთის განუყოფელ ნაწილად გადაქცევა. რაკი გიორგი მეფის სიკვდილის გამო ეს მათი გეგმა ფიზიკურადაც განუხორციელებელი იყო, ამიტომ რუსეთის მთავრობა ხელშეკრულების ცხადს დაზღვევას აღარც მოერიდა და, რაწამს მან გიორგი მეფის სიკვდილის ამბავი შეიტყო, მაშინვე 18 იანვ. 1801 წ. პავლე პირველის მანიფესტი გამოაქვეყნა, რომელშიც ნათქვამია, ვითომც თვით მეფე გიორგისა, მოწინავე წრეებისა და ქართველი ერის სურვილითა და თხოვნით რუსეთმა საქართველო სამუდამოდ შემოიერთა⁵.

პავლე I-ს გადაწყვეტილი ჰქონდა, რომ საქართველო ერთბაშად რუსეთის გუბერნიად ექცია და სენატისა და სინოდისათვის დაემორჩილებინა⁶. 12 მარტს 1801 წ. პავლე გარდაიცვალა. მისმა მემკვიდრემ ალექსანდრე I-მა ივრძნო საქა-

¹ Бутков, Материалы II, 463—464. «Откроется обширное поле к торговле персидской и индийской».

² Бутков, Материалы II, 465.

³ Бутков, Материалы II, 465—466.

⁴ «Сей договор делается на вечные времена; но ежели что либо усмотрено будет нужным переменить или прибавить для взаимной пользы, оное да возьмает место по обоюстороннему соглашению».

⁵ Бутков, Материалы, II, 466—467.

⁶ იქვე, II, 469.

რთველოს შეერთების მთელი უკანონობა და ამიტომ გადაწყვიტა გამოერკვია, რამდენად მართალია, რომ მთელ საქართველოს თავისი ნებით მოესურვოს რუსეთთან განუყოფლად შეერთება და რომ მას თავისი თავის დაცვა გარეშე და შინაური მტრებისაგან არ ძალუძს. ამ საკითხების გამორკვევა მან გენ. კნორინგს მიანდო, რომელმაც საქართველოში ჩამოსვლისთანავე გააუქმა ყველაფერი, რაც ტახტის მემკვიდრის ბატონიშვილი დავითის ბრძანებით იყო შემოღებული, და თბილისში საქართველოს უზენაესი მთავრობა დააარსა¹. უკვე ეს მისი ნაბიჯი ცხად-ყოფს, თუ როგორი მიუდგომლობით გამოარკვევდა და სინამდვილით აუწერდა იგი ჩვენი ხალხის გულის ნადებს და მისწრაფებას. ხოლო, რომ საქართველოს გარეშე მტრების წინააღმდეგ დახმარება ესაჭიროებოდა, ეს გარემოება თვით საქართველოსაც არ დაუმაღავს, 1783 წ. ხელშეკრულება ხომ სწორედ ამ მიზნით იყო რუსეთთან დადებული.

როგორც რუსეთის მთავრობას საქართველოს შეერთება თავის სახელმწიფოსთან სასურველად და სასარგებლოდაც მიაჩნდა², გენ. კნორინგმაც ისე წარუდგინა ალექსანდრე I-ს, თუმცა არ შეეძლო დაემაღა, რომ საქართველოს უმაღლესი წრეების ყველა წარმომადგენელი ამ შეერთების მომხრენი ყოფილიყვნენ. მისი სიტყვითაც ნახევარ თავადანაურობისას საქართველოს დამოუკიდებლობის შენარჩუნება სურდა³, გრაფ. მუსინ-პუშკინმა, რომელმაც პავლე I-ს ჩააგონა საქართველოს რუსეთთან შეერთების უადრესი სარგებლობა, ესლაც ამგვარივე შინაარსის მოხსენება მიართვა ალექსანდრე I-ს⁴.

რამდენად გულწრფელი უნდა ყოფილიყო რუსეთის მთავრობის სურვილი, ვითომც მას საქართველოს პოლიტიკური ზრახვის უტყუარი ხმის გაგონება ნდომებოდეს, იქიდანაც ჩანს, რომ მთელ ამ ამბავს საქართველოს სრულუფლებიან დესპანს უმაღლავდნენ და მთელ ამ საქმეს საქართველოს შეერთების შესახებ ფარულად აწარმოებდნენ⁵ იმიტომ, რომ კარგად იცოდნენ, რომ საქართველოს დესპანები მათთვის სასიამოვნოს არას იტყოდნენ და ცხადპყოფდნენ, რომ საქართველოს რუსეთის მხოლოდ კავშირი და მფარველობა სურდა და სხვა არაფერი⁶.

საქართველოში რომ არც ხალხი და არც თვით გიორგი მეფე თავისი სახელმწიფოს დამოუკიდებელი არსებობის მოსპობაზე სრულებითაც არა ფიქრობდა, ამას ის გარემოებაც ნათლად ამტკიცებს, რომ მაშინ ჩვენს სამშობლოში მოწინავე წრეებში ინტენსიური კულტურული მუშაობა სწარმოებდა და მტკიცე სამზადისი იყო როგორც სახელმწიფო წესწყობილების გასაუმჯობესებლად და ევროპულის მსგავსად გარდასაქმნელად, ისევე ევროპული მეცნიერების, ფილოსოფიისა და მწერლობის საქართველოში გადმოსანერგავად. საუკეთესო თხზულებები და სახელმძღვანელოები, რომლებიც ფილოსოფიაში, ფიზიკაში და სამათემატიკო მეცნიერებაში და ბუნების მეტყველებაში, აგრეთვე სამხედრო ხელოვნებაში ევროპაში

¹ Бутков, Материалы, II, 473—475.

² იქვე, II, 473—474.

³ იქვე, II, 475—484, განსაკ. 482.

⁴ იქვე, II, 484, შენ. 1.

⁵ იქვე, II, 485.

⁶ Акты Кавк. Археогр. Ком., II, 304.

გამოდოდ, ქართულადაც იყო ნათარგმნი. სასწავლებლებში სახმარებლად და წასაკითხავი წიგნები მზადდებოდა. იოანე ბატონიშვილმა ვრცელი მოხსენება წარუდგინა გიორგი მეფეს იმის შესახებ, თუ როგორ უნდა შეცვლილიყო საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილება, რომელშიაც სხვათა შორის სამი ლიცეუმის მსგავსი უმაღლესი სასწავლებლის გახსნა იყო ვათვალისწინებული. მეფე გიორგიმ 1799 წ. დაამტკიცა ეს პროექტი და მისი განხორციელება უნდა დაეწყოს.

ასეთ სამზადისში მყოფ საქართველოს მოწინავე წრეებისათვის ცხადი იყო, რომ ძლიერი შოკავშირის, რუსეთის, მფარველობითა და დახმარებით, ჩენი ქვეყანა მოლონიერდებოდა, გარეშე მტრებს მოიგერიებდა და მყუდრო ცხოვრების შემდგომ მტკიცე და ჩქარი ნაბიჯით წარმატების გზას დაადგებოდა.

ПОЛИТИЧЕСКОЕ И СОЦИАЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В ГРУЗИИ В XIX В.*

ПРЕДИСЛОВИЕ

Уже несколько лет, как могучее социальное и политическое движение в Грузии привлекает к себе общественное внимание России. Большинству, если не всем, оно кажется выросшим неожиданно, сразу, — и непонятно, как могло выработаться то единодушие, которое проявляет грузинский народ в социальном движении, откуда взялась та образцовая дисциплина и организационная деятельность, которые так выгодно отличают культуру грузинского движения от современного движения в других частях России? Это и не удивительно, так как до последнего времени на русск. языке не существовало даже коротенького обзора по истории движений в Грузии в XIX в. Задачей данного очерка было восполнить этот пробел и уяснить читателю: 1) каковы были причины того, что авторитет русского правительства и коронного суда, пользовавшихся в эпоху присоединения Грузии к России большим обаянием, был совершенно дискредитирован в глазах грузинского народа; 2) что социальное и политическое движение в Грузии даже в XIX веке, не касаясь более древнего периода, имело свою историю, что груз. народ уже давно закалился и дисциплинировался в этом и 3) что современное движение имеет глубокие корни в народной психике и жизни; не революционные партии дискредитировали правительство в глазах народа, а само правительство своим управлением и режимом в продолжение ста лет дискредитировало себя: сам суд рашатал основы своего авторитета; само правительственное разрешение крестьянского вопроса в Грузии сделало неизбежным возникновение аграрного движения. Автор данного очерка всегда основывался на официальных документах и предпочитал заставлять говорить самих должностных лиц, так как гораздо более сильное и убедительное впечатление производит, когда они сами бичуют систему управления, когда они сами раскрывают действия своих коллег.

Аграрное движение в Грузии имеет свою длинную историю. Документы свидетельствуют, что, несмотря на тяжелые политические условия, в продолжение всего XVIII века аграрное движение в Грузии не прекращалось: то там, то сям, через известные промежутки времени оно вспыхивало вновь и давало о себе знать. Благодаря тому, что церковь всегда лучше хранила свои документы, чем частные лица, данные об аграрном движении, дошедшие до нас, касаются преимущественно церковных крестьян. Еще в 1712 году царь Давид Имамкулихан повелевал вазиру крестьян церкви в Кварели привести в повиновение

* Впервые опубликован автором в 1906 году под заглавием: Прив.-доц. Джавадов, Политическое и социальное движение в Грузии в XIX в. СПб. 1906, Книгоиздательство «Сакартвело».

ей и обязать их платить ей установленные подати*. Когда ц. Бакар в 1719 году сел. Кардахи пожертвовал монастырю на тех же основаниях, на каких находились дер. Узариани и Карукумари, то крестьяне оказали сопротивление властям, не подчинились монастырю, волновались и царь принужден был их привести в покорность**. В 1749 году крестьяне Болнисской церкви перестали отбивать незаконные подати Болнисскому архиепископу, и католикосу Антонию*** пришлось вмешаться в это дело. Точно так же и крестьяне сел. Урбинис отказались платить епископу установленный оброк и перестали повиноваться ему в 1776 году****. А в 1794 году крепостные Манглисской и Руисской церковей разбежались и покинули своих господ*****. Четыре года спустя то же самое проделали и крестьяне Никозской церкви*****. Имеются сведения об аграрных недоразумениях и между крестьянами и помещиками,***** но политические условия, постоянная опасность со стороны внешних врагов не давали возможности этому брожению принять нормальное течение. Повидимому, и грузинские правительствующие сферы замечали необходимость облегчения выхода в некоторых по крайней мере, случаях из крепостничества: к такому нужно отнести постановление царя Ираклия, католикоса, епископов, придворных и вельмож от 1765 года о том, что «с этого времени на крестьян, которые получают свободу из плена, прежние владельцы не могут уже простираť своих владельческих прав»,***** что крепостной, которого не выкупит из плена его господин, освобождается от зависимости,*****; что владельцы, не поддерживающие во время голодовок своих крепостных, теряют на них свое право и т. д. Но, конечно, в XVIII веке, когда для защиты от вражеских нашествий приходилось искать протектората России, было грузинам не до социальных реформ. Правящие сферы Грузии думали, что с помощью своей могущественной покровительницы им удастся заняться мирным культурным развитием своей страны. После долгих, неприятных переговоров ц. Ираклий удалось, наконец, в 1783 году заключить трактат с импер. Екатериной, по которому «Е. В. дает Императорское свое ручательство на сохранение целости настоящих владений Е. С. царя Ираклия Теймуразовича, предполагая распространить таковое ручательство и на такие владения, кои в течение времени и по обстоятельствам приобретены и прочным образом за ним утверждены будут (арт. 2). Ее Импер. Величество, приемля с благоволением признание верховной власти и покровительства над царствами Карталинским и Грузинским (sic!), обещает именем своим и преемников своих: 1) народы тех царств почитать пребывающими в тесном союзе и совершенном согласии с империей ее и следственно, неприятелей их признавать за своих неприятелей, 2) светл. царя Ираклия Теймуразовича и его дому наследников и потомков сохранять беспрерывно на царстве Карталинском и Кахетинском, 3) власть,

* Пурцеладзе, Церковные грамоты, стр. 36.

** Там же, стр. 81.

*** Там же, стр. 35.

**** Там же, стр. 27.

***** Там же, стр. 12—13, 45.

***** Там же, стр. 92.

***** Там же, стр. 53, дек. 1791 года, стр. 27 дек. 1776 года.

***** Там же, стр. 17.

***** Там же, стр. 17, дек. 1764 года.

со внутренним управлением сопряженную, суд и расправу и сбор податей предоставить его свет. царю в полную его пользу, запрещая своему военному и гражданскому начальству вступаться в какие-либо распоряжения (арт. 6), за это его свет. царь обещает за себя и потомков своих: 1) быть всегда готовым на службу ее Величества с войсками своими, 2) с начальниками российскими обращаться во всегдашнем сношении по всем делам до службы ее императ. Величества касающимся, удовлетворять их требованиям и подданных ее Величества охранять от всяких обид и притеснений» (арт. 7) и кроме того «обещает его светлость без предварительного соглашения с главн. пограничным начальником и министром ее импер. Величества, при нем аккредитуемых, не иметь сношения с окрестными Владетелями» (арт. 4). Однако и этот трактат не помог Грузии. Русское правительство мало думало об исполнении своих клятвенных обещаний.

В 1787 году совершенно неожиданно для грузин был отозван и тот маленький отряд русск. войска, который должен был якобы охранять грузинскую территорию. Представления и просьбы царя Ираклия о присылке обещанной по трактату военной охраны отклонялись с кратким, но многозначительным объяснением, что «отправлять в Грузию войска за благо не приемляется»; Грузия, таким образом, была вопреки торжественным обещаниям и императорскому слову брошена на произвол судьбы и предана в 1795 году 12 сент. на разорение мстящему ей именно за заключенный с Россией трактат персидскому шаху Ага-Магомет-хану, и только 1 октября того же года русск. правительство сообщило ген. Гудовичу «подкрепить Ираклия, яко вассала Российского, против неприятных на него покушений, положенными по трактату с ними двумя полными батальонами пехоты». Помощь России являлась и поздно и настолько мизерной, что в 1797 году грузинский посол кн. Гарсеван Чавчавадзе принужден был просить императора дать категорический и ясный ответ: «угодно ли тебе, самодержавный и великий государь, соблюдать трактат в его первоначальной силе, и угодно ли, согласно вытекающим из трактата обязательствам, оказать царю моему, находящемуся в стесненном положении, обещанную помощь?»*. Преемник ц. Ираклия II Георгий XIII думал, что обещанная Грузии защита от врагов станет реальной только тогда, если она откажется от многих своих политических прав и доведет свои желания до минимума.

Царь Георгий не успел довести переговоры с русским правительством до конца, хотя его представителям приходилось неоднократно напоминать о необходимости скорее разрешить вопрос. Но Георгий XIII так и умер в ожиданиях. Наследник престола царевич Давид еще до кончины царя начал готовить народ к ожидаемому вступлению своему на царство, так как он основательно боялся интриг другого претендента. Ген. Лазарев «неоднократно ему докладывал весьма уচিতиво, что спешить не к чему». (Акты кавказ. археол. ком. I, 188), как бы намекая ему, что царское достоинство все равно его не минует, хотя в душе уже был уверен в окончательном присоединении Грузии к русск. владениям. Чтобы быть вполне ориентированным и предпринимать заранее меры предосторожности, ген. Лазарев просил ген. Кнорринга не пропускать ни одного письма к наследнику престола иначе, как чрез него, чтобы, ознакомившись с содержанием, он предварительно

* Чагарели, Грамоты II, № 126, Авалов, Присоединение Грузии к России, 169.

приготавлился бы к необходимым действиям, так как царевич Давид уже не скрывал своего неудовольствия и беспокойства и открыто говорил о нарушениях договоров и желаний последнего царя. Разубеждая и успокаивая наследника, ген. Лазарев в то же время перехватывал все письма к нему и установил самый тщательный надзор (там же, I, 304). 12 сент. 1801 года было уже объявлено открыто о присоединении Грузии к России и уничтожении царства. Это вызвало большое неудовольствие в Грузии. Только 8 мая 1802 года было об этом объявлено в Тифлисе. Ген. Кнорринг был настолько не уверен, чтобы грузины после объявления об уничтожении царства могли добровольно принять присягу императору Александру I, что считал необходимым с помощью обмана и угроз вынудить ее у них. Он пригласил к себе дворянство, духовенство и горожан и, когда общество собралось, ген. Кнорринг велел оцепить дом кругом войсками, а приглашенным приказал принять присягу. Кто только осмелился заявить, что уничтожение царства противоречит трактатам и воле грузин и на этом основании отказался принять присягу, был арестован (Н. Дубровин, Закавказье от 1803—1806 г., стр. 33). Грузины увидели, что дело приняло неожиданное направление. Многие из влиятельных лиц однако думали еще, что царство уничтожено было только потому, что императору было неправильно доложено о домогательствах народа, и стоило только возбудить вопрос о восстановлении независимости Грузии, как дело должно было решиться само собой; так напр., грузин. уполномоченный при русск. дворе кн. Гарсеван Чавчавадзе писал в Грузию: «Какие имел от царя Георгия к Государю поручения в рассуждении Грузии, ни одно из них не исполнилось: царство уничтожено... никакой род так не унижен, как Грузия. Посылаю копии с манифеста и приказов — из них увидите справедливость моего письма; вы еще имеете время, чтоб общество написало сюда одно письмо, дабы—я предстал здесь и опять о нашем состоянии просил иметь царя и быть под покровительством: знайте, если будете просить царя — дадут, вы можете не принять повелений, отсюда к вам привезенных» (Акты II, 304). Но надежды были тщетны: в Петербурге вопрос решили бесповоротно, руководствуясь, конечно, совершенно не теми соображениями, какие театрально были выставлены в манифесте о присоединении. Не принимать повелений, привезенных из Петербурга, было не так уж легко. Русск. войска были стянуты вокруг Тифлиса и всякий, пытавшийся протестовать, арестовывался. Всеобщий дружный протест быть может и имел бы свое действие, но дело как раз было в том, что в это время в Грузии были три партии и действия их были не только не солидарны, но даже большей частью враждебны друг другу. Одну партию образовали сторонники царевича Давида, наследника груз. престола, другую — сторонники претендента царевича Юлона, третью партию составляли сторонники русск. правительства; они стояли за уничтожение независимости Грузии и полное присоединение ее к России. Правда, эта партия была немногочисленна, но зато в виду присутствия русск. войск весьма опасна для двух первых партий, стоявших на требовании точного исполнения заключенного трактата со стороны русск. правительства. Партия сторонников русск. правительства состояла из двух категорий: одни были личными врагами царевича Давида, другая группа была искренно убеждена, что Россия принесет Грузин мир и благоденствие, защитит от вражеских нашествий и внесет порядок (П. Иоселани, Жизнь ца-

ря Георгия XIII, на груз. яз., стр. 191, 259, 265-6, 273). Партии царевича Давида и цар. Юлона одинаково стояли за сохранение целостности грузинского царства, но, в то время как сторонники первого стояли на точке зрения желаний последнего царя Георгия XIII и довольствовались даже удержанием царского титула и его наследственности в роде груз. Багратидов, а во всем остальном согласны были следовать велениям из Петербурга, — сторонники Юлона требовали выполнения трактата, заключенного ц. Ираклием II с императрицей Екатериной II, и Грузию считали только под протекторатом России, во внутренних же делах независимой. Уничтожение самостоятельности Грузии и все действия представителей русской власти заставили обе партии стать во враждебные отношения к русским. Но скоро и русофильская партия, конечно, в лице бескорыстно ожидавших от русского правительства блага для своей родины, отшатнулась от русск. правителей Грузии; осталась только маленькая кучка, из личных выгод и корысти старавшаяся использовать положение вещей.

Бесцеремонность водворившихся тогда в Грузии русск. правителей, главнокомандующих и чиновников не имела границ — все было дозволено: уже 12 сент. 1801 г. одним росчерком пера было учреждено верховное грузинское правительство с 4 экспедициями, в которых грузины сразу же были оттеснены на задний план, и всюду главенствовали русск. чиновники, не знавшие грузинского языка и попадавшие в Грузию только потому, что их в России уже не хотели держать.* Во всех учреждениях, даже судебных, сразу же был изгнан родной, единственно известный населению, язык; во всех делах как уголовных так и по гражданским процессам было предписано руководствоваться во всех инстанциях общими русск. законами, только по гражданским делам решения выносились по законам ц. Вахтанга, но уголовные преступления карались по общеперсским законам. Даже школьные учителя и те позволяли себе в учебных заведениях пользоваться «пословицами и обидными выражениями для новоприобретенной земли»**. Не прошло и трех лет, как те же лица, которые благословляли Провидение за то, что русские появились на территории Грузии, проклинали теперь свою судьбу. Сам вновь назначенный главнокомандующим Грузии кн. Цицианов смещенному в 1803 г. правителю Грузии Коваленскому говорил: «Вы оскорбляли их (грузин) своим поведением и тем заставили возненавидеть правление до такой степени, что я нашел страшное колебание умов против Российского правления... по 5 вшего лицемерия царевичам отказывали под тем предлогом, что у вас времени нет их принять»***. Бывший грузин. посол Гарсеван Чавчавадзе таким образом описывает тогдашнее настроение русофильской части грузинского общества: «Народ, стая под игом царей и их многочисленной фамилии, не могши сего уже переносить, прибегнул к высокому покровительству Г. И., надеясь избавиться от сего ига, и, что желали, то и исполнилось; но ныне они еще больше под оным стаяют.. Теперь становится для них несносным... Из сего заключаю, что мысль всех сих князей есть та, чтобы

* Акты, II, стр. 57.

** Акты, II, стр. 199.

*** Акты, II, стр. 20.

восстановить попрежнему царя и царство». Следовательно, даже те из дворянства, которые в присоединении Грузии к России видели счастье для своей страны, перешли в оппозицию к правительству и желали восстановления независимости груз. царства. Теперь уже все партии были согласны в своих домогательствах и идеалах. Только грузин. крестьянство было в выжидательном положении, так как оно в глубине души еще надеялось на улучшение своего положения благодаря русским; так напр., одна крестьянка кн. И. Цицианова секретно сообщила русск. чиновнику, «что она, как и все мужики, русским преданы, а князья и дворяне их ненавидят»^{*}. Но прошло не много времени и грузинские крестьяне потеряли надежду и симпатию к русскому правлению: когда тяжелое бремя русского владычества начало обрушиваться и на них, тогда только они поняли, что их ожидало впереди. Раньше всех пришлось разочароваться горцам-грузинам, живущим по той местности, где проходит Военно-Грузинская дорога. Несмотря на то, что русское правительство обещало в продолжение 7 лет не брать податей, в первый же год начали с них взysкивать и притом непременно деньгами, серебром и за два года, а когда население не в состоянии было уплатить требуемой суммы, русские чиновники заставляли их брать серебро из церквей. Сверх того, было объявлено, что казаки и стражники будут покупать у населения провиант и фураж за деньги, но на самом деле все брали даром: безвозмездно пользовались и лошадьми. Войско издевалось над населением: впрягало в арбу женщин и понукало их пагайками везти нагруженный воз; были неоднократные случаи изнасилования женщин.^{**} Чаша терпения горцев-грузин переполнилась: ожидавшиеся избавители-единоверцы оказались не лучше заклятых врагов и, когда в 1804 г. правительство вздумало производить набор ополченцев для посылки подкреплений на театр военных действий с персианами, то все горцы-грузины отказались и восстали: они вошли в соглашение с остальными грузинскими племенами, а также с осетинами и вели переговоры с находившимися при дворе имеретинского царя Соломона в Западной Грузии, царевичами Юлоном и Париаозом. На требование начальника смирительной экспедиции, кн. Шанше Эристова, подчиниться русской власти, повстанцы ответили, что владычество русских довело их до крайности, что они отягчены поборами и требованиями натуральной повинности и потому решили не пропускать больше ни одного русского в Грузию.^{***} Повстанцы принялись заграждать и портить Военно-Грузинскую дорогу, разрушили все мосты и в различных местах устроили сильные заграждения. Сообщения с Тифлисом и Владикавказом было прервано, все курьеры захватывались восставшими и донесения попадали в их руки. Отряд повстанцев напал на казачий пост в Кайшаури и истребил всех: спаслись только двое, сообщившие о случившемся нападении ближайшему начальству.^{****} Вскоре отряд осадил все пункты, где только были расквартированы русские войска, вплоть до г. Душети. Положение стало критическим. Тогда правитель Грузии кн. Волконский объявил, что все жалобы населения будут расследованы и требования удовлетворены. Для того, чтобы мирным путем уладить

* Акты II, стр. 362—3.

** Акты II, стр. 303.

*** Акты II, 311.

**** Акты II, 306—7.

***** Акты II, 308—9.

дело и успокоить восставших, он послал почетных лиц с письмом от католикоса Грузии, которые должны были убедить повстанцев, что все основательные жалобы будут удовлетворены. Почетные лица привезли депутатов от повстанцев для переговоров, и им кн. Волконский повторил то же самое. Наступило маленькое затишье. Когда возобновились военные действия, то вначале счастье улыбалось повстанцам, но востанье было все же подавлено: действовать долго плохо вооруженным отрядам против регулярного войска, обладавшего к тому же и пушками, было невозможно. 4 апреля 1805 г. царевичи Юлон и Парнаоз были высланы в Россию, остальные главари в числе 70 арестованы и преданы суду.

Казалось бы, что раскрытые возмущением грузин-горцев бесчинства русских чиновников должны были заставить представителей высшей власти в крае приняться за искоренение тех баснословных и возмутительных злоупотреблений, которые невыносимым гнетом ложились на грузинский народ и заставляли его мечтать даже о тяжелых, политически небезопасных, временах последних грузинских царей. Между тем на самом деле все шло по старому: то же лихонмство, те же злоупотребления и та же безнаказанность виновных лиц из чиновников. Грузинские крестьяне стонали под игом подводной повинности для русского войска. Карталинские и кахетинские князья, выведенные из терпения безрезультатностью своих жалоб высшему местному начальству, подали наконец в 1810 году всеподданнейшее прошение: «...желаем все мы жертвовать не только имуществом, но и самую кровь нашу за славу Высочайшаго Имени Вашего, но мужики наши, дающие арбы и лошадей, нанимая сами в месяце за 50, за 40 и за 30 р., получают плату вместо того по 1, по 2 и по 3 руб., отчего они находятся в великом стеснении, почему.. просим, дабы производима была мужикам нашим плата так, как они нанимают, чтобы были в возможности и в другие времена служить, сеять хлеб и жать и не взимать с мужиков новым положением излишней другой подати». При всяком движении войска, или по каким-либо другим, даже незначительным, надобностям правительство требовало от крестьян множество подвод; их часто совершенно напрасно задерживали на одном месте, так что у крестьян, по словам грузинского маршала кн. Тамаза Орбелдани, волы тысячами дохли и едва 20-я часть возвращалась обратно. Народ буквально разорялся экономически**. С какой ужасной, бессмысленной жестокостью обращались с грузинским населением видно из того, что «маленькая Грузия доставляла ежегодно, даже в мирное время, до 112000 суточных лошадей с погонщиками. И эта повинность отбывалась почти бесплатно и только за передвижение груза платилось по 2/15 коп. с пудо-версты. Позже, во времена Паскевича, когда подводная повинность была урегулирована, 8000 ароб оказалось достаточным для всех требований армии даже в военное время»!***.

В официальных документах имеется свидетельство самого главного начальствующего Грузии маркиза Пауличчи о тех колоссальных злоупотреблениях, которые допускались правительственными чиновниками.

* Акты, IV, 22.

** Акты V, 65 и 66.

*** В. Н. Иваненко. Гражданское управление Закавказьем, 76.

«Вникая во все части, под управлением моим состоящие... я нашел, говорит он, немаловажное злоупотребление, с самого открытия здесь Российского правительства существовавшее по части провиантской в рассуждении меры, каковая употребляема была комиссионерами при приеме от жителей провианта и которая служит народу в тягость, а казне во вред...

«Коснувшись сего предмета, я должен против воли моей некоторым образом окритиковать прежнее здесь правление, которое, не взирая на столь явное злоупотребление в мерах и на ропот, иногда случившийся в народе, не обращало на то своего внимания и не старалось пресечь сего зла, которое до того возрасло, что некоторые деревни, доведенные крайним огорчением до явного упорства, отказываются теперь давать в казну следующий от них хлеб и вынуждают правительство употребить против них силу экзекуции, чтобы заставлять их исполнять свои обязанности»*.

Дабы картиннее, нагляднее представить себе весь тот произвол власти, те колоссальные злоупотребления и лихоимство, которые нестерпимым бременем лежали на шее грузинского народа и вели его к полному обнищанию и разорению, необходимо вспомнить, что творили русские чиновники с казен. суммами, как они пользовались податями и другими доходами: ведь тут как никак за ними в лице главнокомандующего и правителя Грузии был хоть какой-нибудь контроль... Вот как характеризуют сенаторы гр. Кутайсов и Мечников в своем всеподданн. докладе 1831 г. хозяйничание русск. чиновников в Грузии:

«Имеющиеся в Грузинской казен. экспедиции росписания доходам неверны от того, что в них нет ни одной податной статьи, которая могла бы определить настоящее количество сбора, иные статьи показывают доход гораздо меньше против действительного поступления, другие больший: некоторые из них вовсе пропущены, или помещены те, кои не существуют... Груз. казен. экспедиция в продолжение 25-ти лет не имела контроля и во все сие время суммы на содержание Грузии расходовались безотчетно, каковых сумм израсходовано 220.607.235 р. асс... Казен. экспедиция часто расходовала Казен. суммы без ассигнаций... и вообще ущерба казны от других упущений ее происшедшего открыто нами до миллиона р... Военный губернатор ген. Сипягин израсходовал казенных сумм не по назначению..., на собственные надобности... раздал в долг... употребил на предметы неизвестные... и издержал на такие... несобственные надобности, коих законность должна быть определена судебным порядком всего 276.504 р. 50 к., в числе коих было 21.776 р. 50 к., пожертвованные разными лицами на богоугодные заведения!»**. Можно себе представить сколько денег ушло в карманы чиновников и из тех сумм, которые израсходованы по ассигновкам, сколько денег было вынуждено выкладывать грузинское население для того, чтобы удовлетворить ненасытные аппетиты служащих в присутственных местах, лихоимство которых достигло баснословных размеров особенно при главноначальствующем ген. Торماسове***. Этот правитель и сам

* Акты 7, 2.

** Акты 7111, 9.

*** Акты 7, 65.

корыстно не исполнял Высочайших указов; можно ли было ожидать, чтобы его подчиненные были менее усердны в удовлетворении своих корыстных замыслов? Вышеупомянутые сенаторы сообщают, что он, «не исполнил Высочайшего указа, в 1808 г. последовавшего, об уничтожении в Грузии внутренних пошлин, и, между прочим, допустил там пошлины за провоз в город из деревень и за вызов из оных съестных припасов, оставя по-прежнему на откуп, к нестерпимому угнетению жителей и сельской промышленности»*. Но это было не все. Если бы в Грузии можно было искать защиты хоть у суда, восстанавливать там свои погрязшие права и вносить жалобы на должностных лиц... но в том то было и несчастье, что суд был игрушкой в руках высшей администрации. Главноуправляющие в Грузии и губернаторы, по словам сенаторов Кутаисова и Мечникова, отменяли определенные Экспедицией Суда и Расправы роды наказаний преступникам, отменяли часто решения Экспедиции по уголовным делам, по просьбе частных лиц входили в разбирательство решения низших судебных мест, делали на них свои замечания и, передавая эти заметки в Экспедицию Суда и Расправы, заставляли ее вместо тех решений произносить новые, желательные им постановления: они выводили гражданские дела из очереди, останавливали исполнение решений по вексельным делам. Кто мог верить такому суду? Разве не естественно, что грузинский «народ, которому манифестом 12 сент. 1801 года предоставлено находить защиту в законах, не доверял им; он сам видел примеры их несамостоятельности; в глазах его были уничтожаемы главнокомандующими. Решения их были ненадежны; одна жалоба главнокомандующему была в состоянии их уничтожить»**. В добавок суд отправлялся на непонятном населению языке, по-русски, и по русск. законам. Это было какое-то глумление над правосудием, вавилонское смешение языков. После безрезультатных ходатайств на месте, карталинские и кахетинские князья послали в 1810 г. всеподданнейшее прошение, в котором говорилось: «Ваше И. В. Высочайшим Манифестом повелеть нам изволили, что кроме издавна обыкновенного нашего и нам всем известного суда и нам всем известного закона царя Вахтанга, исключая уголовного, ничего другого не будет, где российские письмоводители изображают... предков Ваших Государей императоров указы, кои нам неизвестны так, как уложение закона царя Вахтанга. Сие смешение равных указов в гражданских собственных наших делах помрачает разум наш и вводит нас в великое стеснение, почему всеподданнейше просим, как незнающие российского языка, поставить с нашей воли выбранных нами судей, кои бы, следуя закону царя Вахтанга, не продолжали год на год суда и решали по обычаю нашему на грузинском языке»***. Грузины совершенно не доверяли правительственным судьям и русским законам и хотели иметь выборных судей, суд скорый, независимый, справедливый и всем понятный. Какое азбучное желание, какое элементарное, естественное требование, а ведь оно и до сих пор еще не удовлетворено: все тот же суд с волокитой, без присяжных заседателей, и на непонятном грузинскому населению русском языке!

* Акты VIII, 7.

** Акты VIII, 7—8: Всепод. док. сен. гр. Кутаисова и Мечникова.

*** Акты IV, 22.

Все жалобы, все просьбы и о злоупотреблениях чиновников, и о недостатках суда, и о тяжести налогов—все оставалось без внимания. Два года сряду в Грузии был неурожай хлеба; и в это время, когда жители не имели ничего и для собственного прокормления, правительство требовало с населения продовольствие для войск. Сильная военная экзекуция в домах крестьян для насильственного сбора хлеба была безжалостным ответом на указание крестьян, что в виду неурожая они не в состоянии дать провианта для войска, — военная экзекуция со всеми сопровождающими ее бесчинствами и безобразиями*. Это было уж чересчур; тут-то чаша терпения переполнилась, и в 1812 году вспыхнуло в Кахетии восстание. Жители подошли к крепости Ананур, чтобы таким образом войти в сношения с горами-грузинами и осетинами, жившими по пути Военно-Грузинской дороги. Восстание распространялось с поразительной быстротой. С оружием в руках они напали на русские войска в их квартирах и «произвели, по всеподданнейшему донесению маркиза Пауличчи, ужасные жестокости, коих примеры представляет нам французская революция**». Раздраженные повстанцы напали в Кахети на неасытных провиантских чиновников, отняли значительные суммы, бывшие при них, и убили их, а магазины с хлебом предали разграблению.*** Восстание, вспыхнувшее сразу, начинало организовываться: были посланы от грузин агенты для переговоров с пограничными народами, началось брожение в Дагестане, стал волноваться и Ширванский хан Мустафа, борчалинские, шамшадильские и казахские татары. Одновременно должны были напасть и персиане и грузинским царевичем Александром. Пламя восстания из одной провинции Грузии, Кахетии, перебросилось на другую — Карталинию. Главнокомандующий Грузии, видя все это, рапортовал государю, что такая организация восстания «не оставляет ни малейшего сомнения, что здесь скрывался умышленный заговор, через который все владения В. И. В. от самого Кавказа должны бы быть потерянными»****. Главнокомандующий марк. Пауличчи обратился к грузинскому населению с следующей прокламацией: «Что вы делаете! какое ослепление обуяло умы ваши, или вы забыли веру христианскую и не видите, что рука Божья, карающая клятвопреступников, уже готова вас поразить. Собрав сильные войска, я иду сам на вас; меч мой готов истребить мятежников!»***** Но лживые ссылки на христианскую веру и карающую руку Божью уже не производили никакого впечатления. Маркизу ответили: «Мы неопытны в письмах и не можем понять вашего писания. Мы не отрицаемся от креста и не изменяем Государю, но, что было от Государя повелено, от вас не исполнено. Вы дали нам повод, убивая и вешая на веревке виновных и невинных, и по присяге мы это терпели. Штыками вы отняли у нас последний хлеб, а нам говорили, чтобы мы паслись на траве. От нарядов не стало у нас быков и ароб: вы давали нам 1 р. 26 к. за коду ищеницы, аунас ее не было; вы брали за ту же коду по 4 рубля. Мы подали просьбу, а вы не довели ее до государя. Нам с вами сойтись невозможно. Мы и так мертвы и должны

* Акты V, 65 и 66.

** Акты V, 60.

*** Там же.

**** Там же.

***** Акты V, № 97.

умереть!»*. Храбравшийся маркиз вначале находился в критическом положении, дела повстанцев шли хорошо, но восстание все же было подавлено оружием. Назначенное после следствие обнаружило полную справедливость жалоб грузин; картина представилась даже более мрачной.

В 1820 году вспыхнуло восстание в Западной Грузии, Имеретии. «Бывший правитель Имеретии ген. Курнатовский, по словам одного из участников подавления этого бунта, по ограниченности ума и по малодушию довел народ до восстания»**. Но на самом деле главным виновником является первый русский иерарх, экзарх Грузии, Феофилакт. Дело в том, что, согласно трактату, о положении грузинской церкви должен был быть составлен особый артикул, но это русское правительство сочло излишним. После присоединения Грузии к России католикоса Антония II до 1811 года не трогали, но в этом году его вызвали в Петербург якобы для участия в заседаниях Синода; еще до того времени, пока глава грузинской церкви был бы вызван в Петербург, правительство помимо католикоса вело дело об уничтожении автокефалии грузинской церкви. Угодливому архиепископу Варлааму было предложено составить проект подчинения грузинской церкви Синоду. Не было запрошено мнение всего остального грузинского духовенства. 30 июня 1811 года последовал Высочайший указ, которым сразу и просто уничтожалась автокефалия одной из древнейших христианских церквей и учреждался экзархат правительствующего Синода. Угодливый Варлаам был назначен в награду за свою холопскую деятельность первым экзархом Грузии, но и ему не долго пришлось быть в этом сане; через семь лет его вызвали в Петербург для присутствия в Синоде: уволили от управления экзархатом, а на его место назначили рязанского архиепископа Феофилакта. Не зная совершенно ни грузинского языка, ни местных церковных и народных обычаев, этот иерарх не мог ознаменовать начала своей деятельности ничем иным, как гонением на грузинский, родной язык своей паствы: 14 мая 1817 года он был назначен экзархом, а уже 9 ноября того же года он предписал протонрею кафедрального собора: «кроме воскресных, праздничных и высокочтожественных дней в Сионском соборе отныне имеет быть совершаемо богослужение на российском языке три дня в неделю приехавшими со мною из России священно-церковно-служителями, а именно: во вторник, пятницу и субботу, и остальные три дня на грузинском языке грузинскими священно-церковно-служителями. Итак, 16 лет спустя после присоединения Грузии к России грузины были лишены возможности слушать богослужение в кафедральном соборе столицы Грузии на своем родном языке, на котором в продолжении 1400 лет неумолчно возносились горячие молитвы: ни персиане, огнепоклонники и мусульмане, ни арабы, ни монголы язычники, ни турки не делали того, что сделало русское правительство и его экзарх с христианской православной церковью Грузии! Если грузинское богослужение разрешается только в будние, рабочие дни: по понедельникам, средам и четвергам и только в том случае, если в эти дни не было церковного или государственного праздника, то не равносильно ли это полному запрещению?

Насколько циничны были русские администраторы в своих действиях по отношению к грузинской церкви, можно видеть из того, что предлагал сделать главноначальствующий ген. Тормасов с церковными

* Акты V.

** Записки Н. Дубецкого (Рус. Старина, 1895 г., апрель, 119).

дворянами и крестьянами: «препровождая при сем список, писал он, присовокупляю мое мнение, чтобы для прекращения влияния их на церковные имения всех сих дворян с крестьянами в казну поступающих переселить из настоящего их местожительства на пустопорожние казенные земли». Вот что получили грузины вместо обещанного императорским словом мира и соблюдения народных интересов: с веками насиженных, родной кровью орошенных местностей хотели их согнать по прихоти разных авантюристов!.

Феофилакт, экзарх Грузии, с таким натиском начавший свою деятельность в Восточной Грузии, приступил также «смело и повелительно к преобразованию» Западной Грузии. Он думал, что и там, как и в Восточной, обессиленной уже рядом восстаний и суровыми репрессиями войска, он не встретит противодействия, но сильно ошибся в расчетах: он встретил убежденных, упорных противников в имеретинской иерархии. Политиканствующий иерарх, конечно, ни к чему лучшему не мог обратиться, как к грубому насилию: «было решено отправить в Россию двух главных сановников митрополитов: Гелатского и Кутаисского. При арестовании их было поступлено, по словам очевидца кап. Дубецкого, не деликатно: ибо против сопротивления одного из них употреблены были в дело приклады и штыки, так что архипастырь, избитый и окровавленный, был связан и посажен на лошадь силою». Это вызвало взрыв негодования среди населения. В 1819 году на берегу Риона состоялось «чрезвычайное собрание князей, дворян, духовенства и нескольких тысяч народа. В этом собрании положено было истребить всех русских и избрать своего царя. Положение это написано на бумаге, утверждено подписью и печатями главных, а клятва запечатлена торжественною присягою на кресте и евангелии. После чего избраны были начальники войск». Началось восстание. Экзарх, приступивший к описи церковных имений, был принужден вернуть опись и по требованию толпы поспешно удалился в Восточную Грузию. Дело велось повстанцами весьма искусно; вначале правительственным чиновникам никак не удавалось узнать, где находится штаб повстанцев, пока один, умирая, не выдал тайны: после этого русский отряд неожиданно напал на весь организационный комитет с главными начальниками и взял всех их в плен. Восстание было подавлено оружием. «В шесть или семь месяцев спокойствие было восстановлено. Человек 10 было повешено, некоторые пали под ударами штыков, а другие были удалены в Россию». Многие князья и дворяне были лишены своих имений, одна часть которых была роздана лицам, «усердствовавшим и сохранившим верность русскому правительству, а другая была конфискована в казну».

Конечно, всякое волнение невольно заставляло представителей русской власти в Грузии задуматься над устранением открывавшихся злоупотреблений и недостатков, но не надолго: дело шло неглубоко и к тому же вообще направление было на таком ложном и ошибочном пути, что все даже искренние благие желания устранить бюрократические недуги не могли принести желательных результатов: навидилось преимущественно внешнее благочиние и порядок. Сам главноначаль-

^{*} Записка И. Дубецкого (Рус. Старина, 1895 г., апр. 121).

^{**} Там же, 122—3.

^{***} Там же, стр. 121.

^{****} Иваниенко, Гражд. упр. Закавказья, 128.

ствующий гр. Паскевич в своем всеподданн. рапорте от 1829 года принужден был признаться в этом: «к сожалению, писал он, скоро заметил, что наружный вид благоустройства только прикрывал беспорядки и злоупотребления весьма важные, давно укоренившиеся... Главнейшие причины неустройства — чрезвычайное разнообразие в формах управления. Собственно Грузия, из 6 уездов состоящая, может служить образцом сего образования; в одном уезде введены формы судопроизводства Российского, в других власть исполнительная соединена с судебною; везде при производстве дел существует смешение грузинских с русскими». Какое же впечатление должно было производить это вавилонское столпотворение на грузин, которые не имели возможности ни изучить, ни уяснить, в виду незнания русского языка, русских законов и учреждений? И что же делал тот же самый Паскевич для того, чтобы уничтожить недостатки системы управления? Он систематически удалял земский, выборный грузинский элемент из всех учреждений и заменял их русскими чиновниками. Грузинские выборные признавались «совершенно бесполезными по незнанию российского языка и неопытности в делах», как будто незнание русскими чиновниками грузинского, языка населения, могло принести стране и народу какую-либо пользу, как будто все грузинское население было создано для того только, чтобы заниматься усваиванием русского языка!.. И благо еще, если бы русские чиновники, назначавшиеся в Грузию, хоть в минимальной степени удовлетворяли требованиям, хоть сколько-нибудь любили бы дело или идею. Сами сенаторы гр. Кутансов и Мечников так аттестовали русских чиновников и их деятельность в Грузии: «ни в одном из присутственных мест закавказского края в формах и обрядах производства дел нет и тени того порядка, который установлен законом... Количество нерешенных дел оказалось необъятное, и накопились они не потому, что вступали во множестве, а потому, что не было старания о своевременном приведении оных к окончанию. Прибывающие из России в Закавказский край чиновники, имея в виду положенный им для службы там годичный и 3-х-летние сроки за получаемые ими вперед чины, постоянно делами не занимаются, беспрестанно переходят из одного места в другое и удержав за собою чин, отправляются обратно в Россию». ** Даже главный оплот чиновничества, «Исполнительная Экспедиция, вместо наблюдения за исполнением законов, сама их, по свидетельству тех же сенаторов, не исполняет. Она без суда и следствия отбирала от частных лиц недвижимые имущества и отдавала их другим, а председатель, гражданский губернатор Завилейский, один своим лицом распоряжался по бумагам, вступавшим в тамошний приказ общественного призрения, и заставлял делать переоценку имений, принятых уже в залог Приказом». *** При таком произволе высших должностных лиц, можно ли себе представить границы самоуправления и злоупотреблений мелких должностных чиновников, яркая характеристика которых была только что приведена? Чиновники грабили народ, — в этом принуждены признаться сами правители Грузии. В своем рапорте от 1830 г. гр. Паскевичу гражданский губернатор

* Акты VII, 18.

** Акты VII, 5.

*** Там же.

Завилейский подтверждает, что «взыскание двойных податей могло существовать во многих местах, но по безотчетности открыть сего невозможно; на виду же есть токмо по горским народам, с коих управлявший сею дистанцие Кананов взыскал подать и не представил в казну, а по удалении его от должности правительство, считая сию подать в недоимке, потребовало оную обратно».* Таков уже был сомонов суд представителей русского правительства в Грузии: они знали, что подати собраны с населения, но вместо того, чтобы требовать их от своих провинившихся чиновников, они взыскивают вторично с народа!

Своим вмешательством и регламентацией при полном непонимании местных жизненных условий главноначальствующий нередко совершенно сковывал общественную и экономическую деятельность. Так, напр., один официальный документ сообщает, что «покупка, продажа и заклад частными людьми имений были стеснены до чрезвычайности. Главноуправляющий в Грузии ген. Ермолов, вопреки всех существующих на сей предмет законов, приказал Экспедиции Суда и Расправы на продажу и заклад не прежде совершать крепостные акты, как по окончании исследований о принадлежности продаваемых и закладываемых имений и по объявлении о том всем жителям Грузии, в продолжение каковой операции часто проходило до 10 лет, продавцы и покупщики умирали, или, вместо совершения актов, возникали спорные дела».** С своей стороны и представители высшего правительства, ездившие в Грузию для ревизий, благодаря незнакомству с местными условиями и особенностями, вносили еще большую путаницу, осложняли дела до крайности: так, напр., сенатор Мечников, в бытность свою в Тифлисе узнал о поднятой дворянином Габаевым жалобе по поводу фабрикации фальшивых царских грамот на княжеское и дворянское достоинства и жалованных документов. Недолго думая, сенатор представил министру юстиции и ген. Бенкендорфу для представления на Высочайшее благовозрение свой доклад о том, что необходимо 1) «приостановить по всем присутственным местам, от нижних и до Правительствующего Сената, производство дел—как тяжёбных, так и доказывающих княжеское и дворянское достоинство; 2) вытребовать все грузинские грамоты и документы на княжеское и на дворянское грамоты и документы на княжеское и на дворянское достоинство и на владение имуществом к определенному сроку и отобрать документы фальшивые; 3) привести в известность—кто чем владел и кто какое звание носил до манифеста 1801 г., при чем те только иски признавались правильными, кои были начаты до смерти царя Георгия, и чем в то время владел и какое звание носил, с тем тот и да пребудет и 4) работу эту, равно как и следствие по обнаруженным уже злоупотреблениям, поручить не местным чиновникам, кои обременены другими занятиями и не могут быть беспристрастны, а особой комиссии из чиновников министерства юстиции, финансов и внутренних дел и секретарей Сената»***. И этот абсурднейший проект был признан и гр. Паскевичем «совершенно правильным и полезным», а 29 ноября 1830 г. получил Высочайшее ут-

* Акты VII, 33.

** Акты VIII, 6.

*** Акты VII, № 54.

верждение. В продолжение семи лет производство тяжёбных дел было прекращено; а дела отыскивающих дворянское звание не разбирались до 1844 года; создалось невыносимое, непонятное положение! Нужно было комиссии пересмотреть и подвергнуть экспертизе свыше 10000 документов; при том комиссии, члены которой грузинского языка, языка этих документов, совершенно не знали. По истине бессмысленная затея, бессмысленное осуществление! «Комиссия, чтобы рассмотреть несколько тысяч документов, будет работать, писал совершенно справедливо бар. Розен, многие годы. Спор предъявлен ко всем вообще актам, а все они считаются ничтожными, доколе действительность их не будет доказана. Вследствие сего дворянских и княжеских детей не принимают на службу с правами, присвоенными их сословию; ни один владелец не может ни продать, ни заложить, ни дать в приданное своего имения потому единственно, что начальство задумало пересмотреть сначала все акты, чтобы узнать нет ли между ними фальшивого». И если вспомнить из-за чего все это было проделано правительством: после 7-летней работы было открыто всего лишь 14 поддельных актов. Вполне ясно, что вся эта затея ничего кроме всеобщего возбуждения и недовольства не могла вызвать. Главноуправляющий барон Розен писал в Петербург: «я замечаю в среде здешних дворян и князей некоторое уныние, близкое к неудовольствию». Действительно, в это время среди дворянства в Грузии подготовлялось восстание. Увлечённые польским восстанием, молодые люди высших слоев грузинского общества, жившие в Петербурге во главе с 30-летним сыном царевича Юлона, Дмитрием, стали призывать «своих соотечественников восстать против «угнетающего их правительства». Было решено в декабре 1832 года воспользоваться дворянским съездом, устроить бал от дворянства, пригласить всех русских чиновников и по установленному сигналу убить всех, не щадя и тех из грузин, которые приняли бы сторону чиновников. Это должно было послужить началом восстания: удар в колокол должен был призвать всех грузин взяться за освобождение Грузии. Однако, жестокость поголовного истребления чиновников отвратила некоторых участников от заговора. К тому же среди заговорщиков оказался некий Евс. Палавандов, брат грузинского губернатора, который выдал всех соучастников. Они были высланы из Грузии.— Геперь, когда у нас имеются документы, можно с уверенностью сказать, что без измены Е. Палавандова заговор не мог иметь никакого успеха и не потому, чтобы в грузинском обществе был недостаток в озлоблении и недовольстве тем режимом, который был введён русским правительством, а потому, что как раз в это время среди грузинского крестьянства шло сильное брожение, и оно не подержало бы восстания дворянского сословия. Дело в том, что именно в те годы, когда подготовлялся заговор для свержения русского владычества, среди грузинского крестьянства началось вновь сильное движение в пользу освобождения от крепостной зависимости. Материалы еще недостаточно обследованы, чтобы можно было проследить за возрождением и постепенным ходом этого движения. В своем рапорте от 1829 г. ген.-адъют. Стрекалову Завилейский указывает на тяжелое положение крепостных, на эксплуатацию их со стороны помещиков.

* Акты VIII, № 5.

«оттого то говорит он, и действительно крестьяне не только не располжены к своим помещикам, но часто вовсе отказывают им в повиновении, особенно зажиточные, и помещики, не могши иногда сладить с своими богатейшими крестьянами, всю тяжесть податей, повинностей и часто прихотей своих обращают на беднейших... Но в особенности находятся в стеснительном и жалком состоянии... крестьяне, отыскивающие от помещиков свободу, несмотря на распоряжения правительства, чтобы люди сии до решения дела отбывали только те повинности своим помещикам, кои несли до начала иска»*. Крестьяне массами старались освободиться от крепостной зависимости. «Присутственные места в настоящее время... наводнены, говорит бар. Розен, делами и щущих вольностей, которые количеством, запутанностью и продолжительным производством слишком много обременяют оные, и, если не положить преграды искам сего рода, то на будущее время еще умножатся»**. В этом освободительном движении грузинского крестьянства русское чиновничество было на стороне крепостных. Особенное покровительство крестьянам оказывали стряпчие: они наставляли их, как действовать***. Нам не известны побудительные причины такого покровительства, но каковы бы они ни были, совершенно ясно, что грузинское крестьянство, видевшее столь существенную помощь, оказываемую ему русскими чиновниками в его борьбе за освобождение от крепостной зависимости, не могло пойти против своих сторонников, не могло принять участия в затевавшемся восстании вместе с теми дворянами, от которых оно хотело освободиться. Интересы крестьян в этот момент не позволяли пойти, несмотря на всю тяжесть русского режима и для них, против русского чиновничества именно в виду надежды на их помощь при ожидавшемся раскрепощении. Вот, если бы организаторы — дворяне поняли всю серьезность грузинского крестьянского движения и смогли бы пойти ему навстречу, их замысел мог получить более реальную почву; но как раз этого и не случилось. Дело было обречено и помимо преждевременного открытия заговора на неудачу.

Крестьянское освободительное движение принимало грандиозные размеры. На него обратило внимание и высшее правительство, но, не имея никакого понятия о характере и природе грузинского крепостничества, каждый из администраторов или присылавшихся в Грузию сенаторов разрешал вопрос по своему. Не прошло незамеченным оно и у сенаторов Кутансова и Мечникова; их поразило разнообразие и число повинностей, отбывавшихся грузинскими крепостными и, вспомнив, что грузинское дворянство сравнено в правах с русским дворянством, они решили: «уничтожая постепенно существующие нынче повинности, заменить их в течение не более трех лет повинностями, существующими в России, дать безотлагательно грузинским помещикам право отдавать крестьян своих в солдаты и ссылать их в Сибирь на поселение»****. Вот и вся мудрость!...

* Акты, VII, 26.

** Акты, VIII, 54.

*** Акты, VIII, 54.

**** Акты, VIII, № 8.

Заменить в три года новыми видами повинностей и дать права ссылки: странная логика, оригинальный ход мыслей! Как совмещали г.г. сенаторы необходимость замены обычных повинностей груз. крепостных, — необходимость, подсказанную как будто альтруистическим чувством, — с решением дать груз. помещикам право ссылать тех же груз. крепостных в Сибирь? Тут может быть лишь одно объяснение: только формализм, очевидно, руководил сенаторами: они хотели перекрыть всю Грузию на один лад, по общероссийскому образцу; только бы было на лицо внешнее однообразие и благочиние!.. Главнотач. бар. Розен указал правительству, что «невозможно, не только в три года, но и когда-либо заменить местные повинности крестьян российскими обычаями, когда один край вовсе различествует, и в климате, и в произведениях земли, и в образе жизни самих помещиков и крестьян, когда, наконец, и в самой России не установлено на этот предмет твердых правил»*. Он разъяснил правительству, что хотя повинности, отбываемые крестьянами помещикам, и многочисленны, но положение груз. крепостных было нисколько не хуже положения таковых в России, и что вообще доходы грузинских помещиков были весьма незначительны. Доводы бар. Розена подействовали на правительство; но увы, чем кончилось это крестьянское движение! Бедных грузинских крепостных вместо ожидавшейся свободы неожиданно постигло несчастье: из проекта сенаторов правительством было принято только последнее предложение, и грузинам помещикам, подобно русским дворянам, было предоставлено право сдавать своих крепостных в рекруты и отправлять в ссылку. Так печально кончилось, благодаря уравнивательным тенденциям русск. правительства, освободительное движение грузинского крестьянства!.. Таким образом, надежды крестьянства на правительство не оправдались: положение его еще более ухудшилось. В циркуляре кн. Чернышева от 1842 года местной администрации предписывалось держать груз. крестьян в безусловном повиновении помещикам и всем, которые попробовали нарушить это распоряжение правительства, военными экзекуциями было дано понять, как сурово будут расправляться с ослушниками. Отныне судьба груз. крестьянина была в руках администрации.

С начала 30-х годов в высших правительствующих сферах усиленно были заняты вопросом о реорганизации Грузии в административном и судебном отношениях. Большинство главнотачальствующих решало этот вопрос весьма просто: стоило лишь ввести в Грузии общеимперские законы и учреждения, как тотчас дела пошли бы как по маслу, все они, за исключением бар. Розена, совершенно не обращали внимания на то, подходят ли русские законы к груз. жизни. Этот вопрос пережил несколько любопытных фазисов, пока в 1840 году не одержало победу мнение ловкого сенатора Гана о необходимости немедленно же ввести в Грузии полностью все русск. законы и учреждения. В продолжение одного года вся реорганизация была осуществлена: открыли все присутственные места, были назначены выбранные сен. Ганом чиновники, а все прежние местные удалены от должностей; были отменены все груз. законы, за исключением двух статей по водному праву, наконец, было разрешено сечь всех лиц податного сословия, даже мусульманок. Угодливый сенатор в высокопарном, в льстивом стиле доносил государю о своих преобразованиях: «Это уже полное здание, под кровом коего должны развиваться могучие умственные и нравственные силы

* Акты VIII, № 11.

народа, богатство и просвещение, незараженное нечистою примесью идей нашего века; здание, вызванное к бытию гением и волею Вашего Императорского Величества... Я оставляю край в совершенной тишине и спокойствии; чиновники трудятся ревностно и прилежно; число преступлений приметно уменьшается; повинности отбываются, подати платятся и счастлив заверить Ваше Имп. Величество, что новое устройство вполне соответствует нуждам народа». Словом, Грузия превратилась по милости сен. Гана в счастливую Аркадию! Но как далеко было все это от истины! Не прошло и года, как сенаторское мудрствование начало вызывать всеобщее недовольство: одинаково жаловались и чиновники и народ. Это было царство формализма и канцелярщины. Явный преступник мог выйти и выходил из суда оправданным по неимению формальных, предустановленных законом, доказательств. Оправданных было приказано держать в тюрьмах**. «Все управление, писал Розен, заключается в одном только письмоводстве, прямого же действия нет и, начиная с высших инстанций до низших полицейских мест, все только пишут и пересылают друг другу формальные бумаги»***. В Гурии вспыхнул благодаря этой знаменитой реформе бунт, в Осетии и Белоканах начались волнения, всюду разгуливали шайки разбойников. Подучилось нечто невообразимое; правительству самому пришлось немедленно отменить реформаторские затеи сен. Гана. Да и могла ли держаться реформа, согласно которой публикации о вызове ответчика из деревни должны были печататься в «С. Петербургских» и «Московских Ведомостях»?.. Ведь это было прямо карикатурно. Однако только с назначением в 1845 г. наместником Кавказа кн. Воронцова подобные опыты реорганизации управления краем уже не находили больших поклонников в высших сферах.

В 1856 году вспыхнуло знаменитое крестьянское восстание в бывшей еще тогда автономной Мингрелии; оно было вызвано чрезмерным нарушением со стороны дворян норм грузинского обычного права, регулировавших отношения между помещиками и крепостными, в особенности же злоупотреблениями и бессовестной эксплуатацией крестьян со стороны управляющего дворцовыми имениями кн. Чиковани. Движение охватило все крестьянство. У опушки леса по зугдидской дороге на обширной поляне до десяти тысяч крестьян расположились походным станом. По всем направлениям на дорогах были расставлены пикеты, которые сообщали обо всяком движении в сторону стана. Крестьяне созывали сигналами трубой. Во главе этого движения стояли трое замечательных вожаков крестьян: Коча Тодуа, Мартали Тодуа и Микава. Коча Тодуа, крепостной дворянин, 50-ти лет, видный и ослепший, занимался мелочной торговлей; он «стал во главе крестьянского движения своей волости, в качестве защитника братьев своих униженных и оскорбленных. Сделавшись вожаком, он обставил себя по-генеральски: при нем состояли адъютанты: посыльные, секретарь, писавший ему приказы: разъезжал с целой свитой, а иногда носили его на тахреване (носилках). Крестьяне являлись к нему с жалобами на господ, он вызывал тех повестками и, если они являлись, то нередко улаживал дело миром, а то постановлял решение, немедленно приводившееся в исполнение. Если же помещик не являлся, то Коча посылал своих людей на место, расправиться с ним и удовлетворить крестьян.

* Акты IX, № 33.

** Иванишвили, Гражданское управ. Закавказьем, 298.

*** Там же, 299—300.

Он был строг, любил порядок. Помещики сами искали его покровительства, он принимал их, выслушивал и не всегда оправдывал крестьян... Но горе было тому помещику, который оказывал ему неповиновение. Коча налетал на дом его со всеми толпами, как ястреб, и чинил самую бесцеремонную расправу. Не оставлялось ни кола, ни двора, и помещик рад бывал, что улепетывал целым и невредимым*.

«Совершенно иным типом был, по словам очевидца г. К. Бороздина, Мартали Тодуа. Мартали не есть имя собственное, а прозвище, означающее по-русски: правдивый, справедливый, честный. Это прозвище получил он в народе не даром, и вследствие личных своих качеств... Мартали Тодуа был кустарем, выделывающим деревянную посуду, по преимуществу тарелки. Преданный своему ремеслу, трудолюбивый, набожный, уже пожилкой (тоже лет 50), семейный, он пользовался особенным уважением своих односельчан, и, когда крестьяне поднялись в Салипартинской волости, они единогласно выбрали его своим предводителем, прося его довести лишь всю правду сначала до дедонали (правительницы), а потом и до самого царя. Мартали Тодуа... во все время своего предводительства старался своим спокойным и разумным словом сдерживать всякие крайности со стороны крестьян... С бандами он не бродил, сидел у себя в сакле, по-прежнему точил тарелки и появлялся перед толпою лишь в крайних случаях**.

Третьим вожаком был талантливый кузнец Микава. «При самом начале крестьянского движения кузница Микава сделалась сборным пунктом, а хозяин, малый лет тридцати, смысленный, хитрый сумел, не навязываясь крестьянам, сделаться предводителем. Страстный по натуре, он скоро и сам увлекся своею ролью, успев приобрести неограниченную власть над крестьянами. Расправа его с помещиками была самая страстная и энергичная: он налетал на них, как снег на голову, отбирал все наличное, раздавал крестьянам и нередко держал господ у себя в плену под условием выкупа. В особенности доставалось от него князьям и дворянам, более других славившимся жестокостью. Грамотный и красно говорящий... он был в душе ненавистником господчины и мстил ей всеми способами за вековые обиды своих братьев***. Крестьянское движение началось во время отсутствия правительницы Мингрелии. Когда она вернулась, то, вследствие влияния кн. Чиковани, она не сумела понять всей серьезности положения, войти в нужду и справедливые требования крестьян, а приняла сторону угнетателей народа, видя в его действиях только бунт и неповиновение властям. Между тем требования крестьян были весьма умеренны, просто мишмальные: они хотели, чтобы с ними обращались по-человечески, не мучили их, не заковывали заслушание в цепи, не продавали их, как товар, и соблюдали вековые нормы грузинского обычного крепостного права. В действиях крестьянства не было и тени враждебности по отношению к особе правительницы Мингрелии, наоборот, они глубоко верили в то, что княгиня поймет их нужды и защитит от притеснителей. Но правительница была ослеплена, во всяком случае смотрела глазами кн. Чиковани и тем самым, как это нередко бывало в подобных случаях, она сама уничтожила всю веру и обаяние, которыми она

* К. Бороздин. Упразднение двух автономий (Исторический Вестник, 1885 г., март, стр. 485).

** Там же, стр. 485—6).

*** Там же, стр. 486.

пользовалась в народе. Не имея возможности подавить собственными силами это движение, она обратилась за помощью к русск. власти, кутаисскому губернатору Колюбакину, который по приезде в Мингрелию убедился в справедливости жалоб крестьян и вместе с успокоением движения признал необходимым уничтожить самостоятельность мингрельской автономии и присоединить ее к русск. владениям. Таким образом, и в данном случае крестьянское движение благодаря слепоте туземных властей оказало роковое влияние на потерю Мингрелией в 1867 г. автономных прав.

Чувство недовольства, которое было в Западной Грузии против русск. правительства в виду неоправдавшихся надежд грузинского крестьянства, стало рассеиваться к 60-тым годам. Слухи о проектируемой отмене крепостного права и зависимости от помещиков находили радостный отклик в душе грузинского крестьянина, еще в тридцатых годах лелеявшего себя мечтой о такой свободе. 8 ноября 1864 года был обнародован указ о прекращении крепостничества в Тифлисской губернии; в Кутаисской губ. он был объявлен 13 октября 1865 года, а 1 декабря 1866 года и в Мингрелии. В момент освобождения крестьян в Грузии власть не оказалась на высоте своих задач, чтобы понять истинную природу и характер грузинского крепостного права и его отличия от русского, чтобы, руководствуясь ими, она была бы в состоянии отстаивать права и интересы крестьянства. Несчастье заключалось в том, что систематическое игнорирование грузинского элемента в служебной иерархии и искусственная задержка всякой самостоятельности и свободной мысли в грузинском обществе привело к тому, что к этому времени в Грузии у правительства не было необходимого кадра интеллигентных, служащих идее работников, которым было бы по плечу осуществление великой реформы. Нечего говорить, что дворянство, за исключением меньшинства, думало и отстаивало свои интересы. Грузинское крепостное право сложно, но некоторые категории крепостных совершенно ясно выделяются: во многих случаях был на лицо простой патронат, крепостной считался вечным владельцем земли, повинности и все остальные обязанности были строго и навсегда определены, нередко имелись и письменные договоры и условия. Все это не было принято во внимание и единообразная с Россией система, примененная вообще в Грузии, была величайшей несправедливостью и нарушением права грузинского крестьянства. Но это еще не все и не главное. Дело в том, что крепостные в Грузии имели право безвозмездно пользоваться для собственных нужд помещичьим лесом и выгонными местами. В § 172 законов ц. Вахтанга VI, напр., говорится: «пользование лесом и дровами нельзя воспрещать потому, что если житель равнин не построит дома и не будет пользоваться дровами, то в стране народонаселение уменьшится, а у государя войска и охоты не достанет». Но владелец леса может оставить для охоты один участок заповедным и воспрещать рубить». Таким образом, кроме одного заповедного участка весь помещичий лес должен был быть открыт для домашнего потребления крестьян. И до нас дошел один приказ царя Ираклия II от 1785 года о том, чтобы князья Амилахвари не смели «воспрещать крестьянам пользоваться и вывозить материалы на устройство ароб»; «разрешить им также пасти свой скот», повелевал

* Охота в прежнее время заменяла маневры.

** Сравни. Френкель. Сборник законов груз. ц. Вахтанга, стр. 51, перевод не совсем точный.

царь; а так как Амилахвари нарушили право пользования крестьян и начали взыскивать с них деньги, то Ираклий II предписывал возвратить немедленно все деньги крестьянам.* И в § 64 «обычаев, введенных при грузинских царях законом», которые были записаны при русском управлении, сказано: «находятся князья и дворяне, кои имеют леса, воды и сенокосы с горами и долами, и оные употребляют в пользу свою и никто без позволения их не мог пользоваться таковыми местами; но тамошние и ближайšie поселяне вывозили для себя дрова и лес для дома, а не для продажи; также не было запрещено им пастись скот на их лугах; жители же посторонних селений пользовались оными местами с позволения их помещиков не иначе, как с платежом положенной цены».** При освобождении крепостных в Грузии на это их право не было обращено должного внимания и за крестьянами оно не было ни закреплено, ни компенсировано. А это ведь являлось лишением грузинских крестьян их векового права: ведь жить им без леса и пастбища невозможно.

Рано или поздно это должно было принести свои плоды. Однако в момент освобождения крестьян от крепостной зависимости самый факт уже производил в Грузии такое могучее умиротворяющее действие, что указанные выше правонарушения не производили на крестьян сильного впечатления; тяжелые последствия тех урезок, которым подверглись права грузинского крестьянства, могли быть и становились тем чувствительнее, чем больше времени проходило с момента отмены крепостничества.

Но еще в 1878 г. в Восточной Грузии, Сигнахском уезде были волнения, возникшие на несколько иной почве. Так как Берлинский конгресс одно время грозил осложниться новым конфликтом, то правительство, уже утомленное 10-месячной войной с Турцией, принуждено было вновь приняться за военные приготовления. Было объявлено о наборе милиции в числе прочих мест и в Сигнахском уезде; тогда уездный начальник граф Тизенгаузен приказал сельским старшинам немедленно же приступить к составлению списков крестьян в возрасте от 19 лет до 30-ти. Как громом поразило это правительственное распоряжение жителей всего уезда; уже 15 лет сряду ни разу не было урожайного года, население обнищало, по горло впало в долги, и только последний год небо послало крестьянам обильную жатву. Вздохнувшие было свободно жители, однако, должны были распрощаться с приятными надеждами: во время войны крестьяне были вынуждены выставить почти все имевшиеся у них подводы для нужд войска; масса скота пала, вся рабочая сила населения была оторвана от полевых работ. Крестьяне видели, что им угрожало; повсюду в деревнях замечалось явное брожение: по вечерам собирались сходы и толковали о своих нуждах, крестьянки призывали своих мужей, братьев и отцов отказать правительству, которое их разоряет, в повиновении, но пока еще чувствовалось колебание. Лишь только однако весть о наборе милиции распространилась по деревням, брожение уже приняло реальный характер. Все добросали работу и устремились на сходы: горячие, зажигательные речи, особенно женщины, находили отклик в сердцах слушателей. Крестьяне требовали от старшин не составлять списков; но вдруг разнесся

* Д. Пурцеладзе, Груз. крестьян. грамоты, 45—46.

** Френкель, Сборн. законов ц. Вахтанга, стр. 380.

слух, что участковые пристава и старшины тайно уже составляют списки подлежащих призыву, причем за 15—20 руб. взятки они, подобному тому, как и во время подводной повинности, вычеркивали фамилии одних и вносили других. Тогда крестьяне решили выступить активно и заявить правительству, что и им неволею милиционный набор и поэтому отказываются подчиниться правительственному распоряжению. Население начало вооружаться; женщины начали агитировать о необходимости пойти походом на местную администрацию. 4 июня, в воскресный день, когда должны были кинуть жребий, в одной большой деревне сельчане избili старшину. Присланный уездным начальником по этому делу прап. Шаншиев вначале было успокоил толпу, но потом, разозлившись на одного парня за его заявление об отказе в повинности правительству, приказал сельскому рассыльному арестовать парня. Народ не позволил схватить парня и избил рассыльного, а прап. Шаншиеву предложил по добру по здорову убраться домой. В этот день происходила соединенная сходка многих деревень. Получив обо всем этом донесение, уездный начальник понял, что дело принимает серьезный оборот, и решил вызвать войска. Для этого нужно было доложить о положении дел ген. Орбелиани, начальнику квартировавших в этом районе войск. Отправившийся в экипаже к генералу уездный начальник был настигнут по дороге огромной толпой, бушевавшей и грозно потребовавшей от него, чтобы он сошел с экипажа. Ему кричали, что он разорил и погубил их прежде подводной повинностью, а теперь набором. Уездный начальник через грузинского переводчика объяснил, что все это он делает по распоряжению государя и он может только хлопотать об облегчении их положения; он проверит все списки, и всех виновных в подлоге строго накажет. Уездный начальник спросил, почему до сих пор они не обратились к нему с жалобой на подлог в призывных списках. При этих словах какая-то женщина напомнила ему, что одно лицо обратилось к нему с подобной жалобой, а он выгнал его. Народ приходил все больше и больше в возбуждение; слышались призывы избить начальника, но в это время один из старшин кинулся между начальником и толпой; тогда разозленная толпа принялась бить старшину; воспользовавшись этим, начальник приказал кучеру во весь карьер погнать экипаж. Народ бросился в догонку и на перерез, но настичь все же не смог. Граф Тизенгаузен прискакал к ген. Орбелиани, которому и доложил обо всем происшедшем. Только генерал отправил приказание ближайшей войсковой части поспешно прибыть, как разъяренная толпа начала подступать к дому с криками и бранью. Генералу заявили, что они умрут, но не дадут солдат. Генерал объяснил, что это распоряжение государя, и он с уездным начальником могут только хлопотать об облегчении, что они им и обещают исполнить. Начинаясь было успокаиваться толпа была вновь взвинчена насмешкой одной женщины, что де достаточно двух приятных слов, чтобы их одурачить и успокоить. Толпа кинулась за генералом и уездным начальником и избил их. Когда один из стражников хотел кинжалом защитить генерала, то он запретил ему кого-либо трогать. Этот рыцарский поступок генерала сразу расположил к нему бушевавшую толпу, она прекратила избивание и внесла его даже в комнату. Избитого уездного начальника посадили в экипаж и повезли окруженными со всех сторон в уездный город, чтобы заставить его порвать составленные призывные списки. Однако по дороге толпа раздумала и разошлась по домам; народ начал успокаиваться; тем временем туда

были стянуты войска. Виновные были арестованы и из 17 обвиняемых 9 мужчин и 2 женщины были приговорены судом к каторге на 45 лет*.

С 80-ых годов, в царствование Александра III, по отношению Грузии применялись исключительно полицейско-репрессивные меры: школа стала прямым орудием самой бесцеремонной руссификаторской политики и учреждением, где «верноподданные» учителя должны были вводить в питомцев «беспредельную веру» и «благонадежность». Своей основной задачей г. г. попечители кавказского учебного округа считали изгнание из сельских школ родного языка населения и введение преподавания всех предметов при помощи бессмысленного «немого» метода, т. е. без посредства родного языка. Суд хотя и подвергся благотворному влиянию либерального духа эпохи Александра II, но лишь отчасти, и самые важные институты, как суд присяжных заседателей, выборные, несменяемые судьи, вопреки многократным ходатайствам груз. общества, не введены еще и до сих пор. Кроме того, суд по прежнему ведется на непонятном населению русск. языке. Из политических соображений отклонялись многочисленные ходатайства грузинского общества и о введении земства. Даже церковь продолжала являться в руках правительства орудием политической и обрусительной пропаганды; высшие русск. иерархи грузин. церкви находились в открытых связях с полицией, явной и тайной; даже в церковно-приходских школах с крайней настойчивостью и упорством начали изгонять грузин. язык. И в это же самое время русск. экзархи и их апостолы выказывали фарисейскую заботливость о грузинских племенах и проливали крокодиловы слезы о том, что те не могут слушать слова божья на родном наречии!.. в трогательном единении с попечителем учебного округа они в умилении создавали мингрельцам, грузинскому племени столетиями не знавшему и не желавшему знать иной письменности кроме родной ему грузинской, духовной и светской литературы, якобы новую собственную грамоту, в основу которой был положен русский алфавит; новоявленные мудрые семидесяти-толковники полицейского духовенства занимались переводом св. писания на мингрельский яз. Но тщетно! Народ не хотел слушать слова божья, оскверненного ядом предателей родины, и всюду с брезгливостью и отвращением встречали «просветителей» мингрельцев... При все более и более прогрессирующем малоземельи, когда в Кутаисской губернии в среднем на дым приходится всей удобной земли только 3,28 десят., а пахотной только 1,92 дес., в Тифлисской же губернии при значительно менее плодородной почве всей удобной земли на дым приходится 6,84 дес., а пахотной только 4,92 д.: когда плотность населения дает, за исключением пустынных и каменистых горных мест, весьма почтенную цифру: 36,2 на 1 кв. версту в Тифлисск. уезде (с пустын. караязск. степью с 3,5 жит. на 1 кв.в.), 42,3 в Меджврисхев. участке Горийского уезда, 45,4 в Мачхаанском уч. Сигнахск. уезда, 114,8 в Самтредском и 93,5 Хонском участках Кутаисск. уезда, 110,1 в Абашском уч. Сенакского уезда, 113,4 в Квирильском уч. Шораланского уезда; словом, когда безземелье доходит до крайних пределов, в это само время все свободные казенные земли в Грузии предоставлялись для колонизации русским крестьянам, богатейшее же черноморское побережье было поделено между гг. министрами и другими баловнями судьбы, а местному грузинскому крестьянству правительство ни под каким видом не разрешало селиться на

* Протокол и корреспонденция об этом напечатаны в газ. «Обзор», 1878 г., №№ июнь, ноябрь, декабрь.

свободных казенн. землях: грузинское крестьянство ясно видело исключительное покровительство русским «колонизаторам» и явное игнорирование и пренебрежение к их положению и нуждам. Все было подготовлено для того, чтобы в случае возникновения движения оно охватило все слои грузинского общества и разрослось до грандиозных размеров. И это движение, как то бывало и раньше, началось на аграрной почве и прежде всего среди крестьян. В Восточной Грузии еще с начала пятидесятых годов недоразумения на почве нарушенных прав крестьян пользования пастбищами и лесными угодьями стали возникать все чаще и чаще. Стесненные нуждой, они шли и на поправу и самовольные порубки, причем крестьяне в таких случаях всегда ссылались на обычное право: им не было известно, что это право закреплено за ними и законами ц. Вахтанга. Отношения между помещиками и крестьянами сильно обострились; осмысленная часть дворянства возбуждала вопрос о необходимости урегулировать этот больной вопрос законодательным путем; но правительство хранило упорное молчание, хотя положение вещей было очень серьезно. В Западной Грузии ввиду острого малоземелья арендная плата за землю достигла колоссальных размеров; так как правительство не позволяло грузинск. крестьянам селиться на свободных казенных землях по черноморскому побережью, то искусственное повышение арендной платы на землю должно было по-прежнему прогрессировать. Временные вспышки и отдельные проявления брожения начали принимать всеобщий характер с 1901—2 г. В это время в Западной Грузии в Гурии (Озургетск. уезде) был неурожай; и без того тяжелые арендные условия стали тогда совершенно невыносимыми; было глухое недовольство; в 1902 году в г. Батуми на фабриках, на которых большинство рабочих — из безземельных и малоземельных крестьян Озургетского уезда, началась забастовка. Многие из забастовщиков были высланы администрацией на родину. Вернувшиеся домой рабочие застали у себя глухое брожение; в тот момент недоставало только организационной деятельности и инициативы, чтобы оно приняло реальную форму; высланные рабочие и внесли этот организаторский дух, идеи о необходимости бороться за свои права соединенными усилиями; все это было им хорошо знакомо по своим рабочим организациям. Уже в 1902 г. одновременно в четырех больших селениях началось аграрное движение. В сел. Нигонти произошло столкновение между управляющим одного крупного помещика и местными крестьянами из-за пастбищ; призванная полиция, конечно, прежде всего арестовала «бунтовщиков». Но это только ухудшило отношения, так как возбужденное крестьянство усмотрело в этом пристрастие и покровительство полиции помещикам. Тогда крестьяне собрались вместе и выработали общие требования, которые были предъявлены всем помещикам, на что администрация ответила вторичными арестами. В район аграрного движения выехал и губернатор, и местным населением ему были перечислены следующие неотложные нужды, удовлетворение которых только и могло успокоить взволнованное крестьянство: 1) необходимо понизить арендную плату на землю, 2) уничтожить плату за пользование выгонами и пастбищными местами, 3) отмена акциза за выкуривание водки, одного из главных источников доходов местного населения, 4) обязательность общественных работ и несение повинностей всеми без различия сословиями и 5) уничтожение натуральной поборы в пользу духовенства. Ответом на эти требования были экзекуция и репрессии. Раздраженные таким поведением администрации, крестьяне объявили помещикам полный бойкот и ни одна помещичья земля не была взята в аренду, не была вспахана; это, конечно, должно

было вызвать страшный экономический кризис в стране. Тогда, кроме обычных своих приемов, администрация прибегла, как ей наивно казалось, к радикальному искоренению «крамолы»: она закрыла все сельские библиотеки, считая эти маленькие культурные учреждения за очаги «смуты».

Но и это не помогло делу: наоборот, народ потерял всякое уважение к администрации: правительство и суд, уже с давних пор не пользовавшиеся особенным доверием грузинского народа, теперь, под влиянием политических процессов, пали совершенно в глазах населения: оно перенесло свой бойкот на администрацию и суд, и организовало свою собственную выборную администрацию, свой выборный народный суд. Конечно, эти учреждения не были безупречны, но зато были вполне демократичны и понятны, так как все велось на груз. языке, и подлежало контролю; в этом проявилась организационная способность и многосторонняя культура грузинского народа. Одинаковые во всей Грузии условия способствовали быстрому распространению движения по всей территории расселения грузинского народа и чем дальше, тем все более и более это движение из аграрного стало переходить в политическое. Уже высшая администрация не была в силах найти какого-либо выхода из созданного движением положения: ни правительственные должностные лица, ни суд нигде больше не действовали, всюду была своя администрация, свой суд. Вековой гнет и нарушение всех элементарнейших прав грузинского народа, систематическое игнорирование и попрание кровных интересов грузинского народа со стороны царского правительства привели последнее к полному моральному банкротству и потере всякого доверия и престижа!.. Нет сословия в Грузии, у которого бы оно пользовалось уважением и симпатиями... Назначенный в 1905 году наместником Кавказа граф Воронцов-Дашков еще до своего приезда в Тифлис объявил народу, что он посылает своего помощника Султан-Крым-Гирея для ознакомления с нуждами и желаниями населения и все, что будет в его власти разрешить, он не замедлит исполнить, обо всем, что превышает его полномочия, будет доложено Государю. 18 февраля Султан-Крым-Гирей прибыл в Озургетский уезд и, объезжая деревни, ознакомился с требованиями населения. Если оставить частности, то главные требования выражались в следующих пунктах: 1) право собираться для обсуждения местных общественных дел и избирать администрацию и суд (самоуправление), 2) суд и школа на грузинском языке, 3) земля должна принадлежать земледельцу; 4) отмена акциза и косвенных налогов, 5) гарантия свободного выражения мнения — устного и печатного (свобода слова и печати) и т. д. Были посланы правительственные чиновники и в другие районы Грузии; требования были выставлены такие же, указывалось лишь особенно настойчиво на необходимость самоуправления для грузинского народа.

Наместник признал некоторые требования справедливыми и подлежащими удовлетворению. Между тем, пока почти ничего не сделано в этом направлении. Наоборот, под влиянием реакции, в эпоху «подавления революции» Грузия подверглась такому разгрому, как если бы она перенесла вражеское нашествие.

საქართველოს საზღვრები

ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით

ბ ა ნ ხ ი ლ უ ლ ი

შესავალი

საუკუნეთა განმავლობაში საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრები ტომობრივ მოსახლეობის სამზღვრებს არა ერთხელ გასცილებია და ძლიერების ხანაში XI—XIII საუკუნემდე, განსაკუთრებით XII საუკუნეში დავით აღმაშენებელისა და თამარ მეფის დროს საქართველოს, მთელი ამიერი კავკასიაც-კი ეკუთვნოდა. ქვემომოყვანილს მონოგრაფიაში განხილულია საქართველოს მხოლოდ მჭიდროდ შემოფარგლული სამზღვრები, ისე როგორც თვით იგი ისტორიული და პოლიტიკურ-სახელმწიფოებრივი, აგრედვე გეოგრაფიული და ეკონომიური პირობების წყალობით ჩამოყალიბდა. თითქოს თვით ბუნებას შეუქმნია ქართველ ერისათვის ბუმბერაზი დარაჯი კავკასიონის მთავარი უღელტეხილი ჩრდილოეთით და მაღალი მთების ზღუდე სამხრეთით, დასავლეთით-კი მის ტერიტორიას შავი ზღვის, ხოლო აღმოსავლეთით მდინარეების ზოლი აქვს შემოვლებული ამ მხრივ საქართველო ერთს საუცხოვოდ გარემოზღუდვილს ქვეყანას წარმოადგენს. სხვათა შორის ამ პირობების წყალობითაც შესძლო ქართველმა ერმა თავის ხანგრძლივ ისტორიულ არსებობის დროს მრავალი, ხშირად თავისზე ვაცილებით უფრო ძლიერი მტრების მოგერიება და თავისი ეროვნების დაცვა. ეს გარემოება საქართველოს მტრებსაც ესმოდათ და ამიტომ არა-ერთხელ ყოფილა, რომ ჩვენი ქვეყნის ამა თუ იმ მონაპირე კუთხის დაჭერა და ჩამოშორება უცდიათ. მაგრამ საქართველოს პოლიტიკურ მოღვაწეებსა და მთავრობასაც თავისი სახელმწიფოს ამ ბუნებრივ სამზღვრების დაცვის უადრესი მნიშვნელობა ჩვენი ერის არსებობისათვის მშვენიერად ჰქონდათ გათვალისწინებული და ამის გამო მტრების ყოველს ამგვარს განზრახვასა და წადილს მედგარს წინააღმდეგობას უწყევდენ.

წინამდებარე მონოგრაფია სწორედ საქართველოს სამზღვრებს არკვევს ისტორიულადაც, — თუ როგორი მოხაზულობა ჰქონდა მას წარსულში ან როგორ იცავდა ამ სამზღვრებს ქართველი ერი საუკუნეთა განმავლობაში, — და თანამედროვე ცხოვრებისა და აწინდელი პირობებისდა მიხედვით, — თუ რა ნაირად უნდა შემოიხაზოს საქართველოს რესპუბლიკის სახელმწიფო სამზღვრები ამ ეპოქაში. რომ საერთაშორისო სამართლისა, 1783 წ. რუსეთთან დადებულ ხელშეკრულებითა და ეროვნებათა თვითგამორკვევის უფლებით უზრუნველყოფილი ქართველი ერის პოლიტიკური უფლებები არ შეილახოს და სამართლიანობა აღდგენილი იქნას.

სამზღვრების მიმოხილვა ჯერ დასავლეთ-ჩრდილოეთითგან იწყება, შემდეგ აღმოსავლეთისაკენ მიდის, მერმე აღმოსავლეთის სანაპირო ხაზს და სულ ბოლოს სამხრეთის სამზღვარს ეხება აღმოსავლეთითგან მოყოლებული დასავლეთის ხაზის უკიდურეს წერტილამდე.

I თავი

ჩრდილოეთის სამზღვარი.

§ 1. ჩრდილო-დასავლეთის ხაზი. აფხაზეთ-ჯიქეთი.

სრულიად საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთის უკიდურეს სამზღვარზე აბხაზეთი იყო და ეხლაც იგივე კუთხე ჰსაზღვრავს საქართველოს რესპუბლიკას. ისტორიულის ცნობების მიხედვით XI საუკუნეში ეს მოსამზღვრე ხაზი საქართველოსა და მეზობელ ქვეყნებს შორის ძალიან ჩრდილოეთით მდებარეობდა, სახელდობრ, იმ ადგილას, სადაც კავკასიონის მთავარი ქედი იწყებოდა. მოსამზღვრე ხაზად მდ. ყუბანის შესართავი და კავკასიის ქედის წვერი ითვლებოდა (ლ. მროველი იხ. ქართველი ერის ისტ. II, 311 და 266). ასე ჩრდილოეთით იმიტომ იყო სამზღვარი წაწეული, რომ მაშინ ჯიქეთი და ალანთა ქვეყანაც აბხაზეთს ეკუთვნოდა. თუ ჯიქნი აბხაზეთა მომე ტომი იყო და მათი აბხაზეთთან ერთობა სრულეობით ბუნებრივად უნდა მიჩნეული იქმნას, ალანთა შესახებ ამის თქმა არ შეიძლება.

მაინცადამაინც ცხადია, რომ დოაბზე ანუ ტუაფსე აფხაზეთა საკუთრება იყო იმიტომ, რომ თვით ეს საგეოგრაფიო სახელი სწორედ ამასა ჰნიშნავს. მაგრამ საკუთრივ აბხაზეთის ჩრდილოეთის სამზღვარი ბიჭვინტის მონასტრის ჩრდილოეთით მდებარეობდა. (იხ. ქართველი ერის ისტ. II, 315), ხოლო ამის შემდგომ უკვე აბხაზეთა ტომის ჯიქების მიწა-წყალი იწყებოდა.

ვახუშტის სიტყვით მის დროინდელს, XVIII საუკუნის, აბხაზეთსა და ჯიქეთს შორის სამზღვარად ზღვა და კაპოეტის წყალი იყო (გეოგრაფია 406 და 408), ჯიქეთის ჩრდილოეთის სამზღვარი-კი წინანდებურად კავკასიონის ქედი ყოფილა. დასავლეთ საქართველოს 1732 წ. რუკაზეც ჯერ სწერია „კაპოეტის წყალი“, შემდეგ ხაზია გასმული და ნათქვამია „აქეთ ჯიქეთით“ (იხ. რუკა), ე. ი. ჯიქეთი კაპოეტის წყლის იქით, ანუ ჩრდილოეთით მდებარეობსო. თანამედროვე რუკებზე კაპოეტის წყალი არ არის აღნიშნული, მაგრამ 1732 წ. ალექსანდრე მეფის ბრძანებით შედგენილს დასავლეთ საქართველოს რუკაზე და სრულიად საქართველოს მოსკოვში 1743 წ. გადახატულ რუკაზე ეს მდინარე ბიჭვინტის ჩრდილოეთით არის აღნიშნული. მაშასადამე კაპოეტი ეხლანდელი მდ. ბზიბის ძველი სახელი უნდა იყოს.

თუ 1743 რუკას დავხედავთ, იქითგან სჩანს, რომ სამზღვარი მდ. კაპოეტის წყალზე ანუ ბზიბზე-კი არა ყოფილა, არამედ ამ მდინარის ჩრდილოეთით მდებარე კავკასიონის ქედ-ქედ. ბურნაშევის მიერ შედგენილს რუკაზედაც სამზღვარი კაპოეტის წყლის ანუ ბზიბის საკმაოდ მოშორებით, ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით მდებარეობს და მიმდინარეობს. ყველა ამ საბუთების გამო უნდა დავასკვნათ, რომ მდ. ბზიბი მთლად თავის შემდინარეებით აფხაზეთის სამზღვრებში იყო, ამიტომ მოსამზღვრე ხაზი უეჭველია ამ მდინარის აუზის ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ მდებარე გამყოფელი ქედის-ქედ უნდა ყოფილიყო გავლებული.

ამ ადგილითგან მოყოლებული აფხაზეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ გადახრილი სამზღვრის ხაზი კავკასიონის მთავარ უღელტეხილის ქედ-ქედ მიდიოდა და ეხლაც მიდის სენეთამდის.

ტომობრივ მოსახლეობის მხრივ XVIII ს-ის დასასრულს აფხაზეთი შემდეგ ნაწილებად იყოფებოდა: ერთი იყო ბზიბის ხეობა, რომელიც შეიცავდა მდ. ბზიბის ქვემო ნაწილისა და აღმოსავლეთით გუდაუთამდე, მეორე გუდაუთსა და მდ. კოდორს შუა საკუთრივ აფხაზთა სათემო იყო. მესამე, აფშილეთი, მდ. კოდორსა და დალიძგას შუა მდებარეობდა. მეოთხე სამურზაყანო, რომელშიაც მოსახლეობა მეგრული იყო და ეხლაც არის, მხოლოდ აბხაზური ენა და ზნე-ჩვეულებაც შეთვისებული აქვთ, მოთავსებული იყო დალიძგასა და ენგურს შორის შავი ზღვის ნაპირას და მეხუთეს, წიბელდას მდ. კოდორის ხეობის შუა ნაწილი ეკავა.

ცნობილია, რომ აღმ. საქართველოს 1783 წ. რუსეთთან დადებულმა ხელშეკრულებამ და შემდეგ 1801 წ. შეერთებამ მთელი საქართველოს ბედ-ილაღიც გადასწყვიტა და სრულიად საქართველოს რუსეთის მიერ შეერთება მხოლოდ-და-მხოლოდ ხელსაყრელ დროზე იყო დამოკიდებული. ვერც აფხაზეთი გადურჩა ამ ბედს.

თუმცა 17 თებერ. 1810 წ. აფხაზეთის მთავარმა სეფერბეი შარვაშიძემაც რუსეთის მფარველობა მიიღო, მაგრამ კარგა ხანს XIX საუკუნის მეორე ნახევრის დამდეგამდე აბხაზეთში მაინც რუსებმა ფეხი მტკიცედ ვერ მოიკიდეს და მხოლოდ 1 მაისს 1864 წელს აბხაზეთი რუსეთთან საბოლოოდ შეერთებული იყო, თვით აბხაზეთის მთავარს-კი მთელის შთამომავლობით მთავრის უფლება სამუდამოდ ჩამოერთვა.

აბხაზები უბრძოლველად არ შეპრიგებთან დამოუკიდებლობის მოსპობას და 1866 წელს აბხაზეთში აჯანყება დაიწყო, რომელიც რუსთა ძლიერ ჯარის მოსვლისთანავე ჩაქრა. მაგრამ 1877—8 წ. ომის დროს აბხაზეთში კვლავ აჯანყება მოხდა.

ყველაზე ძლიერსა და მედგარს წინააღმდეგობას რუსეთის გაბატონებას აბხაზეთში წიბელდა უწევდა. XIX საუკუნის 30 წლებითგან მოყოლებული რუსეთის მთავრობა არა ერთხელ ამ კუთხეში დამსჯელ რაზმებსა გზავნიდა ხოლმე და ბოლოს მკვიდრი მცხოვრებნი იქითგან აყრილ და განდევნილ იქმნენ (В. Т. Маевский. Кутаисская губерния. Военно-статистическое описание. ტფილისი 1896 წ. დამატ. № 1 გვ. 54).

1840 წ. ატეხილ ამბოხების გამო ამ კუთხის მალღობი ადგილებითგან, დალითგანაც, რუსებმა ყველა მეკომურნი აყარეს (იქვე 56). ხოლო 1867 წლის აბხაზეთის აჯანყების შემდგომ, წიბელდის მოსახლეობის უკანასკნელი ნაწილიც დიდით პატარამდე, დედაბუდიანად აყრილი და ოსმალეთში განდევნილი იყო (იქვე 57). ჯერ კიდევ 1850 წელს აქ 14000 სახლობა ითვლებოდა, 1867 წელს-კი მთელს ამ კუთხეში რუსთა წყალობით 27 ოჯახის მეტი აღარაღი იყო (Иваненко. Гражд. упр. 430). ამ დროითგან მოყოლებული კოდორის და მის შემდინარეების ხეობანი სრულებით გაუკაცარიელდა. ამის შემდგომ რუსეთის მთავრობამ მთელს თავის პოლიტიკას შავიზღვის ნაპირას ადგილობრივ მკვიდრთა, განსაკუთრებით-კი ქართველთა საწინააღმდეგოდ აწარმოებდა: ქართველებს აქ დასახლება და უბრავე ქონების შექმნა აკრძალული ჰქონდათ, რუსებს-კი, განსაკუთრებით მოხელეებსა და სამხედრო პირებს, ჩალის ფასად აძლევდნენ ამ სამოთხესავეთ მშვენიერსა და

ბუნებით უხვად დაჯილდოვებულს მხარეს. მხოლოდ რუსეთის მთავრობის პოლიტიკის წყალობით გაჩნდა ქართველების გვერდით სხვა ეროვნების ხალხიც.

რუსეთის მთავრობის ზემოაღწერილი პოლიტიკისა და საახალშენო მოღვაწეობისდა მიუხედავად სამურზაყანო-აბხაზეთში და ჯიქეთის სამხრეთის მცირე ზოლში, ანუ სოხუმისა და სოჭის ოლქებში 1916 წ. აღწერისდა თანახმად 141.000 მცხოვრებთა შორის 71.000 ქართველი და 43.000 აბხაზი იყო, 6.000 სომეხი და 21.000 სულ სხვადასხვა ეროვნებისა.

§ 2. ჩრდილოეთის ხაზი. დვალეთი.

საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვარი აფხაზეთის შემდგომ სვანეთის ჩრდილოეთის საზღვრით არის მოხაზული და აქაც ეს ხაზი ჩვენი ქვეყნის ბუნებრივ ზღუდეს მისდევს, კავკასიონის მთავარ უღელტეხილის მარადთოვლიანს ქედს რაჭის სამზღვრამდის. შემდეგ საქართველოს უკიდურესი ჩრდილოეთი თემი რაჭაა და მისი სამზღვრის ხაზიც ჩრდილოეთით იმავე უღელტეხილის მთავარ ქედზე მიდის დვალეთამდე.

დვალეთის შესახებ საგანგებოდ უნდა იყოს აღნიშნული, რომ იგი კავკასიონის უღელტეხილის ორ, მთავარსა და პირიქითელს, ქედებს შუა არის მოქცეული. ეს ქვეყანა ყოველმხრივ მარად-თოვლიან მთებით არის გარშემოზღუდული ისე-კი, რომ ჩრდილოეთით მდებარე ქედი, ე. ი. პირიქითელი სამხრეთისაზე უფრო მაღალია და ერთ ალაგს გარდა სრულიათ გაუვალია. ეს დვალეთი ამ ადგილას საქართველოს უკიდურესი ჩრდილოეთი მონაპირე ქვეყანა იყო.

ძველითგანვე დვალეთი საქართველოს ეკუთვნოდა, მაგრამ ამ სამზღვარს განსაკუთრებული ყურადღება XII ს.-ითგან მიექცია და პოლიტიკურადაც მტკიცედ აქ ქართველობამ ფეხი დავით აღმაშენებლის დროს მოიკიდა (ცხოვრება მეფისა დავითისი გვ. 301, ქართველ ერის ისტ. II. 515). შემდეგშიაც, თვით საქართველოს პოლიტიკურ დაუძღურების დროსაც, XVIII ს.-ის დამდეგსაც, დვალეთი ქართველთა ხელში იყო და ვახუშტის მოწმობით „მეფეთა ქართველთა... მისცემენ დღემდე ხარკსა“ (გეოგრაფია 460). ვახტანგ VI იყო ის მეფე, რომელმაც საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვრის ეს მონაპირე კუთხე 1711 წელს ჯარითურთ შემოიარა, შევიდა შიგ, „ჩაელო ზრამაგა და შემოვლო ჟღელის-ხევი და გარდმოვლო ჟღელასა ზედა და მოვიდა კუდაროს და კუდაროდამ ქართლს გამარჯვებული“, სწორედ მან კვლავინდებულად მტკიცედ „დაიპყრა დვალეთი და დასდვა ხარკნი“ (ვახუშტი. საქართველოს ცხოვრება 118).

აღმოსავლეთით მას ჰსაზღვრავს „თრუსოს და ხევის საზღვარი, მერმე მყინვარის კავკასი და ახოტის კავკასი, რომელნი ძენან სამხრიდან ჩრდილოდ და დასწყდების ხევის ბოლოს მდინარესა ზედა ლომეკსა, მერმე ლომეკის მდინარე ვიდრე ხეთაძე ჩერქეზის მთამდე. სამხრით მზღვრის კავკასი, ხევის ყელიდამ წარსული დასავლეთად, რომელ არს ბრუც. საბქელამდე და ზეკარ-კედელა და რაჭა-დიგორ-ბასიან შორისი კავკასნი. ხოლო ჩდილოთ ჩერქეზსა და მას შორის მთა მაღალი... და დასავლეთით მზღვრის კავკასივე რაჭასა და ჟღელეს შორისი, მერმე ბასიანსა და სვანეთს შორისი“ (იქვე 428—430). ეხლანდელს რუსულს საგეოგრაფიო რუკებზე მხილებული სახელები რომ ვინმართ, მაშინ დვალეთის სამზღვარი ასე გვეხატება. ჩრდილოეთით ადაი-ხოხითგან (= ქართულ ხოხის მთას) ხაზი მიდის აღმოსავლეთ-სამხრეთისაკენ არხონამდის (= ქართულს ახოტს), ხოლო დასავლეთით ამა-

სებას თუ დავაკვირდებით, ცხადი იქმნება, რომ იგი საქართველოსთან უფრო მრავალრიცხოვან გზებით, სხვადასხვა მხრით თერთმეტი გარდმოსავლით, როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოსთან არის შედარებით მჭიდროდ დაკავშირებული. ჩრდილოეთთან-კი მას მხოლოდ ერთი გასავალი აერთებს. ყველა ამ მოსაზრების გამო უფრო ბუნებრივია და ხელსაყრელი, რომ წინანდელი მდგომარეობა კვლავ აღდგენილ იქმნას: **რუსეთის მთავრობის შეცდომა შესწორდეს და დვალეთი, ანუ არდონის ქვაბ-ხეობა ისევ აღმოსავლეთს საქართველოს, ტფილისის გუბერნიას დაუბრუნდეს** მაშინ ამ ადგილას საქართველოს სახელმწიფო სამზღვარი იმ ხაზს გაჰყვება, რომელიც ხოხის მთას (აღაი ხოს) და ახოტის მთას (არხონ) შუა გაივლება.

§ 3. ჩრდილოეთის ხაზი. დარიალანი და საქართველოს კარი.

დვალეთის აღმოსავლეთით საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვარი ისევ კავკასიონის მთავარ უღელტეხილის ქედზე მიდის და მხოლოდ დარიალის ხეობასთან იგი ქედს იქით გადადიოდა და უფრო ჩრდილოეთით იყო წაწეული. მისაბჯენ ციხედ ჰქონდა „გორის ციხე, ფრიად ძველი, ძველებურ წესზე აგებული, კოშკებით შემკული სიმაგრე, რომელიც მღ. თერგის სათავის მიდამოებში, მთებში მდებარეობდა“. ამ ციხეს „ფრიად მაგარი მდებარეობა“ ჰქონდა (Бурнашевъ. Картина Грузин или описаніе полит. состоянія царствъ Карталинскаго и Кахетинскаго. Тифлисъ изд. Бегичева 1896 წ. გვ. 9). ესლანდელ რუკებზე ამგვარი საგეოგრაფიო სახელი არ არის აღნიშნული, ამის გამო ამ ციხის მდებარეობაც გამოურკვეველი რჩება.

მაგრამ უფრო დაწვრილებითი და მკაფიო ცნობები საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვრის შესახებ ბატონიშვილს ვახუშტსა აქვს. მისი სიტყვით თერგს „გველეთს ქვეით ერთვის... ხევი“, რომელიც „სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან გამოსდის გუდამაყრისა და ბურძუკის კავკასისა... ამ ხევს ქვეით დავიწროვდების ხევი ესე კლდითა და აქა არს ციხე დავითისა... აღმაშენებელის აღშენებული. ამას ქვეით არს დარიალა“, თერგის „აღმოსავლეთ კიდესა ზედა მეფის მირვანის მიერ“ აგებული. მან „შეაბა კარი და ქმნა სიმაგრე ხაზართა და ოვსათათვის, რათა უმისოთ ვერალარა ვილოდნენ“. ხოლო „ამას ქვეით ნასასახლევი მეფეთა: ოდეს გაილაშქრიან ოვსეთად მუნ დადვიან“-ო (გეოგრაფია 228).

სახელოვან ქართველ გეოგრაფის აღწერილობა იმდენად ნიშანდობლივია, რომ თვითუღი მის მიერ დასახელებული ადგილის პოვნა ესლანდელს 5-ვერსიან რუკაზე ძნელი არ არის. ამაში მისივე შედგენილი რუკაც დიდად გვშველის. გველეთის ჩრდილოეთით თერგს მართლაც სამხრეთ-აღმოსავლეთითგან ერთი პატარა წყალი ერთვის, რომელსაც ქისტურა (Кистинка) ეწოდება. აქ ვიწრო ხეობაში ყოფილა მეფე დავით აღმაშენებელის მიერ აგებული ციხე. ეს ის ადგილი უნდა იყოს, რომელსაც საქართველოს სამხედრო გზაზე რუსებმა სად. დარიალისა „Даріальское“ უწოდეს. აქ მართლაც რუკაზე ნათქვამია („Бывшее укрепление“) „ციხის ნანგრევით“. ამის ჩრდილოეთით მირვან მეფის მიერ აგებული ყოფილა დარიალის კარი, რომელიც ოს-ხაზართათვის გზის შესაკრავად იყო განკუთვნილი. ეს ის ადგილი უნდა იყოს, სადაც ეხლა სად. ლარსია. ამაზე უფრო ჩრდილოეთით-კი ყოფილა საქართველოს სამფლობელოს უკანასკნელი ფეხმოსაკიდებუ

ლი ადგილი „ნასასახლევი მეფეთა“, რომელიც დაახლოებით ეხლავედს „ჯერახოვსკოე“-ს მიდამოებში უნდა ყოფილიყო. აქაც, 5-ვერსიან რუკაზეც ნათქვამია ციხის ნანგრევით (Бывшее укрепление). თვით ბატონიშვილ ვახუშტის დაწვრილებითს რუკაზე (იხ. ბროსის გამოც. № 3 Karthli au N. du Kour) „ნასასახლევი მეფეთა“ (Résidence royale) მართლაც „ჯარიხის“ (= ეხლანდელს „ჯერახოვსკოე“-ს) მახლობლად, ცოტა სამხრეთით არის აღნიშნული და სწორედ საქართველოს სახელმწიფოს ჩრდილოეთის სამზღვარი ამ ადგილის წინ, დაახლოებით ჯარიხითგან ერთი ვერსით, სამხრეთით მიდიოდა (იხ. იგივე რუკა).

ზემოაღნიშნულ მოსამზღვრე ადგილითგან მოყოლებული სამზღვარი მდ. ქისტურის ხეობის გაყოლებით სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ იხევდა და კვლავ კავკასიონის უღელტეხილის მთავარს ქედს აღწევდა, ხოლო შემდეგ საქართველოს სამზღვარი მუდამ სწორედ ამ მთავარ უღელტეხილს ქედ-ქედ მიდიოდა იმგვარადვე როგორც — XIX საუკუნეშიაც რუსთა მფლობელობის დროს აღმოსავლეთ საქართველოს, ტფილისის გუბერნიის სამზღვარი იყო მოხაზული.

II თავი.

აღმოსავლეთის სამზღვარი

§ 1. აღმოსავლეთის ხაზი პერეთი.

საქართველოს ჩრდილო-აღმოსავლეთსა და სამხრეთ-აღმოსავლეთს კუთხეს მტკვრამდის ძველ დროს პერეთი ეწოდებოდა. ჯერ ამ კუთხის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი, რომლის სამზღვრად ჩრდილო-აღმოსავლეთით დაღესტანის მთები იყო, სახელდობრ კავკასიონის მთავარ უღელტეხილის ალაზნის შემდინარეების გაყოფილი ქედი. ჩრდილოეთით მას არიშის წყალი, სამხრეთით-კი ჯერ ალაზნისა და იორის შესართავი მსაზღვრავდა, ხოლო შემდეგ საზღვარი ალაზნის პირას ჩრდილოეთისაკენ მიდიოდა იმ ადგილამდის, საცა გიშის წყალი ალაზნის ერთვის. მერმე მოსამზღვრე ხაზი ამ გიშის წყალს სამხრეთით მდინარის გასწვრივ მისდევდა და მის სათავემდე, რომელიც კავკასიონის უღელტეხილში იყო (ქართველი ერის ისტ. II. 309 და ვახუშტი. გეოგრაფია 304). რომ სამზღვარი გიშის წყლის სამხრეთით იყო, ეს ბურნაშევის 1784 წ. რუკითაც მტკიცდება (იხ. რუკა).

მაგრამ სამხრეთით ამ ხაზის მდებარეობა ჩვენთვის მხოლოდ მაშინ გახდება ცხადი, თუ-კი გიშის წყლის მდებარეობა გამორკვეული ვექნება. თანამედროვე რუსულ რუკებზე ამგვარი მდინარე და ციხე არსად არის აღნიშნული, მაგრამ ძველ ქართულს გიშს 5-ვერსიან რუკის მდ. კიში (р. Кишъ) უდრის, ხოლო გიშის ციხე დაახლოებით იქ უნდა ყოფილიყო, სადაც ეხლა კიშ-კიშლაღი (Кишъ-кишлахъ) არის აღნიშნული (ქ. 9,64030—410151). ამ უამად რუკებზე სახელები ისე სწვრივარომ გიშის წყალი არსად ერთვის ალაზნს, არამედ იგი ე. წ. აგრი-ჩაის შემდინარეა. ცხადია, რომ ძველ დროს თვით ეხლანდელს აგრი-ჩაისაც იმ ადგილითგან მოყოლებული, სადაც ეხლანდელი გიში (Кишъ) ერთვის, გიშის წყალი რქმევია თუ ამ გარემოებას გავითვალისწინებთ, მაშინ გიშის წყალი მართლაც ალაზნის 30 ივ. ჯავახიშვილი

შემდინარედ გამოვა და ამ ადგილას საქართველოს განმსაზღვრელი ხაზის მდებარეობა სრულებით ნათლად წარმოვიდგება.

საქართველოს ამ ნაწილს დიდი კულტურული მნიშვნელობა ჰქონდა. აქეთ-გან ავრცელებდა ქართველობა თავის გონებრივსა და სარწმუნოებრივს გავლენას დაღესტანზე და შაქზე. მაშინაც-კი, როდესაც საქართველო მონღოლთა შემოსევისა და ბატონობის წყალობით პოლიტიკურად დასუსტებული იყო, ქართველ ერს იმოდენი კულტურული ძალა შესწევდა, რომ თავისი განმანათლებელი მოღვაწეობა არ შეუწყვეტია და დაღესტანში ქრისტიანობა გაუვრცელებია. ისტორიას შენახული აქვს ცნობა, რომ XIII ს.-ის დასასრულს გამოჩენილმა ქართველმა საეკლესიო მოღვაწემ პიმენ სალოსმა ბელაქნითგან თავისი ქადაგება ლეკეთშიც-კი გადაიტანა, „ნათესავი ლეკთა წარმათობისაგან მოაქციენა“ და გააქრისტიანა (ყამთააღ. * 889, გვ. 731). წერილობითი მოწმობის გარდა ქართველთა დაღესტანში განმანათლებელ მოღვაწეობის ძეგლებიც, ეკლესიის ნანგრევების სახით არის შენახული და თვით ხუნზახშიაც-კი იყო შერჩენილი იქაურ ეკლესიის ნანგრევის ქვა, ქართული ასომთავრული წარწერით შემკული (იხ. ე. თაყაიშვილი *Арх. эвк-курсин II*, 63).

ვითარცა მოსამზღვრე კუთხეს საქართველოს ამ ნაწილსაც ბედმა მრავალჯერ მიაყენა ზიანი და არა ერთხელ გაანადგურა. პირველად ჯერ კიდევ XIII ს.-ში მონღოლთა ბატონობის წყალობით სხვათა შორის ჰერეთიც ძალზე დაზიანდა (ყამთააღ. * 875, გვ. 719). მაგრამ ამ ქვეყანას განსაკუთრებით შაჰაბაზმა მიაქცია თავისი მსახვერელი ყურადღება და ჯერ ისე ააოხრა და გააუკაცრიელა, რომ მცხოვრებნი აპყარა და სპარსეთში გადაასახლა, ხოლო შემდეგ მათ მაგიერ თავის ერთგულ მაჰმადიან ტომს მისცა. მეტადრე XVII ს.-ითგან მოყოლებული სპარსეთის შაჰების წყალობით და დაღესტანელთა შემოსევის და შენების გამო, მაჰმადიანობამ ჰერეთში ქრისტიანობის დაძლევა დაიწყო და ქართველი მოსახლეობაც შემცირდა. ძველი საგეოგრაფიო სახელების მაგიერ ახალი გაჩნდა. გარეშე ძალის გავლენით ეს კუთხე სამ ერთეულად გაიყო. ერთს დაერქვა „აღის-სასულთნო“, მეორეს — „ელისენი“, მესამეს — „ჭარი“. უკანასკნელი სახელი ფიფინეთის ხეობას დაერქვა. ვახუშტის ცნობით ეს ხეობა არჩილ მეფის „შემდგომად იწოდა ჭარი“ (გეოგრაფია 306).

რუსული 5-ვერსიან რუკაზე ფიფინეთის მაგიერ მთა ფიფანი (დიდი და პატარა—Пипанъ, Б. Пипанъ) არის აღნიშნული, ჭარის მაგიერ-კი „ჯარი“-ა (Джары) დაბეჭდილი. მეფე ლევანმა ვახუშტის სიტყვით აქ თურმე ლეკები დაასახლა და ყოველწლიურ გადასახადად მხოლოდ ის მოვალეობა დააკისრა, „რათა უზიდონ ზაფხულს კავკასიადამ ყინული“ (იქვე 306). მაშასადამე ფიფინეთის ხეობა ანუ ჭარი დაღესტნის მოსამზღვრე ნაწილია. ელისენად იწოდებოდა ქვეყანა ბელაქნის „წყალსა და გიშის წყალს შორისი ალაზნამდე და კავკასამდე“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 306), მაგრამ ნამდვილად-კი ელისენსა და კავკასიონის ქედს-შუა, შუაგულში მაინც, ჭარი იდგა. ამიტომ ცხადია, რომ ამ ადგილას ელისენი აღმოსავლეთ-ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედს ვერ აღწევდა.

აღისულთნის სამფლობელოს სამზღვრები ვახუშტს გარკვევით არა აქვს აღნიშნული (გეოგრაფია გვ. 304, შეად. 306). ანტონ კათალიკოზს თავის 1757 წ. დაწერილს თხზულებაში ნათქვამი აქვს აღისულტანი თავდაპირველად „კახის სულტნად სახელდებული“ ყოფილა (იხ. მ. ჯანაშვილის საინვილო. ძველი საქართველო II, 14). მაგრამ სამზღვრები არც მას აქვს დასახელებული.

ე. წ. თათრებისა და დაღესტნიდან ლეკების ჩამოსახლებამ საქართველოს მტრებს ჩვენს ქვეყანაში ამ მხრიდან შემოსევა გაუადვილა, რათგან სარწმუნოებრივი ერთობის წყალობით სპარსეთის შაჰის ჯარს ადვილად ემხრობოდნენ ხოლმე. საქართველოს მეფეებსა და იმ დროინდელს მოღვაწეებს კარგად ესმოდათ ამ კუთხის უაღრესი მნიშვნელობა, რომ რაკი „არს ქვეყანა ესე ძნელად შესასვლელი, ტყიანი, მრავალ-წყლიანი და მაგარი“ (კათალიკოზი ანტონი, იხ. მ. ჯანაშვილის საინგილოში გვ. 15), ამიტომ საქართველოსთვის ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით საუცხოო საფარს წარმოადგენდა. თუმცა ლეკები, რომელნიც ჭარში იყვნენ ჩასახლებულნი დრო-გამოშვებით არამც თუ ურჩობდნენ არამედ ცარცვაგლეჯასაც-კი მისდევდნენ კახეთში, მაგრამ მაინც ერეკლე მეფის დროს, რუსეთთან 1783 წ. ხელშეკრულების დადების დროსაც ეს კუთხე, როგორც საქართველოში მყოფ რუსეთის იმდროინდელ ელჩის ბურნაშევის რუკაზეც აღნიშნულია, საქართველოს სამზღვრებში შედიოდა და კახეთის ნაწილად ითვლებოდა.

როდესაც რუსეთის მთავრობამ აღმ. საქართველოს დამოუკიდებლობა მოსპო და შეიერთა, ჭარი და ბელაქნის ოლქი, როგორც მას რუსები უწოდებდნენ, ანუ საინგილო, როგორც ქართველები ეძახიან, ამ დროს არ დაუპყრიათ, არამედ მხოლოდ 1803 წ. დაიდო საინგილომ ხარკი და მორჩილება განაცხადა, საბოლოოდ-კი 1830 წ. იყო შემოერთებული.

1886 წელს ზაქათალის ოლქში სულ 74449 მცხოვრები ითვლებოდა, აქეთგან 40225 ლეკი იყო, 21090 მულანლო და 12430 ქართველი, 521521 სომეხი (მ. ჯანაშვილი საინგილო 6).

1916 წელს ზაქათალის ოლქში მცხოვრებთა საერთო რიცხვი 76000 იყო: აქეთგან 19000 ქართველი და 45000 ლეკი, ხოლო თურქები, სპარსელები და ქურთები 12000 ითვლებოდა.

III თავი

სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვარი

§ 1. პერეთი: ქიზიყი, ყარაია

ზაქათალის ოლქის შემდგომ საქართველოს უკვე სამხრეთ-აღმოსავლეთის სამზღვარი ეწყობა. ძველ დროს მთელი ეს სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილიც მტკვრამდე და დებედას წყალთ-გამყოფელ მთებამდე პერეთის ნაწილად ითვლებოდა. მისი უკიდურესი აღმოსავლეთი კუთხე, რომელიც ზაქათალის ოლქს ზედ ეკვრის კამბეჩოანის ანუ ქიზიყის სახელით არის ცნობილი. ძველი ქიზიყის, რომელიც ეხლა სიღნაღის მაზრად იწოდება, სამზღვრად იყო „სამხრით უფადარი და წინამინდორი ხორანთამდე“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 310). წინამინდორად იწოდებოდა ის ველი, რომელიც სამხრეთით იორისა და ალაზნის შესართავთან თავდებოდა (იხ. ვახუშტის რუკა № 4). იგი დაახლოვებით ეხლანდელს ელდარის მინდორს უდრის, უფადარად-კი დაახლოვებით ის სამხრეთით მდებარე ადგილი იყო, რომელსაც ეხლა ჯეირან-ჩელი ეწოდება. მასსადამე სამზღვარი იწყობა ჯერ იქ, სადაც, ვიში ალაზნის ერთვის, შემდეგ სამხრეთისაკენ მიდის ალაზნის გასწვრივ მისი და იორის შესართავამდე. აქეთგან დაწყობილი სამზღვარი პირდაპირ მტკვარზე გადადიოდა (ვა-

ხუშტი გეოგრ. 310—312 და ბურნაშევის 1784 წ. რუკა) და მერმე საქართველოს სამხრეთის სამზღვარი ამ მდინარის პირს დასავლეთ-ჩრდილოეთით მიმართულე-ბით მისდევდა დაახლოვებით იმ ადგილამდის, სადაც მდ. აღსტაფურა მტკვარს ერთვის. ძველად საქართველოს ეს სამხრეთის კუთხეც, როგორც აღნიშნული იყო, ჰერეთის ნაწილად ითვლებოდა.

საქართველოს სამხრეთის მოსამზღვრე ქვეყნის აღმოსავლეთს კიდეს იმ ადგილითგან მოყოლებული, სადაც სამზღვრის ხაზი იორ-ალაზნის შესართავითგან მტკვარზე გადმოდიოდა ყარაიამდე ჯეირან-ჩუღურეთის ველის სახელი ერქვა. შემდეგ-კი ყარაია იწყებოდა. ამ ყარაიას ველის მდებარეობის შესახებ ვახუშტის ნათქვამი აქვს, რომ მთა „ილდუჯის აღმოსავლით და მტკვრის გადმართ არს ბოსტან-ქალაქი, რომელი არს რუსთავი, ხოლო აწ ნაგები“-ო. ამ ნაგებისა და მაშასადამე ილდუჯის „აღმოსავლით და სამხრით არს ველი დიდი ყარაიისა“ (ვახუშტი, გეოგრ. 180). აი სწორედ ეს ველიც ძველად ჰერეთს ეკუთვნოდა, და შემდეგში-კი, და უკვე ვახუშტის დროს, მას თურმე „ყარაიას“ უწოდებდენ (იქვე 182). ეს სახელი მას ეხლაც შერჩენილი აქვს.

ჰერეთის ამ ნაწილს სამზღვრად ჰქონდა ჩრდილო-დასავლეთით მთა გარეჯისა მწარე-წყლამდე, ხოლო სამხრეთით მწარე წყალი (იქვე 180), ე. ი. დაახლოვებით იმ ადგილამდის, სადაც აღსტაფურას წყლის შესართავია.

ეს კუთხე ოდესღაც ქართული კულტურის დიდებული კერა იყო (იქვე 182). საკმარისია ადამიანმა დაათვალიეროს ქართული ხუროთმოძღვრების ისეთი შესანიშნავი ძეგლი და ქართული მხატვრობის მრავალი განმაცვიფრებელი ნაწარმოები, რომელნიც დავით გარეჯის უდაბნოში შენახული არიან და რვა საუკუნის განმავლობაში ყოველგვარ მტრის გამანადგურებელ შემოსევას გადურჩნენ, რომ ნათლად წარმოიდგინოს ადამიანმა რამდენად დაწინაურებული ქართული კულტურული ცხოვრების ასპარეზი იყო ეს კუთხე.

სამხედრო ბედის უღმობელმა ტრიალმა მონღოლთა შემოსევისა და ბატონობის წყალობით ეს ქვეყანაც გააუკაცრიელა და უდაბნოდ აქცია. შემდეგში სპარსთა შაჰების გეგმისაებრ აქ უბინადრო ელი დემურჩი-ასანლუ შემოვიდა, რომელიც თარაქაშათა ტომს ეკუთვნოდა და მესაქონლობას მისდევდა (ვახუშტი, გეოგრ. 182).

ჰერეთის იმ ნაწილს, რომელიც ბოლოს დროს ყარაიად იწოდა, დასავლეთ-სამხრეთით უკვე ქვემო ქართლი ეკვროდა და ამ ადგილითგან მოყოლებული სწორედ ეს ქვეყანა იყო იმავე დროს საქართველოს აღმოსავლეთ-სამხრეთის სამზღვარი და მონაპირე კუთხე.

§ 2. საქართველოს სახელმწიფოებრივი სამზღვრის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ხაზი

ქვემო ქართლის აღმოსავლეთი ნაწილი და სამზღვარი იმავე დროს გარდაბანის საერისთავოს ნაწილი და სამზღვარი იყო და მას მსაზღვრავდა „აღმოსავლეთით მტკვარი და ხუნანის გამართებით ბერდუჯის აღმოსავლეთის მცირე მთა“ (ვახუშტი, გეოგრ. 178). მაშასადამე ქვემო ქართლის ანუ ეხლანდელი ბორჩალოს მაზრის აღმოსავლეთის სამზღვრად ჯერ მდ. მტკვარია დაახლოვებით ყიზყალას ციხის ნანგრევების ცოტა აღმოსავლეთ-სამხრეთით, ხოლო შემდეგ ქურდვაჭრის ხეობის ქედი, რომელიც დებუდას აღმოსავლეთით მდებარეობს და დებუდას შემდინარეების გამყოფელი მთა არის.

მაგრამ საქართველოს სახელმწიფოებრივი სამზღვარი სამხრეთ-აღმოსავლეთით საქართველოს პოლიტიკურ სისუსტის დროსაც, თუნდა XVIII ს.-შიც იქ-იქ არ თავდებოდა, სადაც ქვემოქართლის სამხრეთ-აღმოსავლეთის სამზღვარი იყო, არამედ გაცილებით უფრო შორს მიდიოდა. თუნდაც, რომ განჯისა და ერევნის სახანოებს თავი დაეხანებოთ, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოს მეფე ერეკლეს ყმად ნაფიცნი იყვნენ და ყოველწლიურად ნებაყოფლობით ხარკს იხდიდნენ და რომელთა მმართველები ხანებად მეფის მიერ იყვნენ ხოლმე დამტკიცებულნი (Бурнашев, Картина etc. 12, 13—14 და Инструкция изъ Госуд. Коллегии, Коваленскому 1799 წ. А. К. А. Г. К., წ. I, 94 § 7), ყაზახი, შამშადილი და შამქორი ხომ საქართველოსთან უმჭიდროესად იყვნენ დაკავშირებულნი და ქართველთა ერთგულობას იჩენდნენ. ამ ორთავე ქვეყნითგან ომიანობის დროს საქართველოს საუკეთესო, 6000 კაცისაგან შემდგარი, ცხენოსანი ჯარი მოსდიოდა ხოლმე (იქვე 6, 16). განსაკუთრებით საყურადღებოა ის დიდმნიშვნელოვანი გარემოება, რომ ეს მაჰმადიანი ხანები საქართველოსთან უფრო მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი და ქართველობის უფრო ერთგულნი ყოფილან, ვიდრე თვით ერთმორწმუნე და თანამონათესავე სპარსეთის შაჰებისა. ამ მხრივ მეტად საგულისხმეოა, რომ ერევნისა და ყარაბაღის ხანები სპარსეთის შაჰს აღამამდხანს-იქ არ მიემხრნენ, არამედ ერეკლე მეფესთან შაჰის საწინააღმდეგოდ საგანგებოდ ხელშეკრულება დასდეს და ფულიც მიაშველეს ამ საქმის განსახორციელებლად (Записка Коваленскаго о Грузин А. К. А. Г. К. წ. I, გვ. 118). ამიტომაც არის, რომ ბურნაშევის მიერ 1784 წ.-ს შედგენილს საქართველოს რუკაზე ყაზახი, შამშადილი, შამქორი განჯითურთ ქართლის სამზღვრებივით წითელი ფერით არის შემოხაზული.

IV თავი

სამხრეთის სამზღვარი.

ქვემო ქართლი. გამყოფელი ხაზი საქართველოსა და სომხეთს შორის

ქვემო ქართლი სამხრეთის სანაპირო ხაზი იმავე დროს ქართველთა და სომეხთა სამფლობელოს გამყოფელი სამზღვარი იყო ძველ დროითგანვე მოყოლებული.

§ 1. ისტორიული მიმოხილვა. ბრძოლა ამ სამზღვრის გარშ
II ს. ქ. წ. — XI ს. ქ. შ.

ჯერ კიდევ ქრისტეს წინათ საქართველო და სომხეთი მეზობლად ყოფილან. მაგრამ თავდაპირველად სომხეთს მცირე მიწაწყალი ეკავა და მხოლოდ მას შემდგომ რაც ანტიოქოს დიდის სარდლებმა არტაქსიმ და ზარიადრმა ცალ-ცალკე ორი სომეხთა სამეფო დააარსეს, თვით სომხეთის ვითარცა პოლიტიკურ ერთეულის სამზღვრებიც გაფართოვდა (ჩემი ქართული ერის ისტ. I, 59 და Адонцъ, Армения въ эпоху Юстиниана 395). ეს ზრდა მათი მოსახლეობის ბუნებრივი განვითარებისა და გამრავლების შედეგი არა ყოფილა. სტრაბონის ცნობით სომხეთის მე-

ფეებმა მეზობლებს მიწები წაართვეს. სხვათა შორის მაშინ ქართველთა ტომებისათვისაც წაურთმევით პარიადრის სანახები, რომელიც ტაოსა და სპერს შეიცავდა, ხორზენი და გუგარეთი (გუგარენი), ხოლო ხალიბებსა და მოსინაკებს — კარინი და დერქსინი (იქვე) ეს ამბავი 191 წ. (ქ. წ.) შემდეგ მომხდარა და სომეხთა პირველი იერიშია ქართველთა მიწა-წყლის დასაპყრობად. ამ დაპყრობილი ქვეყნების ბედი ამით სამუდამოდ და საბოლოოდ არ გადაწყვეტილა.

სტრაბონის გუგარენა ანუ გუგარეთი ეხლანდელ ბორჩალოს მაზრის სამხრეთის ნაწილს უდრიდა, რომელიც დაახლოვებით ჭოჭკანისა, ბოლნის-დბანისის, ლოქის ხეობათა, ტაშირს, აბოცს და თრიალეთის სამხრეთ ნაწილს შეიცავდა. ზოგჯერ გუგარეთს პოლიტიკურ მიზნების გამო უფრო ვრცელი მნიშვნელობა ენიჭებოდა და უფრო ფართოდაც იყო ხოლმე შემოხაზული. ამ ქვეყნის წინანდელი სახელის კვალი შერჩენილა ეხლანდელ საგეოგრაფიო სახელ გუგარეთში (АДОНИИ, Армения 425 შენ.). ქართული საგეოგრაფიო ტერმინოლოგიით ეს გუგარეთი უფრო ხშირად ქვემო ქართლად იწოდებოდა, ხოლო რუსთა ბატონობის შემდგომ ბორჩალოს მაზრის სახელით არის ცნობილი.

ტოპოგრაფიულად ეს გუგარეთი ანუ ქვემო ქართლი სამხრეთით, აღმოსავლეთით და დასავლეთით თვით ბუნების მიერ არის გარემოზღუდული: სამხრეთით მას უდარაჯებენ მაღალი (8000 ფ.) ციცაბო, ორ ადგილს გარდა გარდაუვალი, ტყით მოცულნი ერვენის მთები, რომელთაც რუსული საგეოგრაფიო ტერმინოლოგიით ბამბაკის ქედი ეწოდება. ამ მთების გასწვრივ ჩრდილოეთით მდებარეობენ ე. წ. სოხეთის მთები, რომელიც აგრედვე მაღალია ისე, რომ ზოგიერთი მწვერვალი 8000 ფ-დე აღწევს. მთელი ეს ქვეყანა გეოგრაფიულად ისე მჭიდროდ არის საქართველოსთან დაკავშირებული, რომ როგორც თვით ქვეყანას, ისევე ყველა იქაურ მდინარეებსა და რასაკვირველია გზებსაც ჩრდილოეთისაკენ, მტკვრისა და ტფილისისაკენ აქვთ პირი მიბრუნებული.

სტრაბონის დროსაც I ს.-ის დასასრულს ქ. წ. და I ს.-ის დამდეგს ქ. შ. ეს კუთხე ჯერ კიდევ სომეხთა ხელში ყოფილა. მაგრამ უკვე 35 წ-ითგან ქ. შ. მოყოლებული, როდესაც ტაციტის სიტყვით იბერიის მეფეები იმდენად ძლიერნი იყვნენ, რომ სომხეთში შემოჭრილ სპარსელებს ებრძოდნენ, და როცა თვით სომხეთშიც-კი ქართველი უფლისწული გამეფდა, ცხადია მდგომარეობა თვალსაჩინოდ უნდა შეცვლილიყო.

შესაძლებელია ამავე დროს ქართველებს სომეხთა მიერ მითვისებული გუგარეთიც უკან დაებრუნებინათ (ქართველ ერის ისტ. I, 173—177). ამას ის მეგობრული განწყობილებაც გვაფიქრებინებს, რომელიც აღმოს. საქართველოს მეფეებს რომის კეისრებთან ჰქონდათ (იქვე, 178—9).

პლინიუსის სიტყვებითაც მტკიცდება, რომ თეზი და თრიალეთი მაინც, რომელიც აგრედვე ფართოდ ნაგულისხმევ გუგარეთის ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილად ითვლებოდა, პირველ საუკუნეში ქ. შ. უკვე იბერთ ჰკუთნებიათ (Natur, his. cap. VI § 26, ქართველ ერის ისტ. I, 60).

მაგრამ გუგარეთის ქართველთა მიერ უკან დაბრუნების შესახებ გარკვეული პირდაპირი ცნობები IV ს.-ითგან ქ. შ. მოიპოვება. 374 წ. სომეხთა მეფე პაპი მოკლულ იქმნა და ამის შემდგომ სომეხ არშაკუნიანთა სამეფო შეუჩერებელი ეცემოდა. ამ სამეფოს პოლიტიკურს დაუძღურებას ხელი შეუწყო იმ ქიშპობამ და ბრძოლამ, რომელიც ამ ქვეყანაში უფლისწულების არშაკისა და ხოსროს შორის ატყდა სომხეთის სამეფო ტახტის გამო. ეს ცილობა 387 წ. სომხეთის ორ სამე-

IX საუკუნიდან მოყოლებული საქართველოსა და სომხეთს პოლიტიკური მოღონიერება დაეცყო. ქვეყანა ალორძინების გზას დაადგა: ჯერ რამდენიმე საერისთავო-ერისთავოები გაჩნდა, შემდეგ დაიწყო ცალცალკე ბრძოლა საქართველოსა და სომხეთის გაერთიანებისათვის. ასეთ პირობებში ბრძოლა ტფილისისა და ქართლის ამირასთანაც და ურთიერთთან აუცილებელი იყო: არაბებს უნდა ჩამორთმეოდათ მათ მიერ დაპყრობილი აღმ. საქართველოს მიწა-წყალი, ქართველ ერისთავო-ერისთავთა ურთიერთშორის ბრძოლას-კი მიზნად დანაწილებული საქართველოს გაერთიანება ჰქონდა. ყოველი ქართველი მთავარი და მეფე ხან პირადად, ცალცალკე, ხან ჯგუფობრივ, შეერთებულის ძალით ამ საქმის განხორციელებას ცდილობდა. სხვათა შორის საქართველოს არაბთა ბატონობისაგან განთავისუფლებას გუარამ მამფალიც (+882 წ.) მამაცურად ცდილობდა ხელის შეწყობას და მედგარი ბრძოლის წყალობით მან დაიპყრა კიდეც ჯავახეთი, თრიალეთი, ტაშირი, აბოცი და არტაანი (მატიანე ქართლისა* 445, გვ. 223, ქართველი ერის ისტ. II, 378). თრიალეთი, ტაშირი და აბოცი როგორც ვიცით სწორედ ძველ გუგარეთს ეკუთვნოდნენ. მაშასადამე, საქართველოს განახლების განთიადზე ქართველმა მთავრებმა ეს კუთხე ისევ საქართველოს საზღვრებში მოაქციეს.

მაგრამ საქართველოს გაერთიანების პროცესში მალე გარეშე ძალაც ჩაერია: სომეხთა ერისთავმა აშოტ ბაგრატიონიმ ამ ბრძოლაში მხურვალე მონაწილეობა მიიღო, მხოლოდ რასაკვირველია თავის სასარგებლოდ.

სომეხთა ერისთავთ-ერისთავი აშოტ ბაგრატიონი, რომელმაც სომხეთის სამეფო ადადგინა, თავის სამფლობელოს სამზღვრების გასაფართოებლად ჩრდილოეთისკენ მოისწრაფებოდა და ქართლის დაპყრობას ლამობდა (ქართველი ერის ისტ. II, 379). იგი ამ ქვეყანას აფხაზთა მეფეს ეცილებოდა, რომელიც თავის მხრივ კარგა ხანია საქართველოს გაერთიანებისთვის იღვწოდა (იქვე 380). სომეხთა მეფე ატაო-კლარჯეთის ბაგრატიონებს მხარს უჭერდა. გვარამ მამფალმა სამაგიეროდ „აბოცი განუყო ცოლის ძმასა თვისსა სომეხთა მეფესა“ (მატიანე ქართლისა* 445 ნ, გვ. 223 ქართველ ერის ისტ. II, 380). ამგვარად საქართველოს გაერთიანებისათვის მებრძოლთა შორის სომეხთა მეფეც გაერია და აფხაზთა მოწინააღმდეგე ჯგუფში ჩადგა. ამის წყალობით სომეხთა მეფეებს ქვემო ქართლის ნაწილის ზოგიერთი ადგილები ჩაუგდია ხელში, სხვათა შორის ტაშირი (იქვე, 380—381). ამ გაერთიანებას აშოტ ბაგრატიონი ესუოდნენ დიდ მნიშვნელობას აძლევდა, რომ მას თავის თავისათვის სომეხთა და ქართველთა ერისთავთ-ერისთავის სახელწოდება მიუკუთვნებია (ასოლიკ, ქართველ ერის ისტ. 380). აქეთგან ცხადია, რომ გუგარეთი მასაც ქართლად და ქართველთა მიწაწყლად მიაჩნდა და სწორედ ამ ქართველთა ქვეყნის დაპატრონების ძალით მან თავის თავს ქართველთა ერისთავთერისთავი დაარქვა. ალბათ მას კარგად ესმოდა, რამდენად ძვირფასი იყო ქართლის ის ნაწილი, რომელიც მას ხელში ჩაუვარდა, საქართველოს თავდაცვისათვის.

ამგვარად ეს სომეხთა მეორე იერიში იყო საქართველოს სამხრეთის სამზღვრების გადმოსალახავად და ქვენა ქართლის, ყოფილ გუგარეთის დასაპყრობად. საგულისხმეოა, რომ სომხეთის და საქართველოს პოლიტიკური განახლება ამ დროსაც სომეხთა შემოსევით დაიწყო.

სტეფანე მტბევეარის მიერ 814—918 წ. (იხ. ჩემი ისტორიის მიზანი 44) დაწერილი გობრონის წამება ამტკიცებს, რომ შემდეგშიაც „ტაშირი და კალფაქარი“

ქუთის სუბატის ხელში ყოფილა (საქართველოს სამოთხე 394). შემდეგშიც ეს კუთხე მათ ხელითგან არ გაუშვიათ. რაკი სამხრეთით და დასავლეთით ბღიერი მეტოქეები, არაბები და ბიზანტიელები ჰყავდათ, ჩრდილოეთით-კი მათ იმ დროს ლონიერი მოწინააღმდეგე არ ეგულებოდათ, რათგან საქართველოს ჯერ კიდევ ძალა მთლად მოკრებილი არ ჰქონდა, ამიტომ სომეხთა ენერჯია იქითკენ მიისწრაფებოდა, სადაც ნაკლებ წინაღმდეგობას მოელოდნენ.

X საუკ.-ის დასასრულსაც ტაშირი და „ქართველთა ველი“ („Кавказская земля“), ბოლნის-დმანისის ხეობანი, სომეხთ ეჭირათ და დავით გურგენის შვილს ეპყრა. ქ. სამშვილდე მან თავის საჯდომად აქცია და ქ. დმანისიც აიღო. გაგის ციხის მფლობელი დემეტრე მარზბანი, თუმცა გრიგორიანი იყო, მაგრამ მოინათლა და ქართველებს მიემხრო. მისი შვილი ტაშირის „მამფალი“ იყო, დავით გურგენის შვილმა იგი გაგითგან განდევნა, მაგრამ უკვე 1001 წ. თვით დავითიც მის ბიძის სომეხთა მეფის გაგიკის მიერ დამორჩილებული იქმნა (ქართველი ერის ისტ. II, 420—421).

§ 2. ქვემო ქართლის ვითარება და მნიშვნელობა XI—XII საუკუნეებში

ვერც ამ მეორეგზისმა სომეხთა მიერ დაპყრობამ შესცვალა არსებითად ქვემო ქართლის, ანუ გუგარეთის ძირითადი კუთვნილების საკითხი. თუმცა მართალია თავიანთ მფლობელობის დროს სომეხებმა აქა-იქ საეკლესიო ძეგლები და კულტურული კერა შექმნეს, რომელთაც სომეხთათვის თავის დროზე მნიშვნელობა ჰქონდათ და თვით მოსახლეობაშიაც დროებითი პოლიტიკური ბატონობის წყალობით სომეხობა წინანდელთან შედარებით უფრო უნდა გამძლიერებულიყო. მაგრამ თვით ქვეყანა წინანდებურად ქართული იყო და ქვემო ქართლის სამხრეთ ნაწილად ითვლებოდა.

ამიტომაც იყო, რომ XI საუკუნეს ქართველ ისტორიკოს ლეონტი მროველს ქართლის სამზღვრად აღნიშნული აქვს „აღმოსავლით ჰერეთი და მდინარე ბერდაოჯისი... სამხრითა მთა, რომელი მიჰყუების ბერდაოჯის მდინარის თავსა“ (ლ. მროველი, ცხორება მეფეთა* 97, გვ. 2. ქართველი ერის ისტ. II, 283). მაშასადამე, ტაშირიც, ლორიც, ბოლნის-დმანისის ხეობანიც მას წინანდებურად ქართლის კუთვნილებად და ნაწილად მიაჩნდა.

საისტორიო გეოგრაფიას სომეხთა დროის ამ კუთხეში პოლიტიკური მბრძანებლობის სახსოვრად ტერმინი „სომხითი“ შერჩა. ეს სახელი ძველად სრულებით უცნობი იყო და მხოლოდ X საუკუნითგან მოყოლებული გვხვდება. „სომხითი“ ეწოდებოდა მხოლოდ ბოლნის-დმანისის ხეობებს და ლორეს ველსაც და საყურადღებო ისაა, რომ ვითარცა საგეოგრაფიო ტერმინი მართო ქართულად და ქართველმწერლობაში იხმარებოდა: სომეხები და სომხური საისტორიო მწერლობა ამ ქვეყანას „სომხითს“ არ ეძახდნენ. პირიქით ისინი ლორე-ტაშირის ველს „ქართველთა ველს“ უწოდებდნენ (იხ. ზევით და Brosset, Description géographique de la Georgie, 148, გვ. 2). ამ ტერმინში უტყუარი დამაშტკიცებელი საბუთია შენახული, რომ თავიანთ პოლიტიკურ ბატონობისდა მიუხედავად თვით ქვეყანას სომეხებიც თავისდა-თავად ქართველთა კუთვნილებად სთვლიდნენ.

XI საუკ.-ის პირველ ნახევრიდან მოყოლებული თანდათან მდგომარეობა იცვლება. მას შემდგომ რაც ბაგრატ III-ემ აღმოსავლეთ-დასავლეთი საქართველო საბოლოოდ გააერთიანა, ქართველობამ წელი გაიმავრა და საქართველოს მერ-

მინდელი მეფეები ჩვენი ქვეყნის იმ კუთხის მტრისაგან განთავისუფლებას შეუდგენ, რომელიც ჯერ კიდევ უცხო, გარეშე ძალის ხელში შერჩენილი იყო. თბილისის საამირო და სომეხთა მიერ დაპყრობილი მიწები იყო შემოსაერთებელი და XI ს-ში ქართველთა მთელი ძალ-ღონე სწორედ ამ მიზნის განხორციელებას მოჰხმარდა.

1032 წ. ლიპარიტ ერისთავმა და იოანე აბასასძემ ბაგრატ IV თანხმობით ტფილისის ამირას ჯაფარს ბირთვისი წაართვეს (ქართველი ერის ისტ. II, 433), ხოლო ცოტა ხნის შემდგომ 1037-8 წ. იმავე ტფილისის ამირას ხელითგან გამოაცალეს ციხეები ორბეთი და ფარცხისი (იქვე 434). ამ გვარად ქართველობა ტფილისს ზურგით მოექცა და იქითგან ტფილისის მაჰმადიან ამირებს სამხრეთის დანარჩენ მაჰმადიანობასთან კავშირი მოუსპო და გზები შეუჭრა.

უფრო სამხრეთით სომეხთა მიერ დაპყრობილი ქვეყანა იწყობოდა. აქ, 1065 წ. სამშვილდეში „სომეხთა მეფედ“ კვირიკე იჯდა, რომლის ძმასაც სუმბატი ერქვა. მას ემორჩილებოდნენ „ორნი ერისთავნი“: „ლოკის ერისთავი და კაქვაქარისა“, რომელთა ხელთ იყვნენ ოფრეთისა, ქობა(ირ)ისა და ვარზაქარის ციხეები. ბაგრატ IV-მ კვირიკე მეფე ქუეშის ჭალას დააჭერინა, და თუმცა სომეხთა ერისთავები სამსავე ციხეს აძლევდნენ, მაგრამ „შეეწყალნეს ბაგრატ მეფესა“ და ამიტომ სამშვილდის მეტი არა ჩამოურთმევია რა. სამავიეროდ საქართველოს მეფის მონებდეს სომეხნი“ (ქართველ ერის ისტორია, II, 449).

ამგვარად ამ „სომხითის“ დამოუკიდებლობაც მოისპო და მისი მეფენი საქართველოს მოხარკედ იქცნენ.

ამის შემდგომ თვით ტფილისიც კვლავინდებურად საქართველოს მეფეს დაემორჩილა. 1068 წელს ბაგრატ IV ტფილისის ამირობა სითილ არაბს უწყალობა, მაგრამ თავის მოხარკედ გახადა და სხვა ციხე-ქალაქებიც ჩამოართვა (ქართველ ერის ისტ. II, 455).

სელჩუკიან თურქთა შემოსევამ კავკასიაში და კერძოდ საქართველოშიაც გიორგი II-ის მეფობაში გარეშე ძალის მიერ დაპყრობილი ქვემო ქართლის კუთხის შემოერთების პროცესი დროებით შეაფერხა: თურქობა კვლავ ტფილისს, სამშვილდეს, აგართ, რუსთავს დაეპატრონა. მათვე დაიპყრეს მთელი „სომხითიც“ (ქართველ ერის ისტ. II, 447—453). იმის შემდგომ ქართლის სამხრეთს ნაწილში „სომხითის“ მეფობის არსებობაც მოისპო. ამიტომ როდესაც დავით აღმაშენებელმა 1110 წ. ძერნა და სამშვილდე კვლავ დაუბრუნა საქართველოს (იქვე 511), ხოლო ამის შემდგომ თავზარდაცემულმა თურქებმა უბრძოლველად დასცალეს „უმრავლესნი ციხენი სომხითისანი“ (იქვე 512), 1198 წელს-კი მან მტერს ციხე ლორე და აგარანი წაართვა (იქვე 514), ეს უკვე ქართლის სამხრეთის ნაწილის სომეხთა ბატონობისა და მძლავრობისაგან განთავისუფლება-კი არ იყო, — მაშინ ხომ „სომხითი“ ვითარცა პოლიტიკური ერთეული უკვე აღარ არსებობდა, — არამედ სელჩუკიან თურქთა კლანჭებისაგან გამოგლეჯა. ამიერიდან მოყოლებული მთელი ეს კუთხე, ქართველის სამხრეთი ნაწილი, და თვით „სომხითი“-ც საქართველოს უცილობელ და განუყოფელ ნაწილად ითვლებოდა და სომეხებს არას დროს აღარა სჭირიათ.

ძველ დროსაც რომ ქართველებს ქვემო ქართლის სამხრეთი ნაწილის ე. წ. სომხითის უადრესი მნიშვნელობა საქართველოს თავდაცვისათვის კარგად ესმოდათ და მას განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ, ეს იქითგანაც სჩანს, რომ

საქართველოს მეფეებმა ჯერ მიზნად ამ კუთხის უცხო ძალისგან განთავისუფლება დაისახეს, ხოლო შემდეგ, როდესაც ტფილისის სამხრეთით მდებარე ქვეყანა ქართველთა ხელში იყო, თვით საქართველოს დედაქალაქის შემოერთებას შეუდგნენ. თვით ტფილისის აღების შემდგომაც „სომხის“ საქართველოს მთავრობის თვალში თავისი დიდი მნიშვნელობა არ დაუკარგავს, ამას ის გარემოებაც ცხადყოფს, რომ „სომხითის ციხე ლორე“ საქართველოს ჯარის მთავარსარდლისა და სამხედრო მინისტრის, ამირსპასალარის „საჯდომა“-დ ანუ რეზიდენციად ითვლებოდა, უეჭველია იმ აზრით, რომ აქეთგან სამხრეთით მომავალი მტრისაგან საქართველოს დაცვა საუკეთესოდ შეიძლებოდა და აქ მცხოვრებ სამხედრო მინისტრს უფრო ფიზიკურად ეჭირებოდა თვალი სახელმწიფოს ამ ფრთად მნიშვნელოვან საზღვრებზე.

§ 3. საქართველოს ვითარცა მფარველ და თავშესაფარ სახელმწიფოს მნიშვნელობა და მიმზიდველობა სომეხთათვის

დავით აღმაშენებლის (1089—1125 წ.) მეფობითგან მოყოლებული საქართველო იმდენად ძლიერ სახელმწიფოდ იქცა, რომ მისი ზრდა შეუჩერებელიც წინ მიდიოდა XIII საუკუნის პირველ მეოთხედამდის. ვითარცა ერთადერთი ძლევამოსილი საქრისტიანო სახელმწიფო მცირე აზიაში, საქართველო მამამადიანთა მონობაში მყოფ სხვადასხვა ქრისტიან ერების მფარველად და მხსნელად იყო. განსაკუთრებით უმწეო მდგომარეობაში და შევიწროებული იყო სომხის ერი, რომელიც ამიერკავკასიაში რამოდენსამე მამამადიანს სახელმწიფოს შორის განაწილებული და იმდენსავე სულტანის ან მთავრის (შირვანშის, არმენშაჰის, კარის ამირას, რუმის სულტანის და სხვათა) თვითნებობას ემორჩილებოდა. მამინ სომეხნი პირადადაც შევიწროებულნი იყვნენ და მათი სარწმუნოებრივი და ეროვნული გრძნობაც იმდენად შელახული იყო, რომ მათი საუკეთესო სალოცავი კათოლიკე ეკლესია ანისში მიზვითად იყო გადაკეთებული (მათე ურჰაელის ისტ. 451—445 და ვარდანის მსოფლიო ისტ. 156—157 და ქართველ ერის ისტ. II, 526—527), ხოლო წირვის დარეკვის უფლებაც არა ჰქონდათ.

ამიტომაც იყო რომ სომეხთა ასეთი სიხარულით ეგებებოდა საქართველოს სამხრეთისაკენ ძლევამოსილს წინსვლას. ქართველთა ბატონებას მათთვის ფიზიკური განადგურებისაგან და მამამადიან მმართველთა აუტანელი და თავმოყვარეობის შემლახველი ძალმომრეობისაგან ხსნა მოჰქონდა.

სწორედ ამ დროს, დავით აღმაშენებლის, დიმიტრი I, გიორგი III, და თამარის მეფობაში, როდესაც საქართველომ მცირე აზიაში აზრუმის სულტანს მოახრეინა ქედი, ხოლო სპარსეთში ქ. ყაზმინამდე და გურგანამდე მოაღწია, შავი ზღვითგან კასპის ზღვამდე იყო გადაჭიმული, სომეხებმა თავისუფლად ამოისუნთქეს. მათ ძლიერი მფარველი ჰყავდათ. შემთხვევითი მოკლენა არ არის, რომ ქ. ანისის კულტურული და მოქალაქეობრივი უაღრესი აყვავების ხანა სწორედ ქართველთა პოლიტიკური ბატონობის დროს იყო. უეჭველია, საქართველოს ძლევამოსილმა წინსვლითი ლამ სამხრეთისაკენ სომეხთა ერს საუკეთესო საშუალება მისცა თავისი ფიზიკური არსებობაც შეენარჩუნებინა და მომავალ განსაცდელის საბრძოლველად მოლო-

§ 4. ქვემო ქართლის მნიშვნელობა საქართველოსთვის და სამხრეთის სამზღვრები XVI—XVIII საუკუნეში

შემდეგში როცა საქართველო პოლიტიკურად დაუძღვრდა და რამდენიმე სამეფოდ იქცა, სახელმწიფოებრივი სამზღვრებიც XII საუკუნესთან შედარებით საგრძნობლად შემცირდა, ქვემო ქართლს ანუ ლორე-ტაშირ-„სომხის“ საქართველოსთვის გარეშე მტრისაგან თავდაცვის დროს უადრესი მნიშვნელობა უფრო ცხადი და თვალსაჩინო გახდა. ამიტომაც იყო, რომ მთელი ეს ტფილისის სამხრეთით მდებარე ქვეყანა ქართული სახელმწიფო სამართლის მიხედვით „მეწინავე დროშა“-დ იწოდებოდა: ეს კუთხე იყო, რომ სამხრეთითგან შემოსეულს მტერს უნდა დახვედროდა და სწორედ ამ მიწაწყალზე უნდა გაეწია ქართველ ჯარს მისთვის პირველი და გადამწყვეტი წინააღმდეგობა.

საქართველოს მტრებსაც ამ ქვეყნის უდიდესი მნიშვნელობა მშვენიერად ჰქონდათ გათვალისწინებული. მათ ესმოდათ, რომ მისი დაპყრობა აღმოსავლეთ საქართველოსა და ტფილისში შემყვანელ კარების ხელში ჩაგდებას უდრიდა. აკი საქართველოს დაუძინებელმა მტერმა შაჰაბაზმა გიორგი მეფეს მოსთხოვა: „ჯერ-არს რათა მომცე ჯილდოდ ლორე ბერდუჯის მდინარით“-ო. მაშინ ბერდუჯის მდინარე სამზღვარი იყო ქართლის სამეფოსი და ძალზე შეწუხდა, „შეუძნდა ესე ფრიად მეფესა“. ჯილდოს შენგან მოველოდდი და არა წართმევას „მიხმასა საზღვართა ჩემთასა“-ო. მაგრამ შაჰაბაზმა იცოდა რასაც თხოულობდა და სწორედ იმიტომაც მისი სურვილი შეუდრეკელი იყო (ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, ჭიჭ. 52). სახელოვანი ქართველი მეცნიერი ბატონიშვილი ვახუშტი სრულებით მართალი იყო, როდესაც ამ გარემოების შესახებ ამბობდა: ეს ქვეყანა „შაჰ-აბაზ ამისის განზრახვით მიიღო რამეთუ „მექმნებისო შესავალ-გასავალი ქართლსა შინა“-ო (გეოგრაფია 140—142). სწორედ ეს გარემოება იყო და არის, რომ საქართველოს მტრებს ეს კუთხე ასე იზიდავდა და ყურადღებას იპყრობდა.

იგივე გარემოება მეორეს მხრით თვით საქართველოს მმართველ წრეებს და ერს საქართველოს ამ მართლაც „მეწინავე დროშისა“ და სამხრეთის ერთადერთ საფარის დარაჯად ხდიდა და თუმცა სპარსეთის ბრძანებელიც, ოსმალეთის ფაშებიც მუდამ ამ კუთხის დაპყრობას ლამობდნენ, მაგრამ ქართველობას ამ ქვეყნის შესანარჩუნებლად თვისი სიცოცხლე არ დაუზოგია.

და ამიტომაც იყო, რომ მან გაიმარჯვა: თვით აღმ. საქართველოს დაკნინების დროსაც-კი, ვახტანგ VI მეფობაში და XVIII ს-ის პირველ ნახევარშიაც, ქართლის სამეფოს სამზღვარი სამხრეთით იყო იქვე, სადაც თავდაპირველად, წერილობით ცნობებს გარდა ამას ის საქართველოს 1743 წ. რუკაც ამტკიცებს, რომელიც ინახება რუსეთის მთავარ შტაბის სამხედრო-სამეცნიერო არქივში №-ით 505 «Иверская Земля»¹.

ერეკლე მეფის დროსაც, თუნდა 1783 წ., როდესაც საქართველოსა და რუსეთს შორის ხელშეკრულება დაიდო, სამხრეთით სამზღვარი და მთელი ქვემო-ქართლი, ანუ **სომხით-ლორე-ფაშბაკ-ბორჩაღუ საქართველოს უცილობელს საკუთრებას შე-**

¹ «Копироваль ее в Москве въ месяце июле 1743 г. полевой артиллерии капитанармусъ Дашика Гем...» ვვარი სრულად არ იკითხება (იხ. დედნის ფოტოტ. პირი და С. И. Бурнашев. Новая Мат. для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева. СПб. 1901, გვ. IV).

ადგენდა და კვლავინდებურად სამზღვარი უფრო სამხრეთისაკენაც მდებარეობდა და გამყოფელ ხაზად ერევის (ფამბაკის) მთები ითვლებოდნენ. ეს შეურყვარად მტკიცდება საქართველოში იმ დროს მყოფ რუსეთის ელჩის ბურნაშევის, როგორც წერილობით აღწერილობითგან (იხ. Картина Грузии, поли. описание etc. გვ. 2), რომელიც მის მიერ 1786 წ. არის შედგენილი, ისევე და უფრო თავლახანოდ მის მიერვე 1784 წ. დასატული საქართველოს საერთო რუკითგან, სადაც სამზღვარი წითლად არის შემოხაზული (იხ. С. Н. Бурнашев-ის Новые Мат. ружа მეორე).

დასასრულ განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ აღამამაღხანის შემოსევის შემდგომაც და აღმ. საქართველოს რუსეთთან შეერთების დროსაც ეგრედ წოდებული „სომხითი“, ბორჩალო, ფამბაკი, ყაზახი და შამშადილი საქართველოს უცილობელს კუთვნილებას შეადგენდა და შურაგელიც მასვე ეკუთვნოდა (Дубровинъ. Истор. I, ტ. III, 381—382).

განმსაზღვრელ ხაზის მდებარეობის გამოსარკვევად მკაფიო ცნობები ვახუშტსა აქვს მოყვანილი. მისი სიტყვით „სომხით-ერევნისა და ამისი (ე. ი. ბაბაკის) გამყოფელ არს მთა დიდი, მაღალი და მარადის თოვლიანი და კალთათა ტყიანი... რომელი წარვლის დასავლეთ არტანამდე, ხოლო აღმოსავლეთ რანსა და გელაქუნს შუა განვლის და ვიდრე რახსამდე მივალს. მთისა ამის სამხრით კერძი სომხით-ერევნისა არის, ხოლო ჩრდილოთ კერძი ბერდუჯისა და რანისა... ხოლო მთა მცირე ბერდუჯისა ბეს ჩრდილოეთით და სამხრით და მიაღვების წინ-თქმულსა ერევნის მთას. აღმოსავლეთის კერძი მთისა ამის რანისა და დასავლეთით კერძი არს ბერდუჯისა“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 140).

ამ სიტყვებითგან სჩანს, რომ ვახუშტი ორ მთას ასახელებს საქართველოს სამხრეთით: ერთს, რომელიც დიდი და მაღალია იმდენად, რომ მარადის — თოვლიანად მიაჩნდა, დასავლეთით არტანამდის აღწევს, აღმოსავლეთით კი რანსა და გელაქუნს შუა გადის და რახსამდე მიდის, ერევნის მთა ქრქმევია, ხოლო მეორე მთა პატარა ყოფილა და როგორც ეტყობა ორ ტოტად იყოფოდა ისე, რომ ვახუშტის სიტყვით ეს მთა „ქეს ჩრდილოეთით და სამხრით“. ამასთანავე იგი თითქოს ერევნის მთის შტოდ გამოდის და მას „მოადგების“-ო. ამ მთას ბერდუჯის მთა ქრქმევია.

ამ ტექსტის ფრანგულს თარგმანში აკად. მ. ბროსსეს შენიშვნაში აღნიშნული აქვს, ვითომც იგი რუსულს ბეზობდალის მთას უდრიდეს (გეოგ. 141 შენ. I). მაგრამ საკმარისი იყო ბროსსეს თავის გამოცემული ვახუშტის მიერ დახატული რუკა აედო, სადაც ქვემო-ქართლია (№ 2. Géorgie au s. du Kour) და იქ ჩაიხედა, რომ მაშინვე დარწმუნებულიყო, რამდენად შეცდარი იყო მისი ზემოაღნიშნული აზრი. იქ სახელდობრ ერევნის მთა მდ. ბამბაკის სამხრეთით არის დახატული. მაშასადამე ცხადია, რომ ყოვლად შეუძლებელია ვახუშტის ერევნის მთები რუსთა საგეოგრაფიო სახელს ბეზობდალის მთებს უდრიდეს იმიტომ, რომ ეხლანდელი ბეზობდალადიო სახელს ბეზობდალის მთებს უდრიდეს იმიტომ, რომ ეხლანდელი ბეზობდალის მთები ბამბაკის ჩრდილოეთით მდებარეობენ. იგივე გარემოებაც ცხად-ყოფის, ლის მთები ბამბაკის ჩრდილოეთით მდებარეობენ. იგივე გარემოებაც ცხად-ყოფის, რომ ვახუშტის „ერევნის მთები“ აწინდელს რუსულს რუკაზე აღნიშნულს „ბამბაკის მთებს“ უდრიდეს, რომელთა მიმდინარეობაც აღმოსავლეთით მართლაც ისეთია, როგორც ვახუშტს აქვს აღწერილი, და გელაქუნის ანუ გოგჩის ტბის ჩრდილოეთით უკლის.

ვახუშტის იგივე რუკა ამტკიცებს, რომ ბერდუჯის მთები უნდა მდ. ბერდუჯის ანუ ლებედას, რომელსაც ამ ადგილას რუსები კამენკას უწოდებენ, სამხრეთით

მდებარედ ვიგულისხმობ. თუ ამ გარემოებას გავითვალისწინებთ, მაშინ ცხადი გახდება, რომ ვახუშტის ბერძნულის მთა უნდა რუსების მეზობდალის მთებს უდრიდეს.

ამგვარად ირკვევა, რომ საქართველოს სამხრეთით (სომხეთისაგან) ერევნის სახანოსაგან გამოყოფელ ხაზად ერევნის მთები ითვლებოდა, რომელთაც ეხლა „ბამბაკის მთები“ ეწოდება. ამ დასკვნის სიმართლეს მოსკოვში 1743 წ. დახატული რუსულ-ქართული რუკაც ადასტურებს. რათვან ამ რუკაზეც საქართველოს სამხრეთის საზღვარი ბამბაკის მდინარის სამხრეთით არის გახაზული. ბურნაშევის მიერ 1784 წ.-ს შედგენილი საქართველოს რუკაც ამასვე ამტკიცებს: იქაც ეს სამზღვარი მდ. ბამბაკის კარგა სამხრეთით ხატია. მაშასადამე, XVII ს.-ის დასასრულსაც, საქართველოს რუსეთთან 1783 ხელშეკრულების დადების უამსაც საქართველოს სამხრეთის სამზღვრად კვლავინდებურად ერევნის ანუ როგორც ეხლაა მიღებული, „ბამბაკის მთები“ ყოფილა.

§ 5. ქვემო-ქართლის უაღრესი ეკონომიური მნიშვნელობა საქართველოსთვის

განსაკუთრებით ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ ქვემო-ქართლი მარტო სამხედრო თვალსაზრისითა და მნიშვნელობით-კი არ იყო დანარჩენ საქართველოსთან დაკავშირებული, არამედ მაშინაც მთელი თავისი მდებარეობით და გზებით, მთელი თავისი ქონებრივი ძალდონითაც. ეკონომიურადაც ის დანარჩენ საქართველოსთან და აღმ. საქართველო მასთან იყო მჭიდროდ დაკავშირებული. პაპუნა ორბელიანის საისტორიო თხზულებითგან სჩანს, რომ ტფილისი სამხრეთითგან, სომხით-ბორჩალოთგან შემოსულ სურსათით იკვებებოდა. მაგრამ მარტო ეს არა კმარა. თუმცა აღმოს. საქართველოს სხვა და სხვა ადგილას ოქროსი და ვერცხლისა, უფრო-კი სპილენძის, მადნები ჰქონდა, განსაკუთრებით მაინც მადნეულობა იმ მთებში მოიპოვება უხვად, საქართველოს რომ ერევნისაგან ჰსაზღვრავენ (ბურნაშევი Картина 2).

ქვემო-ქართლში, ან. ე. წ. „სომხით“-ში მდებარე ოქრო-ვერცხლისა და სპილენძის მადარობის საქართველოს ეკონომიურ კეთილდღეობისა და ძლიერებისათვის უაღრესი მნიშვნელობა კარგად ესმოდათ ვახტანგ VI-ეს და ერეკლე მეფეს, რომელთაც არაფერი დაუზოგიათ, რომ დროთა ვითარების გამო მიტოვებული და მივიწყებული სამთამადნო საქმე კვლავ განახლებულიყო და გაცხოველებულიყო.

ეს მადნები საქართველოს სახელმწიფოს ფულის მოსაჭერელ ლითონსაც აღეკედენ, — ამით სჭრიდენ მეფეები ქართულ ფულს, — და ამასგარდა წმინდა შემოსავალსაც, რომელსაც მეფეები ჩვენი ქვეყნის გარეშე მტრისაგან დაცვას ახმარებდენ. ნ. ბუტკოვს აღნიშნული აქვს, რომ მის დროს 1778 წ. ერეკლე მეფემაც თავის სახელმწიფოს ყოველ-წლიური შემოსავალი გააძლიერა ახტალაში და სხვა ადგილებში აღმოჩენილი ოქრო-ვერცხლისა, სპილენძისა და რკინის მადნეულობით, რომ მან ამ მადნების დასამუშავებლად ბერძნები გამოიწერა და შემოსავლით ნაჭირავენ ჯარს ინახავდა საქართველოს დასაცავად (Материалы для истории Кавказа, I, 337).

საქართველოს მეფეების მზრუნველობა ქვამადნის განვითარებაზე რომ ბრძნული იყო და ანგარიშში არ მოტყუებულან, ამას ის მრავალმეტყველი გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ერეკლეს მეფობის უკანასკნელ წლებშიაც-კი, XVIII ს.-ის დასასრულს, მადნის მადარობის წმინდა შემოსავალი სახელმწიფოს ყოველწლიურს

ოქროსა და ვერცხლის ფულად შემოსავლის ერთს მეოთხედს უდრიდა: 400.000 მინ.-ში (ბურნაშვიი Картина 5) 100000 მინ.-მდე მანქების წმინდა შემოსავალი იყო.

§ 6. ამ კუთხის მოსახლეობის ბედ-იღბალი XVII—XVIII ს.ს. და სომეხთა გადასახლება

თვით ქვემო-ქართლის სტრატეგიული მდგომარეობის გამო, ვითარცა საქართველოსთვის უაღრესად მნიშვნელოვანს ქვეყანასა და „მეწინავე სადროშოს“, მას სშირად ბრძოლისა და მტრის თავდასხმის ასპარეზად ხდიდა და ამის გამო მოსახლეობა აქ მრავალჯერ დაზარალებულია და არა ერთხელ სრულებით ამოწყვეტილა კიდევ. უფრო ძველ დროსაც რომ თავი დაეანებოთ, მარტო შაჰაბაზის შემოსევაზე ამ მხრივ დიდი ზიანი მოუტანა. ამას გარდა, სპარსეთის შაჰებს რომ საქართველოში მუდამ ერთგული წინამიავალნი და მომხრენი ჰყოლოდენ, შაჰაბაზმა აქ თურქთა ელი ბორჩალუ ჩაასახლა. თანდათანობით ყაზახ-შამშადილო-ლორეს ხანებიც გაჩნდნენ (ვახუშტი 70). ხშირი სამხედრო მოქმედების გამო ეს ქვემო-ქართლი, „თრიალეთი, ტაშირი და აბოცი“ მთლად აოხრებული იყო: იქ „კაცნი არღარა იყუნენ“ და მხოლოდ ვახტანგ V-ემ კვლავ დაასახლა იგი (იქვე 82).

თუ საქართველო, რომელსაც თავისი სახელმწიფო ჰქონდა, XVI—XVIII საუკუნეში შეწუხებული იყო გარეშე მტრისაგან, ადვილი წარმოსადგენია რა საშინელს მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყო სომეხთა, რომელსაც XI ს-ითვან მოყოლებული საკუთარ სახელმწიფოებრივობას მოკლებული იყო და XVI ს-ითვან მოყოლებული ხომ სახანოების ქვეშევრდომებად ითვლებოდა. აუტანელ მდგომარეობის გამო, სარწმუნოებრივ და ეროვნულ-პოლიტიკურ დენისაგან სომეხთა თავის ქვეყნიეთგან იყრებოდა, მამაპაპეულს მიწაწყალს სტოვებდა და სხვა უფრო მუდრო ქვეყნებში და სახელმწიფოებში ეძებდა თავშესაფარს. საქართველო სომეხებისათვის ყველაზე უფრო მახლობელი ქვეყანა და სამეფო იყო, სიდაც მათ თავისუფლად შეეძლოთ ცხოვრება, — საქართველოში არასდროს არც ეროვნული, არც სარწმუნოებრივი დენა არ ყოფილა, — და თანაც საქართველოში შემოიხიზნულს სომეხებს უფრო მეტი იმედი ჰქონდათ, რომ თუ გარემოება მათთვის ხელსაყრელად შეიცვლებოდა, იქითვან თავიანთ სამშობლოში ადვილად დაბრუნებულიყვნენ. ამიტომ იყო რომ დევნილი სომეხები საქართველოში იხიზნებოდენ, ჩვენში ეძებდენ და პოულობდენ კიდევ თავიანთის თავშესაფარს.

სრულებით ბუნებრივია, რომ ისინი სახლდებოდენ განსაკუთრებით იმ კუთხეში, რომელიც სომეხეთის მოსაზღვრე იყო და სადაც თავისუფალი სამოსახლო ადგილი მოიპოვებოდა. ამიტომ არც გასაკვირეელია, რომ ისინი შემოიხიზნებოდენ ხოლმე სწორედ ქვემო-ქართლში, რომელიც ჩრდილოეთით ერევნის მთებს ეკრა ე. წ. სომხეთში, ლორეში, ტაშირში და სხვაგან. ვახუშტს აღნიშნული აქვს, რომ „სომხით“-ში ვახტანგ VI დროს „მოსახლენი არიან სარწმუნოებით სომეხნი და მცირედად ქართლის სარწმუნოებისა, არამედ ქცევა-ზნით ქართულითა“-ო (გეოგრაფია 146). ტაშირის შესახებაც მას ნათქვამი აქვს, რომ იქ „მსახლობლენი არიან სარწმუნოებით სომეხნი... და მოსილნი არიან ბინძურად და გაზეთილნი, გრძელ-წოხიანნი ავფურად-უსვერად, ვარნა არიან ჰაეროვანნი და ტანოვანნი, შემბლენი, ლაშქრობათა შინა გამოუცდელნი, უხმარნი“-ო (იქვე 148).

მაგრამ არც ეს სომხური შემოხიზნული მოსახლეობა შერჩენილა აქ დიდ ხანს. თურქების შემოსევის დროითგან მოყოლებული, XVIII ს-ის მეორე მეოთხედშიც, თურქებისა და ლეკებისაგან სხვებზე უფრო ძლიერად ეს კუთხე დაზიანდა (ვახუშტი. საქართველოს ცხოვრება 122, 137, 139, 140. პ. ორბელიანი).

ამ ხნის განმავლობაში ეს საქართველოს სამხრეთის კუთხე ისე აოხრდა და გაუკაცრიელდა, რომ 1760 წ.-ისათვის როგორც რუსეთის ხელმწიფისათვის გაგზავნილს აღწერილობაში ერეკლე მეფე სხვათა შორის ამბობს, მოსახლეობის 1—2%-ზე მეტი შერჩენილი არ იყო.

XVIII ს-ის მეორე ნახევარში ამგვარ აოხრებისა და ხალხის გადასახლების წყალობით სომეხთა მოსახლეობა თვით მათს მკვიდრს მიწა-წყალზეც ისე შემცირდა, რომ ერენის სახანოში ითვლებოდა 3000 სახლობა, ნახჭავანში 500, ყარაბაღში 7000, ყარაღაღში 300, განჯაში 1500. დანარჩენნი მათ სამშობლოში აღარა სცხოვრობდენ. დარუბანდში 1000, მარაღაში 2000, ხოიში 1000 სახლობა ითვლებოდა (6. ბუტკოვი. Материалы II, 142). ამგვარად სომეხთა რიცხვის ჯამი მთელს ამიერკავკასიაში 17000 ოჯახობას უდრიდა.

§ 7. სომეხთა გადმოსახლების განსაკუთრებული ხასიათი XVIII—XIX ს.-ში

ერეკლე მეფის დროს სომეხთა საქართველოში შემოხიზნის ხასიათი, როგორც ეხლა ირკვევა, თვალსაჩინოდ იცვლება: თუ წინათ ეს გადმოსახლება სტიქიური თვისებისა იყო და მას არაავითარი პოლიტიკური მიდრეკილება და მნიშვნელობა არ ჰქონდა, XVIII საუკ.-ის დასასრულს გარკვეული პოლიტიკური ელფერიც ზედ დაერთო. თუ წინათ საქართველოში მომავალი სომეხები საქართველოს მფარველობისა და ქვეშევრდომობის მოიმედენი იყვნენ ხოლმე, ამიერითგან ისინი უკვე გარეშე ძალის მფარველობას ეძებდენ და მათის დახმარებით ცდილობდენ საქართველოში თავიანთ საქმის გაკეთებას. როდესაც სომეხებმა შეიტყეს, რომ ერეკლე მეფე რუსეთთან ხელშეკრულობასა სდებდა და რუსეთის კავშირსა და მფარველობას ეძებდა, ჯერ კიდევ ხელშეკრულობა დადებული და ხელმოწერილი არ იყო, რომ სომეხთა ეპისკოპოსებმა, მელიქებმა და სხვა წარჩინებულმა პირებმა რუსეთის მთავრობას 1783 წ. 3 მარტს შედგენილი თხოვნა მიართვეს, რომელშიაც ყარაბაღისა და ყარაღაღის სომეხები რუსეთის სამეფო სახლობას ერთგულებას უცხადებდენ და თანაც უცხოელთა ბატონობისაგან განთავისუფლებას სთხოვდენ. რუსეთის მთავრობას ეს რასაკვირველია მოეწონა და მან გადასწყვიტა მეფე ერეკლეს დახმარებით შუშის ხანი დაემხო და ყარაბაღითგანა და ყარაღაღითგან ერთი სომხური ოლქი (область) შეედგინა, რომელიც მხოლოდ და მხოლოდ რუსეთისაგან უნდა ყოფილიყო დამოკიდებული. ამ ოლქის მართვა-გამგეობა სომეხთა თანამემამულეს უნდა ჩაჰბარებოდა და კარგად უნდა მოწყობილიყო, რომ დანარჩენ სომეხების ოლქებსაც ყარაბაღელ სომეხებისათვის მიებაძათ და მათთან შეერთებულიყვნენ. ამ გზით რუსეთის მთავრობას იმედი ჰქონდა, რომ აზიაში საქრისტიანო სახელმწიფოს ააღორძინებდა (Н. Бутковъ. Материалы II, 142).

ეს უკვე გარკვეული პოლიტიკური გეგმაა, რომელიც თითქოს სომეხთა საკეთილდღეოდ იყო შედგენილი, მაგრამ რომლის განხორციელებაც რუსეთის ამიერკავკასიაში მტკიცედ ფეხს მოაკიდინებდა. საქრისტიანო სომხურ სახელმწიფოს

აღორძინება სომეხთა გულითადი ნატვრა იყო და უეჭველია, რომ რუსეთის მთავრობის მიერ სწორედ მათ მისაზიდავად და აღსაფრთოვანებლად იყო ამ გეგმაში ეს აზრი შეტანილი.

ამერიიკიდან მოყოლებული უცნაური მდგომარეობა შეიქმნა: სომხები ორმაგს კავშირს იჭერდნენ: ერთს მხრით საქართველოსთან, მეფე ერეკლე II ან ვიორგი მეფესთან, საქართველოში შემოიხიზნებოდნენ ხოლმე, ვითარცა დევნილნი, და შედარებით მყუდრო თავშესაფარს პოულობდნენ, იმავე დროს, მეორე მხრით კი იღუპდნენ რუსეთის მფარველობას ამოეფარებოდნენ ხოლმე და რუსეთის მთავრობის დახმარებით საქართველოში თავიანთ საქმეს იკეთებდნენ.

როგორც არა ერთხელ ეს ქართველებსაც შემთხვევით, სომხებმაც პირადად გამოსცადეს, რამდენად სახიფათო იყო რუსეთის დახმარების მოიმედება: რუსეთმა რომ ერეკლე მეფესთან დადებული ხელშეკრულებისდა მიუხედავად საქართველოთგან მეშველი ჯარი მთლად გაიყვანა და ჩვენი ქვეყანა გააფთრებულ მტრების პირის-პირ დასტოვა, ამის საბედისწერო შედეგი მარტო საქართველოში არ იგრძნო, არამედ სომხებმაც და თვით ყარაბაღის მფლობელმა იბრაჰიმ ხანმაც. აღამამედ ხანის შემოსევის დროს ყარაბაღის ხანი იძულებული იყო ყველა სომხებისათვის, ვისაცა-კი იარაღის ხმარების უნარი არ ჰქონდა ან ციხეში არ დაეტივნენ, მეზობელთა სამფლობელოებში საქართველოში გახიზნვის ნება მიეცა იმ იმედით, რომ როცა ქარიშხალი დაწყდებოდა ისევ უკან დაებრუნებინა, მაგრამ არამც თუ გახიზნული სომხები ყარაბაღში აღარ დაბრუნებულან, სხვებმაც კი მათ მიჰბაძეს: თავიანთ მელიქების წინამძღოლობით აიყარნენ და ზოგი განჯაში, ზოგი კიდევ ისევ საქართველოში გადასახლდნენ (იხ. Записка Коваленского о Грузии АКАГК т. I, გვ. 120).

იმ დროს, როდესაც ერთი მხრით სომეხთა კათალიკოზმა ლუკამ საქართველოს ასაოხრებლად 1795 წ. მომავალს სპარსეთის შაჰს აღამამედხანს, ალბათ შიშით, „სამხედრო ხარჯების დასაფარავად“ 100.000 მ. მისცა, მეორეს მხრით და იმავე დროს შეძლებული სომხები ყარაბაღითგან, ერევნითგან, ნახჭევანითგან და სხვა ადგილებითგან მაჰმადიან მცხოვრებლებთან ერთად საქართველოში გამორბოდნენ და იქ ბამბაკის ხეობაში იხიზნებოდნენ იმ იმედით, რომ აღამამედხანი საქართველოში შესევას ვერ გაბედავდა (Бутковъ. Материалы II, 337).

ტფილისის აოხრების შემდგომაც მელიქები აბოვი და მეჯღუში თავის ყმებთანად ისევ ერეკლე მეფეს შეეხვეწნენ და საქართველოში დასახლების ნებართვა სთხოვეს (АКАГК т. I, 113 და 134): ერეკლე მეფემ მელიქ-აბოვის ვედრება შეისმინა, ს. ბოლნისი მისცა და კოლბის გზის დაცვა ვალად დააკისრა (იქვე I, 116 შენ.).

დანარჩენმა სომეხმა მელიქებმა სხვა ვზა ირჩიეს: მელიქების ჯიშშედისა და ფრიდონის მეთაურობით საქართველოს მეფეს ზურგი აუქციეს და პირდაპირ რუსეთის მთავრობასთან დაიჭირეს საქმე, წავიდნენ და ხუთივე სომეხ მელიქის სახელით რუსთ ხელმწიფეს იღუპალი თხოვნა მიართვეს. თქვენ ქვეშევრდომებად და მფარველობის ქვეშ მიგვიღეთო. ამასთანავე ისინი თხოულობდნენ, რომ მათ რუსთ ხელმწიფესაგან, ან რუსეთში შეხიზნვის, ან იმავე პირობით საქართველოში დასახლების ნებართვა მისცემოდათ (იქვე I, 123 და 134).

უეჭველია ეს უკვე სრულებით შეუწყნარებელი საქციელი იყო: საქართველოს დამოუკიდებელ არსებობის წყალობით სომხები თავიანთის საქართველოში აუცი-

ლებელ განადგურებისაგან თავშესაფარს პოულობდენ, მადლობის მაგიერ—კი საქართველოს შინაურ საქმეებში გარეშე ძალის ჩარევისათვის ცდილობდენ და რუსეთის ქვეშევრდომობისა და მფარველობის მიღებით ჩვენში მიწა-წყლის მიღება ჰსურდათ. მათი საქციელი საქართველოს დამოუკიდებლობას ძირს უთხრიდა და ჩვენს ქვეყანაში რუსეთის გაბატონებას უწყობდა ხელს.

როგორც ეტყობა სომეხი მელიქები ამას არავითარ ყურადღებას არ აქცევდენ, რათგან დარწმუნებული იყვნენ, რომ თავიანთ მიზანს მიაღწევდენ.

მართლაც, რუსეთმა ისინი თავის მფარველობის ქვეშ მიიღო და, თუმცა ეს დადებული ხელშეკრულობის დარღვევა იყო, მაგრამ მაინც რუსთ ხელმწიფეს მათთვის სხვის სახელმწიფოში დასახლების ნებართვა მიუცა. ასე იყო ეს საქმე მოწყობილი ფარულად. ოფიციალურად კი რუსეთის ელჩს საქართველოში დავალებული ჰქონდა, რომ ის საქართველოს მეფესთან ცდილიყო და სომეხ მელიქებისა და მათ ყმებისათვის დასახლებელი მიწები განსაკუთრებით შედავათიან პირობით დაეთმებინებინა. მიწერილობაში ნათქვამი იყო, რომ ელჩს უნდა ჩაეგონებინა მეფისთვის, ვითომცდა რუსეთის მთავრობა ამ შემთხვევაში თვით საქართველოს საკეთილდღეოდ ცდილობდა (იხ. Инстр. изъ Госуд. Кол. Иност. дель Коваленскому. АКАГК. Т. I, 94 § 10).

ყველამ კარგად იცის, რომ დიდ „მფარველ“ სახელმწიფოს თხოვნა პატარასთვის იძულებას უდრის. ამის წყალობით სომხებმა და რუსეთის მთავრობამ თავიანთ წადილს მიაღწიეს: სომხებმა მიწები მიიღეს, რუსებმა კი საქართველოში იღუმალი ქვეშევრდომები და თავიანთ გაბატონების უერთგულესი წინამავალი რაზმი გაიჩინეს. ერეკლე მეფემ დაასახლა ისინი ზოგი თელავში, ზოგი სიღნაღში.

ქვემო ქართლში ე. წ. სომხითში და ლორეში მელიქ აბოს გარდა არავინ დასახლებულა. ის მაშინაც, როცა საქართველო რუსეთს შეუერთდა, თითქმის უკაცრიელი იყო და მხოლოდ 1827-9 წლებში, როდესაც ოსმალეთითგან 100000 სული მცხოვრები, ხოლო სპარსეთითგან 30000 სული შემოიხიზნა და ნაწილი მათგანი ბორჩალოს მაზრაში, ნაწილი კიდევ ერევნის გუბერნიაში დაეშენა, მხოლოდ ამ დროითგან მოყოლებული ჩნდება ქვემო ქართლში მჭიდრო და შედარებით მრავალრიცხოვანი სომეხთა მოსახლეობა (ივანენკო *Исторія гражд. упр. да Шахатунянь Админ. перед.* 168—179).

§ 8. ქვემო ქართლის კუთვნილების საკითხი ისტორიულისა და თანამედროვე თვალსაზრისით

ამგვარად ორი გარემოებაა სრულებით ცხადი: ერთი ის, რომ ამ კუთხის ახალშენი სომხები იმ სომეხთა მემკვიდრეები არ არიან, რომელნიც საქართველოს ამ კუთხის სომეხთა მიერ ზემოაღნიშნულ პოლიტიკურ მოტაცებისა და ბატონობის გამო აქ ქართველ მკვიდრ მცხოვრებთა შორის გაჩნდენ, არც იმ სომეხთა მემკვიდრენი არიან, რომელნიც შემდეგ საუკუნეებში საქართველოს მთავრობის ნებართვით დროგამოშვებით სახლდებოდენ (ის მოსახლეობა ხომ რამდენჯერმე ხან აიყარა საზღვრამოდ, ხან მტრის მრავალ გზის შემოსევისაგან მკვიდრ ქართველებთან ერთად ამოწყდა), — მეორეც ის, რომ სომეხ მცხოვრებთა ფლანდელი სიმრავლე საქართველოს სამხრეთის სამზღვარზე გარემოებათა ბუნებრივი შედეგი კი

არ იყო, არამედ მხოლოდ რუსთა მთავრობის პოლიტიკურ გეგმის წყალობით მათი უცხოეთითგან ხელოვნური გადმოსახლების შედეგი.

ამ ხელოვნურ ხელშემწყობ პირობებისდა მიუხედავად სომხები მაინც მცხოვრებთა შორის აბსოლუტურ სიმრავლეს კი არ შეადგენენ, არამედ მხოლოდ შედარებითს. 1897 წ.-ის საყოველთაო აღწერის თანახმად ბორჩალოს მაზრაში სულ 128 587 მცხოვრები ითვლებოდა და მათ შორის სომხები 48609, თურქ-თათრები 37609, ბერძნები 21347 და ქართველები 6685 (იხ. აგრეთვე А. Шахатуниш. Адм. пер. 72).

საგულისხმეოა და დამახასიათებელი, რომ საქართველოს და სომხეთის პოლიტიკური განახლება და დამოუკიდებლობის აღდგენა ამ ჟამადაც სომხეთა იერიშით და ომით დაიწყო ისევ საქართველოს სამხრეთის სამზღვარზე მდებარე ქვეყნის ქვემო ქართლის, ანუ როგორც იგი რუსების მიერ წოდებულია, ბორჩალოს მაზრის დასაპყრობად.

ზემოთქმული ვრცელი მიმოხილვის შემდგომ, რომელშიაც აღწახსული იყო საუკუნეთა განმავლობაში საქართველოს ამ კუთხის მდგომარეობა, დასკვნა ძნელი არ არის. თავისდა-თავად ცხადია, სომეხთა უკანასკნელი დასახლება ქვემოქართლში საქართველოს ამ განუყოფელ ნაწილების მდგომარეობას ვერც ერთის მხრით ვერ შესცვლიდა. რუსეთთან 1783 წ. დადებული ხელშეკრულების ძალითაც და საქართველოს რუსეთთან შეერთების დროს რეალური მფლობელობითაც პოლიტიკურად იგი საქართველოს უცილობელი კუთვნილება იყო. ხოლო რუსეთთან შეკრულ კავშირსა და მფარველობის ერთად-ერთი მიზანი საქართველოსთვის ჩვენი ქვეყნის მიწა-წყლისა და დამოუკიდებლობის ხელშეუხებლობა შეადგენდა. ეს დებულება თვით ხელშეკრულებაშიც არის შეტანილი და იქ მეორე მუხლში ნათქვამია, რომ რუსეთის ხელმწიფე თავდებობას კისრულობს, რომ მეფე-ერეკლეს მაშინდელი სამფლობელოს ანუ სამეფოს მთლიანობა და ხელშეუხებლობა დაცული იქნებოდა (Е. В. даетъ Императорское свое ручательство на сохранение целостности настоящихъ владений Е. С. Царя Ираклія Теймуразовича).

მაშასადამე, როდესაც რუსეთის მთავრობა ამ ქვემო ქართლში სომხებს დასახლების ნებას აძლევდა, ეს შეიძლება მხოლოდ და მხოლოდ ეთნოგრაფიული თვისების მოვლენა ყოფილიყო და თვით საქართველო და ქართველობა ამ გარემოებას ვერას გზით მის მიწა-წყლის სახელმწიფოებრივ სამზღვრების შემცველად გარემოებად ვერ ჩასთვლის მით უმეტეს, რომ სომეხთა სამშობლოთგან აერა და საქართველოში გადმოსახლება მათი ოსმალებისა და სპარსეთის მიერ დევნის შედეგი იყო და ცხადია, რა წამს მდგომარეობა მათთვის საკეთილდღეოდ შეიცვლებოდა, ისინი ისევ თავიანთ სამშობლოში უნდა დაბრუნებულიყვნენ.

რაკი სომეხთა დასახლებით ქვემო-ქართლში, ბორჩალოს მაზრაში, იმ კუთხის ეთნოგრაფიული თვისებებიც, თავის-თავად ცხადია, არ შეიცვლებოდა, — საუკეთესო გზებიც ტოპოგრაფიული პირობების გამო ტფილისისაკენ არის მიმართული და ამის გამო ეს მხარე წინანდებურად დანარჩენ საქართველოსთან უმჯობესად არის დაკავშირებული, ამიტომ ეკონომიურ დამოკიდებულების ეითარებაც მისი და ჩვენი ქვეყნის დანარჩენ ადგილებს შორის არ შეცვლილა. — ეკლავინდებურად კვლავ ეს კუთხე საქართველოსთან არის დაკავშირებული. ეს გარემოება ამ კუთხის თვით ადგილობრივ დაწესებულებათა წარმომადგენლებსაც აბა-ერთხელ სპარსის თვით ადგილობრივ დაწესებულებათა წარმომადგენლებსაც წამოყენება ძაღლა აღუნიშნავთ იმ დროსაც, როდესაც პოლიტიკური საკითხის წამოყენება ჯერ ფიქრადაც არავის მოუვიდოდა, იმ დროს, როდესაც კავკასიაში მეფის მოად-

გილედ სომეხთა თავგამოდებულ მომხრეობით ცნობილი გრაფი ევრონცოვ-დაშკოვი იყო. სომეხებმა ისარგებლეს ამ ხელსაყრელ შემთხვევით და ევრონცოვ-დაშკოვის წყალობით წამოაყენეს საკითხი ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრების ტფილისის გუბერნიითგან გამოყოფისა და გუმბრთან შეერთების შესახებ, რომ ამგვარი სრულებით ხელოვნური საშუალებით გუმბრის (ალექსანდროპოლის) გუბერნია შეექმნათ.

სომეხთა სურვილი რომ განხორციელებულიყო ევრონცოვ-დაშკოვმა ბრძანება გასცა ეს საკითხი შეესწავლათ და შესაფერისი მოხსენება დაემზადებინათ. ამიტომ 1913 წელს 6 ნოემბერს და 18 დეკემბერს ტფილისის გუბერნატორმა ბორჩალოს სამაზრო კომისიას მიწერილობა გაუგზავნა, რომ მას მცოდნე პირთა თანადასწრებით ადგილობრივ გამოერკვია, შესაძლებელია თუ არა, რომ ბორჩალოს მაზრა გუმბრს (ალექსანდროპოლს) შეუერთდეს ერთ საგუბერნიო ერთობის შესადგენად. ამ სამაზრო კომისიამ, რომელშიაც ერთი რუსი იყო (მომრიგებელ მოსამართლე ბურნაშოვი), 6 სომეხი (გადასახადთა ინსპექტორი ზახარაიანი, შულავერის საზოგადოების წარმომადგენელი ერიბეკოვი და ვ. მეპრაბოვი, ჯალალოლის საზოგადოების წარმომადგენელი ვ. სააკოვი და მ. ბახშინოვი, ბოლნისხაჩინის საზოგადოების წარმომადგენელი ვ. ავეტისოვი), 4 თათარი (მეჭტი-აღა-სულთანოვი, ახმედ მირზა მამედ-ოღლი შამილი, აბბას-ოღლი და აბდურახმან გაიბშოვი), 1 გერმანელი (იაკობ ტაუში) და 2 ქართველი (მაზრის უფროსის თანაშემწე ინალიშვილი, გადასახადთა ინსპექტორი ბარათაშვილი), ერთმხრივ დაადგინა, რომ ბორჩალოს მაზრის ტფილისის გუბერნიითგან გამოყოფა სასურველი არ არის („единогласно высказались за нежелательность выделения Борч. у. изъ состава Тифл. г.“). თავიანთი დასკვნა მათ იმ მოსაზრებით აქვთ დასაბუთებული, რომ ეს მაზრა აღმოსავლეთით და სამხრეთით მთებით არის შორთული და გუმბრისაკენ მიმართული ორი საურმო (ბეზობდალისა და გულიბულახის) გზატკეცილი ზამთარში ნამქერების გამო გაუვალი ხდება, დანარჩენი გარდასავლები კი ამ მთებზე ზამთარში სრულებით შეკრულია ხოლმე, რომ ეკონომიურად მთელი ეს მხარე ტფილისთან არის დაკავშირებული, იქ ჰყიდის თავის მოსავალს და იქვე ყიდულობს თავისთვის რაც რამე დასჭირდება.

ბორჩალოს სამაზრო კომისიის ეს დადგენილება 24 იანვარს 1914 წ. ტფილისის საგუბერნიო განსაკუთრებულმა საბჭომ, რომელშიაც 11 რუსი სხვადასხვა მოხელე იღებდა მონაწილეობას გუბერნატორითგან მოყოლებული (ჩერნიავსკი, ს. პანოვი, სმირნოვი, კორვინ-პავლოვსკი, კ. სლავინსკი, მ. შესტაკოვი, ე. ციგანკოვი, მ. მისენკო, ს. პერშკე, იზიუმსკი და ჟდანოვი), 3 ქართველი (კ. აბხაზი, ი. აბხაზი და ტ. ქიქოძე) და 2 სომეხი (კ. იუზბაშევი და ელიმიზროვი), მოიწონა და თითონაც სრულებით მიემხრო (იხ. ტფილისის გუბერნიის საგლეხო საქმეთა საკრებულოს წევრის ივ. აბხაზის მოხსენება).

ამ ერთხმად დასკვნას ორსავე განსაკუთრებულ საბჭოში და ბორჩალოს მაზრის ტფილისის გუბერნიის სამზღვრებითგან გამოყოფისა და გუმბრთან შეერთების აზრის ამ ერთხმდევს უარყოფას ორსავე განსაკუთრებულ საბჭოში მით უმეტეს აქვე დიდი მნიშვნელობა, რომ თვით ამ საბჭოების მონაწილეებმა კარგად იცოდნენ, რამდენად თანაურგანობდნენ ამ აზრის განხორციელებას თვით მეფის მოადგილე და მისი თანაშემწე. ამიტომ მოსალოდნელი იყო კიდევ, რომ ისინი კავკასიის უმაღ-

ლეს მთავრობისა და სომეხთა გულისწადილს კვერს დაუკრავდენ. თუ ამისდა მიუხედავად ეს აზრი ერთხმე უარყოფილი იყო ორჯერვე, ცხადია, რომ შორჩალოს მაზრის ტფილისის გუბერნიისგან ჩამოშორება და გუმბრთან შეერთება სრულე-ბით შეუწყნარებელი და ბუნებრივ პირობების მოუხეშავი დარღვევა იქმნებოდა.

V თავი

სამხრეთ-დასავლეთის სამზღვარი

მესხეთი ანუ ზემო ქართლი

საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთის ნაწილს საზოგადო სახელად ზემო-ქართლი ეწოდებოდა, საკუთრივ-კი და უფრო ხშირად მესხეთს ეძახდენ და სწორედ ამ სახელით იქმნება იგი ქვემოთ ნახსენები ხოლმე.

მესხეთი ბევრს სხვადასხვა სახელის მატარებელს თემს შეიცავდა. მესხეთის სანაპირო თემებად აღმოსავლეთითგან რომ მოვთხოლოთ შემდეგი ადგილები იყო: ჯავახეთი-აბოცი, არტაჰან-კოლა, კლარჯეთი, ტაო-ოლთისი და თორთუმ-ისპირი. კლარჯეთის სამხრეთ-დასავლეთით ზღვის პირას ტრაპიზონამდის უკვე ლაზის-ტანა, ანუ ჭანეთი იყო.

§ 1. პალაკციო, ანუ აბოცი და საქართველოს ამ სამზღვრის ხაზი

აბოცი ჯავახეთის სამხრეთით მდებარეობდა და ვითარცა მესხეთისა და ქვემო-ქართლის შუა მდებარე თემი ზოგჯერ მესხეთს ეკუთვნოდა, მაგრამ ხშირად და XVII—XVIII ს. ს.-ში განსაკუთრებით ქვემო-ქართლის სამზღვრებში იყო მოქცეული.

აბოცს ძველად პალაკციოსაც ეძახდენ, შემდეგში-კი თუნდა მაგ. ვახტანგ VI მეფის დროს, ყაიყული ეწოდებოდა. იგი „გამოხვეულია სრულიად მითითა და შუაში ვაკეა“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 148—150). აბოცს ტაშირისგან იმგვარადვე როგორც ბერდუჯს, ანუ დებედას ბამბაკისაგან „ჰყოფს მთა ირჯანისა და აწ ყარაღაჯად წოდებული“ (იქვე 148). ამავე უკანასკნელ სახელით არის ეს მთა ეხლაც ცნობილი. მას ჩრდილო-სამხრეთით აქვს მიმართულება, „მდებარებს სამხრითამ ჩრდილოთ კერძ“ (იქვე), მაღალია, „მარადის თოვლიანი და უტყუო და კალთათა ბალახოვანი“ (იქვე).

დასავლეთ-სამხრეთით აბოცს სამზღვრად აღაბაბას მთა ქეონდა, რომელიც ერთის მხრით ტბა „პალაკციოს (Чалдырское оз.) და აბოცს შორის“ მდებარეობდა და ამასთანავე იყო „სამზღვარი ქართლისა და ყარსისა ვიდრე თერთციხემდე და ტბამდე ტაშადანისა“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 150).

ამ აბოცში მდებარეობდა „ყაზანჩი“, რომელიც თურმე „იყო ქალაქი მცირე“ (იქვე). ორივე სახელი ყაიყულიცა და ყაზანჩიც ვითარცა ნაშთი ეხლაც არის საგეოგრაფიო სახელად შენახული რუკებზე „ყაიყული-ყაზანჩი“-ს სახით სწორედ ყარაღაჯის ქედსა და აღაბაბას მთას შორის მდებარე მაღლობ ვაკეზე.

მაშასადამე, აბოცის სამხრეთის სამზღვარი იწყობა იქ, სადაც ირჯანის ანუ მაშასადამე, აბოცის სამხრეთის სამზღვარი იწყობა იქ, სადაც ირჯანის ანუ ყარაღაჯისა და ბერდუჯის (ბეზობდალის) მთების შესაყარია. აქეთგან ხაზი მიდის

ბაბას მთების ქედ-ქედ დიდ ალბაბის მწვერვალამდე, შემდეგ უკვე საკუთრივ მესხეთის სამზღვარი იწყება და იმ ძველად ყარსის მთებზე წოდებული მთავარი წყალთგამყოფელი მთების ქედს მისდევს, რომელიც მტკვრისა და ჭოროხის შემდინარეების აუზს არეზის აუზისაგან ჰყოფს და რომელნიც ამ უამად ჯერ ყარსის გუბერნიის არტაანის ოლქისა და ხოლო მერმე ოლთისის ოლქის სამხრეთ აღმოსავლეთს სამზღვარს ჰქმნის. შემდეგ სამზღვარი მიდის ძველ დროს ირიჯლუს მთებზე წოდებულ ჭოროხისა და არეზის შემდინარეების წყალთგამყოფელი მთების ქედზე, მერმე ჩრდილო-დასავლეთით უხვევს, სანამ ლაზისტანის სამზღვარს არ მიაღებება.

§ 2. ტაო-ისპირის მოსახლეობა უძველეს დროს და VIII—XII ს.ს.

უძველეს დროს ლაზისტანივით ტაო და ისპირიც ქართველთა ტომს ლაზებს (ხალიბებს) ეკუთვნოდა. მაგრამ II ს. ქ. წ. სომეხებმა მათ ტაო წაართვეს და ამის წყალობით აქ შერეული მოსახლეობა გაჩნდა. გაქრისტიანების დროსაც ეს ქვეყანა თითქოს ისევ სომეხთა ხელში უნდა ყოფილიყო. სპარსეთ-ბიზანტიის შორის VI ს. გამწვავებული და ხანგრძლივი ომიანობისა და ხოლერის მსგავსი საშინელი შოართლის მძვინვარების გამო თითქმის მთელს ზემო ქართლში, ანუ მესხეთში, განსაკუთრებით-კი სამცხეში, შავშეთ-კლარჯეთში და ტაოში, ხალხი თითქმის სრულგვით მოისპო (იხ. ქართველი ერის ისტ. II, 320, 327, 333). სხვათა შორის ტაოში ყოფილი შერეული მოსახლეობაც ამოწყდა და თითქმის მთელი ტაო უდაბურ ტყით შეიმოსა. მხოლოდ IX ს.-ში აქ კვლავ ქართული მოსახლეობა ჩნდება: შიდა ქართლითგან ჯერ მეუღაბნონი და მონაზონები შემოვიდნენ და დასახლდნენ, ხოლო მათ კვალს მდებრიო ხალხიც გაჰყვა, დაბურული ტყეები გაჩეხა, დასახლდა და ბერებისა და ახალშენთა დაუღალავი შრომის წყალობით ეს ქვეყნები ქართული საეკლესიო და სამოქალაქო კულტურის ნაყოფიერ ასპარეზად იქცა. IX—XIV ს.ს.-ების ქართული ხელოვნების მრავალი საუცხოო ძეგლები, რომელთა ნაშთებმა მთელს მესხეთში მრავლად მოადწია ჩვენამდისაც კი, ამ გარემოების მჭევრმეტყველი დამამტკიცებელი საბუთია. მესხ მოღვაწეთა და მწერლების ენაც საუკეთესო ქართულად ითვლებოდა.

§ 3. მესხეთის მდგომარეობა და პოლიტიკური ბედიბალი XIII—XVIII ს. და მისი გამაჰმადიანება

ზემო ქართლი, ანუ მესხეთი სამცხე-ჯავახეთითგან მოყოლებული ტაო-ისპირამდე ერთს საგამგეო ერთეულს, საერისთავთ-ერისთავოს და სამთავროს შეადგენდა. XIII ს.-ის მეორე ნახევარში მესხეთის მთავარის განსაგებელი იწყებოდა ბორჯომის ხეობითგან, ტაშისკართგან და კარნუქალაქამდის აღწევდა (ქამთააღ. 875, გვ. 719). XIII ს.-ის დამდეგს თამარ მეფის მიერ დაარსებულის ტრაპიზონის იმპერიაში მოექცა ლაზისტანი, ანუ ჭანეთი, მაგრამ შემდეგში იგი საქართველოს შემოუერთდა და ჯერ მესხეთის მთავარს, შემდეგ გურიელს ეჭირა, ხოლო 1511 წ. სამცხის მთავრის, ათაბაგის ხელში გადავიდა (ვახუშტი. საქართ. ცხოვრება 241).

ოსმალთა გაბატონებამ მცირე აზიაში და კონსტანტეპოლში მთელი დასავლეთი და სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო, მეტადრე ეს უკანასკნელი მონაპირე კუთხე, საშინელს განსაცდელში ჩააგდო. საუკუნეთა განმავლობაში ოსმალეთი დაუცხრომელი სიმედგრით საქართველოს ამ ძვირფას და მშვენიერ ნაწილის ჩაყლაპვას

ლამობდა. ყოველგვარი საშუალებით, პოლიტიკური თუ სარწმუნოებრივი დევნით და ეკონომიური შევიწროებით იგი ცდილობდა, რომ ქრისტიანობა აქაურ ქართველთა შორის დაემხო და ქვეყანა გაემაჰმადიანებინა. ჯერ უმაღლეს წრიტგან დაიწყო, შემდეგ ხანგრძლივ ბრძოლის საშუალებით მაჰმადიანობა თვით ხალხშიც გაავრცელეს.

XVII საუკუნის პირველ მეოთხედში დაიწყო გაჰამადიანების პროცესი (ვახუშტი. საქართველოს ც-ა 254—247) და მთელს XVIII და XIX საუკუნის დამდეგამდე გავრძელდა. წინანდელი დამოუკიდებლობისა და ქართველობის ხსენებაც-კი რომ მოესპოთ, ოსმალებმა სამცხის მფლობელნი „ახალციხის ფაშა“-დ გახადეს, მხოლოდ ეს ღირსება ამავე სავგარეულოს მემკვიდრეობითი კუთვნილებად დასტოვეს. ამ საშუალებით ოსმალებმა ეს მშვენიერი ქვეყანა საქართველოს მოსწყვიტა და მთლად შთანთქა. ოსმალთა დროს ახალციხის საფაშო (ფაშალიყ) კლავინდებურად მთელი ჭოროხის მხარესაც შეიცავდა და 24 თემად ანუ სანჯაყად იყოფებოდა. თვითეულს თემს ანუ სანჯაყს სათავეში მემკვიდრეობითი მფლობელები სანჯაყბეგები უდგნენ.

§ 4. უფლებრივი დამოკიდებულება საქართველოს მთავრობასა და მესხეთს შორის XVIII ს.

ადვილი წარმოსადგენია, რომ საქართველო ასეთი კუთხის დაკარგვას და ამოდენი მოძმე ქართველობის მოწყვეტას ისე ადვილად ვერ შეურიგდებოდა. უფრო ძველ დროითგანაც რომ არ დავიწყოთ, ისიც საქმარისი იქნებოდა, თუ გავიხსენებდით, რომ XVIII ს.-შიაც, მაგ. თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე მეფის დროს, საქართველოს მთავრობა ცდილობდა ახალციხის ფაშებთან, რომელთაც მაჰმადიანობისდა მიუხედავად თავიანთი ქართველობა დაიწყებული არ ჰქონდათ, ერთის მხრით განსაკუთრებით კეთილი მეზობლური კავშირი ჰქონოდათ, — და ეს ცდა უნაყოფო არ ყოფილა (Бурнашев. Картина Грузии 14 და Н. Бутков. Материалы II, 141—142), — მეორე მხრით ყოველ ხელსაყრელ შემთხვევით სარგებლობდა, რომ თავიანთი უფლება მესხეთზე ანუ ახალციხის საფაშოზე გამოეაშკარავებინათ. ამიტომ იყო, რომ საქართველოს მეფეები თავიანთ თავს სამეფო სახელწოდებაში ასე ხაზ-გასმით ამ ქვეყნის მემკვიდრეობითი მფლობელად აცხადებდნენ (იხ. Бурнашев-ის op. cit. 14 და Н. Бутков, Материалы II, 130). ამავე მიზნის მისაღწევად, სრულიად საქართველოს გაერთიანების განხორციელების ხელშემწყობ პირობების შესაქმნელად, განსაკუთრებით-კი სწორედ ამ ძველ ქვემო ქართლის, ახალციხის საფაშოს, საქართველოსთან შემოსაერთებლად იყო სხვათა შორის 1783 წ. ხელშეკრულება ერეკლე მეფისა და ეკატერინე II შორის დადებული. ერეკლე მეფის წარმომადგენლებმა ამ ხელშეკრულებაში მეორე მუხლად შეატანინეს, რომ რუსეთის ხელმწიფე არამცთუ ერეკლე მეფის მაშინდელ სამეფოს სამფლობელოს ხელშეუხებლობის თავდებობას კისრულობდა, არამედ ისეთისაც, რომელიც შემდეგში შეძენილი იქნებოდა. და რომ ეს მუხლი სწორედ იმ აზრით იყო ჩართული ხელშეკრულებაში, ამას იმდროინდელი რუსეთის ერთ-ერთ წარმომადგენელის ნ. ბუტკოვის სიტყვებიც ცხადყოფენ. მას პირდაპირ აქვს ნათქვამი, რომ ამ „მეორე მუხლის შინაარსი სწორედ საქართველოს მეფეთა ძველ ნათქვამი, რომ ამ „მეორე მუხლის შინაარსი სწორედ საქართველოს მეფეთა ძველ სამფლობელოს, ახალციხის საფაშოს, ანუ სამცხო-საათაბაგოს ეხებოდა“-ო (Н.

Бутковъ. Матеріалы II, 142*). სწორედ ასე გაიგო ამ ხელშეკრულების შინა-არსი იმდროინდელმა ახალციხის ფაშამ და რაკი დარწმუნდა, რომ საქართველოს მეფისაგან მის ფაშობას განსაცდელი მოელის, ამიტომ რუსეთთან ხელშეკრულების დადების შემდგომ მეფე ერეკლეს გადაეკიდა და მტრობა დაუწყო (Н. БУТКОВЪ, Матеріалы, II 142).

§ 5. რუსეთის მიერ სამცხე-ჯავახეთის შემოერთება და მისი შედეგი. სომეხთა გადმოსახლება ამ კუთხეში

როდესაც რუსეთმა საქართველო შემოიერთა, მესხეთი, ანუ ახალციხის საფაშო, ოსმალეთს შერჩა და მხოლოდ 1828 წ.-ს დაპყრობილ იქნა ამ საფაშოს ერთი ნაწილი. ანდრიანოპოლის ზავით რუსეთმა შემოიერთა 24-თიგან მხოლოდ 10 სანჯაყი: ქობლანისა, ოძრხისა (აბასთუმანისა), ახალციხისა, აწყვერისა, ასპინძისა, ხერთვისისა, ახალქალაქისა, ჯარაქისა, ფოცხოვისა და პალაკაციოსი (ჩალდირისა), რაც ძველს სამცხეს, ჯავახეთს, პლაკაციოს და ერუშეთს უდრის. ეს მხარე რუსთა მიერ შემდეგში ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრად და ფოცხოვის უბნად იყო წოდებული.

რუსეთ-ოსმალეთის 1877—78 წ. ომის შემდგომ მესხეთის მეორე ნაწილიც იყო შემოერთებული, სახელდობრ აჭარა-ქობულეთი, შავშეთი, კლარჯეთი, კოლა-არტაანი და ტაოს ჩრდილოეთი ნაწილი, ოლთისი. აქეთგან სამი პირველი თემი, ანუ სანჯაყი ბათუმის ოლქად იქმნა წოდებული, ხოლო ერუშეთი, ერტაანი და ოლთისი რუსეთის მთავრობამ ყარსის ოლქის სამზღვრებში მოაქცია, თუმცა ერუშეთი (= ფოცხოვის უბანს) ყარსის მხარეს 7—8 თვის განმავლობაში მოწყვეტილია და ფოცხოვის უბნის ბოქაული ამის გამო იძულებულია ახალციხეში იცხოვროს.

მოელ ამ კუთხეში, განსაკუთრებით ქართველ მაჰმადიანები ცხოვრობდნენ (Иваненко. Исторія гражданскаго управ. на Кавказе 265, 260). რუსეთის აქ შესვლას 1828 წელს ამ მკვიდრ ქართველ მცხოვრებთა აყრა მოჰყვა შედეგად, მეტადრე ჯავახეთითგან (= ეხლანდელს ახალქალაქის მაზრას) და უფრო ნაკლებ სამცხითგანაც (= ახალციხის მაზ.) რუსებმა რომ ახალციხე აიღეს, კავკასიის მაშინდელს მთავარმართებელს ქართველი თვადაზნაურები წარუდგენ და საქართველოს მეფეთა წყალობის წიგნები მიუტანეს, რომლებითაც სამცხე-ჯავახეთში მათი მფლობელობითი უფლება მტკიცდებოდა, და ამ საბუთების ძალით თავიანთ უფლების აღდგენას თხოულობდნენ. მაგრამ პასკევიჩს არამც თუ ეს თხოვნა არ შეუწყნარებია, პირიქით განრისხდა კიდევ (АКАГК VIII № 291 და Иваненко op. cit. 199). ამავე დროს ოსმალეთითგან, ყარსისა და არზუმის საფაშოებითგან, იქაური სომეხთა გამორბოდა და საქართველოში თავსშესაფარს ეძებდა. რუსეთის მთავრობამ მათ მფარველობა გაუწია: თითოს 25 მან. დახმარება აღმოუჩინა და 6 წლის განმავლობაში სახელმწიფო გადასახადებისაგან განათავისუფლა. ამის წყალობით 90000 მეტი სომეხი ლტოლვილი მოაწყდა. მათ დასახლებულად საახალშენო კომიტეტი იყო დაარსებული და ზემო მოყვანილი რიცხვითგან

* «Содержаніе 2-го артикула трактата... указывало прямо на ахалцихскій пашлыкъ или Самцхэ-Саагабаго, древнее достояніе царейъ грузинскихъ».

მურჯიკნელი), და 2 სომეხი (ქალაქის მამასახლისი მეწატუნინაცი და ბოგდანოვის უბნის მცხოვრებთა წარმომადგენელი კაროიანი).

ბჭოების შემდგომ სამაზრო კომისიამ ერთხმად უარპყო ჯავახეთის ანუ ახალქალაქის მაზრის ტფილისის გუბერნიისაგან ჩამოშორება და გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან) და ერევანთან შეერთება. თავის აზრის დასასაბუთებლად კომისიამ სხვათა შორის პირველად სწორედ ამ კუთხის ეკონომიურსა და მიმოსვლის საკითხს შეეხო და დაადგინა: შემცდარი აზრია, ვითომც ახალქალაქის მაზრა ქ. გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან) ყოფილიყოს დაკავშირებული: მთელი ვაჭრობა და ყველა საჭირობოროტო ინტერესები მცხოვრებლებს განსაკუთრებით ტფილისთან აერთებს, სადაც ისინი თავის საქონელს, სანოვავესა და ადგილობრივ ნაწარმოებს ასაღებს და საითგანაც მოაქვთ საქონელი და ყველაფერი სახმარი მთელი მაზრისათვის. ამასთანავე საქონლის გადატან-გადმოტანა მთელი წლის განმავლობაში, ზაფხულშიაც და ზამთარშიაც, სწარმოებს ახალციხე-ბორჯომ-ბაკურიანის შარაგზით, აგრედვე როდიონოვკა-წალკა-მანგლისზე მოკლე, პირდაპირი საურმო გზით, რომელიც ზამთარშიაც-კი არ იკვრება ხოლმე. გუმბრთან-კი (ალექსანდროპოლთან) ზამთარში ნამქერების გამო, ხოლო ჯავახულზე წყალდიდობის და ტალახების გამო მთელ თვეობით ყოველგვარი კავშირი, საფოსტოც-კი სრულებით შეწყვეტილია ხოლმე. ზაფხულშიც-კი როდესაც გუმბრის (ალექსანდროპოლის) გზა გახსნილია, მთელი სავაჭრო საქონელი ჯავახეთითგან (ახალქალაქის მაზ.) მაინც ახალციხეზედ, ბაკურიანზე მიდის და მხოლოდ ამ მაზრის ბოგდანოვის უბნის სამხრეთის ნაწილს ზოგიერთი საქონელი მეტადრე ბრინჯი, ზაფხულობით გუმბრითგან (ალექსანდროპოლითგან) მოსდის ხოლმე.

ახალქალაქის სამაზრო კომისიის ზემოაღნიშნული ერთხმივი დადგენილება 24 იანვარს 1914 წ. ტფილისის განსაკუთრებულმა საბჭომ იმავე შემადგენლობით, როგორც ბორჩალოს სამაზრო კომისიის მსგავსივე საკითხის შესახები დადგენილების განსახილველად იყო შეყრილი, ერთხმად დაამტკიცა (იხ. Докладъ члена Тифлисск. губерн. по крестьянскимъ деламъ Присутствія И. Абхазн Председателю Особаго Закавказскаго Комитета къ № 2651).

§ 7. ჯავახეთ-სამცხის უმჯიდროესი ეკონომიური კავშირი საქართველოსთან წარსულშიცა და ესლაც

თუ იმისდა მიუხედავად, რომ ზემოაღნიშნულ ორთავე საბჭოს წევრებმა რუსმა მოხელეებმა მეფის მოადგილის სურვილი იცოდენ და მათ გაეინილი ჰქონდათ, რომ ის ამ გამოყოფას თანაუგრძნობდა, მაინც ეს აზრი ერთხმად უარპყვეს, ცხადია ჯავახეთის ჩამოშორება ტფილისის გუბერნიისაგან და გუმბრთან შეერთება მართლაც სრულებით შეუწყნარებელი და ნამალადევი გეგმა ყოფილა. მართლაც-და საკმარისია აღამინამა ახალქალაქის გეოგრაფიული პირობები გაითვალისწინოს, რომ მისთვის ნათელი გახდეს, რამდენად თვით ამ ქვეყნის ბუნებრივი აგებულება ეწინააღმდეგება მის შეერთებას გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან). ერევნის გუბერნიისა და გუმბრისა და ყარსისაგან ჯავახეთსა და სამცხეს ერუშეთს ანუ ახალქალაქისა და ახალციხის მაზრებს და ყარსის ოლქის ფოცხოვის უბანს მალალი 7—8 თვის განმავლობაში თოვლიანი და გაუვალი ჯერ ბერდუჯის მთების (= რუსულს Безобдальскій хреб.) დასავლეთი ნაწილი, შემდეგ აბოცის მთების (= რუსულს Мадатапинскій хреб.), მერმე ნიალის-ყურის მთის (= რუსულს

Чалдырскій хреб. და Ульгарскій хреб. აღმოსავლეთს ნაწილს), დასასრული ერუშეთის მთის (= რუსულს Ульгарскій хреб.) სახელებით ცნობილი უღელტეხილი ჰყოფს. ამგვარ ოროგრაფიული თვისების გამო ეს მთები მტკვრის შემდინარეების წყალთ-გამყოფველი ქედია და გზებსაც ბუნებრივი მიმართულება სწორედ მტკვრის ხეობისაკენ, ე. ი. ჩრდილოეთისაკენ, აქვს და არა სამხრეთისაკენ. ამიტომაც არის, რომ ეკონომიურადც ამ კუთხეს მხოლოდ საქართველოსთან შეეძლო რომ ჰქონოდა კავშირი. ასე იყო ყოველთვის წარსულშიც. ისტორიკოს პაპუნა ორბელიანის სიტყვები მაგ. ცხად-ჰყოფენ, რომ XVIII ს-შიაც, როდესაც მესხეთი ახალციხის საფაშოს სახით ოსმალეთის სახელმწიფოს ეკუთვნოდა და საქართველოს პოლიტიკურად ჩამოშორებული იყო, მაშინაც კი მთელ მესხეთს, განსაკუთრებით კი ჯავახეთსა და სამცხეს საქართველოსთან ჰქონდა მჭიდრო ეკონომიური დამოკიდებულება და იქაური სასოფლო-სამეურნეო ნაწარმები, სანოვაგე; განსაკუთრებით-კი პური ტფილისში და გორში ჩამოჰქონდათ გასაყიდად (იხ. ბროსსეს გამოც. Histoire le Géorgie II, 466 და გორელ ქედხუდების არხა ერეკლე II-დმი მირთმეული).

ჯავახეთის (ახალქალაქის) სამაზრო კომისიის ზემომოყვანილი დადგენილება ამტკიცებს, რომ ეხლაც ეკონომიური დამოკიდებულების ვითარება და მიმართულება არ შეცვლილა: კვლავინდებურად იქითგან საქონელი ტფილისში ჩამოდის. მაგრამ ამაზე უფრო საყურადღებო ის გარემოებაა, რომ ჯავახეთსა და სამცხეს, ანუ ახალქალაქისა და ახალციხის მაზრებს, როგორც რკინის გზის საკომერციო განყოფილების ყოველწლიურ ანგარიშებიდანაა სჩანს, მარტო აღმოსავლეთ საქართველოსთან კი არა ჰქონია ეკონომიური კავშირი (საქონელი მარტო რკინის გზით კი არა, იქითგან პირდაპირი, შარა და საურმე გზებითაც მოდის), არამედ დასავლეთ საქართველოსთანაც, ქუთაისის გუბერნიასთანაც. აი მაგ. ომაშის რამდენი პური და სხვა მარცვლეულობა გამოდიოდა ყოველწლივ ამ კუთხიდან დასავლეთ აღმოსავლეთ საქართველოში და რამდენი მთელს დანარჩენს ამიერკავკასიაში, სომხეთში და აღერბეჯანში მიდიოდა (ყარსში, ერევანში, ქამარულში, ბაქოში და სხვაგან):

საქართველოში:		დანარჩენ ამიერკავკასიაში:
1910 წ.	60557 ფ.	462 ფ.
1911 წ.	152858 ფ.	1800 ფ.
1912 წ.	207752 ლ.	3588 ფ.
1913 წ.	96074 ფ.	1312 ფ.
1914 წ.	17144 ფ.	1238 ფ.

მაგრამ მარტო მიწათმოქმედების მხრივ არ იყო ეს კუთხე დანარჩენ საქართველოსთან დაკავშირებული, მესაქონლეობისა და მეცხვარეობის მთელი მუდრანეობა საქართველოში უმჭიდროესად, შეიძლება ითქვას განუყრელად, ამ კუთხესთან და ბორჩალოს მაზრის საზაფხულო საძოვრებთან არის დაკავშირებული. ასე იყო ძველად, მაშინაც-კი როცა მესხეთი ოსმალთა ხელში იყო, ასეა ახლაც. რაკი საუკუნეთა განმავლობაში ადგილობრივ ჰაერის პირობებისა და გვარად შემუშავებულმა ტექნიკამ უთუო აუცილებლობით დაამტკიცა საზაფხულო საძოვრების საჭიროება. ამიტომ სწორედ აქ, თვით ბუნების მიერ შექმნილს საზაფხულო საძოვრებზე იყრიდა ხოლმე თავს საქართველოში მყოფი საქონელი. ეს კუთხე იმდენად აუცი-

ლებელი იყო საქართველოს მესაქონლეებისათვის, რომ მაშინაც-კი როცა მესხეთი ოსმალთა ხელში იყო, საქონლის პატრონები, განსაკუთრებით მეცხვარეები იძულებული იყვნენ სხვა სახელმწიფოში გადასულიყვნენ საქონლით და მთელი ზაფხული იქ გაეტარებინათ (იხ. ვახუშტის გეოგრაფია 182).

მესაქონლეობის მხრივ ეხლაც საქართველოში იგივე პირობებია, როგორც წარსულში იყო. მთელს აღმოსავლეთს საქართველოში სულ 857 000 დეს. საზაფხულო საძოვარი ითვლება, აქეთგან საუკეთესო საძოვრები ქვემო ქართლში და ჯავახეთში, ანუ ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრებშია, სადაც 291 000 დ. საძოვარია.

ამ უამად მთელ აღმოსავლეთ საქართველოში 3 683 000 თავი საქონელი არსებობს, სომხეთის საზღვრებში-კი (ერენის გუბ., ყარსის ოლქ. და განჯის მაღლ.) სომეხთა მთელ მოსახლეობას სულ 3 561 000 თავი საქონელი ჰყავს. ამ მაღლობებზე სომხებს. დიდძალი 2 000 000 დეს. საუკეთესო საძოვარი აქეთ ისე, რომ მთელი ბალახი მოძოვილი იყოს მათი საქონელი ამისთვის საკმარისი არ არის და ვერც შესძლებს. ამიტომ სრულებით ცხადია, რომ სომხებს საზაფხულო საძოვრები სრულებით არ ესაჭიროებათ. მაშასადამე მათთვის ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრები ამ მხრივ, ეკონომიურად არც გამოსადეგნი არიან და არც საჭირო. სულ სხვა მდგომარეობაშია აღმოსავლეთ საქართველო: უამ მაზრებოდ მთელი მესაქონლეობა უკიდურეს მდგომარეობაში და განსაცდელში ჩაყარდებოდა, საქონელი, განსაკუთრებით ცხვარი, დაიხოცებოდა.

თვით ახალქალაქისა და ბორჩალოს მაზრის მცხოვრებთაც შედარებით იმდენი საქონელი არა ჰყავთ (ორთავეში 515772 თავი ითვლება), რომ მარტო მათმა საქონელმა მთელი ამ ფართო და ღონიერ საზაფხულო საძოვრების მოჭმა შესძლოს. მაგ. ბორჩალოს მაზრაში საიჯარო საზაფხულო საძოვარი 46 000 დეს. ითვლება, აქეთგან 26 სომეხთა სოფლის საზოგადოება 10 000 დეს-ით სარგებლობს საქონლის საძოვრად, დანარჩენი 36 000 დეს.-კი აღმოს. საქართველოს სხვა მაზრებიდან მოსულს მესაქონლეებს უჭირავთ. როგორც წარსულშიც, საუკუნეთა განმავლობაში, ეხლაც აღმოსავლეთ საქართველოს დიდძალი საქონელი პატრონებს აქ მოჰყავთ და აძოვებენ. მაშასადამე სრულებით ცხადია, რომ თუმცა XIX ს.-ში შემთხვევითი მიზეზების გამო ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრებში სომეხი ღტოლვილები დაეშენნენ და ქართველთა მოსახლეობა აქ მცირე რიცხოვანია, მაგრამ მთელს აღმოსავლეთ საქართველოს დანარჩენს მოსახლეობას ამ მაზრებთან არამც თუ ეკონომიური კავშირი არ შეუწყვეტია, არამედ წინანდებურად უმჭიდროესად მასთან არის დაკავშირებული.

§ 8. როგორ უნდა შევხედოთ სომეხთა წადილს ჯავახეთის დაბატონებისას?

ყველა შემონათქვამის შემდგომ ცხადია, თუ როგორ შეიძლება შეხედოს ქართველობამ სომეხთა წადილს ჯავახეთის (ახალქალაქის მაზ.) დასასაკუთრებლად. ერეკლე მეფის პირით საქართველოს რასაკვირველია რუსეთთან ამისთვის არ დაუდვია 1783 წ. ხელშეკრულება, რომ მას შემდგომ, რაც მესხეთი ოსმალეთს ჩამოერთო, ეს უხსოვარ დროითგან საქართველოს კუთვნილი ქვეყანა, ქართული

*) დაწერილებითი ცნობები ამ საგნის შესახებ იხ. ავრონომ ყაზახაშვილის თხუზულებაში საქართველოს საერო მურნეობის მოთხოვნისუბანი ვადამიჯნის საკითხთან დაკავშირებით.

კულტურის ერთი ძლიერ კერათაგანი, სომხებს გადასცემოდა. სომეხთა ამ კუთხეში დასახლებისათვის ქართველობას შეეძლო შეეხებინა მხოლოდ ვითარცა დროებითი მოვლენისათვის: ვითარცა ოსმალთა მიერ დევნილი ხალხის დროებითი შემოხიზნისა და თავშეფარებისათვის. რა წამს სომეხთათვის პოლიტიკურად ხელსაყრელი პირობები შეიქმნებოდა, — და ეხლა ხომ სწორედ ასეთი ხანა დადგა, — ეს ოსმალეთითგან შემოხიზნული სომხობა კვლავ თავის სამშობლოს, მამა-პაპთა კერას უნდა დაუბრუნდეს. იქითგან კი, ოსმალეთითგან აქ დაბრუნდებიან ამ მიწა-წყლის წინანდელი პატრონები.

XIX საუკუნის განმავლობაში ოსმალეთში გადასახლებულს ქართველს მამადიანებს არა-ერთხელ უნდოდათ გულით თავიანთ სამშობლოში დაბრუნება და ჯვავახეთ-მესხეთში, მამა-პაპულ მიწებზე დასახლება, მაგრამ მათი ადგილი დაჭერილი იყო. ეხლა რაკი სომხები თავიანთ წინანდელ ქვეყანაში, სომხეთში წაეღუნ, მაშინ სამართლიანობა აღდგენილი იქნება და ორთავე ერს თავისი მამა-პაპეული კერა დაუბრუნდება.

VI თავი

საქართველოს საზღვრის უპიკრავი საზღვარ-დასავლეთის ხაზი.

§ 1. კოლა-არტანის, ტაო-თორთუმ-ნიანი.

რაკი ეხლა საკითხი ჯვავახეთის (ახალქალაქის მაზრის) შესახებ უკვე ყოველმხრივ გამოკვლეული გვაქვს, უნდა საქართველოს დანარჩენ მონაპირე კუთხეების შესახებ ზოგიერთი ზედმეტი ცნობები დავურთოთ.

ზევით უკვე აღნიშნულ იყო, რომ ეხლანდელ ყარსის გუბ-იის არტანისა და ოლთისის ოლქები, რომლებიც ძველად კოლა-არტანისა და ტაოს ჩრდილოეთს ნაწილს უდრიდენ, საუკუნეთა განმავლობაში ქართველ მოსახლეობას და ერს ეკუთვნოდა. მხოლოდ XVII ს-ითგან მოყოლებული არტანისა და ოლთისის ოლქში თურქთა 200 წლის ბატონობის და ისლამის წყალობით ქართველ-მამა-დიანებს ქართული ენა დავიწყებულა აქეთ. მოსახლეობა აქ თხელია და 1889 წ. არტანის ოლქში 65763 სული იყო და აქეთგან მხოლოდ 1923 სომეხი ითვლებოდა. ოლთისის ოლქში მთლად 31519 მცხოვრებთა შორის სომეხი 3130 იყო.

ამ გვარად ცხადია, რომ არტანისა და ოლთისის ოლქებში სომხები მოსახლეობის უმნიშვნელო რაოდენობას შეადგენენ. ამას ჯერ კიდევ შარშან, 1918 წ. თვით სომხებიც არ უარპყოდნენ და ა. შაპატუნიათ მავალითად ამბობდა: აქ „სომხები უმნიშვნელო უმცირესობას შეადგენენ“ და ამის გამო ამიერკავკასიის გადამიჯვნის დროს სომხეთის საზღვრებს გარეშე დავტოვეთო (Административный передел Закавказского Края ტფილისი 1918 წ. გვ. 73—74 და 75). ეს გარემოება სომხებს ეხლა ალბად დაჰვიწყებიათ და სომხეთის სახელმწიფოს სამზღვრებში მოქცევა მსურთ არტანისა და ოლთისის ოლქისა, რომელიც მათ არც ისტორიულად და არც სომეხთა თანამედროვე მოსახლეობის რაოდენობის მხრივ არ ეკუთვნით.

ხოლო ოსმალეთის სამზღვრებში დარჩენილს მესხეთის, ზემო ტაოს ნაწილში, თორთუმის ზეობაში მთელი მცხოვრებნი 1400 სული მთლად გამამადიანებულნი,

ლი ქართველები არიან, მაგრამ ქართული დავიწყებული აქვთ. ისპირში-კი, პარხალის, ხევეკის, გუდახევის და ჭირჭიმის ხეობებში ყველგან ქართველი-მაჰმადიანები ცხოვრობენ და ქართულად ლაპარაკობენ.

§ 2 ლაზისტანი

ქართველთა მოსახლეობის უუკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთი ნაპირი ჭანებს, ანუ ლაზებს უჭირავთ. ასე იყო წარსულშიაც. მათი კილო მეგრულს ახლო უდგება. ოდესღაც ლაზების ანუ ჭანების მოსახლეობა ტრაპიზონსაც-კი სცილდებოდა და თვით ეს ქალაქი და ოლქიც მათ ქვეყანას ეკუთვნოდა. ჯერ კიდევ წარსულ საუკუნეში, მაგ. 1868 წ. ლაზთა რაოდენობა ინგლისის კონსულის ვ. ჯიფფორდ პალპერის ცნობით რამდენსამე ასს ათასს აღემატებოდა. (Извест. Кавк. отд. геог. Общ. 1881 წ. VII წიგ. № 1. დამატება გვ. 15, 17, 59—60 და 68).

პროფ. ნ. მარრის ადგილობრივმა დაკვირვებამ გამოარკვია, რომ ისლამის წყალობით ლაზების გათურქება მსწრაფი ნაბიჯით წინ წასულა.

ამ ყამად ლაზური ან ჭანური მოსახლეობა მხოლოდ რიზეს სანჯაყით განისაზღვრება, რომელსაც ლაზისტანის სანჯაყსაც უწოდებენ. მაგრამ ეს მიწაწყალიც ორ მთავარ ნაწილად უნდა გაიყოს: რიზესა და ათინას ოლქად. პირველში ხალხს უკვე დედა-ენა დავიწყებული აქვს და თურქული შეუთვისებია, მეორეში-კი მცხოვრებთა დედაენა ჭანური ანუ ლაზურია. ეს ათინას ოლქი საკუთრივ ათინისა და ხოფას ყაზებისაგან შესდგება. სამხრეთ-დასავლეთით მისი სამზღვარი ქემერის კონცხთან (ქემერბურუნ) იწყობა, შემდეგ აპყვება მდ. ყანლი-დერეს, გადასჭრის ათინას წყალისა და ბეიუკ-დერეს სათავეებს და მიადგება პონტოს ქედის მწვერვალს, რომელსაც ვარსამბეკი (ვერშემბეკი) ჰქვია. აქეთგან მოყოლებული ჭანეთის მიწაწყალი ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ მიემართება და პონტოს ქედსა და შავზღვას შუა მოქცეული. ეს ზოლი თანდათან ვიწროვდება და ბათუმი ოლქში სარბთან თავდება.

ათინას ოლქი ექვს უბნად იყოფება: ხოფას, არქაბეს, ვიწეს, არტაშენის, ათინას და ხემშინის უბნებად. სულ 178 სოფელი არის. აქეთგან 39 სოფელი ხემშინის ოლქში ითვლება, რომელშიც 12778 სული მცხოვრებია. ხემშინები გამაჰმადიანებული და გათურქებული სომხები არიან. თვით ლაზთა რაოდენობის შესახებ ზედმიწევნითი ცნობები იმ გვარადვე, როგორც ოსმალეთში მცხოვრებ სხვა ეროვნებათა შესახებ, არ მოიპოვება. რუსეთის გენერ. შტაბის საიდუმლო გამოცემაში გენ. ავერიანოვის თავის მონოგრაფიაში „Этнографический и военно-политический обзоръ азіатскихъ владеній Оттоманской имперіи» (СПГ. 1912 г. издание отд. генераль-квартирмейстера, გვ. 20) ლაზების რაოდენობა 200000-ად აქვს აღრიცხული. როდესაც რუსეთის ჯარმა ამ მსოფლიო ომის დროს ლაზისტანი დაიჭირა, მცხოვრებთა უმრავლესობამ ოსმალთა ჯართან ერთად უკან დაიხია და ადგილობრივ მხოლოდ 35000 ლაზი-ლა იყო დარჩენილი. უდროვოდ გასვენებული პროფეს. იოს. ყიფშიძის მიერ ადგილობრივ შეკრებილი ცნობების მიხედვით ათინას ოლქში მკვიდრ ლაზთა რაოდენობა თუ მეტი არა 80000-მდე მაინც უნდა ყოფილიყო. ზედმიწევნითი რიცხვის გაგება მხოლოდ ეხლა შეიძლება, როდესაც მცხოვრებნი თავიანთ სახლ-კარს დაუბრუნდენ, ისიც მხოლოდ ხალხის აღწერის საშუალებით.

რობენ, რომ ეს თვალსაზრისი მხოლოდ საქართველოსთვის არის სავალდებულო, სომხეთს-კი უფლება აქვს ყოველგვარ თვალსაზრისით იხელმძღვანელოს და რომ მაშინაც-კი, როცა ისინი სომხეთისათვის საფრანგეთზე დიდი მიწაწყლის დასაკუთრებას ლამობდნენ და თავიანთ რესპუბლიკის სამზღვრებში სომხებზე უფრო მრავალრიცხოვან უცხო ტომთა მოქცევაზე ოცნებობდნენ, ეს იმპერიალისტობა-კი არ არის, არამედ უადრესი დემოკრატიზაცია.

სახელმწიფოს არსებობისათვის აუცილებლად საჭიროა, რომ მას გარეშე მტრის შემოსევისაგან თავდაცვის საშუალება ჰქონდეს და მისი მყუდრო სამოქალაქო ცხოვრება უზრუნველყოფილი იყოს. ამიტომაც არის რომ ქართველი ერის შეგნებულს ნაწილს, მის მოთავეებსა და რესპუბლიკის მთავრობას არ შეუძლიანთ თავიანთ სახელმწიფოს სამზღვრების მოხაზულობას სამხედრო თვალსაზრისითაც არ შეხედონ. თვით სომხებმა და არარატის რესპუბლიკის მთავრობამ ამ მხრივ ქართველობას, რასაკვირველია თავისდა უნებურად, დიდი სამსახური გაუწიეს და მეზობლურ ძმობა-ერთობაზე ტკბილ საოცნებო სიზმრებითგან გამოაფხიზლეს, როდესაც წინასწარი ფარული სამხედრო მომზადების შემდგომ მოულოდნელად საქართველოს სამხრეთის სამზღვრები გადმოლახეს და დაუნდობელი საომარი მოქმედება დაიწყეს. ბ-ნ ჩალხუშიანის როსტოვის რუსულ-სომხურ გაზეთში ამ ამბავის ერთი თვით უწინარეს მოთავსებული ცნობა, რომ სომეხ-ქართველთა შორის ომია და ძლევამოსილი სომხები ტფილისს მიადგენენ, რომელიც დღე-დღეზე სომეხთა ჯარის მიერ აღებული იქნებაო, აგრეთვე ინგლისურ გაზეთში დაბეჭდილი სომხეთის წარმომადგენელთა მიერ სომხეთისათვის მოთხოვნილი სამზღვრების მოხაზულობა და სტამბოლში გამოცემული სომხეთის ორი რუკა, რომლებშიაც ტფილისი, მცხეთა, გორი და ბათუმიც სომხეთის სახელმწიფოს სამზღვრებშია მოქცეული, დასასრულ სომეხთა საომარ მოქმედების მთელი მსვლელობა სრულის სიციხადით ააშკარავენ, რამდენად ფართო გეგმა ჰქონდათ სომხეთის მთავრობასა და ხელმძღვანელებს: მათი მიზანი ტფილისის დაპყრობა და დასაკუთრება იყო, ხოლო თუ სამხედრო ბედი გაუღიმებდათ, იქმნებ სომხურ რუკაზე მოხაზული მიწა-წყლის აღებაც. ადვილი წარმოსადგენელია როგორი ძმობა-ერთობის ჰანგებზე დამღვრდნენ დაშნაკელთა ბელადები და რა სამზღვრებს მიაკუთვნებდნენ ისინი საქართველოს, მათ მოუფიქრებელს მოქმედებას მთელი ქართველობა რომ დიდით პატარამდე, კიდით კიდემდე არ შეეძრა და შემოსეული მტერი მედგრად არ უკუეგდო. თუ ესლანდელი საშინელი განსაცდელისა და უბედურების შემდგომაც, თუ ისტორიისა და თანამედროვე მრავალი მწარე გაკვეთილებისა და მიუხედავადაც სომხეთის გავლენიანი წრეები მაინც საქართველოს სამზღვრების გადმოლახვას არ დაერიდნენ და ჩვენ დედაქალაქის ძალით ხელში ჩაგდება მოისურვეს, ძნელი წარმოსადგენელი არ არის, რამდენად მათ მაღა მოემატებათ შემდეგში, როდესაც წარსულისა და აწმყოს მწარე დღეები დავიწყებელი ექმნებათ. ამიტომ ქართველი ერი და მისი მთავრობა შთამომავლობისა და ისტორიის წინაშე მოვალეა თავის რესპუბლიკის სახელმწიფოებრივი სამზღვრების მოხაზულობას ჯგროვანი ყურადღება მიაქციოს და ფხიზელ დარაჯად უდგეს. ეს არც ძმობა-ერთობას და არც კეთილ მეზობლობას დაუშლის იმათთან, ვინც მართლაც ძმობაზე და მეზობლობაზე ფიქრობს და ქართველ ერსაც ყოველგვარ მოსალოდნელ ხიფათისაგან გადაარჩენს. სწორედ ამ კეთილმეზობლურ დამოკიდებულების დამყარება-განმტკიცებისათვის ქართველობას შეუძლიან უარი სთქვას თავის უფლებებზე იქ, სადაც საქართველოს თავდაცვის საშუალებას

ეს დათმობა საგრძნობ ზიანს არ მიაყენებს, მაგ., აღმოსავლეთით, საინგილოში სამ-
ზღვრად ვიშის წყლის მაგიერ კაშკა-ჩაი დასდეს, სამხრეთ-აღმოსავლეთის სამ-
ღვრის ხაზად-კი ისტორიულის მაგიერ ღებედას შემდინარეების წყალთ-გამყოფე-
ლი მთა აირჩიოს, ხოლო სამხრეთის ხაზად ისტორიულის სამზღვრის ერეენის
(= ბამბაკის) მთების მაგიერ უფრო ჩრდილოეთით მდებარე ბერდუჯის (= რუს.
ბეზობდალის) მთები მიიჩნიოს მოსამზღვრე ხაზად: საქართველოს ხელში ბერდუ-
ჯის მთები იქმნება, სომხეთის ზღუდედ და სამზღვრად ერეენის მთები.

ამ მონოგრაფიას დართული აქვს რუკა¹, რომელიც დამზადებულია სამხედ-
რო სამინისტროს ტოპოგრაფიულ განყოფილების მიერ, რისთვისაც მის უფროს
პროფ. გენ. ან. ბენაშვილს და ტოპოგრაფიულს განყოფილებას დიდი მადლობას
მოვასწენებ.

ბათუმი — კონსტანტინოპოლი.

1919 წ. იანვარი — მარტი.

¹ რედაქცია მადლობას მოახსენებს ბ-ნ ღურშიშხან ცინცაძეს რუკის მოწოდებისათვის.

კომენტარები

1. „ანდრია მოციქ. და წმ. ნინო“ პირველად გამოქვეყნდა ჟურნალ „მოამბეში“, 1900 წ. № V, განყ. II, გვ. 55—70; № VI, განყ. II, გვ. 18—50. ავტორს, როგორც თვით გვაუწყებს, იგი დაუწერია ჯერ კიდევ სტუდენტობის დროს, 1898 წ. გერმანიაში, ქ. კენიგსბერგში. დასტამბული წერილის ბოლოში დასმული თარიღი „პეტერბურგი, 1898 წ. 13. VII“ ალბათ გულისხმობს მის დასაბეჭდად გამზადებას უკვე პეტერბურგში.

ანდრიასა და წმ. ნინოს შესახებ ნაშრომს გამოუმართუნენ „ვინმე მესხი“ (გვარამაძე) და მ. ჯანაშვილი (იხ. მათი წერილები ჟურნ. „მოგზაურში“, 1901 წ. № 12 და ჟურნ. „საქართველოში“, 1908 წ. № 9); Н. Марр. Исторический очерк грузинской церкви (Журналы и протоколы заседаний Предсоборного присутствия, т. III, СПб., 1907; ს. კაკაბაძე. წმინდა ნინო და მისი ისტორიული მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიაში, თბილისი, 1912; Л. Меликсет-Бек. К вопросу о настоящем имени просветительницы Грузии, Тифлис, 1914.

თვით ივ. ჯავახიშვილმა აღნიშნულ ნარკვევში გამოთქმული ზოგიერთი დებულება დააზუსტა „ქართველი ერის ისტორიის“ I წიგნის გვიანდელ გამოცემებში — 1914 წ. შემდეგ (იხ. შენიშვნა № 8 და სხვ.).

წმ. ნინოს ცხოვრების ე. წ. არსენისეული რედაქცია ნინოსავე მეტაფრასული ცხოვრება გამოქვეყნდა 1971 წ. გამოსაცემად მოამზადეს ი. აბულაძემ, ნ. გოგუაძემ და მ. დოლაჭიძემ (იხ. ძვ. ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. III).

2. Chronique Arménienne — ასეთი სახელწოდება აკად. მ. ბროსესაგან მომდინარეობს. მან შიაგნო და თარგმნა ფრანგულ ენაზე „ქართლის ცხოვრების“ ძველი სომხური თარგმანი, რომელიც მანვე დაათარღდა და გამოსცა კიდევ — Chronique Arménienne. Additions et Eclaircissements a L'Histoire de la Georgie, სპბ, 1851. იხ. „ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი. ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევისა და ლექსიკონით“ გამოსცა ილია აბულაძემ, თბ. 1953, 1916 წ. ივ. ჯავახიშვილი „სომხურ ქრონიკას“ „ქართლის ცხოვრების“ სომხურ თარგმანს ეძახდა (იხ. „ძველი ქართული საისტ. მწერლობა“ 1916 წ. გამ., გვ. 262).

3. „№ 37“ ხელნაწერის შესახებ იხ. Н. Марр. Хитон Господень в книжных легендах армян, грузин и сиринцев (Из Сборника учеников проф. В. Р. Розена, СПб, 1897).

4. რუფინუსისა და იბერთა ტომის მოქცევის შესახებ იხ. გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. 1. ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ალ. გამყრელიძემ და სიმონ ყაუხჩიშვილმა. თბ., 1961 წ., გვ. 200—207.

5. სოკრატე (სოკრატე სქოლასტიკოსი). იხ. იქვე („გეორგიკა“), ტ. 1, გვ. 229—234.

6. სოზომენი (ერემია სოზომენე). იხ. იქვე, ტ. 1, გვ. 235—241.

7. თეოდორიტე კვირილი. იხ. იქვე („გეორგიკა“), ტ. 1, გვ. 208—213.

8. ქართლის მოქცევის ბერძნულ წყაროებს შორის ივ. ჯავახიშვილი მაშინ პირველ რიგში რუფინუსს ასახელებდა და აღნიშნავდა, რომ ის არის განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი და დანარჩენები მის ნათქვამს იმერებზე. ეს შეტეხვა ავტორმა გაასწორა 1914 წ. გამოკვლენილი ახალი წყაროს საფუძველზე. იგი თავის „ქართველი ერის ისტორიის“ I ტომში (1960 წ. გამ., გვ. 180) წერდა: „1914 წლამდე ამ წყაროთაგან (ქრისტაიანობის გავრცელების შესახებ, მ. დ.) უძველესად რუფინუსის ისტორია იყო მიჩნეული. მაგრამ ანტონ გლასმა თავის 1914 წ. დაწერილსა და გამოქვეყნებულ მონოგრაფიაში „გელასი კესარიელის საეკლესიო ისტორია... დაამტკიცა, რომ რუფინუსს სხვათა შორის ქართველთა მოქცევის ამბავი 395 წელს გარდაცვლილი ბერძენთა ისტორიკოსის გელასი კესარიელის მიერ დაწერილი საეკლესიო ისტორიიდან აქვს ამოღებული და ვადარქმნილი“. ეს წიგნი საქართველოში მხოლოდ 1923 წ. გახდა ცნობილი სიმონ ყაუხჩიშვილის წყალობით, რომელმაც მას სპეციალური ნარკვევით მიუძღვნა (იქვე).

ივ. ჯავახიშვილი თვლიდა, რომ ქართლის მეფე მირიანი გაქრისტიანდა 337 წ. ახლოს. ეს დასკვნა მას შემდეგმაც სწორად მიაჩნდა (იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 233). 1975 წ. გამოქვეყ-

ნებულ მონოგრაფიაში ნ. ლომოური რამდენადმე აზუსტებს ამ თარღს („სარკვევები ქართლის (იბერიის) სამეფოს ისტორიიდან“). გვლასი კესარელის ცნობები იხ. ღასხ. „გეოგრაფია“, ტ. 1, გვ. 179—199 და სხვ.

ქართლში ქრისტიანული სარწმუნოების გავრცელების შესახებ დასახელებულ წარმონაქნადა მიეუთითებ შემდეგ გამოკვლევებს: ს. ჯანაშია, შრომები, 1, თბ. 1949; კ. კვადლიძე, იბერიის ქრისტიანობის საკითხები (იხ. მისი „ეტიუდები“, 111, თბილისი, 1955); მისივე, ქართველთა მოქცევის მთავარი ისტორიულ-ქრონოლოგიური საკითხები („ეტიუდები“, IV, 1957); ნ. ჯანაშიას სარკვევები „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ 11 ტომში, 1973 წ., გვ. 57—76; გ. გობალიძე, ქართლის მოქცევის პრობლემა და ბაკური (ისტორიულ-კულტურული მნიშვნელობა), თბილისი, 1974, 8 ა. მოსე ხორენელის „სომხეთის ისტორიის“ სხვადასხვა გამოცემების შესახებ იხ. ლ. მელქისეთ-ბეგის „საქართველოს ისტორიის წერილობითი წყაროების პუბლიკაციები“, კატ. 1, თბილისი, 1949 წ., გვ. 230—232.

9. კაპადუკია (კაპადოკია) — მცირე აზიის ცენტრალური ნაწილის ძველი სახელწოდება; დღევანდელი თურქეთის ტერიტორიაზე.

10. ბრანჯნი. ამავე ნაშრომის მე-17 გვერდზე ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავს, რომ „ბრანჯნი ჩვენს ძველ ხელნაწერებშიაც ფრანგებად იწოდებიან“, და იმორწმუნებს თ. ყორღანის „ქრონიკების“ I წიგნს. ქართველი ერის ისტორიის I წიგნში ავტორი „ბრანჯნი“ განმარტებისაგან თავს იკავებს (იხ. 1960 წ. გამ., გვ. 177); „ბრანჯებს“ ფრანგებად მიიჩნევდა კ. კვადლიძე (იხ. მისი აქვ. ქართ. მწერლობის ისტორია, 1, 1951 წ., გვ. 593).

11. იხ. შენიშვნა № 8. რუფინუსი ქართლის მოქცევის თანამედროვე არ ყოფილა. იგი IV ს. მიწურულის მოღვაწე იყო.

12. ლაპარაკია ეფესოს საეკლესიო კრებაზე. ეფესო — იყო ძველი ქალაქი კარიასი, მცირე აზიის დასავლეთ სანაპიროზე, თანამედროვე თურქეთში.

13. აქ სრულდება ნარკვევის I ნაწილი, რომელიც დაიბეჭდა ჟურნ. „მოამბის“, 1901 წ. V ნომერში. მას მოსდევს დასასრული — ჟურნ. „მოამბის“ იმავე წლის VI ნომერში.

14. იხ. შენიშვნა № 8.

15. გრიგოლ განმანათლებლის როლის შესახებ იხ. ივ. ჯავახიშვილის ქართველი ერის ისტორია, ტ. 1, 1960 წ. გამ., გვ. 211—212 და ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა, 1935 წ., გვ. 114—115.

15 ა. სომხური ტექსტი დაზუსტებულია ორიგინალის მიხედვით.

16. იხ. Н. Марр. Хитой Господень в книжных легендах армян, грузин и сарийцев. Из Сборника учеников проф. В. Р. Розена, СПб., 1897, გვ. 75.

17. იხ. შენიშვნა № 8.

18. „რომლის უდიდეს საზრუნავს სარწმუნოება და ჰუმანიტება შეადგენდა“.

19. პეტრე მაიომელი (მაიუმელი), მაიუმის ეპისკოპოსი, V ს. ცნობილი ქართველი ფილოსოფოსი — პეტრე იბერი (იხ. შალვა ნუცუბიძე, ქართული ფილოსოფიის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1956, თავები VI—VIII).

20. იხ. Порфирий (მ. უსპენსკი; „პორფირი“ სასულიერო სახელია), Восток Христианский. Серия (в «Трудах Киевской духовной Академии», 1874—1875, გვ. 54).

21. შიითთებულ ამონაწერებში ქარაგმების გახსნა და დაზუსტება (პირველწყაროსთან შევერება) ეკუთვნის რედაქციას.

22. ქართული ეკლესიის ბიეთმმართველობის (ავტოკეფალიის) შესახებ იხ. ივ. ჯავახიშვილის წერილი — Автокефалия грузинской церкви («Политическая энциклопедия». Под ред. Л. З. Сломинского, 1, 1907, СПб, გვ. 46—48); მისივე, К истории церковных реформ в древней Грузии (Георгий Афонский). ქვეყნდება წინამდებარე ტომში; Н. Марр. Исторический очерк грузинской церкви («Журналы и протоколы заседаний Предсоборного присутствия», т. III, СПб, 1907, № 5, I дек. 1906). ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. II, 1948 წ. გამ., გვ. 180—186).

23. ორიგენი (185—254) — აღრქვრისტიანული პერიოდის დღისმეტყველი და ფილოსოფოსი, რომელსაც დიდი გავლენა ქონდა შუა საუკუნეების სქოლასტიკაზე.

24. „პეტრეს მამას ანდრეას წილად ხვდა (სახარება) ექადაგა სკუთოთოსა და ანაიმში“; პეტრეზე ნათქვამია: „ექადაგა სახარება აქ, ვალთაში, პონტოში, კაპადოკიაში, ბითინიაში, ასიაში, იტალიაში“.

25. ბიუფინია (Вифиния) — მცირე აზიის ჩრდილო დასავლეთის ისტორიული პროვინცია (თანამედროვე თურქეთში); პონტო — მცირე აზიის ძველი რაიონი, კაპადოკიის ნაწილი, სადაც წარმოიშვა პონტოს სამეფო; თრაკია — ბალკანეთის ნახევარკუნძულის ისტორიული რაიონი (ეგეოსის, შავისა და მარმარილოს ზღვებს შორის).

26. ეპიფანე მონაზონის ნაცულად აქ ეწერა „ეპიფანე კიპრელი“, რაც უნებლიე შეცდომაა. იქვე მოტანილ ამონაწერში ავტორი მიუთითებს „Ephiphanii Monachi“. ქართული ერის ისტორიის I წიგნი (1928 წ. გამ., გვ. 172 მითითებულია „ეპიფანე მონაზონი“).

27. საკები („საკების ქვეყანა“), ახლანდელი სესისტანი ირანსა და ავღანისტანში; სოგდია (სოგდი, სოლდი) — ისტორიული რეგიონი მდინარეების ზერავშანისა და კაშკა-დარის აუზებში (თანამედროვე უზბეკეთისა და ტაჯიკეთის სსრ).

28. „განა გაუწყებ იმას, რომ ყველა აბსინელთა შორის იქადაგონ სახარება, არამედ და უმეტესად მათთან, რომელნიც მდინარის ვაღმა იმყოფებიან“.

29. ივ. ჯავახიშვილის ამ ნაშრომის ავტორისეული თარგმანი რუსულ ენაზე დაიბეჭდა 1901 წ. (იხ. «Журнал Министерства Народного просвещения», № 1, СПб, გვ. 77—113).

30. დასახ. ნაშრ. გადმობეჭდილია „ქართული ერის ისტორიის“ პირველი ტომის V გამოცემა-დან (1960 წ.). გამომცემელი აკად. ს. ყაუხჩიშვილი ამ ნაშრომის შესახებ შენიშნავდა: „ივ. ჯავახიშვილის შესავალი ლექცია, წაკითხული პეტერბურგის უნივერსიტეტში 1902 წლის 18 ნოემბერს, როდესაც მან მოიპოვა პრიატ-დოცენტის წოდება და პირველად შეუდგა „საქართველოს ისტორიის“ კურსის კითხვას. ეს ლექცია, დაწერილი რუსულ ენაზე, აღმოჩნდა ივ. ჯავახიშვილის არქივში. განსვენებულ აკადემიკოსს გადაწყვეტილი ჰქონია ამ ლექციის ტექსტის გამოქვეყნება ქართულ ენაზე და დაუწყია კიდევ მისი თარგმნა: პირველი გვერდნახევარი (სიტყვებამდე: „დანარჩენ მეცნიერებისათვის“, გვ. 390, სტრ. 14 ზევიდან) ნათარგმნია თვით ივ. ჯავახიშვილის მიერ, ხოლო დანარჩენი თარგმნა უნივერსიტეტის გამომცემლობის დაავალბით დოც. მაქსიმე ბერძინიშვილმა“ (იხ. ქართული ერის ისტორიის I ნაწ. V გამოცემის შესავალი; გვ. X—XI).

31. ეს დებულება ავტორმა შემდეგში (1928 წ.) შეცვალა. იხ. მისი „ქართული სამართლის ისტორია“, წ. I, თბილისი, 1928 წ., გვ. 198. მისი აზრით, საქართველოში I—VII ს-ში იყო მხოლოდ მონობა, რომელიც X საუკუნის II ნახევრიდან „პატრონეზობამ“ (თანამედროვე ტერმინოლოგიით — ფეოდალურმა ურთიერთობამ) შეცვალა.

32. მამულიშვილობა და მეცნიერება, თბილისი, 1904 წ., 52 გვ. პირველად დაიბეჭდა გაზეთ „ცნობის ფურცელში“, 1904 წ., № 2453, გვ. 2—3; № 2458, გვ. 2—3; № 2460, გვ. 2—3; № 2465, გვ. 2—3; № 2466, გვ. 2—3; № 2467, გვ. 2—3.

33. ბურჯი ეროვნებისა, თხზულება იაკობ გოგებაშვილისა, მეორე, შეესხებული გამოცემა. თბილისი, 1903 წ.

ამ პუბლიცისტურ ნაშრომში ავტორი, პედაგოგიკური მეცნიერების მიღწევებზე დაყრდნობით, ქადაგებდა, რომ დღეა-ენა ეროვნების ბურჯია და აღამაინებმა სწავლა-განათლება, დაწყებითი ძანც, აუცილებლად მშობლიურ ენაზე უნდა მიიღონ. ამით ი. გოგებაშვილი უპირისპირდებოდა თვისაპყრობელობის შოენისტ მოხელეებს, რომლებიც ქართულ ენას სდევნიდნენ და ქვეყნის გარუსებისათვის იბრძოდნენ. ამ აზრს ივ. ჯავახიშვილი მხარს უჭერდა და ეროვნული თავისუფლებისათვის აქტიური მებრძოლი იყო. მაგრამ იგი აკრიტიკებდა ი. გოგებაშვილის წიგნში „ზოგიერთ შემქმნარ აზრს“, რომელიც მაშინ ქართულ ისტორიოგრაფიაში ჯერ კიდევ გავრცელებული იყო და რომელიც საზოგადოებრივ აქტიურ ბრძოლას ვერ უპასუხებდა. საკითხი უხეობდა „მეცნიერის მამულიშვილურ მოვალეობას“, ისტორიული წარსულის იდეალიზაციას, რასაც უარყოფითი შედეგები მოჰქონდა. ამის შესახებ იხილეთ წინამდებარე ტომის შესავალი-გამოკლევა*.

34. იგულისხმება ი. გოგებაშვილის წერილი «К вопросу о мингрельской начальной школе» («Петербургские ведомости», 1903, 27. 111), რომელიც იმავე წელს პეტერბურგში ცალკე წიგნადაც გამოიცა. ვარაიანელი (ი. გოგებაშვილის ფსევდონიმი) ილაშქრებდა სამეგრელოს სკოლებში „მეგრული ანბანის“ შემოღების ცდების წინააღმდეგ და ამით ამჟღავნებდა მეფის რუსეთის მოხელეთა ანტიქართულ საქმიანობას. ივ. ჯავახიშვილიც აცხადებდა ასეთ პროტესტს, — კიდევ მეტი—

* საერთოდ, ივ. ჯავახიშვილი უღრმესი პატივისცემით იყო გამსჯვალული ი. გოგებაშვილისადმი (იხ. მისი წერილი — „დღი პედაგოგი“, გაზ. „კომუნისტი“, 1940 წ. 27 ოქტ.).

იგი მოითხოვდა, რომ მიზნის მისაღწევად პეტრიციების წერა და პრინციპული გამოხატვა უნდა არაქმდეს საჯირო იყო აქტიური საზოგადოებრივი ბრძოლა.

35. Правда о Тифлисе. Статья Якова Гогешаши. Тифлис, 1897.

36. П. Миллюков, Главные течения русской исторической мысли, т. I, 1898. იგი ჯავახიშვილს მხედველობაში აქვს ამ ნაშრომის გვ. 147—258, განსაკუთრებით — გვ. 249—252 გვერდები.

37. Testimonium pauperitatis — „სიღარიბის მოწმობა“, ენში ჭკუანაკლებობის მატყუნებელი.

38. დაბადება და ახალი აღთქმა ითარგმნებოდა როგორც ბერძნულად, ისე სომხურად (კ. ვეველიძე, ა. ბარამიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, 1954, გვ. 57).

39. იგი, ჯავახიშვილი, — წერს ს. ჯანაშია, — დამატებულად დასამუთა, რომ ანაი გრაგოლ განმანათლებლის ქართლის მოქცევაში მონაწილეობის შესახებ ვაერტელას იწვევს მხოლოდ VI ს. შუადას და გრძელდება VIII ს-მდე. შემდეგ იგი თანდათან ქრება, ამ შეხედულების წარმოშობის მიზეზები იმდროინდელ პოლიტიკურ ვითარებაში იბუნება“ (საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II, 1973 წ., გვ. 76).

40. იგი, ჯავახიშვილი საკითხისადმი მხოლოდ მეცნიერულ მდგომარეობით მოითხოვდა, თითონ კი ვეველიძეში როდი ითანხმებოდა ნ. მარს (იქვე, გვ. 157—158), იხ. ქვემოთ, გვ. 166, შენ. 47.

41. ისტორიული გადმოცემები ვიღებო ტელის შესახებ საეჭვოდ მაინც XIX საუკუნეში (ბერნაძე, კობი), მაგრამ უახლესი გამოკვლევებით (კ. შაიბი...) ამ გადმოცემაში აღწერილი რეალური ამბავი, ოღონდ მნიშვნელოვნად გადამუშავებული (Советская Историческая Энциклопедия, 14, გვ. 181).

41 ა. „სიბრძნე ბლავარისი“-ს შესახებ იხ. შ. ნუცუბიძის ქართული ფილოსოფიის ისტორია, I, 1956, თავი VII.

42. უახლესი გამოკვლევებით (პერმანდი, პოლიმანი, ბროსიტერი) თქმულმა გრაგოლს შესახებ ისეთი რთული შედეგებისაა, რომ ძნელია მისი თავდაპირველი სახის და წარმოშობის ადგილის დადგენა. მასში შეინიშნება როგორც კლტური და აღმოსავლური, ისე ჰელი წარმართული ელემენტები.

42 ა. თვით ნ. მარსაც და იგი, ჯავახიშვილმაც შემდეგში შეცვალეს თავიანთი შეხედულება „ვეფხისტყაოსანზე“. (იხ. ნ. მარსი, «Вопросы Вепхисткаосани и Висрамини. Тбилиси, 1966, გვ. 9; იგი, ჯავახიშვილი, „ქართული ენისა და მწერლობის საკითხები“, თბილისი, 1956 წ.).

43. დ. კობიძის წაკითხვით — „ფხრედ-დინ გორგანის თხზულება ეს ო რამისი (ვისრამინი)“, იხ. დ. კობიძე, სპარსული ლიტერატურის ისტორია, თბილისი, 1975 წ., გვ. 247.

44. ამ აბჯაცში ჩამოთვლილი სპარსელ მგოსანთა რიგი სახელების განსხვავებული წაკითხვა იხ. დ. კობიძის აღნიშნულ ნაშრომში.

45. „სპარსული მგოსანი“ — დიდი აზერბაიჯანელი პოეტი ნიზამი განჯელი, რომელიც მისი დელ ნარკვევებში, საერთოდ „სპარსელ მგოსანად“ იყო მიჩნეული.

46. Ethie Hermann Neupersische Literatur.

47. ნაშრომში „მამულიშვილობა და მეცნიერება“ აშკარად ჩანს ნ. მარსის აღნიშნულ შეხედულებათა გავლენა ახალგაზრდა იგი, ჯავახიშვილზე, რის შესახებაც იგი თითონ აღნიშნავდა, რომ ადრე მას ნ. მარსის ნაშრომები და თეორია „შემცდარად ეწეებოდა“ (ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, თბ., 1957 წ., გვ. XI). ეს ეხებოდა არა მარტო ლინგვისტურ სფეროს. თავის მერმინდელ, მოწოდების ასაკში შექმნილ ნაშრომებში იგი, ჯავახიშვილი მიუდგომდა აკრიტიკებდა ნ. მარსის შეცდომებს და არაზუსტ მსჯელობას, რაშიც უკვე იქნის მოკრძალებით იხსენიებდა მას. „იველი ქართული ისტორიის მწერლობის“ 1916 წ. გამოცემა იგი, ჯავახიშვილმა მიუძღვნა „პირფას მასწავლებელს... ნიკო მარს“.

აქ მინიშნულ და მის მომდევნო გვერდებზე იგი, ჯავახიშვილი ქართული მწერლობის, კერძოდ კი, ვეფხისტყაოსნისა და მისი ავტორის შესახებ მსჯელობის დროს კვლავად მოხდება ნ. მარსის, თვის გვიანდელ ნაშრომებში კი იგი, ჯავახიშვილი ამ საგანზე აყალიბებს ორიგინალურ, მეცნიერულად დასაბუთებულ შეხედულებებს, რომელთაც საპატიო ადგილი უკავია თანამედროვე რესთავილოლოგიაში. მაგალითად, ვეფხისტყაოსნის სიუჟეტის სპარსული წარმართობის შესახებ დამატებითი მსჯელობა მოცემულია მის ნარკვევში „ვეფხისტყაოსანი“ (იხ. ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1956 წ., გვ. 32—39 და სხვ.).

48. იხ. შენიშვნა 47.

49. დ. ალიშანი, შირაკი. ვენეცია, 1881 წ., გვ. 153 (სომხურ ენაზე); Н. Марр. Грузинский извод сказки о трех остроумных братьях из «Русуданнани» («Сборник факультета восточных языков», СПб, 1895 წ., გვ. 228).

50. იხ. შენიშვნა 47.

51. როგორც ითქვა, „მამულიშვილობა და მეცნიერება“ იბეჭდებოდა გაზეთ „ცნობის ფურცელში“ 1904 წ. მისი გამოქვეყნების შემდეგ დაიბეჭდა რამდენიმე შენიშვნა აღნიშნულ ნაშრომზე: მ. ჯანაშვილის („ცნობის ფურცელი“, 1904 წ. № 2472—73, 20. IV და 21. IV), ი. გოგებაშვილის (იქვე, № 2481, 29. IV). იხ. აგრეთვე „ივერია“, 1904 წ., 17 ივლისი, გვ. 2—3 და 18 ივლისის ნომერი, გვ. 2.

52. პირველად დაიბეჭდა ჟურნალ «Министерства народного просвещения»-ში, 1904 წ., გვ. 358—372.

ამ ნაშრომში წამოყენებული დებულებები, გიორგი მთაწმინდელის საეკლესიო-ისტორიულ მოღვაწეობას რომ აშუქებენ, ნაწილობრივ ასახა ივ. ჯავახიშვილის „ქართველი ერის ისტორიის“ II წიგნის VII თავში — „საქართველოს სოციალური და კულტურული მდგომარეობა გავრთიანების ხანაში“ (იხ. 1914 წ. გამოცემა, გვ. 466—505 და 1948 წ. გამოცემა, გვ. 165—192).

53. Протат („პროტი“) — „საარქიმანდრიტო“; „პროტი“ — არქიმანდრიტი, რომელიც მთაწმინდის ყველა მონასტრის სათავეში იდგა. „პროტის სამყოფელი იყო კარაის, სადაც ღვთისმშობლის ეკლესია იყო აგებული“ (გიორგი მთაწმინდელი, ცხოვრება იოვანესი და ეფუჟმესი. გამოსაცემლად მოამზადა ივ. ჯავახიშვილმა. რედ. ა. შანიძე, თბილისი, 1946 წ. გვ. 126).

პირველი გამოცემის შენიშვნაში, იმავე გვერდზე, გაპარულია კორექტურული შეცდომა — «Протат находился в Карсе», რაც გავასწორეთ — «находился в Карни». კარია იმყოფება თანამედროვე თურქეთის აიღინის ვილაიეთში.

54. რუის-ურბნისის კრების შესახებ, იხ. ივ. ჯავახიშვილის „ქართველი ერის ისტორია“, წ. II, 1965 წ., გვ. 212—214.

55. „გასუდ. სტროი...“ გამოქვეყნდა პერიოდულ გამოცემაში — «Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии», книга VII, СПб, 1905.

56. ვახუშტის ნაშრ. ბოლო გამოცემა — ქართლის ცხოვრება, ტ. IV. ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ., 1973. („ზენი“ და ჩვეულებანი საქართველოსანი“, გვ. 13—38).

57. თეიმურაზ ბატონიშვილი. ისტორია დაწვებითგან ივერიისა ესე იგი გიორგისა, რომელ არს სრულიად საქართველოსა, სპბ., 1848.

58. „საქ. ისტ.“ — ბროსე მ., საქართველოს ისტორია. ნაწილი პირველი. მეფეთა და მთავართა გენეალოგიით და ქრონოლოგიით. ნათარგმნი და განმარტებული ს. ლოლბერძის მიერ. თბ., 1895.

59. ბაქრაძე დ., ისტორია საქართველოსი (უძველესის დროდან X საუკ. დასასრულამდე). თბ., 1889.

60. ჯანაშვილი მ., საქართველოს ისტორია, შემუშავებული და შევსებული ავტორისაგან. მეორე გამოც. ზ. ჭიჭინაძისა, თბ. 1894.

60 ა. კარდუხების, ხალიბების, მოსინიკების (მოსინოკების), ტაოხების, სკვითების (ივ. ჯავახიშვილთან — сквифины ჩვენ დავაზუსტეთ — сквифинны-თ), მაკრონებისა და სხვ. ისტორიული განსახლებისა და ეთნიკური კუთვნილების შესახებ იხ. თ. ყაუხჩიშვილი, საქართველოს ისტორიის ბერძნული წყაროები, თბ., 1976, გვ. 52—57 და სხვ.

61. ჭანეთი — ქართველებით დასახლებული ქვეყანა — ივ. ჯავახიშვილის მერმინდელი გამოკვლევების მიხედვით გვიან იყო ქართული სახელმწიფოს პოლიტიკურ ფარგლებში. XIV ს. დამდევს იგი „ბერძენთა შეფემ“ უწყალობა სამცხის ათაბაგს ბექა ჯაყელს (ქართველი ერის ისტორია, წ. III, 1966 წ. გამ., გვ. 250), მერე ჭანეთის გარკვეული ნაწილი გურიელის ხელთაა, მაგრამ შემდეგში სამცხის ათაბაგი (უკვე ოსმალთა მორჩილებაში მყოფი) იბრუნებს მას (იქვე, ტ. IV, 1967 წ. გამ., გვ. 75, 150, 159, 167). ჭანეთის მეგრულ-ჭანური მოსახლეობა, ისტორიული სამხრეთი საქართველოს სხვა პროვინციების ტერიტორიებთან ერთად, XVI საუკუნეში საბოლოოდ მიიტაცეს ოსმალთა დამპყრობლებმა.

62. მოტანილი ადგილის დაზუსტებული ქართული თარგმანი იხ. თ. ყაუხჩიშვილის წიგნში — სტრაბონის გეოგრაფია. ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1957 წ., გვ. 129—130.

63. სტრაბონის აღნიშნული ცნობის ჯავახიშვილისეული დასკვნების შესახებ იხ. წინამდებარე ტომის შესავალი — „ივ. ჯავახიშვილის მეცნიერული მოღვაწეობა 1898—1912 წლებში“.

ვრცელი და მრავალმხრივი საინტერესო მეცნიერული მსჯელობის სტაბილურად ცნობა შესახებ იხ. „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ I ტომში, აკად. ვ. ჯავახიშვილის რედაქციით, თბ., 1970 წ. იქვე სრულადაა მითითებული საკითხის შესახებ არსებული ლიტერატურაც.

64. ავტორის შენიშვნაში უნდა იყოს: Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI, Под ред. Д. З. Бакрадзе, изд. А. С. Френкеля, Тифлис, 1887.

65. იხ. აბაიანე. მითრიდატეს ომების ისტორია. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოცემა და შესავალი და საძიებლები დაურთოთ თ. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1959.

66. დიონ კასიოსის „რომის ისტორია“. ცნობები საქართველოს შესახებ (იხ. დიონ კასიოსის ცნობები საქართველოს შესახებ. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოცემა ნოდარ ლომოურმა, თბ., 1966).

67. Г. Халатьянц, Армянские Аршакиды в истории Моисея Хоренского. М., 1903.

68. ამიანე მარცელინე და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ (იხ. ვეორგია. პიზნტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. I, გამოსცეს ალ. ვაჭერელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1961, გვ. 75—165).

69. „Dio Cas“. იხ. ნ. ლომოურის დასახ. გამოცემა, გვ. 82—87.

70. იხ. „ქართლის ცხოვრება“, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, ტ. I, 1955 წ., გვ. 11.

71. „ანაბასისი“ ქსენოფონტის, მისი ცნობები საქართველოს შესახებ იხ. თ. მიქელაძე, ქსენოფონტის „ანაბასისი“ (ცნობები ქართველი ტომების შესახებ), თბ., 1967; თ. ყაუხჩიშვილი, საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები, თბ. 1976. ივ. ჯავახიშვილიან — «в городе Гимниаде» და ვაჭუხტით — «в городе Гвимиаса»; ასევე — «Скифинов» — «Скифинов».

72. Армянская география VII века по р. Хр., приписываемая Моисею Хоренскому. Текст и перевод К. Патканова. СПб, 1877; S Soukry. Géographie de Moïse de Coréne d'après Ptolémée Venise. 1881. იხილეთ: С. Т. Еремян, Армения, «Ашхарациуц»-у (Армянской географии VII века). (Опыт реконструкции армянской карты VII века на современной картографической основе). Ереван, 1863.

73. Н. Марр. Георгий Мерчул. Жизнь св. Григория Хандзтийского. Грузинский текст, введение, перевод... («Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии», кн. VI, СПб. 1911).

74. Н. Марр. Мученичество девяти отроков колайцев. ქართული ტექსტი რუსული თარგმანით და გამოკვლევი (Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. V, СПб, 1903).

75. ტექსტში იყო „არბუქეთისა“, რომელიც შეეცვალათ — „არშაკეთისა“. ეს დაზუსტება ეკუთვნის ვანსე. პროფ. ვ. დონდუას, რომლის ხელთ ნაქონი წიგნითაც («Госуд. строй») ჩვენ ვისარგებლეთ.

76. ე. თაყაიშვილი. მასალანი საქართველოს სტატისტიკურის აღწერილობისა მეოთხეაბეჭე საუკუნეში... II. აღწერა არაგვის ხეობისა, შედგენილი მეფის ირაკლი მეორის ბრძანებით ლარსაბ მაცაშვილისა და მანუჩარ თუმანიშვილის მიერ 1774 წ., თბ., 1907 წ.

77. ლაზარ ფარბეცისა და საქართველოს შესახებ მის ცნობათა შესახებ იხ. ლ. ნ. ჯანაშიას მხოხორაფია — „ლაზარ ფარბეცის ცნობები საქართველოს შესახებ“, თბ., 1962. დამოწმებული ამონაწერი და მისი ქართული თარგმანი გადმოცემულია ამ წიგნის 218-ე გვერდზე.

78. „სეფე“ და „სეფეჟული“ (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, 1929 წ., გვ. 361, 382, 393, 460).

79. ივ. ჯავახიშვილი სარგებლობს მოსე ხორენელის „სომხეთის ისტორიის“ სომხური გამოცემით, თბილისი, 1881 წ.

80. „წმ. ნინოსთან“ ჩანართი ფრჩხილებში ეკუთვნის რედაქციას.

81. Физиолог — «Сборник статей и сведений о животных и камнях, получивший начало во II или в III в. по р. Хр.»... (Брокгауз... Энциклопед. словарь. СПб, 1902, т. XXXV-A, 719).

82. „სიჩი ჯაძი“. უფრო შემოკლებით — „ს. ჯ.“ (იხ. პ. — „სოფერქ ჰიკაქანქ“ — „სომხური წერილები“. ამ კრებულის XIX ტომში გამოცემულია სომხური მარტიკოლოგიური ძეგლები ამ გამოცემის შესახებ დაწერილებით იხ. ივ. ჯავახიშვილის აქველი სომხური საისტორიო მწერლობა“, თბილისი, 1935, გვ. 2-6.

83. იხ. შენიშვნა № 82.

84. პეროდიტესა და მის ცნობებზე იხ. თ. ყაუხჩიშვილის წიგნი — „პეროდიტეს ცნობები საქართველოს შესახებ“, თბ., 1960. მითითებული ციტატის ქართული თარგმანი ბერძნულიდან გადმოცემულია ამ წიგნის 113-ე გვერდზე.

85. იხ. შენიშვნა № 82.

86. აქ იგულისხმება ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომი — „საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია“ (1905 წ.). იხ. ამავე ტომში.

87. ყმა „გლეხის“ მნიშვნელობით („კრეპოსტნოი“) საყოველთაოდ ვრცელდება (ივ. ჯავახიშვილის გვიანდელი მოსაზრებით) XIV—XV სს-ში, ესაა, მისივე განსაზღვრით, ბატონყმური პერიოდი საქართველოში (იხ. „საქართველოს ისტორია“, 1940 წ. გამოცემა, ხელნაწერის უფლებით, გვ. 281).

88. როცა ივ. ჯავახიშვილი ამ სტრიქონებს წერდა (1905 წ.) ჯერ კიდევ არ იყო გამოქვეყნებული ნ. აღონცის მონოგრაფია — *Армения в эпоху Юстиняна. Политическое состояние на основе нахарарского строя (Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. XI, СПб, 1908 г.; Второе издание — с предисловием К. Н. Юзбашяна, Ереван, 1971)*.

89. ლანგლუს დასახ. ნაშრ. გამოცემა 1860 წ.

90. აღიშანის ნაშრ. გამოცემა 1890 წ.

91. ადრე გამოცემული ტექსტის 146-ე გვერდზე შენიშნავდა ვ. ღონდუა: *Еллинек. Общее учение о государстве, т. I, 1903 (немецкое издание, 1900)*.

92. როგორც ცნობილია, ივ. ჯავახიშვილმა ეს ნაშრომი წარადგინა მაგისტრის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად და წარმატებითაც დაიცვა 1907 წ. დაცვისათვის მას წარუდგენია ნაშრომის „დებულებები“, რომელსაც აქვე ვებუჯავთ: *Положения [к «Гос. строю» И. А. Джавах.]**

1. Род и родовая организация являются основой государственного и социального строя древней Грузии и древней Армении; это видно как из данных исторических, так и из фактов лингвистических (терминологии).

2. Роды в Армении и Грузии состояли из «танутера» = «мамасахлиса» — главы рода и «სეჟი» = «სეპე» — членов рода; наследование должности главы рода шло по старшинству в роде.

3. Власть армян. «танутера» и ишхана — правителя области зиждилась на территориальной основе.

4. Сохранные армянскими историками рассказы об истреблении целых родов за проступки одного сочлена объясняются кровной родовой мстью и принципом не индивидуальной ответственности, а родовой.

5. Сословное различие в древнейшую эпоху Грузии основывалось на численном превосходстве родов, а сообразно с этим и их силе.

6. В эпоху Страбона несвободным населением в Грузии владел царский род, на земле которого оно жило и отбывало повинности натурой.

7. Армян. «нахарары», «азаты», «рамыки» и «востаники» составляли свободные сословия, «შინაკანს» — несвободное население.

Печатается по определению факультета Восточных языков: 13 апреля 1907 г.

Секретарь Факультета В. Бартольд

Типография Императорской Академии Наук (Вас. Остр., 9 лин., № 12).

პირველი გულისხმიერი გამოხმაურება ივ. ჯავახიშვილის აღნიშნულ მონოგრაფიაზე იყო გ. მურადიანის წერილი, რომელიც სოლიდურ არმენოლოგიურ ჟურნალ „არარატში“ დაიბეჭდა 1905 წ.

*) კვადრ. ურჩხილებში მინაწერი ეკუთვნის ვარლამ ღონდუას. მასვე ეკუთვნის ამ ფურცლის ბოლოში შენიშვნა ფანქრით — „ეს ფ. შუმთხვევით პოუნილია ჩემგან ლ-გრადს, 192... წ. ქალაქ-დებში... ვ. დ. “. წიგნის ღონდუასეულ ცალში ჩაკრულია აღნიშნული „დებულებები“. ასეთი მინაწერებით წიგნი დაცულია ივ. ჯავახიშვილის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში, პროფ. ვ. ღონდუას სახ. კაბინეტში.

წიგნებიდან ამისა, როგორც შესავალ ნაწილში ვთქვით, ამით 1905 წ. გამოქვეყნებულ ნაშრომს თავისი ორიგინალური ხასიათი არ დაუკარგავს. ეს უმთავრესად იმაში გამოიხატება, რომ ავტორი მაშინ ერთ მთლიანობაში განიხილავდა სოციალური და პოლიტიკური წყობილების საკითხებს. მეცნიერის არქივში (კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი) დაცულია 1905 წ. გამოცემული წიგნის ეგზემპლარი (№ 162), რომელიც ავტორს თავისი ხელით უსწორება.

იხ. აგრეთვე, ივ. ჯავახიშვილის «Грузия» (ბიბლიოგრაფიული მიმოხილვები), წერ. III, 1906 წ., გვ. 427—429, სადაც ავტორი გადმოსცემს ზემოთ აღნიშნული მისივე ნაშრომის დასკვნებს.

99. პირველად გამოქვეყნდა 1907 წ., თბილისში. წიგნის ქრონოლოგიური ჩარჩოება IX—XIII სს.

100. აქ იყო „IX“ საუკუნე ნაცვლად XI-ისა, რაც უნებლიე (კორექტურული) შეცდომის ნაცვლიდ ჩანს და რიცხვის ნიშანთა (I და X) გადაადგილების შედეგია. ლეონტი მროველისადმი მიძღვნილ სპეციალურ ნარკვევში, რომელიც „ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაშია“ შესული, ივ. ჯავახიშვილის მას XI საუკუნის პირველი ნახევრის მოღვაწედ თვლიდა (1945 წ. გამოც., გვ. 171—184). ამ საგანზე იხ. აგრეთვე: კ. კეკელიძის ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბილისი, 1960 წ., გვ. 236—243 და გ. ვაფინდაშვილის — ლეონტი მროველის 1066 წლის საამშენებლო წარწერა (საქ. მეცნ. აკადემიის სახ. მეცნ. განყოფილების მოამბე, 1961 წ. № 1, გვ. 239—262).

101. „საეკლ. მუხ. გამ.“—იგულისხმება „ათონის ივერთა მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი აღაპებით.“ საიუბილეო გამოცემა საეკლესიო მუზეუმისა. თბილისი, 1901 წ. იქვეა დამატების სახით გამოქვეყნებული გიორგი მთაწმინდელისა და ილარიონ ქართველის ცხოვრება.

102. ნიკორწმინდის საბუთის უკანასკნელი პუბლიკაციები: მ. ბერძნისვილის (იხ. მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის, ნაკვ. 34, 1962 წ., გვ. 25—42); ი. დოლიძის (ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, 1970 წ., გვ. 27—33).

103. იხ. ი. დოლიძის დასახ. პუბლიკაცია, გვ. 165. ამ წიგნში გამოქვეყნებულია XI—XIX სს. საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები.

104. ბექა და აღბულას სამართლის პუბლიკაცია იხ. წიგნში — ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1953 წ.

105. „ძეგლის წერაჲ რუის-ურბნისის კრებისაჲ“ (იხ. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, ი. დოლიძის გამოც., 1970 წ. გვ. 105).

106. M. Brosset, Rapports sur un Voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847—1848, SPb, I, 1849; II, 1850; III, 1851. ამ შემთხვევაში ივ. ჯავახიშვილი იმოწმებს I ტომში შესულ VII მოხსენებას. აქ შეცდომით იყო მითითებული გვ. 90 ნაცვლად 91-სა.

მარი ბროსეს გამოქვეყნებული ქართველოლოგიური და არმენოლოგიური ნაშრომების ბიბლიოგრაფია ერთვის შ. ხანთაძის მონოგრაფიას „მარი ბროსე“ (თბილისი, 1966 წ., გვ. 170—203).

107. ციფრების შემდგომი დაზუსტება მოცემულია ივ. ჯავახიშვილის ქართველი ერის ისტორიაში (XI—XV საუკუნეები), თბ. 1949, გვ. 96; მერმინდელი დაზუსტებანი იხ. ნარკვევებში: ვ. დონდუა. საისტორიო მიზეზანი, I, 1967 წ. „ჰამდალამა ყაზინის ერთი ცნობის გამო“, გვ. 141—145 და რ. კიკნაძე. XIV საუკუნის პირველი ნახევრის საქართველოს ისტორიიდან (ჰამდალამა ყაზინის ერთი ცნობის განმარტება). დაიბეჭდა კრებულში „მიზეზანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან“, თბილისი, 1976 წ.

108. Дестунис Спиридон (комментарии Гавр. Дестуниса). Прокопия Кесарийского История войн Римлян с Персами, вандалами и готами: а) История войн Римлян с Персами, кн. I—II, СПб, 1886—1890, б) История войн с вандалами, кн. I, СПб, 1891 (იხ. სიმ. ყაუხჩიშვილის, გეორგიაკა, ტომი მეორე. მეორე შევსებული გამოცემა, თბილისი, 1965 წ. პროკოპი კესარიელის თხზულებათა თარგმანების სია, გვ. 42).

109. დაანგარიშების ღრის დაშვებული შეცდომა გავასწორეთ ავტორისავე მერმინდელი დაზუსტების მიხედვით (შდრ. „საქ. ეკონომიური ისტორია“, 1907 წ., გვ. 75 და „ქართველი ერის ისტორია“, ტ. III, 1966 წ., გვ. 342—343).

110. ქართველი ერის ისტორიის III ტომში ავტორი (გვ. 343) გაუთვალისწინებელი სულაღობის სავარაუდო რიცხვად, ნაცვლად აქ მითითებული ნახევარი მილიონისა (საქ. ეკ. ისტორია, 1907 წ., გვ. 75) მიუთითებს ერთ მილიონს.

111. ეკონომიური ისტორიის V თავში („საფასე და საზოგადო“) მოცემული კვლევა-ძიება დაედო

საფუძვლად ავტორის მიერ 1925 წ. გამოქვეყნებულ მონოგრაფიას — „ქართულ საფას-საზომთა მცოდნეობა ანუ ნომინატივა-მეტროლოგია“.

112. ქართული „საფასის“ (მონეტის) შესახებ იხ. ლ. კაპანაძე, ქართული ნომინატივა, თბილისი, 1950 წ. ამ წიგნს ერთის „შრომების სია, რომელიც ქართული ნომინატივის შესახებ საერთო ცნობებს შეიცავს“ (გვ. 108—110).

113. „საზომის“ შესახებ იხ. შენიშვნა № 111.

114. ქართული „საზომთა“ შესახებ, ივ. ჯავახიშვილის აღნიშნული მონოგრაფიის შემდეგ (შენიშვნა № 111) დავასახელებთ გ. ჯაფარიძის ნაშრომს — ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან, თბილისი, 1973 წ., სადაც მიმოხილულია ამ საგანზე არსებული ლიტერატურა და წყაროები.

115. „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ გამოქვეყნებას უარყოფითად გამოხეზაურა ფილიპე მახარაძე (იხ. მისი „ბიბლიოგრაფიული შენიშვნები“: ჟურნ. „ცისკარი“, 1907 წ. № 5, გვ. 11—13). რეცენზენტი ვერ ითვალისწინებდა ქართული ფეოდალური მცოდნეობის განვითარების დონეს. გარდა ამისა, როგორც ჩანს, იგი ფიქრობდა, რომ XII საუკუნეში სასაქონლო წარმოების დაბალი სტადია არ შეიძლებოდა ყოფილიყო. ივ. ჯავახიშვილის მსჯელობიდან (საშინაო და საგარეო ვაჭრობის ხელისნური წარმოებისა და საქალაქო ცხოვრების განვითარების შესახებ) ფ. მახარაძეს გამოუტანია არასწორი დასკვნა, რომ თითქმის ავტორი უარყოფდა XII საუკუნის საქართველოში ნატურალური მეურნეობის პატონობას. სინამდვილეში ეს ასე არ იყო.

ფ. მახარაძე „ფანტასტიკურად“ მიიხვევდა ივ. ჯავახიშვილის მიერ გამოთვლილ რაოდენობას საქართველოს მოსახლეობისა XII—XIII საუკუნეებში. მას, ჩანს, უნდა აღემატებინა ამ გამოთვლისათვის არსებული ერთადერთი წყაროსათვის (1254 წ. აღწერა) და ივ. ჯავახიშვილის შენიშვნისათვის, რომ 5 მილიონი სული უნდა ყოფილიყო საქართველოს სამეფოს ვრცელ ფარგლებში, ხოლო საკუთრივ საქართველოში ამ რიცხვის ნახევარი შეიძლება ვინაგარიშოთ (საქ. ეკონ. ისტ., 1907 წ., გვ. 80).

„საქართველოს ეკონომიური ისტორია“ 1906 წ. ნაწილობრივ იბეჭდებოდა „ივერიის“ ჟურნალებზე (№ 22, გვ. 12—16, № 26, გვ. 10—12). 1907 წ. ივ. ჯავახიშვილს ამ თემაზე საჯაროთ ლექცია წაუკითხავს, რის შესახებაც დაიბეჭდა ცნობილი მოღვაწის ალ. ფრონელის ინფორმაცია გაზეთ „ისარი“-ში. ინფორმაციაში გადმოცემულია ლექციის შინაარსი (იხ. ლ. გვრიტიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, თბილისი, 1968 წ., გვ. 25. გაზ. „ისარი“, 1907 წ., 7 იანვარი).

„საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ ივ. ჯავახიშვილმა, როგორც ცნობილია, 1930—1935 წლებში ორი დიდი ტომი მიუძღვნა. ფეოდალური საქართველოს ეკონომიური განვითარების ცალკეული საკითხების შესწავლა საკმაო წარმატებით მიმდინარეობდა ივ. ჯავახიშვილის გარდაცვალების შემდეგაც. მაგალითისათვის დავასახელებთ შოთა მესხიას მონოგრაფიას „ქალაქბა და საქალაქო ცხოვრება ფეოდალურ საქართველოში“, რუსულ ენაზე (თბილისი, 1959 წ.), სადაც უშთაერესად განხილულია XVII—XVIII სს. ეთარება, მკვრამ თვალსაჩინო ნაწილი ეთმობა ადრეულ პერიოდსაც (გვ. 9—102).

არსებობს აგრეთვე მრავალი სტატია და ცალკეული ქალაქებისადმი მიძღვნილი მონოგრაფიები (ა. აფაქიძე, ლ. ჭილაშვილი, ლ. მუსხელიშვილი...), ქართული ისტორიოგრაფიის მიღწევები, კერძოდ, IV—X სს. საქართველოს ეკონომიური განვითარების კვლევა-ძიებაში, შეჯამებულია „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ II ტომში (თბილისი, 1973 წ.).

იხ. აგრეთვე: შოთა მესხიას ნარკვევი — „ივანე ჯავახიშვილი და საქართველოს ეკონომიური ისტორიის საკითხები“ (ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილ სათუბილეო კრებულში, 1976 წ.); პატატა გუგუშვილი, ივანე ჯავახიშვილი და საქართველოს ეკონომიური ისტორიის საკითხები (გაზ., „თბილისის უნივერსიტეტი“, 1976 წ., 7. X).

116. დაიბეჭდა პირველად 1908 წ. (Известия Императорской Академии Наук. II, № 5, გვ. 433—446; II, № 6, გვ. 511—536, სანკტ-პეტერბურგი).

ამ ნაშრომის შესახებ ავტორი 1928 წელს შენიშნავდა: „1908 წ. რუსეთის სამეცნიერო აკადემიის უწყებებში გამოვაქვეყნე 1902 წელს დაწერილი მონოგრაფია „საქართველოსა და სომხეთის განხეთქილების ისტორია VII ს. დამდეგს...“, რომელიც სომხური წყაროების კრიტიკულ შესწავლაზე იყო დამყარებული“ (ქართველი ერის ისტორია, წ. 1, 1928 წ., გვ. 348, 1960 წ. გამოც. გვ. 376—377. იქვე ივ. ჯავახიშვილს მიმოხილული აქვს საგნის გარშემო არსებული ლიტერატურა).

დასახელებული გამოკვლევის დაბასიათება მოცემულია ლ. მელიქიშვიტის ნაშრომში „საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, III, 1958 წ.“. ივ. ჯავახიშვილი და არმენოლოგია“ (ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, III, 1958 წ.).

ივ. ჯავახიშვილი თვითონ მიუთითებდა ერთ საკითხზე, რომლის გამოკვლევა მას აუცილებლად მიაჩნდა განსახილველად პრობლემის სრულყოფილად შესწავლისათვის. ეს იყო X ს. სომეხი ისტორიკოსის უხტანესის თხზულებაში შეტანილი ეპისტოლეების შედარება „ეპისტოლეთა წიგნთან“, რომელიც თბილისში გამოიცა 1901 წ. და რომელ წერილებსაც თავის დროზე ემყარებოდა უხტანესი. „იბრაღად ასეთი შრომა, — დასძენდა ავტორი, — დამზადებული მქონდა, მაგრამ 1918 წ. მთელ ჩემ, პეტერბურგიდან მომავალ, წიგნთსაცავთან ერთად დამეკარგა. ამ მიმოწერის კრიტიკულად აღდგენა აუცილებელი, მორიგი საკითხია“ (ქართული ერის ისტორია, წ. I, 1960 წ. გვ. 376). ეს ანდერძი შეასრულა ზ. ალექსიძემ, რომელმაც „ეპისტოლეთა წიგნის“ სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევიითა და კომენტარებით გამოსცა 1968 წ. (გამომც. „მეცნიერება“, თბილისი). ზ. ალექსიძემ ასეთივე წესით გამოსცა, აგრეთვე, უხტანესის „ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან“ (გამომც. „მეცნიერება“, თბილისი, 1975 წ.).

117. შეადარე: ზ. ალექსიძე, ეპისტოლეთა წიგნი, გვ. 88; მისივე, უხტანესის „ისტორია...“, გვ. 132.

118. ზ. ალექსიძე, ეპისტოლეთა წიგნი, გვ. 32, 1.

119. ზ. ალექსიძე, უხტანესის „ისტორია...“, გვ. 30.

120. ზ. ალექსიძე, ეპისტ. წიგნი, გვ. 91—100; მისივე, უხტანესის ისტორია, 134—141.

121. ზ. ალექსიძე, ეპისტ. წიგნი, გვ. 1; მისივე, უხტანესის ისტ., 52.

122. ზ. ალექსიძე, ეპისტ. წიგნი, 67; უხტანესი, 122.

123. ზ. ალექსიძე, ეპისტ. წიგნი, 2; უხტანესი, 52.

124. ზ. ალექსიძე, ეპისტ. წიგნი, 33—34.

125. ზ. ალექსიძე, ეპისტ. წიგნი, 70—71; უხტანესი, 126.

126. ზ. ალექსიძე, ეპისტ. წიგნი, 43.

127. პირველად დაიბეჭდა 1912 წ. (Журн. «Христианский Восток», ტ. I, ნაკვ. 3, გვ. 277—298).

127^a დასახ. ნაშრომი დაიბეჭდა ასეთი სათაურით: «Термины искусств и главнейшие сведения о памятниках искусств и мат. культуры в древнегрузинской литературе». Журн. «Христианский Восток», 1914, т. III, вып. I.

127^b თოდოსის შესახებ აქ გამოთქმული საგარაუდო მოსაზრება დაზუსტდა მოგვიანებით. გაირკვა, რომ თოდოსის საამშ. მოღვაწეობას აღვილი ჰქონდა ამ სიონის მშენებლობის II, სარესტავრაციო პერიოდში, X ს. მიწურულში. (იხ. გ. აბრამიშვილის „ატენის სიონის ორი სამშენებლო პერიოდი“, „მაცნე“, ისტ. სერია, 1972 წ., № 1; ზ. ალექსიძე, ატენის სიონის სომხური წარწერები, თბ., 1978 წ., გვ. 10, 110).

ატენის სიონის შესახებ ახალი მრავალრიცხოვანი ლიტერატურიდან, ზემოაღნიშნულს გარდა, დავასახელებთ რამდენიმეს: Г. Чубинашвили, Памятники типа Джвари, Тбилиси, 1948, გვ. 44—49; თ. ბარნაველი, ატენის სიონის წარწერები, თბილისი, 1957; Т. В. Вирсаладзе, Первоначальная роспись Атенского Снона... (Седьмая всесоюз. Конференция византинистов в Тбилиси, 13—18 декабря 1965 г. Тезисы докладов, Тбилиси, 1965 г.; П. Мурадян, Армянская надпись храма Джвари (Вестник отд. общественных наук АН Армянской ССР, 1968, № 2); И. Абуладзе, Замечания по поводу статьи П. Мурадяна «Армянская надпись храма Джвари» ეურბ. „მაცნე“, 1968, № 4; იქვე, М. Лордкипანიძე, К вопросу о надписях храма Джвари в Мцхета; В. Беридзе, Письмо в редакцию журн. «Мацне» („მაცნე“, 1970, № 6).

128. „მოკლე მიმოხილვა“ გამოქვეყნდა ენციკლოპედიკაში — Энциклопедический словарь Т-ва «Бр. А. и И. Гранат и К». Сельское переработанное изд., том семнадцатый, 192—231. იგი დაწერილია არა უგვიანეს 1912 წლისა.

129. ივ. ჯავახიშვილი თვლიდა, რომ ქართველები დღევანდელ ტერიტორიაზე წინაქრისტიანულ ხანაში, სამხრეთიდან, ვადმოსახლდნენ. ამ შეხედულების მიმდევრები შემდეგშიც აღმოაჩნდნენ (მაგალითისათვის დავასახელებთ: Л. Н. Соловьев, Новый памятник культурных связей кавказского причерноморья в эпоху неолита и бронзы. Труды АБНИИ, XXIX, 1958. თავის მხრივ ავტორი დასძენს, რომ ქართველთა ძლიერი ტალღა ახლანდელ ტერიტორიაზე უნდა ვადმოსახლებულიყო დაახ. ბე. წელთაღრიცხვის 2000 წ.).

„ვადმოსახლების თეორია“ უარყო ჯერ კიდევ აკად. ს. ჯანაშიამ (იხ. მისი რედაქციით გამოქვეყნებული საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელო, 1946 წ.).

თანამედროვე არქეოლოგიური და ლინგვისტური მივების გაფართოების შედეგად ქართულ სამსჯობლო ლიტერატურაში მტკიცედ დამკვიდრდა შეხედულება, რომ ქართველები თავიანთი შინა-წყლის უძველესი ბინადრები არიან, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე მიმდინარე განვითარებას უძველესი დროიდანვე ავტოქტონური ხასიათი ჰქონდა. (Г. Меликишвили, К истории древней Грузии, 1959; მისივე, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, 1965; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 1, გ. შედარებითი რედაქციით, 1970 წ.).

130. ტირი — ფინიკიელთა უძველესი ქალაქ-სახელმწიფო ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე, VII საუკუნემდე (არაბთა შემოსევამდე) ერთ-ერთი დიდი საქვარო ცენტრი იყო.

131. ტექსტში ეწერა 532 წ., რაც, როგორც ჩანს, უნებლოე შეცდომა იყო. ქართველი ერის ისტ. I წიგნში, რომელიც ამ ნაშრომის თითქმის ერთდროულად დაიწერა, მითითებულია 523 წ. (იხ. დასახ. ნაშრ., 1960 წ. გამოცემა, გვ. 246).

132. „ქართველი ერის ისტორიის“ III წიგნში (1941 წ., გვ. 162) ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავდა, რომ „გიორგი V-ის გამეფების თარიღად“ ვახუშტი მითითებდა 1318 წ., „მაგრამ ნამდვილად თავისი სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობა მას გაცილებით ადრე უნდა დაეწყო“. მეცნიერმა ეს თარიღი დააზუსტა უკანასკნელ ნაშრომში (იხ. საქართველოს ისტორია უძველესი ხანიდან ჩვენს დრომდე, სტამბური გამოცემა, 1940 წ., ხელნაწერის უფლებით, ივ. ჯავახიშვილის მიერ დაწერილი ნაკვეთი, გვ. 234), სადაც გიორგი ბრწყინვალის გამეფების თარიღად მითითებულია 1316 წ.

133. ივ. ჯავახიშვილი აზუსტებს — „ბეგლის დაღება“ (ქართველი ერის ისტორია, წ. III, 1941 წ., გვ. 164).

133 ა. აქ იგულისხმება ქართული „ეთერი“ (დაახლოებით უდრდა ვერცხლის მ წანებს).

134. XV ს. ბოლოს მოხდა საქართველოს დაშლა სამ სამეფოდ (ქართლის, კახეთისა და იმერეთის) და ერთ სამთავროდ — სამცხე-საათაბაგოდ. განკერძოების გზაზე იყო ერთი დიდი სასთაბაგო — საბედლიანო. დანარჩენი სამთავროები დამოუკიდებლობას აღწევენ XVI—XVII საუკუნეებში.

135. 1614—1617 წლებში ირანელთა 4-გზისი შემოსევის შედეგად კახეთი განადგურდა: 100 ათასამდე კაცი ბრძოლაში დაიღუპა, ხოლო 200 ათასამდე დატყვევებული ქართველი დამპყრობლებმა ირანის შიდა პროვინციებში გადასახლეს (მ. ღუმბაძე, ვ. გურჯია, გ. ჯამბურია, ქ. ჩხატარაიშვილი და სხვ. საქ. ისტ. ნარკვევები, ტ. IV, 1974 წ., გვ. 272—273).

136. XVII საუკუნის ასეთი დასასიათება მაშინ არ ითვალისწინებდა მეორე შხარეს — სამეურნეო-ეკონომიკური ცხოვრების ემპოცხლებას ამ საუკუნის 30-იანი წლებიდან. ცოტა უფრო შოგვიანებით ივ. ჯავახიშვილმა რამდენიმე შეარბილა უარყოფითი აქცენტი XVII საუკუნის ვარკვეული პერიოდის მიმართ: „ქართლში მისვლისთანავე (როსტომ მეფე, მ. დ.) სახელმწიფოს პატონ-პატრონის საღმა გრძნობამ გაიღვივა და ქვეყნის კეთილდღეობისათვის შხრუნველობას შეუღდა. ამ ნიადაგზე მასა და სპარსეთის ჯარის სარდლობას შორის თითქმის პირველი ნახიჯის გადაღვმისთანავე შურვიგებელი უთანხმობა ჩამოვარდა...“ „როსტომ მეფემ თავისი წინდახედული, მშვიდობიანი ქცევით ქართლელნი დაამშვიდა“ (იხ. ქართველი ერის ისტორია, წ. V, 1953 წ., გვ. 31). იხ. აგრეთვე — საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, 1974 წ.; თხოვი VI, § 1.

137. ავტორი გადმოგვცემს ფაქტობრივ მასალებს პოლიტიკურ-ისტორიულ ფონზე და წერილის სპეციფიკურობის გამო საჭიროდ არ მიიჩნევს იმსჯელოს 1783 წ. ტრაქტატის დადებით მხარეებზე. კერძოდ, ტრაქტატის მომდევნო მოვლენებისადმი ავტორის დამოკიდებულება საკნებით ემთხვევა იმ დროის რუსეთის სახელმწიფო მოღვაწეთა და ოფიციალურ ისტორიკოსთა მსჯელობას, აქ მოვიტანო მხოლოდ ერთ დიდმნიშვნელოვან საბუთს — ამონაწერს რუსეთის სახელმწიფო საბჭოს 1801 წ. 8 აგვისტოს სხდომის ოქმიდან: «Простая протекция, какую давала Россия Грузии, вовлекла сию несчастную землю в бездну зол, которыми она приведена в совершенное илнеможение...» (Архив Государственного Совета, т. 3, СПб, 1878 г., стр. 1197).

1783 წ. ტრაქტატის შესახებ იხ. ი. ცინცაძე, 1783 წ. მფარველობითი ტრაქტატი, თბ. 1960 წ., 5. ბერბენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. II, 1965 წ.; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, მ. ღუმბაძის რედაქციით, თბილისი, 1974 წ.; О. П. Маркова, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в. М. 1966.

138. იხ. მამია ღუმბაძე, დასავლეთ საქართველო XIX ს. I ნახევარში (რუსეთთან შურვობა და სოციალურ-ეკონომიური განვითარება). თბილისი, 1957 წ.

139. ავტოკეფალიის შესახებ ივ. ჯავახიშვილმა გამოაქვეყნა სპეციალური წერილი — «Автокефалия. Автокефалия грузинской церкви» (იხ. Политическая энциклопедия.

Под ред. Л. З. Сломинского, I, СПб, 1907 г., გვ. 598—602). ამავე საგანზე იხ. აგრეთვე: Н. Я. Марр. Исторический очерк грузинской церкви (журналы и протоколы заседаний Предсоборного присутствия, т. III, СПб. Журнал I дек. 1906 г.).

140. 1832 წ. შეთქმულებას ივ. ჯავახიშვილი შედარებით ვრცლად ეხება ნაშრომში «Политическое и социальное движение в Грузии в XIX в.» (СПб, 1906 წ.), სადაც შესანიშნავად ხსნის ამ მოძრაობის წარმოშობისა და მისი დამარცხების უმთავრეს მიზეზებს (ეს ნაშრომი მეორედ გამოიცა «ქართველი ერის ისტორიის» მეხუთე წიგნში, თბილისი, 1953 წ. 98—129).

შეთქმულების შესახებ მდიდარი ლიტერატურა (გ. გოზალიშვილის, ა. სურგულაძის, ლ. ებანიძის, შ. გოცაძისა და სხვა) ასახულია „ქართველოს ისტორიის ნარკვევის“ ზემოთ დასახ. IV ტომში.

141. ავტორის ეს დასკვნა არსებითად ეხება პერიოდს XIX ს. დამდევიდან ვიდრე ამ საუკუნის 30-ან წლებამდე. ამ პერიოდში ქართული კულტურული ცხოვრება მართლაც შეფერხებული იყო. რუსეთთან შეერთების ობიექტურად დადებითი მხარეები უფრო თვალსაჩინო ხდება 30—40-იანი წლებიდან.

142. ივ. ჯავახიშვილი მიუთითებს საქართველოს რუსეთთან შეერთების პროგრესულ სოციალურ-ეკონომიურ შედეგებზე — „საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრება დიდ ცვლილებებს განიცდიდა, ძველი საფუძვლების რღვევა სწრაფი ტემპით მიმდინარეობდა“ (იგულისხმება XIX ს. შუა პერიოდი).

143. ავტორის მიმოხილვაში არ შემოაქვს სამეგრელოს გლეხთა 1857 წ. აჯანყება. ეს შეიძლება იმითაც ავსხნათ, რომ იგი გამოყენებული ლიტერატურის სიაში ასახელებს თავის ნაშრომს... «Политическое и социальное движение в Грузии в XIX в.», სადაც იგი აღნიშნულ აჯანყებაზე საკმაოდ ვრცლად მსჯელობს (ქართველი ერის ისტორია, წ. V, 1953, გვ. 120—122).

144. შივაქცევთ სპეციალისტების ყურადღებას ივ. ჯავახიშვილის დებულებებზე საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობის ცალკეული ეტაპების შესახებ: პირველი ილუზიები თვითმპყრობელობის პოლიტიკისადმი დამოკიდებულებაში; ნაროდნიკები; 1893 წ. შექმნილი „მუშათა პარტია“ ხალხის სათავეში, ხალხის დარაზმვა და გაძლიერება; მასობრივ მოძრაობაში პოლიტიკური მიზნების წინა პლანზე წამოწევა და სხვა (გვ. 37—39).

145. 1904—1906 წწ. მოძრაობის საკითხებს ავტორი უფრო ვრცლად ეხება ზემოთ დასახელებულ ნაშრომში (იხ. შენიშვნა № 140).

146. იგულისხმება ივ. ჯავახიშვილის „საქ. ისტორიის“ 1908 წ. გამოცემა.

147. ასეთი შენიშვნა ს. ავალიანის 1910 წ. ნარკვევზე ალბათ გამოწვეულია იმ მიზეზით, რომ ივ. ჯავახიშვილს, როცა იგი ენციკლოპედიისათვის წერდა ამ ნარკვევს (1911 წ. ბოლოს, როგორც ეს ტექსტიდან ჩანს) ხელთ ვერ ექნებოდა ს. ავალიანისავე ვრცელი მონოგრაფია, რომელიც 1912 წ. ქ. ოდესაში გამოქვეყნდა — «Крестьянский вопрос в Закавказье, т. I. Крепостное право и история крестьянской реформы в Тифлисской и Кутаисской губерниях».

148. რეცენზია ე. თაყაიშვილის ნაშრომზე დაიბეჭდა ჟურნ. «Христианский Восток», 1912 г., т. I, вып. I, № 99—104.

149. რეცენზია ე. პახომოვის ნაშრომზე გამოქვეყნდა დასახ. ჟურნალში — ტ. I, ნაკვ. 1, 1912, გვ. 104—114.

შეშოკლებათა განმარტება

- ათაბაგნი ბექა და აღბულა და მათი სამართალი — ნ. ურბნელი, ათაბაგნი ბექა და აღბულა და მათი სამართალი, ტფ., 1890.
- ალიშანი, შირაკი — დ. ალიშანი, შირაკი. ვენეცია 1881 (სომხურ ენაზე). აღვადგინე — მ. ჯანაშვილი, აღვადგინე ანუ „სამი ისტორიული ქრონიკისა“ და „წმ. ნინოს ცხოვრების“ გასაგებ-შესასწორებელი სახელმძღვანელო, ტფ., 1891.
- ახალი ვარიანტი წმინდა ნინოს ცხოვრებისა — ე. თაყაიშვილი, ახალი ვარიანტი წმინდა ნინოს ცხოვრებისა ანუ მეორე ნაწილი ქართლის მოქცევისა, ტფ., 1891.
- პატონყმობა საქართველოში — ა. ხაბანაშვილი, პატონყმობა საქართველოში რუსეთთან შეერთებამდის და XVII და XVIII საუკ. ფულის შედარება ჩვენი დროის ფულთან, ტფ., 1890.
- გიორგის ცხოვ. — გიორგი შთაწმინდელის ცხოვრება (დამატების სახით ერთვის კრებულს — „ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი აღაპებით“. საიუბილეო გამოცემა საეკლესიო მუზეუმისა, ტფ., 1901).
- გრიგ. ხანძთ. ცხოვ., ნ. მარის გამოცემა — Н. Марр, Георгий Мерчұл, Жизнь св. Григория Хандзтийского, СПб. 1911.
- დასტურლამალი — დასტურლამალი მეფის ვახტანგ მეექვსისა, პ. უშიკაშვილის რედ., ტფ., 1889.
- ვახუშტის გეოგრაფია, მ. ჯანაშვილის გამოცემა — ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა საქართველოსა, წ. I, ტფ., 1892; წ. II, 1895 წ.
- ვახუშტი, საქ. ისტ. — ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, დ. ბაქრაძის რედ., ტფ., 1885.
- ისტ. საქ. დ. ბაქრაძის — დ. ბაქრაძე, ისტორია საქართველოსი, ტფ., 1889.
- ისტ. საბ. შიო მღ. — თ. ჟორდანია, ისტორიული საბუთები შიო მღვიმის მონასტრისა, ტფ., 1896.
- მარიამ დედ. ვარ. — ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, ე. თაყაიშვილის რედ., ტფ., 1906.
- მოქც. ქართ. სამი ისტ. ქრ. — ე. თაყაიშვილი, სამი ისტორიული ქრონიკა, ტფ., 1890.
- მოქცევაჲ ქართლისაჲ — თ. ჟორდანია, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, წიგ. I, ტფ., 1892.
- სამი ისტ. ქრ. — იხ. მოქც. ქართ. სამი ისტ. ქრ.
- საქართველოს ისტორია, მ. ბროსე — მ. ბროსე, საქართველოს ისტორია, ნათარგმნი და განმარტებული ს. ლოლბერიძის მიერ, ტფ., 1895.
- საქ. სამთხე — გ. საბინინი, საქართველოს სამთხე. სრული აღწერა დედაწლთა და ენებათა საქართველოს წმიდათა, შეკრებილი ქრონოლოგიურად და გამოცემული პეტერბურღის სასულიერო აკადემიის კანდიდატის ივერიელის ვობრონ (მინხილ) პავლეს მის საბინინის მიერ. პეტერბ., 1882.
- საქ. სიმე. I — საქართველოს სიმეფლენი. ე. თაყაიშვილის რედ. ტ. II, 1899.
- სუმბატის ქრონიკა — იხ. სამი ისტ. ქრ.
- ქართ. ცხ., ე. თაყაიშვილის გამოც. — ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, ე. თაყაიშვილის რედ., ტფ., 1906.
- ქართ. ცხ., ჭიჭინაძის გამოც. — ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ზ. ჭიჭინაძის რედ., ტფ., 1897.
- ქართ. მოქც. ქრონიკა — იხ. „სამი ისტ. ქრ“.
- ქრონ. I, II — თ. ჟორდანია, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, წიგ. I, ტფ., 1892; წიგ. II, ტფ., 1897.
- შატბერდისეული ცხოვრება — იხ. „ახალი ვარიანტი წმ. ნინოს ცხოვრებისა“.
- შიო მღ. ისტ. საბ. — იხ. „ისტ. საბ. შიო მღ“.
- ძეგლის დება — ძეგლის დება მეფე გიორგი ბრწყინვალესი, ნ. ურბნელის რედ., ტფ., 1890.
- წმ. ნინოს ცხოვრება — იხ. „ახალი ვარიანტი წმინდა ნინოს ცხოვრებისა“.
- ჭიჭინაძის გამოც. — იხ. „ქართ. ცხ., ჭიჭინაძის გამოც“.

მ. ჯანაშვილი, ქართული მწერლობა — მ. ჯანაშვილი, ქართული მწერლობა, ტ. I, 1900.

Агвадгине — М. Джанашвили, Агвадгине (на груз. яз.), Тиф., 1891.

Археолог. экскур., I — Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. I, Тиф. 1905.

Бакрадзе, Археол. путеш. по Гурии и Адчаре — Д. Бакрадзе, Археологическое путешествие по Гурии и Адчаре, 1878.

Броссе, История Грузии — М. Броссе, История Грузии (на груз. языке), изд. С. Гогоберидзе, Тиф., 1895.

Вахушти, История Грузии — Вахушти, История Грузии, ч. I, изд. Д. Бакрадзе (на груз. яз.), Тиф. 1885.

В. В. — «Византийский Временник».

Гос. строй — И. Джавахишвили, Государственный строй древней Грузии и древней Армении, СПб, 1905.

Дворянские Грамоты — Д. Пурцеладзе, Грузинские дворянские грамоты. Тиф., 1881.

Джанашвили, Груз. лит. — Джанашвили, Грузинская литература (на груз. яз.), I, Тиф., 1900.

Джанашвили, Изв. груз. Лет — М. Джанашвили, Известия грузинских летописей и историков о Северном Кавказе и России, СМОМПК, т. 22, 1897.

Джанашвили, История груз. церк., кн. I — М. Джанашвили. История грузинской церкви, кн. I, 1898.

Древн. Вост. Моск. арх. об. — «Древности Восточные», императорского Московского археологического общества.

Еллинек, Право современного государства — Еллинек, Общее учение о государстве, т. I, 1903.

Ж. св. Нины — см. Е. Такайшвили, Новый вариант жития св. Нины (на груз. яз.), Тиф., 1891.

Житие Иоана и Ефимия — აიონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი აღაპებით. საიუბილეო გამოცემა საეკლესიო მუზეუმისა, ტფ., 1901.

Житие Георгия — об. „გეორგის ცხოვრება“.

ЖМНП — «Журнал Министерства Народного Прѣсвещения».

Закон и обычай на Кавказе — М. Ковалевский, Закон и обычай на Кавказе, т. I, М., 1890.

Законы — Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI, под ред. Д. Бакрадзе, 1887.

Зап. Вост. отд. ЗВО — см. ЗВОРАО.

ЗВОРАО — Записки Восточного отделения Российского археологического общества.

ИАН — Известия Академии Наук.

Қарт. Цх. ред. Марии — об. „ქართ. ცხ., ე. თაყაიშვილის გამოც.“.

Қарт. Цхов. изд. З. Чичинадзе — об. „ქართ. ცხ. ჭიჭინაძის გამოც.“.

Латышев — Латышев В. В., Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Греческие писатели. «Записки Имп. русск. археологического общества», 1893, 1896 — Лат. писатели («Записки Кавк. отд. Имп. русского археологического общества», II. 1).

Марр, Два груз. описца — Н. Марр, Древнегрузинские описцы, I, II. СПб, 1902. ТРА ГФ, кн. 4.

Марр, Из книги царевича Баграта — Н. Марр, Из книги царевича Баграта, ИАН, 1899, т. X, № 2.

Марр, Из поездки на Афон — Н. Марр, из поездки на Афон, ЖМНП, 1899, III.

Марр, Сборники притч Вардана — Н. Марр. Сборники притч Вардана, Материалы для истории средневековой армянской литературы, ч. I, СПб., 1899.

Марр, Хитон Господень — Н. Марр, Хитон Господень, в книжных легендах армян, грузин и сирийцев. Из Сборника учеников проф. В. Р. Розена. СПб., 1897.

Новый вариант Ж. Нины — об. „ახალი ვარიანტი წმ. ნინოს ცხოვრებისა“.

- Пал. сбор. — Православный палестинский сборник.
- Порфирий. Восток Христ., Сирия — Порфирий, Восток христианский, Сирия (В «Трудах Киевской Духовной академии», 1874—1875).
- Пурцеладзе, Двор. грам. — Д. Пурцеладзе, Грузинские дворянские грамоты. Тиф., 1881.
- Пурцеладзе, Крест. грам. — Пурцеладзе, Грузинские крестьянские и судебные акты, грамоты и письма грузинских и персидских царственных особ, Тиф. 1882.
- Сабинин, Рай Грузии — გ. საბინინი, საქართველოს სამთხბე, 1882.
- Сборник законов груз. царя Вахтанга — Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI, под ред. Д. З. Бакрадзе, 1887.
- СМОМПК — Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.
- Сооб. прав. пал. об.—Сообщения Православного Палестинского общества.
- Тексты и разыск. — Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии (ТРАГ/Ф).
- Три истор. хр. — сб. „სამი ისტ. ქრ.“.
- Три хроники — Е. Такайшвили, Источники грузинских летописей — Три хроники (СМОМПК, вып. XXVI, Тиф. 1900)
- Халатьянц, Арм. Арш. — Т. Халатьянц, Армянские Аршакиды в истории Мансее Хоренского, М. 1903.
- Хаханов, Источники по введ. христ. в Грузии — А. Хаханов, Источники по введению христианства в Грузии («Древности Восточные», Московского археологического общества, т. I, вып. III, М.; 1893).
- XV — Христианский Восток.
- Хроника Сумбата — Е. Такайшвили, Источники грузинских летописей. Три хроники, СМОМПК, вып. XXVII, 1900.
- Хроники, I, II — сб. „ქრონ.“, I, II“.
- Цагарели, Свед. — А. Цагарели, Сведения о памятниках грузинской письменности, вып. I, СПб, 1886, т. I, вып. III, СПб, 1894.
- Чубинов, Груз. Хрест. — Д. Чубинов, Грузинская хрестоматия, ч. I, СПб. 1894.
- Brosset. Voyage—Brosset M., Rapport sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847—48, SPB, I; 1849; II; 1850.
- Patzus der Jberer—R. Raabe, Patzus der Jberer, Leipzig, 1895.
- Hist. de la G. t. I—Brosset M., Histoire de la Géorgie, t. I, 1849.
- SKPAW—Sitzungsbereichte der Löniglich Preussichen Akademie den Wissenschaften, 19 I; 6. 38.
- АКАГК. — Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией.
- Бурнашевъ. Картина — С. Д. Бурнашевъ, Картина Грузіи или описаніе политическаго состоянія царствъ Карталинскаго и Кахетинскаго, Тифлисъ, изд. Вьгичева, 1896 г.
- С. Н. Бурнашевъ Новые Мат.—Новые Матеріалы для жизнеописанія С. Д. Бурнашева, бывшаго в; Грузіи съ 1783 по 1787 г., собралъ и издалъ съ приложеніемъ картъ, портретовъ и факсимиле С. Н. Бурнашевъ, СПб. 1901 г.
- ბ. ბუტკოვი Матеріалы—П. Г. Бутковъ Матеріалы для новой исторіи Кавказа с 1722 по 1803 год, I, II, СПб, 1869.

საკიხვლები

ა) პ ი რ თ ა

- აბაზ II 395
 აბაზაძენი 226
 აბას-ოღლი 484
 აბიათარ მღვდელი, ურია (წმ. ნინოს თანამედროვე) 39, 41
 აბოვი (მელიქი) 481
 აბო თბილელი 206, 248, 271
 აბუ აბდალაჰ მუჰამედ იბნა აჰმედ იბნ იუსუფ ალ-კატიბ ალ-ხვარეზმი 294
 აბუ აბდალაჰ მუჰამედ იბნ აჰმედ იბნ იუსუფ 295
 აბულალი 208
 აბულასადის ცოლი 243
 აბულასანი 250
 აბულაძე ი. 10
 აბულ-ჰასან-ბეიხაკი 62
 აბუსერი, „ციხისჯვრისა და აწყვერისა ციხის პატრონი“ 215
 აბხაზი ი. 484
 ადამი (ბიბლ.) 111, 112
 ადარნასე (მე დავით კურაპალატისა) 207
 ავალიშვილი ზ. 404, 413, 414
 ავერიანოვი (გენ.) 494
 ავეტისოვი ე. 484
 აზონი 137
 ათანასე თბილელი 406
 აქვილა მტბევარი 261
 ალექსანდრე მაკედონელი 285
 ალ-ისტაჰარი 248, 249
 ალისულთანი 466
 ალიშანი 18, 85
 ალ-მოკტაფი, მოკტაფი, ამირა მუყმინინა (ხალიფა მოკტაფის სახელია) 250
 ალფარსლანი 273
 ალ-ჯარრაჰ აბდალაჰ 295
 ამანელის ბენი 232
 ამირა-მუყმინინა იხ. ალ-მოკტაფი
 ამირანი (თქმულებიდან) 78
 ამირშირმანი 268
 ანა მღვდელი, ანა მღვდელმთავარი 39, 40
 ანანია შირაქელი 293, 294
 ანდრია პირველწოდებული, ანდრია მოციქული 39, 43—51, 78
 ანვარი სოჰელი 75
 ანტიოქოს დიდი 469
 ანტომ (sic) გნუნაჰი 140
 ანტონ კათალიკოსი 399, 405, 467
 ანტონი საღირისძე (მწიგნობართუხუცესი) 238, 246
 ანტონ ჭყონდიდელი 213
 არბუბა (არშუშა), ქართლის პიტიახში 135
 არისტარქი 285
 არტავაზტ 140
 არტაქსი 469
 არღუნ ყაენი 279, 280, 283, 284
 არშაკი (უფლისწული) 470
 არშაკ IV 285
 არჩილ მეფე 466
 ასლან ალიხანი (ერეენის ხანი) 410
 ასოლიკ 472
 ასურელი მამები 73
 აფრიდონი 119, 234
 აფრიდონი „თმოგვისა და სხვათა ციხეთა პატრონობითა აღზევებული“ 217
 აფხაზი კ. 484
 ალა-შაჰმედ ხანი 269, 277, 281, 419—425
 აღბუღა ათაბაგი 241, 245, 251, 252, 257
 აღსართან 273
 აშოტ კურაპალატი 206, 207, 212, 216, 243
 აშოტ ბაგრატიუნი (სომეხთა ერისთავი) 472
 ბაგრატ ბატონიშვილი 80
 ბაგრატ III 207, 208, 210, 211, 225, 227, 266, 473
 ბაგრატ IV 209, 215, 222—224, 226, 228, 245, 246, 249, 252, 253, 263, 268, 274, 286, 298
 ბაგრატიონები (ტაო-კლარჯეთისა) 472
 ბაგრატიონთა გვარი 206—208, 212
 ბაკური 26, 34, 35, 41, 43—45, 205

- ბაკურიუსი (რუფინი) 32
 ბალავარი, ბალაპარი 77
 ბარათაშვილი მიხ. 484, 485
 ბარათაშვილი სულხან 16
 ბარამიძე ა. 10
 ბარანიკოვი ა. 12
 ბარტოლდი ვ. 11, 12
 ბასილი კეისარი 225, 226, 271
 ბაქრაძე დიმიტრი 16, 44
 ბასშინოვი მ. 484
 ბეისაკი იხ. აბულ-ჰასან ბეისაკი
 ბელაძორი (არაბი მწერალი) 295
 ბენაშვილი ან. 497
 ბერნჰაიმი ერნსტ 12, 13
 ბექა ათაბაგი 241, 245, 251, 252, 257
 ბიოკი ა. 293
 ბოდენშტეტი 70
 ბოლოტოვი 43
 ბრატმანი (მეფე) 125
 ბრეკი მიხეილ 45
 ბროსე მ. 16, 32, 33, 40, 44, 46, 243, 265, 279, 281, 477, 491
 ბულა 77
 ბურნაშვილი 417, 460, 465, 467—469, 478, 479
 ბუტკოვი ნ. 424, 478, 480, 487
 ბულა 331, 332

 ბაგიე (კახთა მეფე) 209
 გაგიეი (სომეხთა მეფე) 473
 გაიანე 36—38
 გარაგაშაიანი 18
 გეგეჭკორი ე. 495
 გეარამ გოდერძისძე (ბეჭის ციხის პატრონი) 215
 გიორგი ათონელი 23
 გიორგი კაპადუკიელი 30, 31
 გიორგი კათალიკოსი 220
 გიორგი კურაპალატი 215
 გიორგი ლაშა 286, 287
 გიორგი მთაწმინდელი 47, 48, 57, 61, 62, 242, 272
 გიორგი მჭედელი 259
 გიორგი (წმ.) 30
 გიორგი I 209, 225, 228, 271, 272, 289
 გიორგი II 212, 213, 221, 222, 227, 240, 247, 250, 252, 268, 274, 286, 289, 474
 გიორგი III 230—232, 264, 265, 267, 269, 276, 277, 286, 287, 289, 290, 475
 გიორგი IV 227 იხ. ლაშა-გიორგი
 გიორგი V ბრწყინვალე 257
 გიორგი XI 398, 399
 გიორგი XIII (XII) 429—433, 481
 გობრონი (წმ.) 472

 გოგებაშვილი იაკობ 64—67, 69, 71—73, 75, 77—81, 84
 გოდერძი ერისთავთ-ერისთავი 209
 გოეთე 81
 გოლუბინსკი 78
 გორგასლისათა შვილნი 141
 გორგიჯანიძე ფ. 400
 გორდლევესკი ვ. 12
 გრიგოლი (რომის პაპი) 61
 გრიგორ მაგისტროსი (სომეხთა ისტორიკოსი) 85
 გრიგოლ ნოსელი 10
 გრიგოლ (სომეხთა განმანათლებელი) 37, 40, 41
 გრიგოლ (ქართველთა მამასახლისი) 134
 გრიგოლ ხანთელი 56, 61, 212, 241—243, 255, 258, 259, 288
 გრიგოლ (ქართლის ერისთავი) 245
 გრუზინსკი (მისიონერი) 404
 გუარამ მამფალი 56, 223, 472
 გუარამი (სტუფანოზის შვილი) 206
 გუზან („პატრონი კლარჯეთისა და შავშეთისა“) 217
 გურამ ერისთავი 205
 გურამიშვილი დ. 402
 გურგენ (ზაგრაბ რეგენის ძე) 207, 286
 გურგენ (ძე ფანასკერტელისა, სუმბატის ძმა) 208, 286
 გურგენ ერისთავთ-ერისთავი 223

 ღაღიანი გრიგოლ (სამეგრელოს მთავარი) 419
 ღაღიანი ვარდან („პატრონი ორბეთისა და კაენისა და ლიხთიეთი ნიკოქსიამდის“) 217
 ღავით აღმაშენებელი 19, 58, 59, 62, 85, 86, 207, 209—213, 217—219, 221, 227—231, 233, 241, 242, 246, 249, 250, 252—254, 259, 262—265, 267—270, 278—281, 286—289, 293, 296
 ღავით აღმაშენებლის შემატიანე 218, 236, 253
 ღავითი (დიმიტრი I-ის შვილი) 230
 ღავითი (თეიმურაზ I-ის ძე) 395, 397
 ღავითი (იუდეველთა მეფე) 61
 ღავითი (კახთა მეფე) 208
 ღავით კურაპალატი 207, 286, 289
 ღავით ნარინი (რუსუდანის ძე) 255, 293
 ღავით (სომეხთა მეფე გურგენის ძე) 473
 ღავით სოსლანი 287, 298
 ღელბაში 489
 ღემეტრე მეფე (ღავით აღმაშენებლის ძე) 62
 ღემეტრე მარზპანი (ვაგის ციხის მფლობელი) 473
 ღემეტრე („ძმა ზაგრაბისი“) 226

დემეტრე, დემნა (გიორგი III-ის ძმისწუ-
ლი) 57, 230, 267
დემურჩი—ასანლუ 468
დესტუნისი 270
დიმიტრი I 230, 250, 267, 275
დიოკლეტიანე 37, 38
დოსითეოსი 50

ქლიშე 18

ექსტატე მცხეთელი 73, 205, 206, 250, 258
259

ექებრი 50

ეზრა (ანჩელი ეპისკოპოსი) 226
ეკატერინე II 406, 408, 411, 413, 415, 420,
422, 424, 425, 487

ექებრი 51

ელიმიზროვი 484
ელიოზ მცხეთელი 39, 40
ელისაბედ პეტრეს ასული 406
ელენე დედოფალი 34, 36, 37
ელ-მუკადასი 290
ერეკლე II 404—421, 423—425, 428, 429,
467, 469, 476, 478, 480—483, 488, 491

ერბეკოვი 484

ეპიფანე მონაზონი 49, 50
ექეთიმე, ეფთჳმე 47, 247, 259, 263, 288,
295, 296, 458, 462
ეფრემ მცირე 48, 49, 62, 260

ჰარამ გაგელი 277

ვარაზბაკური (გუარამის შვილი) 206
ვარაზუაჩე 244
ვარდანი 475

ვარდანის ძენი 232

ვასილევსკი 50

ვახტანგ გორგასალი 471

ვახტანგ V 479

ვახტანგ VI 295, 399—404, 462, 476, 478,
479, 485

ვახუშტი ბატონიშვილი, ვახტანგ VI-ის ძე
16, 30, 250, 266—268, 281, 400, 460,
462, 465, 476—480, 485—487, 492

ვაჰრამ ფაჰლავუნი 85

ვაჟშამაისძე 246

ვილქელმ ტელი 77

ვოლინსკი 401

ვორონცოვი 489

ვორონცოვ-დაშკოვი ილ. (გრაფი) 484, 489

ზაბილონი 30, 31, 33, 35

ზანქან ზორაბაბელი 252

ზარიადრი 469

ზაქარია ვარდანის ძე 268

ზაქარია მხარგრძელი 277

ზაქარია ფანასკერტელი 216

ზახარიაწცი 484

ზოსიმე (წმ.) 247, 264

თამარაშვილი მიხეილ 322

თამარ მეფე 22, 59, 210, 211, 215—217,
230—238, 242, 244, 246, 249, 250,
252, 253, 255, 259, 263—267, 270,
277, 278, 286, 287, 291, 293, 298,
475, 486

თამარ მეფის ისტორიკოსი 250, 265, 268

თარხანის ძე 345

თარხან-მოურავი 428

თარხონი 345

თეიმურაზ I 386—397

თეიმურაზ II 404—406, 487

თეოდორე (წმ.) 373

თეოდორიტე (ბერძენი საეკლესიო მწერალი) 25

თეოდოსი II 33

თეოდოსი (არქიეპისკოპოსი) 390

თეოლიპტოსი (კონსტანტინეპოლის პატრიარქი) 387

თეოფანე (იერუსალემის პატრიარქი) 387

თეოფანე ხუცესი 262

თეოფილაქტე ედესელი 45, 46, 259

თეოფილე (მიტროპოლიტი) 48

თომა 49

თორნიკე ერისთავი 285

თრდატი, სომეხთა მეფე, (წმ. ნინოს თანამედროვე) 37, 38, 40

თურქისტანოვი ბორის 402

თაკობი 41, 42

თაკობ დეკანოზი 261

თაკობ მღვდელი 29, 261

თაკობ შემოქმედელი 80

თან ჰუსი 65

თარედი (ბიბლ.) 112

თაპია ანტიოქელი 272

თბ-ალ-ასირი 253, 290

თბ-ხალიკანი 282

თბრაპიმ ხანი 420, 423, 481

თესო ქრისტე 35, 39, 40

თეანეკო 482

თეიმურაზი 484

თეოდატე 7, 86

თეოდოსი 484

თეოდოსი 262, 263, 247, 259, 285, 288, 295, 296

თეოდოსი აბასასძე 474

თეოდოსი ათონელი 62

თეოდოსი ანტიოქელი (პატრიარქი) 48

თეოდოსი ბატონიშვილი 49, 433

- იოანე (ბანელი ეპისკოპოსი) 226
 იოანე ვარდანისძე („პატრონი გაგისა“) 217
 იოანე მარუშისძე 207, 208
 იოანე მოციქული 49
 იოანე (მსახურთუხუცესი) 277
 იოანე ოქროპირი 261
 იოანე („ქართლისა მთავარ-ეპისკოპოსი“) 247
 იობენალი 30—33, 35
 იოდასაფი 77
 იოსებ არიმათიელი 78
 იოსებ ბულბაფაის ძე 256
 იოსებ II (რომის იმპერატორი) 410
 იოსელიანი პლატონ 16, 44
 იოსუა მესვეტე 292
 ისიდორე ისპალიელი 50
 იუდა ისკარიოტელი 223
 იუზბაშევი კ. 484
- შაინან 112
 კალინინი 489
 კარამზინი 67
 კარეევი ნ. 12
 კარიჭაშვილი დ. 234—235
 კაროიანიცი 490
 კაუფმანი 294, 297
 კახა, კახაჰ 332, 333
 კახა ერისთავთერისთავი 283, 284
 კახაბერ კვიციანს ძე (ერისთავი რაჭისა და თაკვერისა) 232
 კახაბერ მე ნიანაისი 274
 კვირიკე (სომეხთა მეფე) 474
 კირილე (პატრიარქი) 388
 კირიონი 61
 კნორინგი 431, 432
 კოლაელნი 73
 კონდაკოვი ნ. 259
 კონსტანტი კეისარი (ბასილი კეისრის ძმა) 272
 კონსტანტინე (აფხაზთა მეფე) 225
 კონსტანტინე (ბიზანტიის კეისარი) 288
 კონსტანტინე (ბასილი ბერძენთა მეფის ძმა) 286
 კონსტანტინე მეფე 31—33, 36, 37, 40—42
 კორეინ-პაელოვსკი 484
 კრაჩკოვსკი ი. 12
 კრემერი ალფრედ 271, 295
 კუეპიო 294
- ლაზარევი 489
 ლაზარ ფარპეცი 18
 ლამეჟი 112
 ლანგლუა 18
 ლაშა-გიორგი იხ. გიორგი-ლაშა
 ლევიან მეფე 466
- ლენტი შროველი 239, 260, 473
 ლევი 408
 ლინდნერი 70
 ლიპარიტი 226, 227
 ლიპარიტ ერისთავი 474
 ლომონოსოვი 67
 ლონგინოზ კარსნელი 39
 ლოტუ-ხანი 420
 ლუკა (სომეხთა კათალიკოსი) 481
- მათე (ბიბლ.) 261
 მათე ურბაელი 475
 მათუსილა 112
 მაკარი (კათალიკოსი) 205
 მალიქშა 227
 მარი ნ. 9, 11, 17, 72—81, 84, 86, 87, 212, 213, 242, 247, 254, 255, 271, 494
 მარიამ დედოფალი 206—209, 213, 225, 230, 276, 279, 283, 284, 390
 მარიამ მეგუბტელი 262
 მარტენი პ. 292, 293
 მასუდი (ხალიფა) 250
 მაულანა მუჰამედ ალი ახტარაბადელი 82
 მაყა („პატრონი კაირონისა“) 217
 მაყაშვილი სვიმონ 406
 მაჭავარიანი ი. 249
 მედიქსეთ-ბეგი ლეონ 23
 მედიქ-შაჰი 274, 275
 მეღქისედეკ კათალიკოსი 266, 291
 მესროპ ტერ-მოსესიანი (მღვდელი) 41
 მეწატუნიაიცი 490
 მეჯლუმი (მედიქი) 481
 მეპრადოვი ვ. 484
 მეტი-აღა-სულთანიოვი 484
 მიოტიდატი 285
 მილიუკოვი 67
 მირვან 126
 მირზა მუჰამედ სადუნაში აღმურავი 82
 მირიან მეფე 23, 26, 28, 31, 33, 35, 40, 41, 43
 მირიანი (ვისალი მეფისა) 215
 მისენკო მ. 484
 მიტკევიჩი 489
 მიქაელ დელაღისონელი 261
 მიქელ 123, 262
 მიქელ კათალიკოსი 232
 მიქელ მეშვიდე 214, 220
 მიშუკო 395, 396
 მიხეილ ლუკა (ბიზანტიის კეისარი) 288
 მიხეილ თეოდორეს ძე (რუსეთის ხელმწიფე) 386—388
 მოკტაფი იხ. აღ-მოკტაფი

- მომზენი თევდორე 65
 მოსე ხორენელი 26, 35, 38, 40, 41, 43
 მოსე ხონელი 79, 80
 მოჰამადი 332
 მურვან ყრუ 270
 მურთაზალი ხანი (გილანის მმართველი) 419
 მუსინ-პუშკინი 430, 432
 მურჯენელი 490
 მუჰამედი 249, 250
 მუჰამედ ნერშახი 288
 მხარგრძელი ერისთავთ-ერისთავი 240
 მხარგრძელი („პატრონი ლორისა“) 217
 მხითარ გოში 288, 290, 294
- ნადირშაჰი** 404
 ნანა დედოფალი 20
 ნასრა 207
 ნეოფიტე (ანტიოქიის პატრიარქი) 387
 ნიზამი 82
 ნიზამ-ულ-მულკი 218
 ნიკიტა პავლაგონიელი (მეტსახელად ნიკი-ტა ფილოსოფოსი) 46
 ნიკიფორე ბერძენი (თეიმურაზ I-ის დესპანი რუსეთში) 391—393
 ნიკიფორე (მიტროპოლიტი) 388—390
 ნიკიფორე III ბოტანიაცი 288
 ნინო ქართველთა განმანათლებელი, ნუნე 23, 25—44, 136
 ნოვე 112
 ნუნე იხ. ნინო ქართველთა განმანათლებელი
- ოზია** 39
 ომარ-ხანი 416
 ორბელი (დემნას სიმამრი) 230
 ორბელიანი პაპუნა 405, 406, 480, 491
 ორიგენი (ბიზანტიელი მწერალი) 49—51
 ორმუზდი (მეფე) 285, 286
 ოქროპირ ხარაზი 259
- პავლე მოციქული** 51, 212
 პავლე (რუსეთის იმპერატორი) 430—432
 პავლოვ-სილვანსკი ნ. 12
 პანინი ნ. 426
 პანოვი ს. 484
 პაპი (სომეხთა მეფე) 470
 პასკევიჩი 488
 პეროჟავრ სივნიელი 27, 28, 43
 პერშეკ ს. 484
 პეტრე მაიომელი, პეტრე პატრიარქი 45—47
 პეტრე მოციქული 48—51
 პეტრე პატრიარქი იხ. პეტრე მაიომელი
 პეტრე I 401—405
 პეტრიავილი ვ. 72
- პიმენ სალოსი (ქართველი საეკლესიო მოღვაწე) 466
 პლატონოვი ს. 11
 პლინიუსი 470
 პოტიომკინი 417, 418
 პროკოპი კესარიელი 270
- შდანი** 484
 ჟორდანია თ. 26, 33, 42, 43, 49, 57, 62, 222, 238, 243, 248—250, 274, 283, 284, 293, 299, 494, 495
 ჟურული 290
- რაინეკსი, რეინეკსი 411, 414
 რაქდენი 73
 რევაზი (Реваз-Бей), რუსი ელჩი 395
 რიფსიმე 35—38, 41, 43
 როზენი ვ. 11
 როსტომ მეფე, როსტომ-ხანი 396—398
 რუსუდანი (თამარ მეფის მამიდა) 231
 რუსუდანი (თამარ მეფის ასული) 286, 289
 რუენ-ედ-დინი 251
 რუფინი 25, 31, 34, 35, 40, 44, 45
- საადი** 79
 სააკოვი ვ. 484
 საბა (მტბევაირი ეპისკოპოსი) 226
 საბა-სულხან ორბელიანი 241, 270, 293—296, 399
 საბინინი 25, 49, 124, 258
 საღვანე მარსელიელი 214
 სალომე უჯარმელი 26, 28, 41
 სამოელ ეპისკოპოსი 261
 სამოელ კათალიკოზი 134, 309
 სარგის მხარგრძელი (ამირსპასალარი) 237, 238
 სარგისის ძენი 268
 სასანელნი (სასანიანნი) სპარსეთის სამეფო დინასტია 285
 საღირის ძენი 232
 საჰაკ ისმაელის ძე 331, 336
 სეთი 111
 სემიონი (გურიის მთავარი) 419
 სიბტ-იბნ-ალ-ჯაუზი იხ. შამს-ედ-დინ-იუსუფ სიღონია 29, 39, 40, 41
 სითილ არაბი 474
 სიმონ კანანელი 48
 სიმონ ლოგოთეტი 50
 სიმონ მოშურნე 48, 50
 სიმონ მოციქული 50
 სიმონ-პეტრე 50
 სინჯარი (სულტანი) 62
 სკლაროსი 285

სლავინსკი კ. 484
 სმირნოვი 484
 სოკრატე 25
 სოლომონ I 406—409, 411, 413, 415, 416
 სოლომონ II 418—420
 სომომენი 25
 სტეფანე 46, 247
 სტეფანე მტბეგარი 472
 სტეფანე დეკანოზი 261
 სტეფანოზი 206
 სტეფანოსი 286
 სტეფანოს ორბელიანი 60, 230, 280, 291
 სტრაპონი 17, 18, 55, 239, 248, 469, 470
 სულეიმანი (ახალციხის ფაშა) 416
 სულხან-საბა ორბელიანი 75—77, იხ. საბა-
 სულხან ორბელიანი
 სუმბატი 206
 სუმბატ (მე არტანუჯელისა გურგენის ძმა)
 208
 სუმბატ დავითის ძე 216, 224—226, 240,
 243, 248, 270—272
 სუმბატი (სომეხთა მეფე კვირიკეს ძმა) 473
 სუსანა (ზაბილონის ცოლი) 30
 სუხოტინი 408

ტაუში იაკობ 484
 ტაციტი 470
 ტოროპოვი 489
 ტოტლებენი 407, 408, 426, 428
 ტრაიანე 125

უგლოვი ალ. 489
 უმიკაშვილი პ. 129, 281
 უნსური 82
 ურბნელი ნ. 72, 241, 252

ვადლონი 273
 ფაესტოს ბუზანდი 18
 ფაზისი ჯურჯანი 82
 ფალავანდიშვილი მამედ-ალი-ბეგი 489
 ფალავანდიშვილი მუსტაფა-ბეგი 489
 ფანასკერტელები 257
 ფარნავაზი 69, 137, 146
 ფარპეცი ლაზარ იხ. ლაზარ ფარპეცი
 ფარსმანის ძენი 292
 ფახრრედინ ასად-ალასტა-რაბად ალჯურ-
 ჯანი 82
 ფილიპე 39
 ფონ ლისცტი 413
 ფრიდონი (მელიქი) 481

ძაკოარ ტბელი 225
 ქიხოსრო 104
 ქიშალ-უღდინ ქუსან დამარი 82
 ქართლოსი 115
 ქერიშანი 409
 ქიქოძე ტ. 484
 ქობულაშვილი (ხვახულუა) 406
 ქსენოფონტე 292

ლიტრიფი 288

შახახაშვილი 492
 ვახენი 288
 ეიფშიძე იოს. 494
 ყუბასარი 233, 234
 ყუთლუ-არსლანი (მეფურცლეუბუცესი) 20,
 235—238

შაგოელი 63, 247, 254
 შამს-ედ-დინ ოუსუფ, სიბტ-იმნ-ალ-ჯაუზი 249,
 250
 შანშოვანი 399
 შარვაშიძე სეფერბეი 461
 შაპ-აბაზი 417, 425, 466
 შაპ-სეფი 396
 შაპატუნიაი ა. 493
 შესტაკოვი მ. 484
 შირაკი 85
 შოთა რუსთაველი 81—84, 86
 შორაგალის სულტანი 410
 შროშანი (სეფე ქალი) 28
 შუაიბ ჯუშყანელი 82

ჩანჩუხა ერისთავი 226
 ჩალიგინი 489
 ჩახრუხაძე 63, 213, 254
 ჩერნიაუსკი 484
 ჩოლოყაშვილი (პოპოლკოენიკი) 428
 ჩუბინაშვილი 48, 408
 ჩხვიძე ნ. 495
 ჩხვიძე ს. 400, 402—404

ძაგარელი ა. 16, 75—76, 260, 261, 281, 406,
 407, 413—416, 419, 427
 ციგანკოვი ე. 484

წერეთელი ირ. 495

ჭაჭუავაძე ვარსევან 420
 ჭიჭინაძე ზ. 58, 59, 85, 119, 208, 215,
 239, 248, 298, 402, 404, 406—410

ხალათიანი 41
 ხარიტონი (არქიეპისკოპოსი) 390
 ხახანაშვილი ა. 281
 ხაჯი მუჰამედ ქუსანი შირაზი 82
 ხელთუფლიშვილი მ. 414
 ხერხეულიძე ომან 407—410, 416, 417
 ხვაბულოვი იხ. ქობულაშვილი
 ხოსრო ანოშირვანი 294
 ხოსრო უფლისწული 470
 ხოჯა აზიზი 283

ჯალალოლი 484
 ჯანაშვილი მ. 16, 22, 32, 35, 43, 79, 80,
 232, 250, 257, 260, 466, 467
 ჯაფარი (ამირა) 250, 474
 ჯიმშელი (მელიქი) 481
 ჯიფფორდ პალპერი ვ. 494
 ჯუნანერ 286
 ჯარნაკი 205
 ჯარუნ-ალ-რამიდი 288
 ჰასან სუმბატის ძე 256

ბ) გეოგრაფიულ სახელთს

პბასთუმანი იხ. ოძრხე
 აბოცი (პალაკაციო, ყაიყული) 470, 472, 479,
 485
 აგარა 298, 474
 აგარანი 474
 აგრი-ჩაი 465
 აღაი-ხოხი (= ქართ. ხოხის მთას), ხოხის
 მთა 262—264
 აღარბადაგანი, აღარბაიჯანი, აღერბეჯანი
 208, 265, 266, 491
 აღრიანოპოლი 488
 აელაბრის ხიდები 249
 აესტრო-უნგრეთი 65
 აელანისტანი 398
 აზერბაიჯანი 416, 419—421
 აზია 70, 81, 221
 ათინას ოლქი 494
 ათინას წყალი 494
 ათონი 47, 49, 261, 288
 ათონის ივერთა მონასტერი 259
 ათონის მთა 49
 ალავერდის მონასტერი 395
 ალაზანი 277, 465, 467
 ალაზნის პირი 465
 ალაზნისა და იორის შესართავი 465
 ალანთა ქვეყანა 460
 ალექსანდრია 255
 ალექსანდროპოლი იხ. გუმბრი
 ანი 269
 ალის-სასულთნო 466
 „ალის-სასულთნო“ 466
 ალონი 395
 ამიერკავკასია 280, 401, 426, 475, 480, 491,
 493
 ანანურის მონასტერი 422
 ანისი, ანი 60, 269, 280, 475
 ანტიოქია 45, 46, 52, 61, 387
 არაბეთი 254, 260
 არაგვის ზეობა 281

არარატი 496
 არგვეთი 273, 274
 არდაველი 266, 421
 არღონის ანუ ნარღონის ქვაბ-ხეობა 463, 464
 არეზი 486
 არზრუმი 266
 არზრუმის საფაშო 488
 არმაზი 19
 არმენზამი 475
 არტანი 211, 271, 408, 472, 477, 488, 493
 არტანუჯი 248, 274
 არტაშენი 494
 არტაშანი 485
 არქაბე 494
 არშაკეთის კევი 124
 არშაკუნიათა სამეფო 470
 არხონი (= ქართ. არხოტს) 462, 463
 ასია 49
 ასპინძა 207, 288
 ასტრაბადის ყურე 411
 ასურეთი 47, 73, 74, 85
 ატენი 217, 248—450
 ატენის ტაძარი 215
 აფსარი 50
 აფსილეთი 461
 აფხაზეთი, აბხაზეთი 48, 120, 207, 211, 239,
 460—462
 ალაბაბას მთა 485
 ალაბაბი (მწვერვალი) 486
 აღმ. ინდოეთი 411
 აღმ. საქართველო 74, 271, 279, 398, 408,
 411—414, 421, 422, 461, 464, 465,
 467, 469, 476—478, 489, 491, 492
 აღმ. პერეთი 473
 ალტაფურა (მდ.) 468
 აშტრახანი 401—403
 აწყვერი 488
 აწყვერის ციხე 215
 აწყური 118

- აწყურის ციხე 407
 აჭარა 274, 488
 ახალქალაქი 248, 273, 490
 ახალქალაქის მაზრა 484, 488—493
 ახალციხე 118, 417, 429, 430, 488—490
 ახალციხის მაზრა 489—491
 ახალციხის საფაშო 407—409, 487, 488
 ახოტი იხ. არხონი
 არხოტის მთა (არხონ) 464
 ახტალა 478
- ზაბაკი 477
 ზაბას მთები 486
 ზაგრევანდის კვეცი 121
 ბაიაზეთი 409, 410
 ბათუმი 417, 495, 496
 ბათუმის ოლქი 488, 494
 ბაკურიანი 490
 ბამბაკი 485
 ბამბაკი (მდ.) 477, 478
 ბამბაკის მთები, ერევნის მთები 478
 ბამბაკის ქედი 470
 ბამბაკის ხეობა 481
 ბანი 277
 ბარალეთი 489
 ბარდავი 277, 295
 ბასიანი 462
 ბაქო 491
 ბაქოს გუბერნია 280
 ბაღდადი 33, 254, 265, 266, 271, 290, 291
 ბაღდადის ციხე 408
 ბედსაიდი ვალილისა 39
 ბეზობდალი, ბერდუჯი 484
 ბეზობდალის მთა, ბერდუჯის მთა 477
 ბეიუკ-დერე 494
 ბელაქანი 466
 ბელაქანის ოლქი (ანუ საინგილო) 467
 ბელაყანი 277
 ბელუჯისტანი 398—399
 ბერდოჯი (მდ.) 473
 ბერდუჯი (ანუ დებედა) მდ. 477
 ბერდუჯი, ბეზობდალი 468, 476, 477, 485
 ბერდუჯის, ბეზობდალის მთები 478, 485, 490, 497
 ბერლინი 413
 ბეჭის ციხე 215
 ბზიბი (მდ.) 460, 461
 ბზიბის ხეობა 461
 ბიზანტია 33, 37, 42, 56, 62, 206, 209, 214, 254, 259, 271, 272, 274
- ბითონია 50
 ბორთვისი 474
 ბიჭინია 49
 ბიჭვინთის მონასტერი 460
- ბიჭვინტა 211
 ბობოთი 296
 ბოვანოვის უბანი 490
 ბოდბე 397
 ბოლი, ბუდი 28, 42
 ბოლნისი 481
 ბოლნის-დმანისის ხეობა 470
 ბოლნისის საეპისკოპოსო 471
 ბოლნისის ხეობა 473
 ბოლნისხაინი 484
 ბორჩალოს მაზრა 468, 470, 482, 484, 485, 490—492
 ბორჩალო 476—478
 ბორჯომი 490
 ბორჯომის ხეობა 486
 ბოსტან-ქალაქი, რუსთავი 468
 ბოსფორი 50
 ბოცოთ ხევი 119
 ბრიტანეთი 78
 ბრიუსელი 413
 ბრუტსაბელი 463
 ბუდი იხ. ბოლი
- ბაგი 217, 265, 268
 გაეის ციხე 473
 გალატია 49
 განჯა, განაბა 253, 273, 277, 397, 402, 409, 410, 416—418, 424, 480, 481
 განჯის გუბერნია 280
 განჯის მაღლობა 498
 განჯის სახანო 469
 განაბა იხ. განჯა
 განაბაკი 124
 გარდაბანი 471
 გარდაბნის საერისთავო 468
 გარეჯის მთა 468
 გეგუთი 211
 გელათი 295
 გელაქუნი 265, 266, 268, 477
 გელაქუნის ტბა იხ. კოვჩის ტბა
 გერმანია 214, 410
 გველეო 464
 გილანი 265, 266, 419, 420
 გიში 467
 გიშის ციხე 465
 გიშის წყალი 465, 497
 გიშის წყლისა და აღაზნის შესართავი 465
 გლოლი 463
 კოვჩის ტბა, გელაქუნის ტბა 477
 გორი 491, 495
 გორის ციხე 464
 გუასპურაკანი 205
 გუგარეთი, გუგარეთი 470—473
 გუდამაყრის კუკასი 464

- გულაუთი 461
 გულახევი 494
 გულიბულახი 484
 გუმბრი, ალექსანდროპოლი 484, 485, 489, 490
 გუმბრის, ალექსანდროპოლის გუბერნია 484
 გურგანი 265, 266, 475
 გურგანის ზღვა 104
 გურია 118, 418, 419
 გუჯარეთი 470
- ღარიალანი 464
 ღარიალის კარი 420, 464
 ღარიალის ხეობა 464
 ღარუბანდი 277, 402, 480
 დასავლეთ ევროპა 57, 61, 69, 216, 219, 278, 410
 დასავლეთ საქართველო 74, 206, 208, 213—215, 272, 281, 286, 398, 419, 464, 473, 486, 491
 დაღესტანი 66, 402, 410, 416, 423, 466, 467
 დაღესტნის მთები 465
 დბანისის ხეობა 473
 დებედა, ბერდუჯი (მდ.) 468, 485, 497
 დებედას წყალთ-გამყოფელი მთები 467
 დერბენდი 248
 დერქსინი 470
 დიასამიძის სახლი 118, 119
 დიგორი 463
 დიდოეთი 392
 დიღმის ველი 250
 დმანისი 248, 253, 473
 დობაზუ ანუ ტუაფსე 460
- ეგვიპტე 270
 ევროპა 65, 81, 258, 411, 432
 ეთიოპია 51
 ელისენი 466
 ელდარის მინდორი 467
 ენგური 461
 ენზელი 420
 ერაყი 230, 265, 266, 277, 285
 ერევანი 403, 420, 477, 481, 490, 491
 ერევნის გუბერნია 280, 482, 490, 492
 ერევნის (ბამბაკის) მთები 470, 477—479, 497
 ერევნის სახანო 424, 469, 478, 480
 ერზინკი 211
 ერუშეთი 488, 490
 ერუშეთის მთა 491
 ეფესო 36
- მალაგირი 463
 ვარზაქარი 474
 ვარსამბეკი, ვარშემბეკი 494
 ეპანი 245, 296
 ეპანის მონასტერი 240
 ვიწე 494
- ზანგანი, ზანჯანი 265, 266
 ზანჯანი იხ. ზანგანი
 ზარამაგი 463
 ზაქათალის ოლქი 280, 467
 ზახი 463
 ზეკარი 463
 ზემო ქართლი, მესხეთი 485—488, 491—493
 ზროგი 463
- შაბორის კოშკი 249
 თაერიზი, თაერუეი 265, 403
 თაკვერი 232
 თბილისი 207, 209, 210, 251, 271, 273, 280, 289, 298, 396, 417, 421, 422, 428, 432, 474
 თბილისის გუბერნია 280
 თეზი 470
 თეთრციხე 485
 თერგი (ქ.) 386
 თერგი (მდ.) 394, 464
 თერგის ოლქი 463
 თელავი 429, 482
 თიანეთი 208
 თიღვა 225
 თმოგვი 217, 274
 თმოგვის ციხე 208, 234
 თორი 273
 თორთუმი 485, 493
 თორთუმის ხეობა 493
 თრაკია 50
 თრიალეთი 271—273, 470, 472, 479
 თრუსო 462
 თუშეთი 392
- მალღუჯი 468
 იბერია 49, 51, 470, 471
 იერუსალემი 30, 32, 33, 36, 39, 40, 387, 395
 ივერია 51, 386, 391
 იმერეთი 211, 406, 413, 415, 418
 იმიერ-კავეკასია 395
 ინგლისი 78
 ინდოეთი 423, 426, 431
 იორი 467
 იორ-ალაზნის შესართავი 467, 468
 ირიჯლუს მთები 486
 ირლანდია 77, 78

ირჯანის მთა (ყარაღაჯის მთად წოდებული)
485

ისანი 235, 236, 249

ისპირი 485, 486, 493

ისპაპანი 290

იტალია 69, 214

ჰაბადოკია 49

კაენი 217, 265

კავკასი 462

კავკასია 51, 208, 271, 285, 291, 466, 471,
474, 483, 484, 488, 489

კავკასიის ქედი 460

კავკასიონის მთავარი უღელტეხილი 465

კაიწონი 217, 265, 268

კალა 126

კამბეჩიანი, კამბეჩონი ანუ ქიზიყი 280, 467

კამენკა 477

კანგარი 273

კანჩაეთი 292

კაპადოკია 30

კაპოეტის წყალი 460

კარი 475

კარინი 470

კარნუქალაქი 211, 265, 266, 268, 486

კარწახნი 471

კასპიის ზღვა 401, 410, 423, 463, 475

კასრის ხევი 463

კაქვაქარი 474

კაღფაქარი 472

კაშკა-ჩაი 497

კახეთი 120, 207—210, 225, 239, 279—281,
392, 393, 397, 405, 412, 413, 416,
418, 422, 467

კიევი 78

კისისხევი 238

კიში (მდ.) 465

კიშ-კიშლადი 465

კლარჯეთი 206—208, 212, 216, 217, 243,
270, 271, 273, 274, 485, 486, 488

კლარჯეთის უდაბნონი 274

კლარჯეთის ხევი 120, 271

კლდე-კარი 226, 272

კოდორი (მდ.) 461

კოდორის ხეობა 461

კოლაგ, კოლა 123, 485, 488, 493

კოლპის გზა 481

კოლხიდა 51, 74, 285

კონსტანტინეპოლი 61, 387, 393, 484

კულარო 462

კუფა 289

ლაზიკა 74

ლაზისტანი, ჯანეთი 485, 486, 494

ლარსი 464

ლექეთი 466

ლიხთამური 279

ლიხთამური 279, 419

ლიხთამურეთი 279, 419

ლიხთ იქითი 217

ლიხი 275

ლოქი 474

ლორე 217, 233, 473, 474, 476, 479

ლორეს ველი 473

ლოქის ხეობა 470

მანი, მიანე 265

მანგლისი 490

მარალა 265, 266, 280

მასისი 277

მედინეტ-ეს-სელამი 289

მელიტონისი ე. ი. ფუტკარს ეწოდება 411

მთიულეთი 42, 463

მესოპოტამია 78

მესხეთი, ზემო ქართლი 485—488

მეტეხი 249

მოსკოვი 386, 389, 392, 490

მოსტანსირი 290, 291

მორი 225

მტკვარი (მდ.), იხ. მტკვარი 248, 249, 277

მტკვრის ხეობა 491

მტკვრის ციხე 128

მტკვარი, მტკვარი (მდ.) 123, 248, 249, 277,
465, 467, 468, 470, 491, 495

მულანლო 467

მცირე აზია 475, 486

მცირე ბერდუჯის მთა 477

მცხეთა 19, 105, 118—126, 141, 171, 248,
250, 258, 496

მცხეთის ხევი 207

მწარე წყალი 468

ნარდონის ქვაბ-ხეობა იხ. აბდონის ქვაბ-
ხეობა

ნარი 463

ნაჭარმაგვევი 274

ნახჭავანი, ნახჭევანი 277, 280, 281

ნეო (კუნძული) 263

ნიალის მთა 490

ნიგალი 271

ნიგალის ხევი 120, 271

ნიცა 37

ნიცა პიოტინისა 125

ნიეორწმინდა 241, 247, 254, 255, 258, 262,
291—293, 296, 297

- ნიკოპსი (ნიკოფსი) 50
 ნიკოფსია 217, 277
 ნიკოგროსიის ოლქი 280
 ნორგალი 123
- წიღიში 290, 418, 419
 ოკრიბა 296
 ოლთისი 248, 277, 285, 488
 ოლთისის ოლქი 486, 493
 ოპიზის მონასტერი 223
 ორბეთი 217, 474
 ოსმალეთი 393, 394, 396, 398, 403, 404, 406, 408—411, 417, 418, 422, 424, 427—430, 461, 476, 482, 487—489, 491—494
 ოტათლოანი 291
 ოფრეთი 474
 ოძრქე 248
- პალაკაციო იხ. აბოცი
 პალაკაციოს ტბა 485
 პალესტინა 47, 61
 პართია 49
 პარიადრის სანახები 470
 პარხალი 494
 პეტერბურგი 421, 431
 პონტი 44, 50, 51
 პონტი ეუქსინის 47
 პონტო 34, 49
 პონტოს ქედი 494
- ჟინვანი 248
 ჟღელე 462
- რანი 477
 რაჭა 232, 462, 463
 რახსი 477
 რიზეს ოლქი 494
 რიზეს სანჯაყი 494
 რიონი 495
 რკონი 242, 247, 255—257, 283, 284, 292—296
 როდიონოვკა 490
 რომგური 277
 რომი 61, 62, 85, 214, 410
 როსია 416
 როსტოვი 496
 როქი 463
 რუეთი 247
 რუისი 49, 57, 226, 255, 273
 რუში 475
 რუსეთი ხს. 386, 390—395, 397, 398, 401—403, 406—419, 421—433, 459, 461,
- 462, 467, 476, 477, 480—483, 487, 488, 492, 494
 რუსთავი, ბოსტან-ქალაქი 248, 273, 468, 474
 რუსთავის საეფისკოპოსო 471
- საბერძნეთი 27, 29, 30, 32, 36, 37, 40, 43, 62, 69, 74, 85, 226, 228, 254, 261
 საგოდებელი 235
 სადგერი 118
 საინგილო, ბელაქნის ოლქი 467, 497
 სამარყანდი 287
 სამეგრელო 66, 415
 სამთავისი 238
 სამოქალაქო 274
 სამურზაყანო 461, 462
 სამშვილდე (ქ.) 128, 473, 474
 სამცხე 271, 274, 280, 486—488, 490, 491
 სამცხე-საათაბაგო 240, 487
 სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო 486
 სარპი 494
 სასანელთა სამეფო 206
 საუხოხი 463
 საფარა 288
 საფრანგეთი 74, 214, 496
 საქართველო 25, 30, 31, 36, 37, 40—44, 51, 52, 57, 59, 61—63, 69—75, 85, 86, 205, 206, 208, 210—221, 223, 225—234, 236—239, 241, 243—245, 247—249, 251, 253—256, 258—262, 265—293, 295, 386, 387, 389—395, 398—422, 424—433, 459—469, 471, 472, 474—483, 486—489, 491—493, 495—497
 სეანეთი 461, 462
 სეფტიცხოველი 27
 სეირის ციხე 273
 სივნიეთი 60, 205
 სინოპი 495
 სიღნაღი 402, 482
 სიღნაღის მაზრა 467
 სკვითი 49
 სოგდიანა 50
 სომხეთი 254, 266, 271, 280, 295, 469, 470, 472, 473, 483, 489, 491—493, 495—497
 სომხეთის მთები 470
 სომხთი იხ. ქვემო ქართლი
 სოჯი 462
 სოზუმი 462
 სპარსეთი 85, 119, 124, 216, 224, 239, 253, 254, 265, 278, 285, 287, 380, 392, 394—396, 398, 399, 401—406,

- 409—411, 419, 421—427, 430, 431,
466, 467, 469, 471, 476, 479, 481,
482, 486
- საერი 470
- სუეტი ცხოველი, სვეტიცხოველი 223, 257
- სტამბოლი 430, 492, 495, 496
- სტეფანე წმიდა (ეკლესია) 141
- სხალტბა 246
- ტაო 207, 211, 212, 226, 239, 240, 271,
273, 470, 485, 486, 488, 493
- ტაშადანის ტბა 485
- ტაშირი 470, 472, 473, 476, 479, 485
- ტაშისკარი 486
- ტბეთი 261
- ტრაპიზონი 485, 494
- ტრაპიზონის იმპერია 486
- ტფილისი 126, 206, 248—252, 254, 258, 260,
268, 271, 280, 283, 286, 331, 470,
472, 475, 476, 478, 481, 483, 484,
490, 491, 495
- ტფილისის გუბერნია 463—465, 484, 485,
489, 490
- ტფილისის სამირო 471
- ტუაფსე იხ. დობაზუ
- უბნისი 49, 57, 255
- უფადარი 467
- უფლის ციხე 225
- უჯარმა 265, 268
- უაიქომი 463
- უამბაკი 476, 477
- უანასკერტი 278
- უანასკერტის ციხე 208
- უარცხისი 474
- უირდოუსი აბულყასიმ 83
- უიფანის მთა 466
- უიფინეთის ხეობა 466
- უოთი 417
- უოცხოვი 488
- უოცხოვის უბანი 488
- უამარული 491
- უართველთა ველი 473
- უართლი 30, 42, 72, 119, 205, 207, 208,
210, 211, 225, 239, 241, 250,
273, 274, 279—282, 389, 396, 398,
404, 412, 418, 419, 422, 463, 473,
474, 476, 479, 485
- უართლის ხაშირი 471
- უემერის (უემერბურუნის) კონცხი 494
- უევმო უართლი, სოფხობი 112, 122, 205,
208, 211, 239, 421, 468—470, 472—
479, 482, 483, 485, 487, 492
- უიხვი იხ. კამბეჩიანი
- უისტურა (მღ.) 464
- უისტურას ხეობა 465
- უობა(ირი) 474
- უობლიანი 488
- უობულეთი 488
- უუემის ჭალა 474
- უუთისი, უუთისი 223, 248, 274, 397, 468
- უუთისის გუბერნია 280, 291
- უუთისის ციხე 408
- უურდუაჯარი 268
- უურდუაჯარის ხეობა 468
- უურუე-უინარჯი 413
- უალიტა 461
- უღვის უეუ 273
- უანანი 485
- უაზბი 281, 416, 418, 420, 469, 477, 479
- უაზვინი 266, 289
- უაზი-ზოზი 463
- უაზვინი 475
- უაიულე (უალაკაიო, აბოტი) 485
- უასლი-ღერე (მღ.) 494
- უარაბალი 422, 423, 469, 480, 481
- უარაღალი 480, 481
- უარაია 468
- უარაღაჯის, ირჯანის მთა 485
- უარაღაჯის უელი 485
- უარსი 409, 485, 490, 491
- უარსის გუბერნია 280, 293
- უარსის მთები 486
- უარსის თლუე 488, 490, 492
- უარსის საფაშო 488
- უუბანი (მღ.) 460
- უუულის უური 273
- უურის მთა 490
- უაეი ზღვა 461, 475, 494, 495
- უაეი ზღვის აღმოსავლეთ ნაპირი 50
- უაეუეთი 123, 206, 207, 216, 217, 226, 243,
270, 271, 273, 486, 488
- უაეუეთის ხევი 120, 270, 271
- უამახის მთა 280
- უამქორი 278, 416, 469
- უამშადილი 281, 416, 418, 469, 477, 479
- უაეი 424, 466
- უანქორი (ქ.) 268, 402
- უეუმაზი 397
- უეეცართა 77
- უილა უართლი 421

შიომღვიმე 27, 242, 244—247, 252, 255,
257, 259, 260, 263—265, 288, 289,
291—293, 295, 296, 298

შირაგანი 208, 211, 277, 280, 424, 475

შირაგანის ციხე 408

შულავერი 484

შურაგელი 477

შუშა 409, 410, 416, 417, 421, 423, 425,
480

შქმერი 244, 296

ჩალხუშიანი 496

ჩერქეზეთი 394

ჩერქეზის მთა 462

ჩოლოქი 60

ცხეფთის ციხე 226

ციხედელი 291

ციხისჯვარი 215

კურტაყის საეპისკოპოსო 24, 471

ცხილათი 244, 269

ძერნა 474

ბურძუკის კავკასი 464

წალკა 490

წალული 275

წიბელდა 461

წინამინდორი 467

წყალყინის კოშკი 249

ჭალა 291

ჭანეთი (ლაზისტანი) 485, 486

ჭარი 466, 467

ჭირჭიმი 494

ჭოროხი 486, 495

ჭოროხის მხარე 487

ჭოჭკანის ხეობა 470

ჭყონდილი 238, 274

ხალიწა 463

ხევეკი 494

ხევი 462, 464

ხემშინი 494

ხერთვისი 488

ხერთვისის ციხე 408

ხვარსანი 277

ხლათი 277

ხმელთაშუა ზღვა 495

ხოლეს მონასტერი 256

ხოი 480

ხორანთა 467

ხორასანი 230, 265, 266, 288, 290, 470

ხოფა 494

ხოზი 463

ხოხის მთა იხ. ადაი-ხოხი

ხუზისტანი 290

ხუნანი 128, 468

ხუნძახი, ხუნჯახი 416, 466

ჯავახეთი 271—273, 280, 408, 472, 485,
486, 488—493

ჯარი იხ. ჯარი

ჯარიები იხ. ჯერაბოვსკოე

ჯეირან-ჩელი 467

ჯეირან-ჩულურეთის ველი 468

ჯერაქი 488

ჯერაბოვსკოე, ჯარიები 465

ჯიქეთი 208, 460, 462

ქერეთი 120, 208, 209, 225, 239, 280,
465—468

კეკხმელა 292

ბ) ეთნიკურ სახელთა

აბხაზნი, აფხაზნი 460—462, 472

ავღანელები 401, 402

ალანები 460

არაბები 68, 86, 206, 207, 218, 243, 245,
248, 251, 253, 264, 265, 269—273,
286, 287, 289, 290, 293, 295

ასურელები 68, 70, 86

აფხაზნი იხ. აბხაზნი

ბერძნები 70, 74, 226, 272, 293, 406, 483

ბიზანტიელები 86, 214, 270—272, 473

ბრანჯნი 30, 32, 33

ბანჯელები 416

ვერმანელები 65, 68, 70, 74, 214, 284

ღალესტნელები 395, 408, 417

მბრაელები 253, 292

ეკვიპტელები 68

ელი 479

მთარები 467, 483, 484

თარაქამათა ტომი 468

თურქები 253, 272—274, 408, 417, 467, 474, 480, 483

თურქები (სელჩუკიანი) 474

იაპონელები 68

იბერები 34, 47

ივერიელები 44, 390, 418

ინგლისელები 68

ბაკეასის მთიელნი 430

კლარჯნი 277

კახნი 209, 230, 277

ლაზები იხ. ჭანები

ლაზები (ხალიბები) 486

ლექები 386, 391—394, 402, 404, 408, 466, 467, 480

ლიტველები 386

შეგრელები 461

მესხნი 277, 486

მთიულეები 42

მონღოლები 238, 266, 268, 278—280, 283, 284

მოსინიკები 470

ნორვეგიელები 68

ოსები, ოგსნი 270, 463, 464,

ოსმალები 386, 393, 401, 404, 405, 407, 408, 416, 418, 486, 487, 491—493

პოლონელები 386

რომაელები, პრომაელები, 70, 74, 214, 217, 244, 285, 293, 294

რუსები 70, 74, 268, 387, 394, 395, 402, 407, 414, 416, 420, 425, 427, 428, 461, 465, 477, 482—484, 490

საკები 50

საკინოზები 46, 80, 249, 271

სარმატნი 47

სასანელნი 33

სელჯუკნი 227, 229

სკვითნი 47

სლავები 68, 406,

სომხები 36, 37, 40, 59, 60, 70, 73, 74, 85, 86, 253, 277, 467, 469—475, 479—486, 488, 489, 492—496

სომხები (ვათურქებელი) 494

სომხები (გამამადიანელი) 494

სომხები (ყარაბაღელი) 480

სპარსელები 68, 86, 205, 206, 218, 249, 253, 270, 285, 386, 389, 392, 395, 397, 404, 405, 467, 468, 470, 471

ტაერები 47

ტაიელნი 277

შინელები 68

ფრანგები 33, 34, 68, 70, 214

ქართველები 28, 34, 45, 62, 66, 67, 69, 70, 74, 84, 86, 137, 207, 218, 225, 239, 248, 251—256, 258, 264—266, 271, 275—278, 280, 282, 283, 287, 289, 366, 387, 391, 397—399, 401, 402, 405, 406, 409, 412, 416, 426—428, 461, 462, 467, 469—476, 481—484, 486, 487, 489, 491—493, 496

ქართველი გამამადიანები 488, 489, 493, 494

ქურთები 410, 467

ჟიენაელები 270

ციხილბაშები 397

შაეშნი 277

შეიკარელები 77

ჩეხები 65

ჯანები (ლაზები) 494

ხაზარები 464

ხალიბები 470, 486

ჯიქნი 460

კერნი 230, 277

კრომაელები იხ. რომაელები

УКАЗАТЕЛИ

1. ЛИЧНЫХ ИМЕН

- Абашидзе Вахушти 375
Аббас Великий 353
Абгар 170
Або Тифлисский 89, 147
Абхазы И. 490
Авалиани С. 369
Авалов З. 436
Августин (блж.) 80—119
Авраам (католикос) 301, 304, 305,
307—309, 311, 312, 317—320, 322—
328
Ага-Магомет-хан 354, 424, 436
Агбуга атабек 107, 123
Адарнасе 384
Адерк 108
Адонц Н. Р. 345, 470, 471
Адриан император 109, 110, 140
Азон 120, 137
Азорк 109
Александр царевич 443
Александр I (царь Грузии) 352
Александр I (император России) 437
Александр II (император России) 360
Александр III 456
Александр Македонский 137
Алишан О. 152, 153, 183
Амазасп II 109
Аматуни 178, 179
Амилахвар (кн.) 453, 454
Анастасий (император) 199, 320
Андрей апостол 89, 122
Антиох II 148
Антоний (католикос, Болнисский ар-
хиепископ) 435
Антоний II 444
Ануки (царевна) 375
Апридон 119
Араван 173
Арандзар («из рода Аматуни») 191
Ареобинд 201
Арзан (царь) 345
Аристарх 348
Армазель 109
Арсений 304
Артавазд 171
Артаг ст. Арток
Арташат Великий 162
Арташес 170, 171
Арток, Артаг 108, 110, 145, 173, 178,
348
Арцруни Мерджан 156
Арцруни Фома 334—336
Аршавир 157, 173, 175
Арчил (царь) 89
Аршак (сын Тирана) 171
Аршак (царь) 108, 161
Аршакиды армянские 184
Аршуша (питиак Грузии) 309
Аршуша (питиак Картли) 135
Аспагур 109
Атген 188
Атом 173, 192, 193
Ашот Куропалат 104, 334
Бабген (арм. католикос) 311
Баграт 90
Баграт царевич 80
Баграт (сын Ашота Куропалата) 334
Баграт I 342
Баграт III 120, 350
Баграт IV 93, 94, 106, 121, 330, 336,
341, 342, 372
Багратиды 105, 122, 123, 141, 149, 185,
350, 380, 438
Бакар царевич 435
Бакрадзе Д. 99, 240, 330—333, 342,
343, 345, 368
Бакур 157
Бакур I 109
Баратаев М. 289
Бартоломей 379
Бартольд В. В. 197, 198, 277, 287
Бартом 102, 108
Бедойдзе 130
Бека атабек 107, 123
Бенкендорф 447
Бекольд 115, 116

- Бируни 197—199
 Бороздин К. 452
 Братман (царь) 125, 126
 Броссе М. 99, 138, 308, 326, 327, 330, 336, 341, 342, 345, 368, 373, 378, 380, 386
 Буга (арабский полководец) 330, 332, 334—336
 Бурнашев С. Н. 410, 411, 114, 417, 467, 476, 477
 Бурнашев С. Д. 476
 Буктов 401—413, 416—425, 430, 431, 480, 481, 487, 888
- Вагаршак 152, 153
 Вагицак 170, 174
 Вайнштейн О. Л. 11
 Валарш (царь) 180
 Вараз (ишхан) 178
 Варазваган сунийский 174, 180, 188
 Вараздат 169, 181
 Варазшапух 173
 Вардан 168, 169, 173, 176, 186, 188
 Вардана жена 183
 Варлаам (архиепископ Грузии) 356, 444
 Васак 168, 170, 172, 174, 178, 181, 185—187
 Василий (византийский император) 89
 Васильевский 49
 Вахтаг Горгасал 104, 206, 309, 349, 378
 Вахтаг VI 129, 134, 139, 153—156, 375, 381, 401, 453, 457
 Вахушти царевич 98, 99, 130, 373
 Ваче 109, 167, 169, 170, 180, 181
 Вахан Амагуни 158, 167
 Веселовский А. 78
 Вильгельм Мальмебергский 78
 Волконский (князь) 340, 356, 401, 431
 Волинский 401
 Воронцов 358, 364, 451
 Воронцов-Дашков 458
 Врен Ванандский 188
 Вртанес (армянский католикос) 303, 305, 307, 310, 312, 313, 315—317, 327, 328
 Вуллерс 196, 197
- Габаев 447
 Гавриил (груз. католикос) 311, 319
 Газрик 173, 175
- Гамрекели-Торели род 344
 Ган (сенатор) 358, 450, 451
 Гарагашьян 153
 Гардабос 133
 Гарсеванишвили Иесе 375
 Гачнос 13
 Гевонд (священник) 181
 Гедсон (тер Сюнийцев) 186
 Гельцер 116
 Георгий Афонский, Георгий Святого—реца 88—97
 Георгий Молчальник 91
 Георгий Мтацминдели 350
 Георгий Победоносец 348
 Георгий Святогорец см. Георгий Афонский
 Георгий Синкель 116
 Георгий I 90
 Георгий II 341, 383—385
 Георгий III 350, 383
 Георгий V Блистательный 123, 351
 Георгий XII 354
 Георгий XIII 436—438, 447
 Геродот 142, 143, 154
 Гнел 176
 Гоброн 89
 Гогоберидзе 368
 Голубинский 78
 Григорий (св.) 313, 316—319, 324, 326
 Григорий (мамасахлис Карталинн) 106, 134
 Григорий Мамикоэцян 188
 Григорий Хандатийский 89, 122
 Губаз I 349
 Губаз II 349
 Гурген 322, 380, 381, 382
 Гутнова Е. В. 11, 13
 Гют Ваневунийский 173, 178
- Давид Двинский 140, 150
 Давид Имамкулихан 434
 Давид Куропалат 385
 Давид (св.) 89
 Давид Возобновитель, Строитель 143, 350, 371, 380
 Давид царевич (сын Георгия XIII-го) 436—438
 Давиташвили 331
 Датабен 166, 167
 Дерек 109
 Джавахишвили Ив. А. 368
 Джавахов Ив. А. 369, 434
 Джагумидзе 130

- Джанашвили М. 91, 99, 115
 Джорджик (отец Фериса) 90
 Джорджадзе Ар. 369
 Дильман 116
 Дмитрий (сын царевича Юлона) 448
 Дион Кассий 110, 129, 140, 145, 172
 Дмитрий I 371, 382, 384
 Дмитрий II 371
 Дорн 381
 Дубецкой И. 444, 445
 Дубровин Н. 437, 477
 Дюбуа 342—344
- Евномий 306
 Евтихий 305
 Евстафий Мцхетский 103, 106, 124,
 128—130, 134, 147
 Евфимий Афонский 89, 91, 93, 95, 96
 Егише 161, 177
 Ездигерд 183
 Езра 89
 Екатерина II 354, 355, 365, 435, 438
 Елисей 151, 154, 156, 162, 172, 182, 192,
 194
 Еллинек 202, 504
 Епифаний (католикос Грузии) 339, 340,
 371
 Ермолов 447
 Ефим 395
 Ефрем (св.) 115, 116
- Жордания Ф. 97, 99, 129, 336, 337,
 345, 369, 379
- Завилейский 446—448
 Захарий Самопельский 396
 Зенон Блаженный 320
 Зирак 333, 334, 335, 344
- Иаред 112
 Иаков (приближенный царя Георгия I)
 90
 Иаков Шемокмедели 80
 Иваненко В. Н. 369, 440, 445, 451, 461,
 488, 489
 Иевлев 397
 Иисус Столпник 199—202
 Илларион (архиепископ кутаисский) 94,
 97
 Илларион Грузин 89
 Илларион Твалели 90
 Инджиджъян 151
 Иностранцев К. А. 198
- Иоанн 141, 142, 191
 Иоанн Афонский 89, 318
 Иоанн (епископ Баны) 90, 103
 Иоанн Златоуст 96
 Иоанн Цимисх 397
 Иоселлан П. 437
 Иосиф 78, 157
 Иосиф патриарх 96
 Иракий II 353—355, 365, 411, 418, 435,
 436, 438, 453, 454
 Историк царя Давида Строителя 383
- Кавад 201, 307, 311
 Казвини 380
 Каин (Библ.) 113
 Кайнан 112
 Кайшаурн 130
 Калигула Гай 110
 Камасаракан Аршавир 178
 Кананов 447
 Каос 109
 Караулов 248
 Карен (ишхан) 178
 Каричашили Д. 88
 Картам 108
 Картлос 114, 115, 128, 133
 Картлоса жена 128
 Кауфман Илл. 290, 295
 Каха 333, 335, 344
 Кахабер 344
 Кахос 133
 Кейхосров 104
 Кейюмерс (повелитель Ирана) 197
 Киракос (священник) 307, 308
 Кирион (католикос Грузии) 157, 159,
 300—308, 310, 312, 314—327
 Кишшидзе А. 369
 Ключарев (дьяк) 395
 Кнюринг (ген.) 355, 437
 Кобайдзе 131
 Ковалевский М. 100
 Коваленский 427, 438, 469
 Колубякин (губернатор) 453
 Комис (брат Мануэля) 169
 Константин правитель (эристави) 89
 Константин (св.) 89
 Константин X 380
 Корюн 157
 Ксенофонт 116, 117, 120, 126, 127, 131,
 132, 141—143, 145, 154, 163
 Курнатовский (ген.) 444
 Кутансов (сенатор) 441, 442, 446, 449
 Кухос 133

- Лазарев (ген.) 436, 437
 Лазарь Парпский 151—156, 163, 165,
 172, 174, 178, 180—182, 184, 186—
 189, 191—193, 195, 303
 Ламех 112
 Ланглуа В. 152, 153, 376
 Латышев 102, 108—110, 118, 129, 136,
 140, 142, 145
 Лев 306, 307, 313
 Леонтий Мровели 99, 104, 110, 113—
 116, 120, 128, 129, 132—134, 137,
 145, 378
 Липарит 90
 Локшин 228
 Луарсаб II 353
 Лука (библ.) 103, 130, 132, 141, 142,
 149, 318
- Маврикий император 308
 Магомет 80
 Маггаз 173
 Маевский В. Т. 461
 Майшвили Г. 364, 365
 Малалаэль 112
 Мамиконьян Вардан 174
 Мамиконьян Ваган 159, 173, 180, 193
 Манеч 173
 Мануэль 169, 170, 181
 Мардпет 160
 Мария царица 88, 104, 105, 110, 113,
 114, 119, 120, 128, 133, 137, 146,
 334, 336, 341, 378, 380
 Марк (библ.) 103, 140, 141, 149, 202,
 318
 Маркион 306
 Марр Н. Я. 33, 39, 56, 62, 80, 84, 85,
 89, 121, 122, 130, 134, 138, 150, 187,
 190, 261, 305, 312, 316, 317, 339,
 340, 342, 341
 Матфей, Матвей (библ.) 103, 124, 130,
 132, 149, 150, 202
 Мафусала 112
 Магдук 199
 Меликшах 384
 Мечников (сенатор) 441, 442, 447, 449
 Микава 451, 452
 Микель (св.) 122, 123
 Милес 202
 Минаев И. П. 75
 Мирван 108, 126
 Мирдат I 109
 Мирдат II 109
 Мирнан 109, 115
 Митридат 348
- Митридат Иберский 110
 Михаил Лука VII 380
 Моисей (библ.) 347
 Моисей (архипастыр) 300
 Моисей (армянский католикос) 305—
 307, 309, 314, 315
 Моисей (пуртавский епископ) 303, 307,
 310, 312, 313, 315, 320, 321, 321,
 327
 Моисей Хоренский 135, 152, 153, 160,
 170, 171, 183, 346
 Моклевский-Зубок 369
 Махаммед 332
 Мустафа (Шарванский хан) 443
 Мухамед 80
 Мушег 188, 191
 Михетос 133
 Мышенский (князь) 395
- Нариманидзе 130
 Нершануш 173
 Нершахи М. 196, 288
 Нерсес (архиепископ Армении) 165, 195
 Нерсес 121, 176, 177, 194
 Несторий 306
 Никифор III 380
 Ниша (св.) 89, 136
 Нихор 193
 Ной 112
 Нольдеке 135
- Орбелиани (ген.) 455
 Орбелиани Тамаз 440
 Ормизд III 381
- Палавандов Евс. 448
 Папаг (ишхан) 173, 191
 Паргев (ишхан) 179
 Париаджом 114
 Париаоз царевич 439, 440
 Паскевич 356, 357, 440, 446, 447
 Патканов 121
 Пауличи 440, 443
 Пахомов Е. А. 376—385
 Пероз 184
 Петр (св.) 302, 318
 Петр I 401
 Петр (грузинский епископ) 305, 309,
 312
 Пилат 316
 Голтеевский М. 305, 307
 Помпей 110, 145, 348
 Порфирий 45

- Потемкин (князь) 411
 Приск Пантийский 118
 Прокофий 381
 Пурцеладзе Г. 129
 Пурцеладзе Д. 435, 454
- Родде 143**
 Рев 109
 Реваз-бей 395
 Рейнегс 411
 Розен (барон) 448, 449, 451
 Роман (св.) 91
 Ростом 353
 Ростомашвили И. П. 370
 Ростомов И. 341
 Руставели 84
 Русудан (царица) 351
 Руфин 199
- Сабинин М. 103, 106, 122, 125, 130,
 135, 137, 138, 309
 Савва (епископ Тбетский) 89
 Савелий 306
 Салих (властитель Ерзерума) 383
 Самуил (католикос Картли) 131, 195
 Сасанидская династия 348
 Саурмаг 109, 114, 137
 Сахак (эмир) 335
 Сванидзе 130
 Семеон Андзевациец 158, 173, 191
 Серапион Зармзский 340
 Симеон Пресвитер (XIII в.) 116
 Сипягин (ген.) 441
 Сиф 111, 112
 Смбаг (марзпан Гирканский) 301, 310,
 314—316, 320, 323
 Соломон I 411, 439
 Стефанос Багратид 384
 Страбон 99, 101—103, 105, 106, 108,
 109, 114, 116, 118, 127, 128, 132,
 136, 141, 142, 145—148, 154, 171,
 172, 195
 Стрекалов 448
 Султан-Крым-Гирей 458
 Сумбат Давитис-дзе 104, 120, 122, 123,
 147
- Табари 198, 334, 336**
 Такайшвили Е. 88, 89, 104, 105, 110,
 113, 115, 122, 123, 126, 128—130,
 137, 147, 259, 288, 332, 338, 339,
 369—375, 378
 Тамар (царица Грузии) 138, 143, 150,
 351
- Тархан 345
 Тархони 345
 Тархуджи (сын Каха) 335, 344, 345
 Теймураз I 353, 395, 396
 Теймураз II 353
 Тер-Мкртычян Галуст 154
 Тигран (сын Арташеса) 171
 Тизенгаузен 286, 289, 290, 445
 Тимесифей 116, 117
 Тимур 352
 Тиран (царь) 158, 161, 190
 Тиран (сын Хосроя Котак) 171
 Тодос (строитель Атенского храма) 344
 Толочанов 397
 Тодуа Коча 451, 452
 Тодуа Мартали 451, 452
 Торманян Т. 342
 Тормасов (ген.) 356, 357, 441, 444
 Трдат (сын Хосроя) 171
 Троян (царь) 125
 Туманов И. В. 369
 Цамаландзе 130
- Упλος 133**
 Ухтанес 157, 299—308, 310—318, 320—
 327, 329
- Фавст Византийский 154, 156, 160, 161,
 163, 165—168, 171, 172, 177—179,
 183, 185, 186, 189, 194, 195, 381**
 Фарнаваз 114, 120, 137, 146
 Фарсман I 109
 Фарсман II 140
 Фарсман III 88, 109, 110
 Феодор (св.) 373
 Феодосий (абхазский царь) 334
 Феофилакт (рязанский архиепископ)
 356, 357, 444, 445
 Феридуи 197, 198
 Ферис (сын Джолжика) 90
 Филипов 463
 Филипп 78
 Френкель 453, 454
- Халатьянц 183**
 Хам (библ.) 113
 Хаханов 26
 Хейрисоф 131
 Хилинский 148
 Хорхорун 165
 Хорхорунский Манасп 179
 Хосрой Котак (младший) 167, 171

Цагарели А. 261, 436
 Церетели Акакий 359
 Цицианов И. (князь) 438, 439

Чавчавадзе Гарсеван 355, 436—438
 Чавчавадзе Илья 359
 Черкас Ю. 396
 Чернышев 450
 Чиковани (князь) 451, 452
 Чичинадзе З. 88, 104, 105, 113, 115, 126, 138

Шабур I 198, 202
 Шаншиев (прап.) 455
 Шапух 186

Шахатунян 483, 489
 Шушаник 130, 139, 309, 310, 322, 323

Эзоп 75
 Екатерина II 424
 Эмин 183
 Энох 111, 112
 Эристави Георгий 336
 Эристави Шанше 439
 Эристави Элиабар 336
 Эсадзе С. 369

Юлон царевич 437—440, 448
 Юстиниан 469

Яков (св.) 318

II. ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИМЕН

Аарпадз (р.) 131
 Абхазия 120, 352
 Агдзнийская область 156
 Агджакала 374
 Агтамаб (остров) 167
 Адамакерт 163
 Азия 424
 Азновадзор 160
 Албания 301, 347, 348
 Александрия 351
 Амид (город) 200
 Ананур 443
 Ангегт (крепость) 157, 161
 Ангегтун 157
 Андзахадзор 160
 Ани 90, 162, 163
 Анкаскацели (город) 162
 Антиохия 93
 Ардаган 370, 374
 Армения 98, 122, 128, 132, 151—155, 159—162, 164, 165, 167, 170, 172, 179—181, 183—185, 188—190, 192, 195, 196, 198, 299, 304, 305, 310, 313, 315, 316, 320, 326, 332, 334, 336, 342, 348, 349, 379
 Арпаниаль (село) 162
 Артагер (гор.) 162
 Арташат (гор.) 163
 Арувендзор 160
 Аршакаван (гор.) 163
 Аршакети 124
 Аршарунийская область 176
 Атен 330
 Атенский храм 330, 342—344

Атрпатакан 159
 Афон 91, 92, 97, 121
 Ахалкалаки 370, 371, 374
 Ахалцих 118
 Ахашени 374
 Ачабетис-хэви 121
 Ацкур 118
 Аштенийская область 179

Багаван 164
 Бакиант-кари 131
 Бактрия 128
 Бана 374
 Бардарабух (гор.) 162
 Барнабианткари 120
 Батуми 457
 Бенианткари 120
 Бердадзор 160
 Бетлеми 374
 Биэти 374
 Безобдальский хр. 490
 Болисис-хэви 121
 Болисская церковь 435
 Боцо (ущелье) 119
 Бухара 197

Вагаршапат (гор.) 163, 299, 342
 Вайондзор 160
 Вананд 157
 Вани 162
 Варайрвар 159
 Варазкерт 163

- Варданэ 197
 Васакашат 162
 Вашлоби 374
 Велли 374, 385
 Византия 90, 115, 152, 199, 201, 348, 349, 352, 381
 Владыкавказ 439
 Вороти 62
 Восточная Грузия 149, 349, 352, 353, 355, 357, 360, 362, 381, 382, 454, 455, 457

 Говети 374
 Гандзаки 124, 159
 Гардабани 334
 Гардманское ущелье 176
 Гарни (гор.) 162
 Гарниканак 163
 Гвидакэ 130
 Гвимиас (гор.) 116
 Гогюба 374
 Голгофа 110
 Горговатис-хэви 121
 Гори 129, 361, 456
 Греция 70, 78, 88
 Грималь 162
 Грузия 88, 90, 93, 94, 99—101, 104—106, 108—110, 114, 115, 119—121, 128, 130, 131, 133—137, 141, 143, 146,—148, 154, 155, 171, 172, 196, 299, 302, 304, 305, 308—312, 314—316, 328, 330, 332, 335, 341, 342, 346—368, 370—385, 414, 418, 424, 425, 434—451, 453, 454, 456, 458
 Гурия 352, 362, 457
 Гугарк 176
 Гурганское море 104

 Дагестан 443
 Дарьяльское ущелье 340
 Двини 157, 313
 Деда-цихе 128
 Джагумаантқари 120, 130
 Джары 466
 Джермадзор 160
 Добрай Надежды мыс 423
 Долис-кана 339
 Душети 439

 Египет 96
 Ероваандакерг 163
 Еровандашат 163
 Еросалим см. Иерусалим
 Ефес 317

 Закавказье 347—350, 367, 379, 440 446
 Западная Азия 345
 Западная Грузия 351, 352, 355, 362, 373, 439, 444, 445
 Западная Европа 97, 364, 385
 Зареһап 163
 Зареһаван 163
 Зегани 374
 Земочальская церковь 375
 Зенджан (= Занган) 143

 Иберия 99, 102, 109, 116, 127, 128, 132, 142, 145, 146, 348
 Иверская лавра 92
 Иверский монастырь 91, 92
 Иерусалим 89, 316—319, 322, 352, 396
 Имеретия 352, 362, 444
 Индия 423
 Иран 197, 353

 Кавказ 79, 93, 100, 130, 311, 315, 316, 319, 334, 336, 345, 347, 350, 359, 366, 367, 388, 443, 451, 458
 Каджис-цихэ 374
 Кайшаури 439
 Кайшауртқари 130
 Кала (крепость) 126
 Канканк (гора) 302
 Капуйт 162
 Карзамети 374
 Карсская область 373
 Карталинния 94, 119, 350, 352, 353—356, 373, 443
 Карукумарти 435
 Каспийское море 423
 Кахети 120, 350, 352—356, 373, 395, 435, 443
 Карцахи 435
 Каурма 374
 Қварели 425
 Квирильский участок 456
 Квиша-хэви 121
 Кентрит (река) 131
 Киагмис 374
 Кизикия 366
 Кизил-дереси 374
 Кистинка (речушка) 464
 Киш 465
 Киш-кишлах 465
 Қобаантқари 120, 131
 Қогм (область) 176

- Кола 123
 Колхида или Лазика 118, 127, 348, 349
 Константинополь 90, 93, 94, 97, 317, 352
 Корого 130
 Крестный монастырь 338, 342
 Кулалиси 374
 Кулишская церковь 373
 Кумурдо 374
 Кумурдский собор 371
 Кура 123
 Курдигиркос-хэви (должно = Курдигир-хэви) 121
 Курт-кала 374
 Кутанси 94, 362, 363, 367, 368, 456
- Лихские горы 347
 Лодейное поле 385
 Лифляндская губерния 385
- Малая Азия 148, 345, 347, 350
 Мамиконьянов область 186
 Манавазакерт 163
 Манглис 310
 Манглисис-хэви 121
 Манглисская церковь 435
 Мартвильская церковь 342
 Мачхаанский участок 456
 Мгел-цхэ 374
 Меджврисхевский участок 450
 Мекленбург-Шверин 385
 Месопотамия 128, 347
 Мидия 128
 Мингрелия 451—453
 Мцхета 103, 106, 125, 126, 128—130, 310, 315, 330, 338, 342
- Наракерт 163
 Нахичеван 163
 Нигала ущелье 120
 Нигонти 457
 Никозская церковь 435
 Норгиал 123
- Озургетский уезд 362, 457, 458
 Оловецкая губерния 385
 Ошора 372, 374
- Павлеурткари 120
 Пагнатун 157
 Палестина 91, 93, 122
 Паиз (селение) 148
 Передняя Азия 352
- Персия 90, 115, 119, 124, 146, 197, 199, 348—350, 352—354, 382, 384, 423, 424
 Петербург 366, 437, 438, 444, 448
 Потн 94
 Преображенская церковь (в г. Ахалкалаки) 371
- Рачинский уезд 362
 Рим 78, 109, 110, 322, 348
 Риони (река) 445
 Риш-Айна дом 199
 Роро (селение) 130
 Россия 78, 354, 355, 357, 360, 362, 364, 366, 367, 385, 401, 404, 411, 414, 423, 434—440, 444—446, 449, 450, 453
 Рувская церковь 435
 Русь 396
- Сагра (крепость) 186
 Сагурамо 131
 Савсут, Саусут 374
 Салипартнао 131
 Саломинао 131
 Самвелао 131
 Самтредский участок 456
 Самцхе-Саатабаго 118, 352, 373, 488
 Самшвилде 378
 Саноадзор 160
 Сатчилао 131
 Сашабуро 131
 Сванети 121, 352
 Сванетнант-кари 130
 Сванетин горы 351
 Сибирь 359, 449, 450
 Сигнагский уезд 361, 366, 454, 456
 Синаи 85
 Скандинавия 385
 Сиони собор 342, 344
 Сирия 200
 Сквифиния (Скифия) 116
 Соломон-кала 371
 Сюнийская область 161, 170, 174, 183, 185, 186
 Сузана (или Хузистан) 200
- Гадзрис (монастырь) 90
 Тао 90, 120, 161, 186
 Тарон 160
 Тбети (церковь) 89
 Ёбиланси 126
 Телавский уезд 361

- Тетр-цихэ 374
 Тианетский округ 361
 Тигранакерт 163
 Тифлис 116, 129, 130, 307, 309, 314, 315,
 334—336, 349, 353—355, 359, 360—
 363, 367—369, 376, 379, 456, 458
 Торнис-хэви 121
 Туркестан 197, 198
 Турция 454
- Убэ 332
 Узнарнани 435
 Ульгарский хребет 491
 Урбниси 435
 Урта 374
- Хабур 200
 Халдея 347
 Хахули (монастырь) 90
 Хертвиси 119, 374
 Хонский участок 456
 Хоранист (гор.) 162
 Хорения 374
 Хоренская церковь 372
 Хузистан, Сузнана 200
- Цкарос-тави 374
 Цуртави 310
- Цуртавская церковь 310, 313
 Цханист (гор.) 162
- Чанси 374
 Чанси (церковь) 370
 Чаладырское озеро 485
 Чаладырский участок 370
 Чаладырский хребет 491
 Чамхус 374
 Чарталетия 334
 Черная Гора 91, 93
 Черное море 126, 128, 141, 347, 348
 Чончо 130
- Шавшети 123
 Шайтан-кала 374
 Ширак 176
 Ширван 443
 Шоралани 127
 Шорети 374
- Эдесса 200
 Эрахан 186
 Эреванская губерния 367
 Эрзерум 350, 383
 Эрүшети 374
 Эрети 120
 Эчмиадзин 342
 Эчмиадзинский храм 342

III. ЭТНИЧЕСКИХ ИМЕН

- Абхазы 334, 335
 Албанцы 142, 301, 329
 Арабы 334, 335, 349, 444
 Арамейцы 201
 Арийцы 158
 Армяне 196, 299, 300, 305, 309, 310, 313,
 317—324, 328, 346
 Ассирийцы 347
 Ахемениды 347
- Византийцы 322, 349
- Греки 144, 155, 158, 307, 311, 321, 328
 Греки (малоазийские) 345
 Грузинские племена 347, 348, 439, 456
 Грузины 144, 196, 299, 300, 305, 309,
 310, 313, 317—324, 327, 328, 345,
 348—356, 364, 366, 368, 372, 426,
 427, 435—438, 442—444, 448, 456
 Грузины—горцы 351, 356, 439, 440, 443
- Дриллы 143, 144
- Евреи 329
- Иберы 142, 145
 Индоевропейские племена 347
- Кардухи 142, 144, 347
 Картвельские племена 144
 Карты 347
 Кимвры 347
 Колхи 143
- Макроны 142, 143
 Месхи 347
 Мингральцы 347, 456
 Монголы 351, 444
 Мосохи (месхи) 142, 347

- Мосиники, мосиньки 143, 145, 347
 Мтиулинцы 347

 Осетины 439, 443, 451

 Персы 152, 162, 166, 167, 170, 322, 352,
 354, 381, 406, 439, 443, 444
 Пшавы 347

 Русские 360, 362, 367, 439

 Сваны 347
 Сельджуки 382, 383
 Сирийцы 201, 324

 Тамурийцы 201
 Таохи 144
 Татары 372

Baloch 148
Bartholomaei 285
Bergman 290
Bernheim 77
Bezold K. 115
Böckh A. 292, 293
Brosset M. 98, 215, 256, 258, 259, 261,
 279, 285, 291, 308, 473

Darmsteter I. 135, 198, 201
Defréméry 249, 252, 253, 283, 383
Dillman A. 115, 116
Dio Cassius 129
Dubois de Montpereux F. 342, 344, 345
Duval M. K. 85

Eichen V. 113

Gelzer H. 116, 327
Ghazarian M. 282

Justi 150
Jouckbloet 79

Harnak A. 97, 319
Hommel F. 345

 Татары (борчалинские) 443
 Татары (казахские) 443
 Татары (шамшадльские) 443
 Тибарены 142, 347
 Тубал-канны (тубал-чаны) 347
 Турецкие кочевые племена 353
 Турки 352, 354, 374, 406, 418, 424, 444
 Турки-сельджуки 341, 372

 Хазары 345
 Халибы 142, 347
 Хевсуры 347
 Хетты 345, 346

 Эллины 144

 Яфетиды 345

Hübschmann 98, 163, 193, 288, 292, 293
 381

Kremer A. 250, 260, 264, 265, 269, 293
Krumbacher K. 54

Langlois V. 285, 286

Marqart 335

Nissen H. 294
Nöldeke 83, 198
Nutzel H. 376

Prockesch Otto 203

Sachan 198
Sauvaire M. N. 289, 290
Sonvaire 295
Spiegel 197
Strabon 118

Von Gutschmidt 37
Vüllers J. 196

Zenker 256, 264

შინაარსი

ტომის რედაქტორისაგან	5
ივანე ჯავახიშვილის მეცნიერული მოღვაწეობა 1898—1912 წლებში (მ. ღუმბაძე)	7
1. ანდრია მოციქულის და ღმრთა ენოს მოღვაწეობა საქართველოში	25
ა) წმინდა ნინო	25
ბ) ანდრია პირველწოდებული	43
2. აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორია და საქართველოსა და სომხეთის ისტორიის მონათხავენი	53
3. მავალიზიზმი და მისი გავრცელება	64
4. К ИСТОРИИ ЦЕРКОВНЫХ РЕФОРМ ДРЕВНЕЙ ГРУЗИИ	88
5. ГОСУДАРСТВЕННЫЙ СТРОЙ ДРЕВНЕЙ ГРУЗИИ И ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ	98
Том I	
Предисловие	98

ЧАСТЬ I. ГРУЗИЯ

Введение	98
Глава первая. Социальный строй и происхождение царской власти	101
Глава вторая. Территория	118
Глава третья. Население	132

ЧАСТЬ II. АРМЕНИЯ

Введение	151
Глава первая. Территория	155
Глава вторая. Население	164
Заключение	196

5. საქართველოს მფუ და მისი უფლებების ისტორია	
თ ა ვ ი I. მეფობის აღდგენის ისტორია და ქართველ მოდგმის ტომთა შერეობა	205
თ ა ვ ი II. საქართველოს მეფეების სახელმწიფოს იდეალი: თვითმპყრობელობა, მეფობის ღვთისნიერება და ხელმწიფის გაღმერთება	211
თ ა ვ ი III. „პატრიონიზმი“ საქართველოს სახელმწიფო და საზოგადოებრივ წეს-წყობილების დამახასიათებელია	213
თ ა ვ ი IV. საქართველოს მეფის უფლება: რა საქმეები შეადგენენ მის „მართებასა“ და „განსაგებელს“	217
თ ა ვ ი V. საქართველოს მეფე თვითმპყრობელი იყო თუ არა?	221
თ ა ვ ი VI. ბრძოლა აზნაურთა და საქართველოს მეფეებს შორის ქვეყნის მართვა-გამგეობის უფლების ვამო	224
თ ა ვ ი VII. დიდებულ აზნაურთა პირველი პოლიტიკური გაფიცვა მთავრობის წინა-აღმდეგ	231
თ ა ვ ი VIII. პოლიტიკური მოძრაობა და მეფის უფლების შეზღუდვა. პარლამენტის მსგავს დაწესებულების დაარსების მოთხოვნები	235
7. საქართველოს ეკონომიკური ისტორია	239
თ ა ვ ი პირველი. მიწის მფლობელობა და მიწის მომკმენი. — აზნაურები და გლეხები	239
თ ა ვ ი მეორე. ვაჭრები და ხელოსნები. მრეწველობა და აღებ-მიცემობა	248

თ ა ვ ი	მესამე. საქართველოს სამეფოს საფინანსო წესწესობილება	262
თ ა ვ ი	მეოთხე. საქართველოს ეკონომიურ მდგომარეობის მოკლე მიმოხილვა	270
თ ა ვ ი	მეხუთე. საფასე და საზომი	
1.	საფასე	285
II.	საზომი	291
8.	ИСТОРИЯ ЦЕРКОВНОГО РАЗРЫВА МЕЖДУ ГРУЗИЕЙ И АРМЕНИЕЙ В НАЧАЛЕ VII ВЕКА	299
9.	К ВОПРОСУ О ВРЕМЕНИ ПОСТРОЕНИЯ ГРУЗИНСКОГО ХРАМА В АТЕНИ ПО ВНОВЬ ОБСЛЕДОВАННЫМ ЭПИГРАФИЧЕСКИМ ПАМЯТНИКАМ	330
10.	საპართველოს ისტორიის მოკლე მიმოხილვა ანტიკონსტანტინოპოლისში	347
11.	რაცხანია ა. თაყაიშვილის ნაშრომზე	373
12.	რაცხანია ა. პასომოვის ნაშრომზე	376
13.	ურთიერთობა რუსეთსა და საპართველოს შორის XVII საუკუნეში	396
14.	დამოკიდებულება რუსეთსა და საპართველოს შორის XVIII საუკუნეში	399
	აღმოსავლეთ საქართველოს საზოგადო მდგომარეობა XVII საუკუნის დამლევის	398
	რუსეთის პოლიტიკური დანებარების მოთმედობა ვახტანგ VI-ის დროს საქართვე-	
	ლოში და მისი შედეგი	401
	აღმოსავლეთ საქართველოს განსაცდელი და თემურაზ II და ერეკლე II დეაწლი	
	საქართველოს წინაშე	404
	დამოკიდებულება საქართველოსა და რუსეთს შორის 1783 წ. ხელშეკრულებამდე	406
	1783 წ. ხელშეკრულება - რუსეთ-საქართველოს შორის	410
	რუსეთის მიერ მიტოვებულ საქართველოს მდგომარეობა	418
	ალა-შაჰმედ ხანის შემოსევა საქართველოში	420
	რუსეთის გალაშქრება ალა-შაჰმედ ხანისა და სპარსეთის წინააღმდეგ 1796 წ. მისი	
	მოჩვენებითი და ნამდვილი მიზნები და დასასრული	422
	რუსეთ-საქართველოს ურთიერთი დამოკიდებულების საფუძველი	426
	საქართველოს შეერთება რუსეთთან	429
15.	ПОЛИТИЧЕСКОЕ И СОЦИАЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В ГРУЗИИ В XIX В.	434
	Предисловие	434
16.	საპართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული	459
	შესავალი	460
I	თ ა ვ ი. ჩრდილოეთის საზღვარი	465
II	თ ა ვ ი. აღმოსავლეთის საზღვარი	467
III	თ ა ვ ი. სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვარი	469
IV	თ ა ვ ი. სამხრეთის საზღვარი	485
V	თ ა ვ ი. სამხრეთ-დასავლეთის საზღვარი	493
VI	თ ა ვ ი. საქართველოს საზღვრის უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთის ხაზი	495
	ბოლოსიტყვაობა	498
	კომენტარები	511
	შემოკლებათა განმარტება	514
	სამიბელები	

Джавахишвили Иван Александрович

СОЧИНЕНИЯ
В 12 ТОМАХ

Т. XII

(на грузинском языке)

Издательство Тбилисского университета
Тбилиси 1998

გამომცემლობის რედაქტორები: მ. ინსარიძე, რ. ჩირვაძე, ლ. ალაფიშვილი
მხატვარი ა. ბუაძე.

სამხატვრო რედაქტორი ი. ჩიქვინიძე

ტექნიკური რედაქტორი ბ. ასათიანი

კორექტორები: ე. სულხანიშვილი

ე. წერეთელი

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 10.04.98

საბეჭდი ქაღალდი 70×108¹/₁₆ პირობითი ნაბეჭდი

თაბახი 47,25 სააღრ.სავაგომოც. თაბახი 45, 69

ტირაჟი 2000 შეკვეთის № 263

ფასი სახელშეკრულებაზე

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა,
თბილისი, 380028, ი. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 14.

თბილისის უნივერსიტეტის სტამბა,
თბილისი, 380028, ი. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 14.